

СпТ
4512

Г О Д И Ш Н И К

НА

СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 98—99

ANNUAIRE

DE

L'UNIVERSITE DE SOFIA
„ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 98—99

СОФИЯ • 2007

SOFIA • 2007

Г О Д И Ш Н И К

НА

СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 98–99

A N N U A I R E

DE

L'UNIVERSITE DE SOFIA
„ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 98–99

СОФИЯ • 2007 • SOFIA
УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
PRESSES UNIVERSITAIRES „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

ИЗДАТЕЛСКИ СЪВЕТ НА ИСТОРИЧЕСКИЯ ФАКУЛТЕТ

Доц. д-р РУМЕН ДОНКОВ (председател, отговорен редактор),
проф. д.и.н. ГЕОРГИ ДАСКАЛОВ, проф. д.и.н. ХРИСТИНА МИРЧЕВА,
доц. д-р ДИМИТЪР ЦАНЕВ, доц. д-р МАРИЯ РАДЕВА,
доц. д-р ПЕТЪР ДЕЛЕВ, доц. д-р КРАСИМИР ЛЕЩАКОВ,
доц. д-р ВЕСЕЛИН ТЕПАВИЧАРОВ

Редактор *Милета Милчева*

© Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Исторически факултет
2007

ISSN 0204-4005

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

СЪДЪРЖАНИЕ

<i>Дарина Григорова</i> – „Срещу слънцето“. Евразийството в Русия: архетипи и епигони на отрицателната идентичност	5
<i>Цви Керен</i> – Еврейското общество в Русчук от основаването на Дунавския вилает до войната между Русия и Османската империя (1864–1878)	69
<i>Веселин Янчев</i> – Армията и разбойничеството в България от Освобождението до началото на XX век	119
<i>Борислав Мавров</i> – Политическият живот в Ирландия в началото на XX век	171
<i>Красимира Мархолева</i> – САЩ и чехословашките граници на Парижката мирна конференция 1919 г.	217
<i>Йордан Мантарлиев</i> – Проблемът за местната власт при подготовката и приемането на конституцията на НР България от 1947 г.	279

CONTENTS

<i>Darina Grigorova</i> – „À l’opposition du soleil“. La philosophie eurasiste en Russie: les archétypes et les épigones de l’identité négative	5
<i>Zvi Keren</i> – The Jewish Community in Ruschouk from the Establishment of the Danubian (Tuna) Vilayet till the Russian-Turk War (1864–1878)	69
<i>Veselin Yanchev</i> – The Army and the Brigandage in Bulgaria – from the Liberation till the Beginning of XX Century	119
<i>Borislav Mavrov</i> – Political Life in Ireland at the Beginning of the XX th Century	171
<i>Krasimira Marholeva</i> – The USA and the Czechoslovak Borders at the Paris Peace Conference, 1919	217
<i>Jordan Mantarliev</i> – The “Authorities of Local Power” in the Process of Preparation and Adoption of the Constitution of the People’s Republic of Bulgaria in 1947	279

„СРЕЩУ СЛЪНЦЕТО“. ЕВРАЗИЙСТВОТО В РУСИЯ: АРХЕТИПИ И ЕПИГОНИ НА ОТРИЦАТЕЛНАТА ИДЕНТИЧНОСТ

ДАРИНА ГРИГОРОВА

Darina Grigorova. „À L'OPPOSITION DU SOLEIL“. LA PHILOSOPHIE EURASISTE EN RUSSIE: LES ARCHÉTYPES ET LES ÉPIGONES DE L'IDENTITÉ NEGATIVE

L'Eurasisme, c'est le courant de la pensée philosophique regieuse de l'émigration russe après la révolution d'Octobre de 1917, qui se proclame en Bulgarie en 1921. Les origines du système eurasiste se trouvent avant sa naissance officielle à Sofia. Il est possible de situer dans le temps la formation du modèle eurasiste depuis le début du XXe siècle (aux années 1905–1917).

Les idées eurasistes ouvrent „la fenêtre sur l'Asie“ contre l'occidentalisation de la culture russe. On analyse la typologie de la philosophie eurasiste selon laquelle elle est: *conservatrice* (la perspective métahistorique: le culte du passé et le providentialisme historique; le nationalisme religieux: l'orthodoxie définit l'identité nationale; et la sacralisation de l'Etat), *radicale* (le programme politique et économique est situé à gauche), *russe* (le peuple russe est le fondateur du gouvernement eurasiste), *locale* (isolacionnisme culturel marqué par l'identité négative), *universelle* (le but de la doctrine eurasiste proclame la Russie-Eurasie le successeur à l'Europe d'une manière culturelle, philosophique et géopolitique; l'Eurasisme c'est un pressentiment de globalisation), *originale* (la nouvelle mythologie, en rejetant le mythe de l'origine slave de l'idée russe; la proclamation de la Russie-Eurasie le successeur à l'empire de Gengis Khân; la nouvelle périodisation de l'histoire russe libérée du centrisme européen) et *européenne (!)* (en refusant le positivisme et la théorie du progress, la philosophie eurasiste se situe dans la philosophie européenne idéaliste en créant sa conception d'un idéalisme historique; en Europe aux années 20 du XXe s. la philosophie de Spengler est marquée par l'idée du declin d'Occident qui se trouve dans les recherches théorétiques eurasistes; la culture russe n'est pas eurasiénne, c'est une culture européenne depuis la conversion au christianisme sous Vladimir Ier).

D'une manière paradoxale la philosophie eurasiste succède à la mission européanisatrice de la Russie en Orient. L'Eurasisme, c'est une européanisation „à l'opposition du soleil“.

„Руският народ стихийно се е стремил на изток, срещу слънцето.“ В поетичното си наблюдение за съдбата на руската нация Георгий Вернадски разкрива душата на евразийската историософия.

Евразийството е най-спорното идейно течение в руската обществена мисъл от XX в., предизвикало и предизвикващо ожесточена и в повечето случаи емоционална, отколкото научна, критика. Определенията, които го съпътстват от страна и на симпатизанти, и на опоненти, по противоречивост и по крайност на реакцията на руската общественост напомнят на „Философическите писъма“ на П. Я. Чаадаев. Формално П. Я. Чаадаев и ранните евразийци са от двете страни на барикадата. Метафизичното западничество и интуитивният неокатолицизъм по чаадаевски и метаисторичното „восточничество“ и доктриналното Православие по евразийски обаче в еднаква степен са проява на чувството на принудителна изолация – отвътре и отвън. Нереализираното декабристко усещане на П. Я. Чаадаев, затворено в Николаевска Русия, и нереализираната революция на съзнанието, капсулирана в емигрантското битие на евразийците, се обединяват от една дума: протест. Протест на отчаянието, или поредният „изстрел в тъмна нощ“, ако се позволим на Александър Херцен, от една страна, и протест за несбъдната революция, от друга.

Руската емиграция най-често свързва своето положение с една дума: „катастрофалност“. За Николай Трубецкой „атмосферата на катастрофично светоусещане“ обединява евразийците в сборника „Исход к востоку“ (1921). И те намират изход от тази катастрофа – превръщат я в позитив, в катализатор на бъдещето, „в катастрофичното ставащо виждаме познание за назряващото, засилващото се преселване и прераждане на културата“¹. Като гибелно определя евразийското светоусещане и Георгий Флоровски, който през 1926 г. все още принадлежи към евразийския кръг и го защитава в разгорялата се полемика в списание „Путь“, на главния опонент на движението Николай Бердяев: „Ние, „евразийците“, от самото начало подчертахме, че нашето мнение се изгражда на основата светоусещането за катастрофа, че главното и основното за нас е виждането за историческия трагизъм. А на нас ни се противопоставят именно онези, които не виждат и дори не желаят да видят този трагизъм, хората с идилична нагласа“².

Есхатологичните предчувствия са характерни за руския идеализъм от началото на XX в., част от който са и бъдещите евразийци. За „катастрофа“, за крах на утопиите пише в книгата си за Владимир Соловьев и княз Евгений Трубецкой: „Светоусещането за катастрофа в целия свят е пораждано от войните, революциите, социалните бедствия и безбройните несполуки на социалното реформаторство“.

Архетипите на историософското съзнание, особено на руското, трудно могат да бъдат уловени и категоризирани. Евразийската индивидуалност е

еклектична – изворите ѝ са както в руския романтизъм на славянофилството и в религиозния месианизъм, така и в консервативната, либералната и дори радикалната мисъл от XIX в.

За да се открие оригиналното и заимстваното в евразийската историософия, трябва ясно да се определят хронологическите ѝ рамки – вътрешни и външни, с които да се синхронизират конкретните ѝ представители.

Възраждането на евразийството в постсъветска Русия налага разделянето му на „старо“ и на „ново“. И „старото“, и „новото“ евразийство възникват след разпадането на империята – на Романовата след 1917 г. и на съветската след 1991 г.

Ключови фигури сред „старите“ евразийци са талантливите учени княз Николай Трубецкой – лингвист, Георгий Вернадски – историк, Пьотър Савицки – географ и икономист, Николай Алексеев – юрист, философ на правото. Наред с тях, трябва да се поставят и „полуевразийците“, радетели на идеята в първоначалния ѝ вид: Пьотър Бицили – историк на руската обществена мисъл, и Георгий Флоровски – историк на руската култура, които по-късно се разграничават от течението. Последва и обратният процес – бивши критици на учението стават негови ревностни последователи – един от тях е Лев Карсавин.

В идейния живот на „старото“ евразийство могат да се разпознаят три вътрешни етапа*. Първият етап – на „ранно“, или „истинско“, евразийство, започва от официалното създаване на движението през 1921 г., когато в София се публикува сборникът „Исход к востоку“, до 1925 г. Тогава, наред с приемствеността от XIX в., се пораждат и оригиналните идеи.

Генезисът на евразийството обаче е далеч преди този първи етап и хронологически го поставяме във времето след Първата руска революция от 1905–1907 г. и преди Февруарската и Октомврийската революция през 1917 г.

През 1920 г. в София излиза книгата на Н. С. Трубецкой „Европа и човечество“. България се оказва случаен гостоприемник на евразийството, чиято идеология обаче е адресирана преди всичко към руснаците, а не към българите. Още в първата си и базисна за евразийската идеология книга Н. С. Трубецкой уточнява, че „за мен е най-важно мислите ми да бъдат разбрани и възприети именно от моите съотечественици“³. В писмото си до Р. О. Якобсон от февруари 1921 г. Н. С. Трубецкой споделя, че обмисля евразийските

* Подобно делене на три периода дава и Марлен Ларюел (Идеология руското евразийства или мисли о величии империи. М., 2004). Съвпадението обаче е само хронологично и то се налага географски от маршрута на евразийците в Европа: София – Прага – Париж и Берлин. Оценката на френската изследователка за периода 1926–1929 г. е като „период на най-голяма продуктивност и задълбочаване в теорията, както и политизация“ (с. 32). Нашата оценка е противоположна – истинското евразийство се сформира преди официалното издание на първия сборник през 1921 г. в София и продължава до края на първия период, т.е. до 1925 г., след което евразийството не просто се политизира, то се обезличава.

идеи още преди 1917 г.: „Тази книга замислих доста отдавна (1909–1910 г.) като първа част от трилогия, озаглавена „Оправдание национализма“. Първата част трябваше да носи заглавието „За егоцентризма“ и се посвещаваше на паметта на Коперник; втората, посветена на паметта на Сократ, трябваше да се нарича „За истинския и измамния национализъм“; накрая, третата, със заглавие „За руската стихия“, трябваше да бъде посветена на паметта на Стенка Разин или на Емелка Пугачов“. Н. С. Трубецкой усеща евразийството да „се носи във въздуха“, чувства го „и в стиховете на М. Волошин, А. Блок, С. Есенин и в „Пути России“ на Бунаков-Фундамински, в същото време и в думите на някои крайнодесни и дори на един върл кадет“⁴.

П. Н. Савицки също признава, че оформя географската, или геософската си доктрина през 1910 г., т.е. далеч преди организирането на евразийското движение: „Мога да уверя уважаемите ми опоненти, че географските ми проучвания предшестваха моето евразийство“. Началото на евразийската организация П. Н. Савицки поставя след революцията, което е и едно от главните достойнства на евразийството, определяно от геософа като „опит за творческо реагиране на руското национално съзнание срещу факта на руската революция. В този смисъл евразийството наистина е и следреволюционно. Хронологично то е първото руско „следреволюционно“ течение“⁵.

Евразийството е изнесено от Русия, то не се създава в емиграция. В емиграция се организира движението, а по-късно и партията, генезисът обаче остава в дореволюционна Русия. Вече през 1925 г., когато се връща към въпроса за зараждането на евразийството, Н. С. Трубецкой определя ролята на емиграцията като катализиращ фактор за неговото формиране: „Като идейно движение евразийството за първи път ясно заяви за своето съществуване и започна да кристализира в условията и в средата на руската емиграция“⁶.

Вторият вътрешен етап е от 1926 до 1928 г., когато евразийството минава под сянката на Лубянка, от една страна, а от друга, от идейно течение се превръща в организация с декларативен характер. От 1926 г. нататък евразийството започва да губи историософската си сила и да се политизира наляво. Две са датите, свързващи проникването на органите на ГПУ (Главно политическо управление) в евразийското движение – 1926 г. (според протокола от разпита на Л. П. Карсавин от 8 август 1948 г.), и 1924 г. (според Ален Броса, изследовател на живота на Сергей Ефрон – съпругът на поетесата Марина Цветаева, за когото се знае, че е агент на ГПУ)⁷.

Отношенията на евразийците със съветската власт в по-голямата си част са неофициални, публикувани архиви по този въпрос няма. Откъслечни данни като протоколите от разпитите на Л. П. Карсавин и отчети на представители на ГПУ по повод на операция „Тръст“ (1922–1926) и др., както и лични съмнения на евразийци, прокраднали се в кореспонденцията им, макар и бегло, но категорично потвърждават сериозните интереси на Лубянка

към руската емиграция. Интересът на чекистите към старата интелигенция е още от времето на революцията, когато значителна част от тази интелигенция е депортирана от Русия. Документално свидетелство за специалното отношение на органите към бъдещите емигранти е публикацията на сборник с докладни, протоколи от разпити и други документи на ГПУ⁸, където са включени делата на Н. А. Бердяев, А. Кизеветер, Л. П. Карсавин и др.

Третият вътрешен етап е от края на 20-те до края на 30-те години; за него е характерно постепенното съветизиране на евразийството и изместването му от културно-философските теми към икономически и политически проблеми.

„Новото“ евразийство от постсъветския период е представено от трима епигони, всеки от които дава свой вариант на приемственост: публицистът философ Александър Дугин, философът политолог Александър Панарин и президентът на Казахстан Нурсултан Назарбаев.

Между „старото“ и „новото“ евразийство през съветския период се ражда вторият ярък и оригинален евразиец след Николай Трубецкой – Лев Гумилов. Авторът на теорията за пасионарните импулси в руската история е тънък познавач на степните номади в евразийското пространство. Учението, което той създава, макар и подведено под евразийския знаменател, е твърде своеобразно и подлежи на самостоятелно изследване за номадските цивилизации, което да стратифицира митологичните напластявания и академичните приноси на Л. Н. Гумилов.

Целта на настоящото изследване е от историософска гледна точка да се типологизира „старото“ евразийство като вариант на отрицателна идентичност на „руската идея“ и като част от руския национален идеал.

Евразийската историософия създава свой понятиен апарат, своя периодизация на руската история, свои митове, свои отговори на стари руски въпроси (за ролята на интелигенцията и за европеизацията на Петър I), своя национална идея. Важна част от идентификацията на евразийството е и отношението му към Православието, държавата, революцията, либерализма, болшеvizма, комунизма. Всички изброени по-горе компоненти на евразийската идеология изграждат отрицателната идентичност, подчинена на противопоставянето „Ние – Другите“, „Изток – Запад“, „Суша – Вода“, „Център – Периферия“.

ПОНЯТИЕН АПАРАТ. „ЕВРАЗИЙСТВО“

Понятието „евразийство“ има въздействието на рекламен слоган – взривява общественото мнение на руската емиграция и продължава да живее далече след края на евразийското движение. Старите евразийци по различен

начин приемат този термин. Н. С. Трубецкой през 1921 г. смята, че терминът „евразийство“ „може и да не е много сполучлив, но бие на очи, предизвикателен е, затова е и подходящ за агитационни цели“.

Евразийците, всеки от които има свои убеждения, ги обединява „общото настроение и „светоусещане“. Най-близо до себе си Н. С. Трубецкой поставя Пьотър Сувчински, а най-далече Георгий Флоровски – заради „голямата отвлеченост на мисленето му (той е философ, а аз само обичам да „пофилософствам“)“, и Пьотър Савицки – заради „старата закваска“, от която „не се е освободил напълно“ – ученик е на П. Б. Струве.

Н. С. Трубецкой разбира евразийството като продължение на революцията – на истинската революция на съзнанието, която ще „унищожи старите идоли [...] ще помете всички стари идейни направления и ще създаде нови, на свършено други основи“. Носител на тази революция е интелигенцията, която принадлежи на неромано-германските народи. Същината на революцията е „да се разбере, че нито „аз“, нито който и да било друг не е пъпа на земята, че всички народи и култури са равностойни, че няма висши и низши раси [...] не е достатъчно е да се разбере това, то трябва да се преживее, да се изстрада, то трябва целия да те проникне“.

Евразийството при Н. С. Трубецкой е и реакция на пренебрежението на Европа към Русия. Талантливият лингвист споделя личните си наблюдения за отношението на западните слависти към славистите от Източна Европа: „В дълбочината на душата си френските слависти презират всичко славянско, среднославянско и руско и го смятат за варварско. Славянските учени са добри като събирачи на материал, но когато започнат да разсъждават, се разкриват тяхната *manque de culture** и тяхната *âme slave*** : това са безпочвени фантазии, сектантско кръжочничество и т.н. Ето защо френският славист по никакъв начин няма да позволи руснак или славянин да го учи, във всеки случай, докато този руснак или славянин не се пофранцузи“⁹.

Г. В. Флоровски, който в общофилософския си мироглед смята себе си „в много по-голяма степен“ ученик на П. Б. Струве, отколкото евразиец, в писмо до учителя си от 1921 г. споделя: „Ако аз се отдалечавам от Вас в редица частни моменти, мисля, че оставам верен на изходните положения“. Г. В. Флоровски възприема евразийството като „господство на културата над „обществеността“, като отговор на злоупотребите с понятието „политика“, като „културно-философска рефлексия“ на националния идеал, като част от „Руското възкресение“ и руското „вътрешно прераждане“. Г. В. Флоровски определя евразийската група като „нито политическа партия, нито секта на фанатици“, това е „лига на руската култура“. „Нас не ни свързва никакво догматизирано и тактически окастрено „вероучение“, обединява ни

* *manque de culture* (фр.) – липса на култура.

** *âme slave* (фр.) – славянска душа.

само сходният тонус, с който възприемаме и преживяваме впечатленията от съвременността. Най-добре е този тонус да се опише полемически – това е патосът на „критицизма“, който Фихте [...] противопоставя на „догматизма“ или, което е същото – на доктринерството.“¹⁰

П. Н. Савицки внася географския смисъл на понятието „евразийство“, което приема като културна концепция на „отказ от културно-историческия „европоцентризъм“ [...] като отрицание на универсалистското възприятие на културата“. За П. Н. Савицки евразийците са представители на „ново мислене“, на „ново географско и историческо разбиране на Русия и света, който те наричат руски, или „евразийски“, а наименованието им е с „географски“ произход“. Евразийството за П. Н. Савицки е не само историософска концепция, то трябва да бъде и методология¹¹.

Н. Н. Алексеев оприличава евразийството „не на партия или на лига“, а на „идеологическо обединение“ от типа на католическите ордени: „По дух ние, изглежда, сме първият тип руски орден [...] особен източен орден [...] Имаме не само програма, нас ни обединява доктрина, съвкупност от догми, цял светоглед, цяла философия“. За Н. Н. Алексеев евразийците са преди всичко „особена идеологическа група“¹².

Близък до определението на Н. Н. Алексеев е Н. С. Трубецкой, за когото евразийството е „братство“, „орден“, който ще обединява всички, ще смекчава „пан-измите“ и ще свързва евразийците „с общата им историческа съдба“. Н. С. Трубецкой най-често употребява израза „евразийско братство“.

Я. А. Бромберг, който се присъединява по-късно към евразийците и разработва концепцията им относно еврейския въпрос в Русия и в Евразия, определя точно евразийството като „геософия“¹³.

В. В. Илин пък разглежда евразийството като „система на историософска и държавно-правова органика“¹⁴.

„ЕВРАЗИЯ“

Понятието „евразийство“ произлиза от термина „Евразия“. „Евразия“ при евразийците заменя понятията „Изток“ и „Запад“ – от всякаква гледна точка: културно-философска, геополитическа, географска. Преразглеждането на понятията „Изток“ и „Запад“ е една от основните задачи на сборника „Исход к востоку“, на което е посветена и статията на П. М. Бицили „Восток“ и „Запад“ в истории Старого света“. Пьотър Бицили, който е съпричастен към евразийството, без да е негов последовател, го определя като „признание на един безспорен и изключително важен факт: Русия, т.е. Руската империя, е Евразия и винаги е била Евразия“.

Дори и след като се разграничава от евразийското движение, П. М. Би-

цили стои категорично зад правилността на термина „Евразия“: „Тъй като от тяхна гледна точка (която аз смятам за неопровержима) Русия е „Евр-Азия“, т.е. някак органично влиза и в Европа, различието между Русия, като Европа, и останалия европейски свят може да бъде само относително“¹⁵.

За разлика от П. М. Бицили, за когото евразийската култура е синтез на източната и западната култура, останалите евразийци използват понятието „Евразия“ преди всичко, за да откъснат Русия от Европа. „Ние имаме своята „Европа“ в лицето на дореволюционния управляващ слой“ – заявява Л. П. Карсавин, „това е „Руската Европа“ [...] в гибелта на „Руска Европа“ се възражда Евразийска Русия. Л. П. Карсавин приема термина „Русия-Евразия“ като разширение на поставения от славянофилите проблем „Русия – Европа“ и като разрешение на проблема „Русия – Азия“. Л. П. Карсавин обаче е принуден да се откаже от крайния изолационизъм и в спора си с Н. А. Бердяев да признае, че евразийската природа е „антична, азиатска и отчасти европейска“¹⁶.

Г. В. Вернадски разглежда Русия като „географско единство – Евразия“: „В моята употреба терминът „Евразия“ изразява не неопределената социо-историческа комбинация между Европа и Азия, а огромна специфична географска област от земното кълбо в центъра на континента“, за която той въвежда термина „месторазвитие“. „Месторазвитието“ определя историческото самосъзнание на народа. П. Н. Савицки дефинира „месторазвитието“ като „географски ландшафт“, оказващ влияние върху историческото развитие. Г. В. Вернадски, както и останалите евразийци, хиперболизират ролята на географския фактор в руската история, с което са последователи на Сергей Соловьев. От друга страна, Г. В. Вернадски е против исторически наложения термин „Европейска Русия“, който намира за изкуствен: „Понятието „Европейска Русия“ е изкуствено създадено през XVIII–XIX в. в европейската и руската историческа и географска наука [...] Урал не представлява естествена граница и не може да бъде такава. Никой не може да промени факта, че географски Европейска и Азиатска Русия са единни“. „Люлката на руската държавност“ е „Западна Евразия“¹⁷.

Терминът „Евразия“ е фундаментът на геософската концепция на П. Н. Савицки, за когото „Евразия“ не е „микстум композитум“ на Изтока и Запада. Това е неповторима личност. Но тъкмо нейната неповторимост не позволява да се отъждествява Евразия с Азия, включваща редица своеобразни и различни от Евразия светове“. П. Н. Савицки е последовател на географа от края на XIX в. В. И. Ламански, за когото Русия е третият континент на Стария свят – Евразия, заедно с Европа и Азия. П. Н. Савицки развива тезата на В. И. Ламански: „Русия-Евразия“ е „центърът на Стария свят“, докато Европа за Русия „е не повече от полуостров на Стария материк, простиращ се на запад от руските граници. Самата Русия заема на този материк основ-

ното му пространство. [...] Русия много повече от Китай има основания да се нарича „Срединна държава“ [...] руският свят е призван да обедини Стария свят, или Евразия. Русия представлява „континент в себе си“, в определен смисъл „равноправен на Европа“. П. Н. Савицки допълва геософското значение на термина с културно-историческо: „Името „Евразия“ изразява за нас, между другото, свързаността на руската стихия с някои етнически неруски елементи от заобикалящата я среда“. Три са елементите, съставляващи Евразия от културно-историческа гледна точка – Югът, или Византия, Изтокът, или „степта“, и Западът, или Европа¹⁸. За разлика от П. Н. Савицки, Н. С. Трубецкой приема „Евразия“ само като територията на евразийската нация.

За да избягнат обвиненията, че заменят „Русия“ с географско понятие, евразийците – всички без изключение, най-често употребяват термина „Русия-Евразия“. Я. Д. Садовски обръща специално внимание на този въпрос и категорично заявява: „В никакъв случай не се стремим към замяна на думата „Русия“ с думата „Евразия“¹⁹.

Единственият от ранните евразийци, който избягва употребата на термина „Евразия“, или „Русия-Евразия“, е Г. В. Флоровски, за когото това е „морфология и нищо повече“²⁰.

„ЕВРАЗИЙСКО“ – „РУСИЙСКО“ – „РУСКО“

Понятието „Евразия“ предизвиква резонния въпрос: кое в евразийската концепция е „евразийско“, кое е „руско“ и кое – „русийско“?

Руският език е езикът на Евразия. За Г. В. Вернадски „руският език е главната стихия на евразийската култура“. За лингвиста Н. С. Трубецкой руският литературен език не може да стане „оръдие за общуване между славяните“. Тук той повтаря тезата на ревностния идеолог на славянската идея Н. Я. Данилевски, който признава, че руският език не може да се въведе като общодържавен в славянската федерация. Руският език не може да обедини славяните, но, според Н. С. Трубецкой, той може да обедини Евразия „и ще бъде оръдие за културното, политическото и деловото общуване между народите на Русия-Евразия“. Евразия ще има един общодържавен език – руският, „независимо от това, какви изменения с течение на времето ще настъпят в държавната конструкция и в строя на този Съюз“.

Н. С. Трубецкой въвежда понятието „литературно-езикова радиация“²¹, или зоната на влияние на руския език, която ще бъде не славянска, а евразийска. П. Н. Савицки „разширява“ „зоната“ над целия научен свят: „Всеки сериозен учен в света е длъжен да чете на руски. А Русия-Евразия (СССР) на свой ред може и трябва да култивира на своята територия изучаването на всички езици в света“.

В крайността си П. Н. Савицки стига дотам, че е против резюметата на научните статии да бъдат на английски или френски език, нарича ги „сервилно угодничене пред романо-германците“, „комплекс за второ качество“ на „европеизирана Русия“²². Всъщност именно неговите идеи издават същия комплекс.

Ако за езика на бъдеща Евразия евразийците са единодушни, че ще бъде руският, което е национално понятие, за наднационалните понятия те прибягват до определението „русийски“ като синоним на „евразийски“.

Г. В. Вернадски използва като синоними термините „русийски“ и „все-евразийски“, но влага в тях политически, а не национален или културен смисъл, използва ги, за да обозначи държавността.

Я. Д. Садовски разбира термина „евразиец“ като културно, но не и национално самоопределение: за него руснакът е евразиец така, както германецът е европеец, а японецът – азиатец. В. П. Никитин споделя виждането му: „Ние, руснаците евразийци [...] в очите на истинските азиатци бихме били [...] лоши азиатци в същата степен, в каквата от нас излизат лоши европейци“²³.

П. Н. Савицки обяснява необходимостта от „свръхнационално“ понятие с огромните пространства на степта, които определят развитието на „континенталната“, общорусийската или, ако щете, „евразийската“ култура. „Евразийско“ и „русийско“ са синоними за П. Н. Савицки, който влага в тях и географски, и културно-исторически смисъл: „В името „Евразия“ ние включваме известна сбита културно-историческа характеристика на света, който иначе наричаме „русийски“ – неговата характеристика като съчетание на културно-историческите елементи „Европа“ и „Азия“, които в същото време не са в пълна аналогия с природата, географски не са нито в Европа, нито в Азия“²⁴.

Н. С. Трубецкой използва термините „русийски“ и „евразийски“ изключително от национална гледна точка. С „русийския“ национализъм Н. С. Трубецкой разграничава евразийството от „руския шовинизъм“, или от консервативния лозунг „Русия за руснаците“: „В светските работи настроението ни е настроение на национализъм. Но ние не искаме да го поставим в тесните рамки на националния шовинизъм. Нещо повече, мислим, че стихийният и творчески русийски национализъм поради самия си характер разчупва и разкъсва ограничаващите го рамки на „национализмите“ от западноевропейски мащаб [...] И ние насочваме своя национализъм [...] към цял кръг народи от „евразийския“ свят, сред които русийският народ заема срединно положение [...] руснаците и хората от народите на „Русийския свят“ не са нито европейци, нито азиатци. Сливайки се с родната и обкръжаващата ни стихия на културата и живота, ние не се срамуваме да се признаем за евразийци“²⁵.

Срещу „провинциалния великоруски патриотизъм“ се обявява и евра-

зиецът В. В. Илин, който обаче модифицира лозунга „Русия за руснаците“ с „Руското е по-голямо от Русия“ като пример на евразийски патриотизъм: „В този афоризъм се съдържа цялата историософия на националнокултурния свят, космоса, прострян на изток от Висла и Неман. В по-точен превод „руското е по-голямо от Русия“ означава, че евразийското е по-голямо от Русия [...] Центърът на евразийското единство са Руската държава и руското племе“²⁶. Тезата на В. В. Илин продължават и други евразийци: „Ние, евразийците, сме самобитници, нашият лозунг е „Русия в себе си!“²⁷. Терминът „самобитност“ е сред любимите на всички евразийци: Л. П. Карсавин говори за „самобитно евразийско развитие“, Н. С. Трубецкой – за „самобитна култура“: „за всеки народ културата трябва да бъде различна [...] общочовешката култура, еднаква за всички народи, е невъзможна“. Наричайки се „самобитници“, евразийците са приемници на руските „почвеници“ от XIX в.

Л. П. Карсавин също отрича национализма, но смята, че народностите не трябва да се разтворят, а да се развият, а развитието пък е „преди всичко на народностите на Евразия и най-вече на руската народност“ и е категоричен, че евразийството е „преди всичко руско дело“²⁸. Същата линия се запазва и в първия програмен документ на евразийците от 1926 г. – опитът за систематично изложение, в който се потвърждава, че „ние трябва да осъзнаем себе си като евразийци, за да се осъзнаем като руснаци“²⁹.

Единственият евразиец, който се противопоставя на „руското дело“ в Евразия, е К. А. Чхеидзе, който отхвърля отъждествяването на държавната идея с „рускостта“ – смята го за „нерационално и неосъществимо“ и напомня, че евразийството „издига идеята над националната държава“. У К. А. Чхеидзе обаче говори не толкова евразиецът, колкото грузинецът. За него евразийството трябва да реши грузинските проблеми, а не имперските: „Не бива да се иска от грузинците някаква особена благодарност по отношение на руснаците [...] договорът, сключен между Русия и Грузия при приемане от последната на покровителството от страна на първата, бе нарушен от Русия. Нарушен без всякаква необходимост, в обидна за грузинците форма“³⁰.

В разбирането на Н. С. Трубецкой, П. Н. Савицки, Л. П. Карсавин, П. П. Сувчински и В. Н. Илин евразийството може да разреши руския национален въпрос и руската национална задача – чрез Евразия ще се утвърди „руската“ нация! Евразийците обаче неуспешно се опитват да съчетаят „руския“ (националният) и „евразийския“ (наднационалният, имперският) патриотизъм, за което активно въвеждат понятието „русийски“ патриотизъм.

Вътрешният конфликт в евразийската историософия е между „руската нация“ и „евразийската свръхнация“. Това е една от основните причини да бъдат отхвърлени от по-голямата част на руската емиграция. Н. А. Бердяев също търси истината за руското бъдеще в свръхнационализма и го разбира като „издигане на националното съществуване до всечовешкото, световно

значение“, но при него „азиатското“ е символ на „дивотия“ и на татарското: „Татаринът още е в нас и този татарин трябва да се прогони от Русия. Свръхнационализмът на Н. А. Бердяев е „руски“³¹.

Философът П. Н. Новгородцев, от чието близко обкръжение е Г. В. Флоровски, е против понятието „русийски“ като чисто географско и упреква емигрантските среди, използващи го, за да „скрият срамежливо собствената си принадлежност към руския народ“³². Старата руска интелигенция е особено чувствителна към посегателството над „руското“ и „рускостта“ и донякъде има право, защото болшевиките използват термина „русийски“, за да обезличат „руската“ национална идея. Владимир Ленин директно заявява, че „за да се унищожи всякаква мисъл за нейния национален характер, партията се нарече не руска, а русийска“³³.

Болшевиките заменят „руското“ и със „съветско“, с което превръщат един национален идеал в социален и политически. Евразийците предлагат алтернатива на „руското“, за да го запазят в „свръхнационалния идеал“ – „евразийският“. Център на Евразия остава Русия, която трябва да се превърне в „идеологическо средоточие на целия свят“, носител на евразийското остава руският народ, а език на евразийците остава руският език.

Евразийците се възприемат като руснаци и оценката на руския национален характер, както и ролята на руския народ в бъдеща Русия-Евразия, е в центъра на тяхната историософия.

Следвайки философията на Ф. М. Достоевски (от речта на писателя по случай годишнината на А. С. Пушкин), Н. С. Трубецкой определя руснака като създател на висшия културен тип. „У нас през вековете се е създал определен още никъде невиджан висш културен тип, какъвто няма в целия свят – типът на световната загриженост за всички. Това е руският тип, но тъй като той е взет във висшия културен слой на руския народ, то следователно имам честта да принадлежа към него.“ Евразийството е продукт на руската култура, а не обратното.

Н. С. Трубецкой е последовател на Ф. М. Достоевски и по отношение на Европа – при него липсват този краен изолационизъм и отрицание на всичко европейско, което го сближава и с вижданията на П. М. Бицили. „[...] Аз емигрирах и не съжалявам за нищо зад гърба си. Всичко, което бе според силите ми, аз отслужих тогава в Русия, докато бях в нея, след като заминах, аз също продължавах да ѝ служа, но само като разширих идеята. Но служейки така, аз ѝ дадох много повече, отколкото ако бях само руснак, подобно на това, както французинът тогава беше само французин [...] всеки французин може да служи само на своята Франция, дори и на човечеството, единствено при условие, че ще остане преди всичко французин [...] Единствено на руснака [...] е дадена способността да става най-руски именно и само тогава, когато той е най-европеец. Това именно е най-същественото ни национално разли-

чие от всички [...] Аз донесох тук моята руска тъга [...] За руснака Европа е също така скъпоценна, както и Русия [...] ето вече почти столетие Русия живее категорично не за себе си, а само за Европа! А на тях? О, на тях им са отсъдени страшни мъки, преди да достигнат царството Божие“³⁴.

Истинският европеец за Н. С. Трубецкой е руснакът! Истинският „все-човек“ за Ф. М. Достоевски е „всеевропеецът“, а предназначението на руснака, според писателя, е „безспорно всеевропейско и всемирно“³⁵.

Руският национален характер, според Н. С. Трубецкой, „достатъчно силно се отличава както от угро-финския, така и от тюркския, но в същото време решително не прилича и на националния характер на другите славяни [...] склонността към съзерцателност и привързаността към обряда, характеризиращи руското благочестие, формално се базират на византийските традиции, но въпреки това са напълно чужди на останалите православни славяни и по-скоро свързват Русия с Неправославния изток. „Юначеството“, което руският народ цени в неговите герои, е чисто степна добродетел, разбираема за тюрките, но неразбираема нито за романо-германците, нито за славяните“³⁶.

Под „руски народ“ Л. П. Карсавин разбира носителите на културите, „индивидуализиращи и изразяващи всеруската култура, всички, ако щете, „народности“, влезли, влизали и очаквани да влязат в състава на тази култура“. Водещата роля сред тези народности обаче е на великорусите, докато другите „са длъжни да разкриват руската идея, всеки посвоему“, като той признава, че и те имат свои извори на култура. Л. П. Карсавин не раглежда руския народ от етническа гледна точка, а като „многоединоство (или, ако щете, многоединен субект) на отчасти съществуващи, отчасти изчезнали, отчасти пред очите ни определящи се или определящи бъдещото самоопределение на народностите, самоподчинени – засега на – великорусийската“.

Най-типичното за руския национален характер, за „руската душа“ Л. П. Карсавин открива в „стремежа към абсолютното“. „Руснакът не може да съществува без абсолютния идеал [...] Ако е религиозен, той стига до крайностите на аскетизма, до правоверие или ерес. Ако замени абсолютния идеал с Кантовата система, той е готов да скочи от прозореца на петия етаж, за да докаже феноменализма на външния свят [...] Руснакът не се примирява с емпирията, презрително наричана еснафство, отхвърля я – и у себе си, и на Запад, както в теорията, така и на практика. „Постепеновец“* той не иска и не умее да бъде, мечтасйки за внезапен преврат.“

Подобно на Н. С. Трубецкой, Л. П. Карсавин не е краен отрицател на европейското влияние върху руската култура, но обяснява незавършеността на националнообразователния процес на руската нация с „наивното отъждествяване на националния идеал с европеизацията“, от една страна, и от

* Постепеновец – привърженик на бавното, постепенно развитие, противник на решителните революционни методи.

друга, с „наивното отрицание на всички европейски ценности“. Единствен от евразийците Л. П. Карсавин дава характеристика и на някои недостатъци на руския национален характер: „Руснакът върши доброто и красивото дебнешком, с превземки, цени постъпката, в която неговото „аз“ се губи [...] ние сме безсрамни или тогава, когато търсим абсолютното, или когато с неизразима тъга се убеждаваме, че сме го изгубили. Нашето „безсрамие“ не е атрофия, а хипертрофия на срамежливостта [...] „руската инертност е порок, и то порок национален, наследствен, но заедно с това е и отделна вина на народа и на всеки принадлежащ към него индивидуум. [...] Руснаците действително са лениви, което твърде съответства на потенциала на цялата руска култура. Не е лишена от мързел и пораждащата я съсредоточеност върху абсолютното, съзерцателност на националния характер“³⁷.

Н. С. Трубецкой и Л. П. Карсавин разглеждат руския народ предимно от гледна точка на народопсихологията и на културата. Г. В. Вернадски обръща по-голямо внимание на държавническата роля на руснаците: „Руският народ е главната сила на Евразийската държава“, „основен етнически елемент на Евразия днес са руският елемент, от една страна, и монголо-туранският, от друга. Преобладаващото значение принадлежи на първия, вече поради простото количествено съотношение на тези елементи“. Най-голямото качество на руския народ, определено от Г. В. Вернадски, е „удивителната способност да попива в себе си чуждите етнически елементи и да ги усвоява“³⁸.

В оценката си за руския народ евразийците повтарят народническото противопоставяне народ – интелигенция. За евразийците интелигенцията е символ на европеизацията. П. П. Сувчински обвинява руската интелигенция, че възприема европейската култура не като равна на нея, а със съзнанието за нейното превъзходство: „Това е нещо като послушничество, дори самопредаване [...] Развивайки в себе си гения на идейното вместиелство – с това руската интелигенция съвместява, попива в своето съзнание, до пълното сродство с тях, всички разновидности на чуждите европейски култури, в ущърб на саморазкриването [...] руската интелигенция се оказва интернационално просветена, но обезличена“. Комунизмът, според него, е „новата диктатура на същата тази интелигенция“³⁹.

Най-големият грях на руската интелигенция, според Н. С. Трубецкой, не е само раболепното преклонение пред Запада, а самоидентификацията ѝ като „европейска нация“. От друга страна, Н. С. Трубецкой е против лозунга на Ленин „Да очистим Русия задълго“, който легитимира изстребването на старата руска интелигенция: „Най-ужасното е това, че изкореняването на интелигенцията е популярно сред най-широките народни маси и действително е „общо дело“, на което всички помагат с ентузиазъм. Заедно с интелигенцията се изкоренява и цялата духовна култура и настъпва пълно оскобяване във всички области [...]“⁴⁰.

Н. С. Трубецкой предпочита европейската култура на руската интелигенция пред пролетарската култура на народа, която определя като „низка, елементарна и подивяла“. Опасенията му са, че пролетарската култура, или комунизмът, ще покори целия свят.

Г. В. Флоровски обвинява интелигенцията за гибелта на „стара Русия“: „Не се страхувам да призная, че смятам „стара Русия“ за „болна Русия“, но съвсем не затова е „болна“, защото бе „ужасен“ „старият режим“: напротив, признавам и съм го признавал за доста целесъобразен и разумен във върховите му постижения [...] „Болна“ беше далеч не властта – наистина, понякога тя също боледуваше: болна беше именно Русия и преди всичко руското „общество“, руската „интелигенция“. Най-големите недостатъци на интелигенцията, според религиозния философ, са „слабостта на държавническото съзнание, безотговорната опозиционност, болезненото и истерично витаене в теоретичните облаци, откъснатостта от националните корени, липсата на жизнено-практически навици, полуобразоваността наред с изтънчения вкус“⁴¹.

Евразийските наблюдения за руския характер и за интелигенцията с малки изключения повтарят тези на руската обществена мисъл от XIX в. Новото, което предлагат евразийците, е концепцията им за произхода на руснаците и за същината на руската идея. В това отношение евразийството създава свои митове, като отхвърля старите.

ОТХВЪРЛЕНИТЕ МИТОВЕ

Първият мит, който отхвърлят евразийците, е митът за изцяло славянския произход на руския народ и на руската култура, от една страна, и на водещата роля на славянския въпрос в руската идея, от друга.

Евразийците създават мита за туранския елемент в руския национален характер. В това отношение те са приемници на Константин Леонтиев, който, без да развива теоретично въпроса, в един от упреците си към Николай Данилевски за вярата му в славянското племе заявява: „Нужна е вяра не в цялото това отрицателно племе, а в щастливото съчетание с него на всичко това получуждо, предимно източно (а в някои неща и западно), което е незабележимо в Русия, отколкото у другите славяни. Нужна е вяра в [...] плодотворността на туранския примес в руската ни кръв“⁴².

От ранните евразийци Н. С. Трубецкой е най-големият и оригинален теоретик на туранството, следван от по-умерения Г. В. Вернадски. (Умереността на Вернадски се дължи на професията му. Като историк той трудно би се изкушил да сътворява митове, работата на историка е да ги разрушава, което той и прави, що се отнася до славянската идея, но не участва в създаването на образа на туранеца евразиец.)

Н. С. Трубецкой признава, че основният елемент, образуващ руската националност, е славянският. Г. В. Вернадски също приема, че „в основата си руснаците са славяни“. П. Н. Савицки дели славянството на „европейско“ и „евразийско“: „В своето историческо и културно развитие славянството принадлежи не на един, а на два географски и културно-исторически свята [...] светът на Европа [...] светът на Евразия [...] Важно е да се установят [...] границите между евразийското и европейското славянство“⁴³. Подобно делене прави и евразиецът В. П. Шапиловски, за когото „творчески-културните профили на българите и сърбо-хървато-словенците принадлежат на бъдещето, а поляците и чехите в своята „реална“ политика трябва в по-голяма степен да бъдат отнесени към западния европейски свят“⁴⁴.

Н. С. Трубецкой обаче е категоричен, че „в етнографско отношение руският народ не е изключително представител на „славянството“. Руснаците заедно с угро-фините и волжките тюрки представляват особена културна зона, имаща връзки със славянството и с „Туранския“ изток, при това трудно е да се каже кои от тези връзки са по-здрави и по-силни. Връзката на руснаците с „туранците“ е затвърдена не само етнографски, но и антропологически, тъй като в руските вени несъмнено, освен славянска и угро-финска, тече и тюркска кръв“.

„Славянският характер“ или „славянската психика“ – продължава Н. С. Трубецкой – са митове. „Славянската култура“ също е мит⁴⁵. Н. С. Трубецкой разглежда „славянството“ само като „лингвистическо“ понятие, но не и като етнографско, културно-историческо и антрополошко. По тази логика и „евразийството“ може да се разглежда само като географско и геополитическо понятие, защото евразийска култура няма, има руска култура, а тя е европейска! Дори Константин Леонтиев, смятан от евразийците за един от архетипите им, припознава руската култура като европейска, а европейското културно наследство като „вечно и толкова богато, толкова високо, че историята нищо подобно още не е виждала“. Нещо повече, К. Леонтиев съвсем по чаадаевски и антиевразийски е убеден, че „не е имало по-нетворчески народ от нас. Освен може би турците“.

Целта на Н. С. Трубецкой обаче не е да бъде обективен, а да създаде нова митология – евразийската. „Обективна наука може да има в университета – споделя той в писмо до П. М. Бицили, – а в гимназията, особено историята, непременно трябва да бъде тенденциозна [...] младежта трябва да се възпитава в протест срещу претенциите на романо-германците за световно господство и за общочовечност на тяхната култура. Именно в тази насока трябва да бъде тенденциозен учебникът по история за руските гимназии [...]“

Подобно на културно-историческите типове на Н. Я. Данилевски, Н. С. Трубецкой прави „турански етнопсихологически тип“, като използва преди всичко езиковедски анализ. Той спори с П. М. Бицили за ролята на туранците в руската култура. В писмо от 1922 г. Н. С. Трубецкой го упреква в

тяхното недооценяване: „Вие не си позволявате безразборно да свеждате туранците до степен на скотоподобни варвари, не повтаряте заедно с Бунаков несправедливо разпространеното мнение за „краката на Азия“. Но все пак в някои места, където Вие говорите за туранците като за етнически тип, във Вашите думи прозира определена нотка на пренебрежение. Вие говорите за културната пасивност на туранците, за неспособността им за творчество, за религиозната им бездарност. Преди всичко това не е съвсем справедливо: на туранците просто „адски не им е вървяло“, тъй като по силата на историческата необходимост те попадат под влиянието на най-обезличаващите и убиващи националното културно творчество религии, мюсюлманството и будизма [...] Но дори независимо от въпроса за творческите способности на туранците в областта на създаване на духовните ценности, не бива да отричаме в тях държавническите заложи и грюндерския темперамент [...] А тъй като ние, руснаците, в областта на нашата държавност извънредно много дължим именно на тези черти на туранските народи, ето защо да подчертаваме тяхната бездарност в културно отношение е не само несправедливо, но и неблагодарно и нетактично. Пренебрежителният тон по отношение на туранците е нетактичен, по-специално и за нас, евразийците“.

Нещо повече, Н. С. Трубецкой вижда връзката между руснаците и южните славяни през туранския елемент: „По редица въпроси руската народна култура се доближава именно до Изтока, така че границата между „Изтока“ и „Запада“ понякога минава именно между руснаците и славяните, а понякога южните славяни се сближават с руснаците не защото и едните, и другите са славяни, а защото и едните, и другите са изпитали силното тюркско влияние“⁴⁶.

Н. С. Трубецкой се отказва от славянската мисия на Русия: „Много се говореше за това, че историческата мисия на Русия се състои в обединяването на нашите „братя“ славяни. При това обикновено се забравяше, че наши „братя“ (ако не по език и по вяра, то по кръв, характер и култура) са не само славяните, но и туранците, и че фактически Русия вече е обединила под сянката на своята държавност значителна част от „Туранския“ изток“. Туранците донасят на руския народ държавността, която се основава на „безпрекословното подчинение“. „Общоевразийската държавност“ от туранските номади на Чингис хан преминава към туранците. „Русия-Евразия“ за Н. С. Трубецкой е равнозначна на „руско-туранско“, а не на „руско-славянско“. Много рядко той употребява термина „славяно-туранско“: „Националният руски тип всъщност не е чисто славянски, а славяно-турански. Руското племе се създава не чрез насилствена русификация на инородците*, а чрез по-братимяване на руснаците с инородците“.

* Инородци – в Руската империя: човек предимно от източните покрайнини, от малцинствата.

П. Н. Савицки също използва термина „побратимяване“: „националните условия в Евразия [...] друго конструиране на отношенията между русийската нация и другите нации в Евразия, отколкото онова, което се среща в областите, въввлечени в сферата на европейската колониална политика, в отношенията между романо-германците и туземните народи. Евразия е област на известно равнопоставяне и на определено „побратимяване“ на нацията, нямащо никаква аналогия в международните отношения на колониалните империи“⁴⁷.

И за Н. С. Трубецкой, и за П. Н. Савицки европеизацията е равнозначна на колонизация. Когато обаче стане дума за русификация, вместо за колонизация се говори за „побратимяване“ на нацията – подмяната на понятия е част от евразийската идеология.

Туранска психология Н. С. Трубецкой открива и в отношението на руснака към православната вяра: „Именно по силата на туранската психика древният руснак не е умел да отделя вярата си от своето битие [...] психологическото различие между руския и гръцкия подход към вярата и към обряда, което така ярко се проявява в епохата на възникването на разкола, е следствие именно от обстоятелството, че в древноруския национален характер пускат дълбоки корени туранските етнопсихологически елементи, напълно чужди на Византия“⁴⁸.

П. Н. Савицки също разработва туранската концепция: „Русия е наследница на Великите ханове, продължителка на делото на Чингис и Тимур, обединителка на Азия“. П. Н. Савицки говори за историческа и стопанско-географска гледна точка за Стария свят – „покраинско-приморска“ област, източна – Китай, южна – Индия и Иран, западна – Средиземноморието и Западна Европа, от една страна, и от друга, „централният свят“ – „еластична маса“ от номадски степни народи. Русия съчетава едновременно „уседналата“ и „степната“ стихия“. Наред с „народа земеделец“ в „пределите на руското национално цяло“ е и „народът конник“⁴⁹.

Краен последовател на Н. С. Трубецкой, без да влияе съществено върху евразийската идеология, е изтоковедът В. П. Никитин: „Ние сме индоевропейци; имаме голяма доза туранство, но ние сме арийци“⁵⁰.

В първата програма на евразийството от 1926 г. се потвърждават тезите на Н. С. Трубецкой: „Оказва се, че основата на руската култура – великоруската култура, е свързана със славянството [...] в полза на което свидетелства езикът [...] но което е съвършено несправедливо по отношение на финската и туранската изобщо кръв [...] няма основания да се говори за славяно-руски свят като за културно цяло [...] ние не сме славяни и не сме туранци, ние сме руснаци“⁵¹.

В търсене на потвърждение, че се заражда нов културен тип, свързан повече с Изтока, отколкото със Запада, П. П. Сувчински се позовава на историка Платонов: „[...] става някакво прераждане на средния руснак; този

нов тип има по-скоро степен, източен характер. Вследствие на доста сложни вътрешни процеси, на придвижвания на човешки маси, на всеобща елементаризация Русия става източна страна⁵². П. П. Сувчински е убеден, че без да знае за евразийството, С. Ф. Платонов потвърждава неговата правилност, но историкът не влага положителен смисъл в тази промяна към източното, а точно обратното.

Твърде опростено би било евразийците изцяло да се обявят за епигони на концепцията за културно-историческите типове на Николай Данилевски, както ги категоризира Н. А. Бердяев. Самият Н. А. Бердяев е много по-близък до Н. Я. Данилевски, защото възприема славянската проекция в руската идея. Световната мисия на руския народ, според него, е да бъде „начело на славянската раса [...] руският империализъм е свързан с призванието на славянството в света“. „Удря часът на световната история – пише Н. А. Бердяев, – когато славянската раса начело с Русия се призовава към определяща роля в живота на човечеството [...] Славянската раса, начело на която стои Русия, трябва да разкрие своя духовен потенциал, да разкрие пророческия си дух [...] това е расата на бъдещето.“⁵³

Историческото време, в което живеят евразийците, и това на Н. Я. Данилевски е много различно и за Русия, и за Европа. При Н. Я. Данилевски едни от възловите въпроси на руската геополитическа ориентация, фокусиращ вниманието на обществото, са Източният въпрос и съпътстващият го славянски въпрос, откъдето идва и актуалността на идеята за славянска федерация. Всеславянският съюз на Н. Я. Данилевски и славянската федерация на Константин Леонтиев от 70-те години на XIX в. легитимират руско-турската война от 1877–1878 г., или „Втората източна война“, както я наричат в тогавашната публицистика. При модела на Н. Я. Данилевски е доминиращо политическото начало, при този на К. Леонтиев – религиозното начало.

Краят на 70-те години на XIX в. е върхът на славянската идея и за руската външна политика, и за руската обществен мисъл, след което постепенно приоритетите се изместват към Средния и Далечния изток. Източният въпрос, който за Н. Я. Данилевски трябва да бъде „центърът на бъдещата съдба на славянството“, вместо да обедини славяните с Русия, ги разделя от нея. Новосъздадените славянски държави на Балканите се радват на политически свободи, забранени за руското общество. Идеята за Проливите продължава да живее в проектите на А. И. Нелидов при Александър III, а по време на Първата световна война – в дипломатическите усилия на С. Д. Сазонов, който успява да се споразумее с Англия и Франция за съдбата им след евентуална победа. След разочарованието от Берлинския конгрес обаче обществото в Русия престава да се интересува от славянската идея. Последният ѝ ревностен радетел остава Иван Аксаков, който я пропагандира до средата на 80-те години, без да има сериозни последователи.

Времето, в което се оформя евразийската историософия, е далеч преди официалното ѝ раждане през 1921 г. в София. Това е периодът от 1908 г. нататък през войната и двете революции. Загубите от Първата световна война, разпадането на Романовата империя, последвано от Гражданската война, принудителната емиграция очертават нови реалии пред оцелялата „стара“ интелигенция, част от която са и евразийците. Славянската идея отдавна вече не се възприема като част от руската идея. Търсят се нови хоризонти за руското национално съзнание. „Славянско“ за евразийците е равнозначно на европоцентрично.

Туранският мит не е само спор за етногенезиса на руснаците, а е прелюдия към главната цел на евразийците – да запазят Руската империя, разширявайки я в евразийска, като я обявят за наследник на Чингис хан. Туранският мит на Н. С. Трубецкой легитимира геополитическия статут на Русия-Евразия на изток. Евразийците създават алтернатива на славянската идея, чиито геополитически посоки са на запад и на юг към Босфора, и ориентират Русия към Средния и Далечния изток. Евразийците са предшествениците на глобализацията по руски. Неслучайно „новите“ евразийци след 1991 г. използват евразийската идеология, за да възвърнат постсъветското пострънство към Руската федерация, ако не институционално, то икономически, културно и геополитически.

„ЕВРЕИ-ЕВРАЗИЙЦИ“

В отказа си от славянското в руската идея евразийците се опитват да разрешат един от най-невралгичните въпроси на руското общество – еврейският въпрос.

Еврейският въпрос става особено актуален за руското общество от края на XIX в. Политиката на Александър III, ограничаваща правата на руските евреи във всяко отношение – изселване, забрана за владение на недвижимо имущество, ограничени квоти за висше образование и т.н., съпътствана от еврейските погроми, показва, че русификацията не решава, а задълбочава този въпрос.

За разлика от властта руската обществена мисъл предлага различни решения, или отговори на еврейския въпрос: В. С. Соловьов го разглежда от християнска гледна точка, или теокрацията, като общ идеал на евреи и християни; П. Б. Струве – от юридическа и икономическа, или идеалът е „Велика Русия“; Л. З. Слонимски и Г. К. Градовски – от руска, или свободата за руснаците не може да бъде за сметка на безправията на руските евреи.

Евразийството поставя въпроса от религиознокултурна и историософска гледна точка. Проекциите на руския и на еврейския месианизъм се пресичат

в евразийската идеология. Основните автори на евразийската концепция за мястото на руските евреи в Евразия са Я. А. Бромберг, или „Евреинът“, както той се нарича, и Н. С. Трубецкой. По темата пише и Л. П. Карсавин.

Н. С. Трубецкой засяга еврейската тема, за да разграничи евразийството от антисемитизма на руската интелигенция и от расизма на националсоциализма като философия на антропологическия материализъм. Основната причина за антисемитизма Н. С. Трубецкой вижда в психологията на въпроса. Еврейската психология е психология на емигранта. „Еврейско поведение“ Н. С. Трубецкой наблюдава и в руската емиграция: „За да се разбере правилно специфичната насока на еврейските черти на характера, трябва да се има предвид, че евреите са двехилядолетни емигранти с трайна емигрантска традиция. Наблюдавайки руската емиграция, не е трудно да се забележат в нея зачатъчните форми на психическите черти, които при „благоприятни“ условия трябва да доведат до типичните еврейски черти [...] руските емигранти на всяка крачка проявяват по отношение към чужденците поразителна сплотеност. Достатъчно е един руски емигрант да получи добро място в някакво чуждестранно учреждение или предприятие, и той започва да изтегля там своите съотечественици, така че след известно време в това учреждение може да се наблюдава направо „руско надмощие“. У руските емигранти съществуват две етични норми, едната – за „своите“, другата – за коренното население [...] точно както у евреите има два различни морала, единият – за синовете на Израил, другият – за гоите“.

При второто поколение емигранти проблемът е още по-сложен: „От една страна, те сякаш се срамуват да бъдат руснаци, от друга – сякаш се гордеят с това, от една страна, те страстно желаят да са „като всички“, да се слеят със заобикалящата ги среда, от друга – някак се отблъскват от тази среда, презират я“.

Резултатът е т.нар. от Н. С. Трубецкой „разлагаща психология“, предизвикана от „тази хаплива, разлагаща ирония, свойствена на евреите. Тази ирония, от една страна, е мъст за това, че „те“ (чужденците, гоите) имат свой национален ентузиазъм, своя истинска, конкретна светиня – родина, докато младото поколение на руската емиграция всичко това е загубило, от друга страна, тази ирония е инстинктивна самозащита, тъй като, ако я нямаше, емигрантът би престанал да бъде самият себе си и ще бъде погълнат от чуждия народ“.

Честите упреци към материализма на еврейската народопсихология, според Н. С. Трубецкой, са предразсъдък: „Типичният еврейски намира еднаква наслада както в отричането на духа, така и в отричането на материята“⁵⁴.

Я. А. Бромберг приема изцяло възгледите на Н. С. Трубецкой, но ги развива в евразийска концепция за руско-еврейския въпрос. Я. А. Бромберг отрича позитивисткия подход към еврейския въпрос, който е рационалисти-

чен, нерелигиозен и представя проблема от расова, юридическа и политическа гледна точка. Според него евразийството за първи път осмисля съдбата на руските евреи от „религиозно-трагическа и провиденциална страна“. Я. А. Бромберг приема евразийството като „широко историко-културно, религиозно-философско и обществено-политическо“ течение, чиято цел е да „осмисли великата култура и историческа катастрофа“, но не с рационалистически и позитивистки термини, а от гледна точка на „месианските упования“ за историческия път на Русия и нейните народи.

„Евразийският изток“, както Я. А. Бромберг нарича Русия-Евразия, трябва да се пребори срещу „западните културни начала“, които погубват еврейската месианска същност. „В резултат на продължително историческо развитие в плен на рационализма (отчасти наследен, отчасти заимстван) и социалния атомизъм еврейството се е съблазнило от фалшивата мъдрост на нематериалната схема. То сериозно е повярвало, че някога света ще управляват високите и благородни идеи.“⁵⁵

Я. А. Бромберг иска чрез евразийството да върне еврейската интелигенция към религиозно-нравствената философия на еврейската национална идея. Революцията е плод на „безбожния социализъм“, предизвикал „великата руска катастрофа“, и вина за това носят еврейските интелигенти, отказали се от собствения си национален идеал и превърнали Русия в „опитно поле“ за Запада. По отношение на революцията Я. А. Бромберг заема категоричната позиция на Г. В. Флоровски, с което се отличава от останалите евразийци. Революцията унищожава „канонизирания образ на еврейския юноша-ентузиаст, фанатик-свободолюбец, прекалено оптимистичния утопист, беззаветния идеалист и аскет-безсребърник“.

И в емиграция еврейската интелигенция остава в плен на революцията. Я. А. Бромберг рисува портрета на нийоркския руски евреин. „Руско-еврейският Ню Йорк е едно от малкото места, където все още може сега да се срещне тази музейна рядкост – хора, чийто часовник на вътрешния механизъм завинаги е спрял на деветстотната година [...] Когато посещава руския отдел на голямата нийоркска обществена библиотека, често вижда на масите тези немлади мъже и дами от еврейски тип, прелистващи всякакви канонически и апокрифни писания на пророците от старата революционна нелегалност [...] отвън долита нестихващото дрънчене на световния кръстопът на Пето авеню и 42-ра улица, през прозорците с хиляди светлини надникват рекламите – многостранните капища на съвременния Вавилон.“⁵⁶

Я. А. Бромберг споделя възгледите на Н. А. Бердяев в „Смисъл истории“ за периферийната интелигенция и социалните ѝ стремежи, свързани с есхатологичните предания на юдейската религиозна догматика. Л. П. Карсавин също определя еврейската интелигенция като периферна. Н. А. Бердяев дава верен портрет на еврейско-периферийния радикал, но според Я. А. Бромберг

грешката му е, че обобщава този портрет за цялото религиозно-историческо еврейство. Я. А. Бромберг разделя еврейството на западно и на източно. Западното еврейство се увелича от „паневропеизма“ и пацифизма и от „дълбоко упадъчното явление Лигата на нациите“, която осигурява „надзора“ на най-големите европейски държави над победените, на които да внушава примирение.

Западноевропейското еврейство, според Я. А. Бромберг, презира източноевропейското, особено за „религиозно-ритуалните му устоя“. Докато „еврейският дух дълбоко възприема патоса на руското органическо самодържавие [...] в душата на евреина от простолюдието живее същата непрекъсната сътворявана религиозно-историческа легенда за Белия цар, най-могъщия, най-истинския и най-законния от всички царе от този свят, която го обединява с някакъв чергарски киргиз, пасящ табуните си в противоположния край на държавата“. Истинският евреин на Я. А. Бромберг е противопоставен на „фаустовския тип“ на Шпенглер.

Я. А. Бромберг продължава традицията на евразийството да се прави разлика между „азиатски“ и „азийски“, или даже „асийски“ култури. Според него източното еврейство трябва по нов начин да „осмисли факта на намирането на изходна точка на своя исторически път в пределите – не на азиатското, въпреки, а на азийското, още по-вярно, на асийското, близоизточно ойкумене. Този основополагащ факт веднага създава известната генетическа общност на религиознокултурните начала с „народа-стопанин“, който в друг смисъл въвежда рецепцията на Византийското православие в кръга на асийските култури“⁵⁷. Асийската култура е магическа.

Я. А. Бромберг повтаря типологията на Шпенглер за магичната нация, съвпадаща с понятието за Църква. Който принадлежи на вярата, принадлежи на нацията, и обратно. Магичната нация на Шпенглер не притежава земна родина, както и евреите (Я. А. Бромберг пише през 30-те години на XX в., когато държавата Израел още не съществува). Оттук и мистичната връзка между еврейската и руската месианска съдба. Ако земната родина на евразийската нация трябва да бъде територията на Златната орда, то неземният ѝ идеал е Свещената Рус.

Ционизмът пък е част от „фаустовската“ култура, рационалистично решение на еврейския въпрос, и е плод на западното еврейство. Според Я. А. Бромберг ционисткият идеал „подменя възвишената мечта за утрешния град [...] плътски-съблазнителния лъжеидеал за материалното овладяване на Св. Земя“⁵⁸. За него Западът е разрушител на мистичното и ирационалното, което е съхранено като идеал от източноевропейското еврейство и може да се реализира само в Русия-Евразия, а не в Палестина. Залезът на Запада ще доведе и до залез на западното еврейство.

Основен недостатък на еврейския национален характер и за западното,

и за източноевропейското еврейство, според Я. А. Бромберг, е: „юдейският страх“ пред признаването на своите дори най-безспорни недостатъци, особено пред хората, т.е. пред общественото мнение на заобикалящите ни народи. В тази черта нашият народен характер диаметрално и непримиримо е противоположен на руския, в който потребността и вкусът към публичното самоунищожаване и самооплюване, обратното, достига до толкова преувеличени размери. Ние, евреите, още много зле разбираме, че еврейският проблем засяга далеч не само нас и че затова той не само може, но и трябва да стане предмет на гласно и широко обсъждане“.

Я. А. Бромберг се разграничава както от руските ционисти около В. Жаботински, така и от теорията за еврейско-масонски заговор – нарича „психопатични“ „Сионские протоколы“, както и „Три столицы“ на В. В. Шулгин. Книгата на В. В. Шулгин „Что нам в вас не нравится“ Я. А. Бромберг окачествява като провинциално мислене, което не надраства южноруското отношение по еврейския въпрос.

Евразийството трябва да разреши истинската трагедия на еврейството, която, според Я. А. Бромберг, „в чисто историческия, не най-дълбокия ѝ аспект се заключава в това, че в своя свръхегоизъм то постепенно е стигнало до абсурдната абсолютизация на своята идея за избраност, в която иманентно се заключава и определено отношение – именно към човечеството“⁵⁹.

Евразийска Русия е „новият Израел и Рим едновременно“, т.е. еврейският месианизъм ще участва в „бъдещото всечовешко служене на Русия“. Чрез евразийството евреите ще се запазят като „своеобразна национална особеност със своя хилядолетна национално-религиозна традиция“, докато на Запад те ще се разтворят в „еснафската простотия“.

Евразийска Русия обаче не означава превръщането на евреите в руснаци, според Я. А. Бромберг то е „невъзможно и нежелателно“. Това обаче не му пречи да признае руския народ за „основния и свързващ народ в евразийския свят“. Невъзможно, според Я. А. Бромберг, е и виждането на В. С. Соловьев, че евреите доброволно ще станат християни. „За еврейското религиозно съзнание [...] докрай и безвъзвратно е неприемлива християнската [...] представа за Първото пришествие още в пределите на земната история на човека [...] Еврейската религиозна съвест няма да приеме Възкресението на земния образ на Спасителя.“

Невъзможно и нереално е и обединението на двете Църкви – тук Я. А. Бромберг е солидарен с Н. С. Трубецкой и като всички евразийци признава Православната църква за единствената Вселенска църква, а Римската – за „лъжетеократична утопия“. Възможно и нужно, според него, е руската религиозна мисъл и „пророческият ѝ патос“, обединени в евразийството, да „върнат невярващия евреин в лоното на вярата Израилева“.

Руските евреи са част и от евразийската геософия. Я. А. Бромберг въвеж-

да термина „геософия“ заради понятието „месторазвитие“. Той проследява еврейския въпрос и в геополитически аспект. Евразия ще разреши „противоречието между тясната географска локализираност на заселването на евреите в руската равнина и общоимперското значение на руско-еврейската културна и политическа колизия, между неприемането и преодоляването на местно-провинциалната резигнация, разкриваща се в историческите съдби на руското еврейство, и пълната държавнотериториална безболезненост на този процес дори в средата на утопически периферната“⁶⁰.

Руските евреи са част и от евразийската митология. Следвайки митологемата на Н. С. Трубецкой за наследяването на империята на Чингис хан от Русия-Евразия, Я. А. Бромберг открива историческо родство на източноевропейското, или руското, еврейство с евразийците чрез връзката между „равнинна Хазария и Златната орда“. Я. А. Бромберг легитимира правото на „източноеврейския народ“ да се бори за създаването на „нова култура с имперско-световен, свръхнационален характер“⁶¹.

ЕВРАЗИЙСКАТА ПЕРИОДИЗАЦИЯ – ОТКАЗ ОТ ЕВРОПОЦЕНТРИЗМА

С новата митология ранните евразийци създават и нова периодизация на руската история, чийто автор е Г. В. Вернадски, който написва история на Русия за американските студенти от Йейлския университет, където преподава до 1956 г. Евразийската периодизация е подчинена на вътрешната логика на „месторазвитието“, която определя и опитите за създаване на „единна всеевразийска държава“.

Евразийците отричат деленето на руската история на три периода: *Киевски, Московски и Петербургски*. Един от последователите на Г. В. Вернадски стига до крайното твърдение, че „Киевска Рус няма пряко отношение към образуването на руската държава“⁶². П. Н. Савицки също смята, че културата на дотатарска „Киевска“ Рус е надценена и преувеличена – не я отрича, но говори за упадък до татарите – „политическо и културно раздробяване [...] „склонност към деградация“. Според П. Н. Савицки без татарите не би имало Русия: „Западът би „взел душата на Русия“, докато татарите „не изменят на духовното същество на Руси“, а ѝ дават „качеството да се превърне в могъща „орда“. Оттук и противопоставянето на цивилизацията на сущата на тази на водата, на което се подчинява евразийската концепция: на „западноевропейския усет за морето“ е равноправен „монголският усет за континента“. Руската държава е продължение на скитската, хунската и монголската държава, а не на дотатарска Рус. До XV в. руската история, според П. Н. Савицки, е провинциална“⁶³.

Г. В. Вернадски предлага своя схема на „периодичната ритмичност на държавнообразувания“ процес: скити – хуни – монголи – Руската империя, СССР. През 1927 г. Г. В. Вернадски е убеден, че съветската империя разполага с най-добрите условия „за всеевразийско държавно единство“, каквито по-рано не е имало. „Русийската, или всеевразийската държавност“, според него, може да съществува само в „особена форма на федерация“ на базата на двете наследства: монголското (евразийската държава) и византийското (православната държавност), съотношението между които е „съотношение между властта на факта (монголската) и властта на идеята (византийската)“. Г. В. Вернадски оправдава и изисква наличието на „здрава държавна организация, силна и твърда правителствена власт“. Най-устойчивата евразийска форма на държавна власт е „формата на военна империя“, чиято сила зависи от връзката ѝ с народа.

Периодизацията на руската история на Г. В. Вернадски обхваща пет периода: до края на IX в. – „опити за обединяване на степта и гората“; от края на X до средата на XIII в. (972–1237) – „връзката между гората и степта е разкъсана“; „победа на степта над гората“ (1237–1452); „победа на гората над степта“ (1452–1696) и „обединяване на гората и степта в стопанско-колониционно отношение“ (1696–1917). Ако през XIX в. е обединена „плътта на Евразия“, то е загубено съзнанието за „евразийската мисия на Русия“, което трябва да събудят евразийците⁶⁴.

За разлика от П. Н. Савицки и Н. С. Трубецкой, Г. В. Вернадски не идеализира монголското управление, а го определя като „катастрофа на градската цивилизация“. Именно през монголския период Русия се превръща в аграрна страна. Н. С. Трубецкой пък се придържа към традиционната гледна точка за татарското иго. От историографска гледна точка евразийството не само добавя нова периодизация, но и реабилитира татаро-монголския период от руската история.

Отказът на евразийците от европоцентричната периодизация е породен и от отношението им към европеизацията на Русия при Петър I, което ги води до другата крайност: „Руската история не е част от историята на Европа“⁶⁵. Тъй като приемат Византия и Православието, под „Европа“ те разбират изключително Западна Европа. Основната цел на евразийците е „духовното отграничаване от Европа“ и „унищожаването на родна почва на всички чужди и органично противни на руския дух начала и форми на западноевропейската култура“⁶⁶.

Изолационизмът на евразийците повтаря този на стария славянофил Константин Аксаков, заради което П. Б. Струве нарича идеологията им „ново славянофилство“. Подобно обобщение обаче скрива вътрешните различия между ранните евразийци по този въпрос.

Н. С. Трубецкой не отрича изцяло европейската култура, но не приема

мястото на Русия в тази култура, което ѝ отрежда Петър I: „Ако Русия до Петър Велики по своята култура е могла да се смята едва ли не за най-надарената и плодovита продължителка на Византия, то след Петър Велики, поела по пътя на романо-германската „ориентация“, тя се оказва на опашката на европейската култура“.

Евразийството за Н. С. Трубецкой е и реванш на руската култура. Съвсем по чаадаевски говори обидата на талантливия учен: „Броят на истинските приноси на руския гений в „съкровищницата на европейската цивилизация“ остава нищожен в сравнение с масата чуждестранни културни ценности, които непрекъснато механично са насаждани на руска почва“.

Ако за П. Я. Чаадаев причината за неравностойното положение на руската култура спрямо европейската е във Византия, за Н. С. Трубецкой тя е в романо-германския свят, въведен насилствено в Русия от Петър I. П. Я. Чаадаев може да бъде разбран – все пак по негово време златният век на руската култура едва започва, за Н. С. Трубецкой обаче подобно мислене е странно, защото руската култура обогатява европейската именно през XIX в. Най-големият грях на Петър I, според Н. С. Трубецкой, е „разбирането за Русия и руския народ само като за материал за създаване на могъща европейска държава“, за „уродливото“ ѝ разделяне на „барини“ (господари) и на „мужици“ (селяни)⁶⁷.

В терминологията на евразийците, въведена от Н. С. Трубецкой, понятието „русификация“ е равнозначно на „европеизация“. „Правителствената русификация“ превръща Русия в имитатор на Запада. Правителството заимства милитаризма, империализма, шовинизма и държавопоклонничеството, а обществото – либерализма, парламентаризма и социализма.

Негативното отношение на Н. С. Трубецкой към Петър I е само за „духовната същност“ на имперското самодържавие, за „идеологията на чистия империализъм и правителственото културтрегерство“, но не и за външнополитически успехи, или геополитическа същност, които безспорно признава.

П. Н. Савицки повтаря възгледите на Н. С. Трубецкой за европеизацията на Петър I изцяло в отрицателен аспект: „Романо-германската идеология премахва самобитната идеология на даден народ и я заменя със себе си. Такова явление се среща, по отношение на Русия, при Петър Велики и по-късно, когато в идеологически смисъл Русия се просва по корем пред „Европа“.

П. Н. Савицки упреква Н. С. Трубецкой, че определя културите по расов признак, което създава условия за спекулативни твърдения за евразийска расова теория и оприличаване на евразийството с фашизма: западноевропейската култура „княз Трубецкой нарича по признака на расовия произход най-главните народи на Западна Европа „романо-германска“ култура“⁶⁸. При Н. С. Трубецкой обаче това е по-скоро културологично, а не антропологично определение и в това отношение той е последовател на Н. Я. Данилевски.

Най-умерена оценка на Петър I дава Г. В. Вернадски – съвсем по исторически, без емоции. Той се разграничава от категоричните епитети за Петър I като „западник“ и „европеец“. За Г. В. Вернадски Петър Велики остава „в своите несдържани увлечения дълбоко руски човек“. Упрекът на историка е към наследниците на Петър I, които превръщат името му в „символ и програма на цяло направление на руската мисъл – на преклонение пред Запада“. Г. В. Вернадски прави разлика между „историческия Петър“ и „програмния Петър“, които нямат нищо общо помежду си. Г. В. Вернадски единствен от ранните евразийци разбира европеизацията като необходимост за Русия: „За защита на руската самостоятелност било необходимо да се овладее европейската техника“⁶⁹.

Близък до възгледите на Г. В. Вернадски е и Г. В. Флоровски, който също стоварва цялата вина за „външната европеизация“ на Русия върху наследниците на Петър: „Нито един руснак не смее да забрави нито безпримерния му държавнически гений, нито свръхчовешкия му патриотичен труд, нито беззаветната му любов към Русия. Не по-малко неблагоприятно би било да си затваряме очите и за трагизма на образа на Петър [...] и ако титаничният Баща на Отечеството е можел да се противопостави на това панургово стадо, в състояние е да го организира в патриотична войска, то издребняващите поколения на „пилетата от Петровото гнездо“ са увлечени от блясъка на външния европеизъм [...] Ако Петър е „дал на русите топлината“, то кой им дал душата? И „душа“ ли е миш-машът от Волтер и Русо, Хегел и Месър, Дарвин и Маркс?“⁷⁰. За Г. В. Флоровски (докато е част от групата) мисията на евразийците е да запазят руската душа.

Най-ексцентрично е определението за Петър на Н. Н. Алексеев, според което самодържецът е първият евразиец: „Евразийците винаги подчертават, че изградената от този цар по европейски образци Руска империя фактически не е била нито Европа, нито Азия, а е представлявала истинско „евразийско“ образуване“⁷¹.

От всички ранни евразийци Я. Д. Садовски най-положително гледа на Петър I: „За нас Петър Велики е гениален преобразувател и страстен руски патриот“⁷².

Ако Н. С. Трубецкой разглежда европеизацията от културна гледна точка, П. Н. Савицки – от идеологическа, Г. В. Вернадски – от политическа, то Л. П. Карсавин набляга на религиозната ѝ интерпретация. Всички те обаче засягат темата за Петър I с една цел: реванш на руската култура пред европейската, от една страна, и легитимиране на „самобитната“ руско-евразийска национална идея.

Отказът от европеизацията при евразийците е отказ да приемат „общочовешките“ ценности на европейската култура. През 1922 г. П. Н. Савицки пише, че „излизането на Русия от рамките на съвременната европейска култура“ вече е факт.

Л. П. Карсавин различава „романска“ от „германска“ Европа, като предрича смъртта на първата и раждането на втората. Но дори и благосклонен към „германската“ култура, когато говори за бъдещето, Л. П. Карсавин е категоричен: „Западната култура не съответства на грандиозността, на абсолютността на нашите замисли“⁷³. Евразийската култура е абсолютна, защото е православна. Л. П. Карсавин оценява европейската култура от религиозна гледна точка.

Н. С. Трубецкой не вярва в универсалните ценности на европейската култура: „Евразийството отхвърля безапелационния авторитет на европейската култура [...] евразийството поставя изискванията на националната култура [...] провъзгласявайки за свой лозунг националната руска култура, евразийството идейно се отдалечава от целия следпетровски, санктпетербургски, императорско-оберпрокурорски период от руската история“.

Н. С. Трубецкой въстава срещу културния монизъм на Европа. Европа не е единственият цивилизован свят: „За нас, евразийците, „азиатската степ“ също е „цивилизационен свят“. „Общочовешката цивилизация“ и стремежът „на всяка цена да бъдеш „истински европеец“ е лъжа, с която трябва да се бори всеки народ, който не е романо-германски“⁷⁴.

От една страна, Н. С. Трубецкой е последовател на Н. Я. Данилевски, който също не приема европейската цивилизация за общочовешка: „Общочовешкото [...] в действителност го няма [...] друг въпрос е всечовешкото, което трябва да отличаваме от общечовешкото“.

От друга страна, Н. Я. Данилевски разглежда и „всечовешката цивилизация“ като „непостижим идеал“, докато за евразийците такава е руско-евразийската цивилизация и тя е постижима. Идеята на Ф. М. Достоевски за „всечовечеството“ ще получи от евразийството „своето научно оформление“, а евразийството ще доведе до универсализъм – „и върху фундамента на своето, особеното, евразийството изгражда общата философия на универсализма“⁷⁵. Евразийството е предчувствие за глобализация!

Разграничавайки Русия от Европа, евразийците следват Н. Я. Данилевски, който противопоставя славянската на романо-германската култура на принципа на отрицателната идентичност – „ние“ и „другите“. Русия, или Славянството, срещу Европа, или Запада.

Не бива да се забравя обаче, че когато Н. Я. Данилевски пише „Россия и Европа“, Руската империя действително е в тежка изолация от Стария континент, наложена ѝ след Кримската война. Книгата е публикувана за първи път през 1869 г. в сп. „Заря“, т.е. две години преди блестящата дипломатическа победа на А. М. Горчаков, извоювал денонсирането на Парижкия мир от Русия през 1871 г., възползвайки се от Френско-пруската война. Н. Я. Данилевски пише с чувството на победения, който търси реванш – първо културно-исторически, а после и политически.

Евразийците също са на страната на победените, което обяснява идентифицирането им като „ние“ срещу „другите“. Оттук и общата им слабост – на Н. Я. Данилевски и на евразийците – към думата „самобитност“, която изгражда илюзорна преграда между руската и европейската култура.

След упадъка на Европа евразийците предявяват и претенции за европейското наследство. Настроенията им не се различават от тези на Шпенглер, който пише „Залезът на Запада“ преди края на Първата световна война, т.е. точно по времето на генезиса на евразийската идеология. За разлика от Шпенглер обаче, евразийците в опита за систематично изложение от 1926 г. обясняват упадъка на Европа с „еретичната“ същност на европейската култура, на която противопоставят „езическата мощ“ на Азия.

Евразийците сравняват културната си мисия с елинизма. П. Н. Савицки поставя интересен въпрос: „Издигането на Русия ли е това издигане на една от „европейските“ страни в сферата на „европейската култура [...] или това е раждането на нова култура, макар и генетично свързана със западноевропейската, но представляваща също толкова радикално изменение на нейната традиция, както онова, например, което осъществява Елада по отношение на „наследството“ на Древния изток или новият свят по отношение на античния?“. П. Н. Савицки повтаря логиката на Н. Я. Данилевски, за когото терминът „славянство“ е равнозначен на „елинизъм“, „европеизъм“ и на „латинство“.

П. Н. Савицки не е категоричен относно „упадъка на Европа“, както Н. С. Трубецкой, но е убеден, че „ако бъдещето не принадлежи на Западна Европа, то в мислимата перспектива на културно-географската еволюция именно Русия-Евразия е непосредствената наследница на културната приемственост на „западната част на Стария свят“. В опита си да се откъсне от провинциалното мислене, каквото всъщност представлява изолационизмът, П. Н. Савицки стига до комично отричане на всичко западно (заклеймява московското увлечение по джаза през 1934 г. и упреква съветските власти, че „няма създадено *свое* облекло, *свой* танц“!), с което съвсем не доказва, че „Русия-Евразия“ възплъщава в себе си напълно самостоятелната традиция, превъзхождаща романо-германската“⁷⁶.

Отношението на евразийците към европейската култура отблъсква от групата им П. М. Бицили, който не вярва, че евразийството може да бъде стимул за културно творчество. „Културата“ не е дреха, която шият по мярка. Културата е саморазкриване на индивидуалния духовен потенциал, дело на отделни творчески единици, които по дух никога не съвпадат напълно с народа.“ П. М. Бицили не отрича откъсването на „Евразия“ от „Европа“ в културно отношение, но го разглежда като временно явление, докато за евразийците това е „някаква идеална цел, към която уж, независимо от хорските заблуди („загубата на евразийския усет“), географският промисъл нап-

равлява хода на руската история, и при това – както крайна цел“. Русия не е само продължителка на историческата мисия на Тамерлан и Чингис хан, не е само посредник между Запада и Изтока, тя е синтез на източната и западната култура. Бъдещето на руската култура, която винаги се е отнасяла към европейския културен кръг, е да стане „апогей на европейската култура“. Причината е в характера на културата, която, според П. М. Бицили, е „трагична, ето защо за нея е несвойствено да протича безметежно, идилично [...] тогава културата я заплашва вече най-страшната и непреодолима опасност – да бъде незабелязано, полека-лека погълната от цивилизацията, както това се случи последователно с редица европейски култури“⁷⁷.

Отношението на евразийците към руската култура обаче привлича П. М. Бицили към евразийската група в ранния и най-творческият период от нейното съществуване. Силата на евразийството, според него, е в „индивидуализацията на руската култура“, от една страна, като „непосредствено изучаване“, от друга – като противопоставяне на европейската.

За да се превърнеш във велика сила, трябва да победиш такава, за да се превърнеш във висока култура – трябва да се възвисиш над такава. Евразийците се опитват по пътя на отрицанието да предложат на Русия алтернативен вариант на културни ценности, но разрушителното в идеологията им е по-силно от съзидателното. За разлика от останалите области на живота, културата не се огъва под грубия политически натиск и не се подчинява на усмирителната риза на доктринерски идеологии.

ЕВРАЗИЙСКАТА МИСИЯ

Търсенето на своя култура при евразийците е търсене на свой исторически смисъл, на руската идея, и отказ от теорията на прогреса. „Смисълът на нашето историческо съществуване не е в европеизацията – пише Л. П. Карсавин. – [...] Ако беше така, ние щяхме да бъдем неисторически народ [...] и за никаква руска идея нямаше да говорим. И не в „европейските“ тенденции на руската мисъл, общественост и държавност трябва да търсим тази идея.“⁷⁸

Г. В. Флоровски също приветства сборника „Исход к востоку“ не като символична книга на ново „обществено направление“, а като поставяща проблема за културно-философския смисъл на руската история, с което да привлече вниманието към духовното творчество, „да събуди заглъхващия вкус към културата, към чистите, а не към приложните ценности“⁷⁹.

Л. П. Карсавин отрича прогреса, защото е ограничен във времето, и му противопоставя християнската култура. От религиозна гледна точка отрича прогреса и П. Н. Савицки, за когото Европа се развива научно-технически за сметка на „религиозното обедняване“.

Н. С. Трубецкой не приема прогреса заради линейното мислене: „Развитието на човешкия род е вървяло и върви по пътя на т.нар. световен прогрес. Този път изглежда като определена права линия. Човечеството върви по тази права линия, но отделните народи са се спирани в различни точки, сякаш тъпчейки на място.“

Н. С. Трубецкой обаче също мисли линейно, т.е. по християнски, когато опровергава възможността за единение на Църквите: „Ние вярваме и знаем, че това чудесно истинско съединяване на всички християни [...] ще настъпи в последните дни, когато ще се изпълнят всички пророчества“. Това, естествено, не му пречи да не приема линията на европейската еволюция като единствено възможна. Прогресът не може да бъде смисъл на историята, прогресът е „понятие мнимо, вътрешно противоречиво и следователно „смисълът“ се свежда до „безсмислицата“.

Историческото мислене и аргументация са едни от основните елементи на евразийската идеология, с което тя не се отличава от консерватизма. Очакването на „нова философска епоха“, чийто предвестник евразийците припознават в идеологията на Шелинг и Хегел, или немският идеализъм, според тях е изопачена от позитивизма и от теорията за прогреса. Евразийците отричат рационализма, отричат теорията за земния рай и ситуират евразийството във философската схема на идеализма. В това отношение те са част от европейската философия и – парадоксално на целите си – приобщават, а не разделят Русия от Европа. Евразийската философия е европейска!

Евразийците издигат в култ историята. Историята не може да бъде „предначертана абсолютна цел“, тя трябва да бъде „свободна и творческа импровизация“⁸⁰. „Историческият спазъм“, както Н. С. Трубецкой нарича смените на епохите в световната история, е започнал и евразийското верую е, че смяната на западноевропейския свят ще дойде от Изтока. Евразийските „доказателства“ спазват законите на историческия провиденциализъм. „Единството на историческата съдба“ обяснява силата на „месторазвитието“, или на Евразия. Г. В. Флоровски точно характеризира евразийците като „омагьосани от историческата действителност“.

Историческата съдба на Русия-Евразия е свързана със „свръхисторическата“ съдба на Православието. Ако туранският елемент дава основания на евразийците да наследят имперското пространство на Чингис хан, Православието им дава правото да наследят културния мит „Москва – Трети Рим“, с което те стават приемници на културно-политическата ориентация не само на Московска, но и на Петербургска Русия. Новата епоха за евразийците е „епоха на велики религиозни откровения“, „епоха на вярата“, както я нарича П. П. Сувчински. „Ние изповядваме Източното православие“ – пише Н. С. Трубецкой, и това Православие съобразно със свойствата на нашата национална психика трябва да заеме в нашата култура първостепенно положение, влияейки върху много страни от руския живот.“

Н. С. Трубецкой оценява Православието и от историческа гледна точка за съдбата на Русия: „Евразийството стои на почвата на Православието, изповядвайки го като единствената истинска форма на християнството, и признавайки, че именно в качеството на единствена истинска вяра Православието е могло да изиграе в руската история ролята на творчески стимул“. Н. С. Трубецкой стига дори до крайното твърдение, че църковнославянската литературна традиция се утвърждава в Русия не толкова заради „славянското“, колкото заради „църковното“, като забравя, че езикът, чийто носител е Църквата, е славянски⁸¹.

За религиозна и духовна мисия на евразийството говори и Н. Н. Алексеев: „Преобразяването на духа е възможно само по пътя на религиозното и духовното възраждане. Държавата може външно да спомага за подобни процеси, но сама не е в състояние да ги предизвика. Те се извършват в идейните течения [...] такова именно течение е и евразийството“⁸².

Евразийците продължават руската философско-религиозна мисъл от края на XIX и началото на XX в., която развива идеята за религиозния национализъм. П. Н. Савицки описва себе си и евразийците като „действена група, състояща се от църковни хора, но несвързваща Църквата със своите дела, за да не опетни нейната риза с калта, към която неизбежно трябва да се докосваш при работата сред хората“. Целта на евразийството е да осъществи връзката между религия и наука: „Нужно е да се възсъздаде изгубеното религиозно средище на науките, изхождайки от което всяка истинска емпирична наука би била център на естественото откровение“⁸³.

Г. В. Флоровски оприличава евразийците с „богоискателите“ (боготърсачите), които се осмеляват да „проникват в религиозно-метафизическите корени на нашата разруха“, чиито опоненти „наказват именно тревогата на техните търсения“. „Не е важно какво именно евразийците мислят – продължава Г. В. Флоровски, а това, за което те мислят, онази правда, която те търсят и виждат.“⁸⁴

За евразийците Православието е национално, т.е. руско. Руският народ е „главният изповедник и носител“ на Православието. Истинското християнство за евразийците е Православието, истинското Православие – Руското православие. Според „евразийския катехисиз“, както сполучливо Н. А. Бердяев нарича програмата им от 1926 г., „Православната църква“ е „достигнала най-голямото си разкриване в Руската църква“. Евразийците признават съществуването само на „руско-гръцкото“, което определят „предимно като „Руско“ православие“⁸⁵. Това, че има и други православни народи с по-стари християнски традиции, дори не се споменава. В това отношение евразийците се разминават със славянофилите, чиято концепция за Православието създава Алексей Хомяков – според нея „Руската църква не образува, съгласно вкусовете си, отделна Църква: тя не е нищо повече от една от епархиите на Вселенската църква“⁸⁶.

Отъждествяването на руското с православието е естествено за времето на империята, когато религиозната принадлежност е единственият критерий за приобщаване към имперската нация и за издигане по социалната йерархия. При евразийците, както и в голяма част от руската емиграция, националният смисъл на Православието се хиперболизира като акт на самозащита на културната самоидентификация. Към Православието се обръщат онези представители на старата интелигенция, които не се идентифицират нито с лявото, нито с дясното или с каквито и да било политически проекции за бъдещето на Русия. От началото на Първата руска революция през 1905–1907 г. до края на империята руското общество има възможността да се разочарова от партийните борби, несъответстващи на декларираните политически идеали. Когато напуска евразийството, Г. В. Флоровски се оттегля в Православието.

Основните идеолози на православния елемент в евразийството след Г. В. Флоровски са Л. П. Карсавин и П. П. Сувчински. Интересите на Л. П. Карсавин към религиозната история са още от 1908 г., когато в писмо до И. М. Гревс той споделя, че „това е напълно по моя характер, тъй като аз чувствам в себе си религиозни склонности и понякога се отдавам на скептичен мистицизъм“.

Л. П. Карсавин определя православния идеал на евразийците като „идеал на Вселенската руска църква“ (к. м. – Д. Г.), която от потенциала си трябва да „развие и актуализира вселенското в особен „руски“ аспект“. „Вселенско“ за Л. П. Карсавин е равно на „православно“ и на „руско“. Ролята на Руската православна църква е постигането на „неповторимия лик на вселенското като национално“. Руската църква „оцърквява културите“, разтваряйки се в тях. Всяка култура, според Л. П. Карсавин, е потенциално църковна, „в това е много дълбокият смисъл на т.нар. „европеизация“ на Русия и обяснението на религиозното отношение към „европейското“, характерно именно за нас [...] Трагедията на руската история е в това, че в Русия или царят е без патриарх, или патриархът е без цар“⁸⁷.

П. Н. Савицки признава ролята на другите конфесии в руската държава, но винаги ги свързва с Православието като водещо: „Русия наистина е православно-мюсюлманска, православно-будистка страна“⁸⁸.

Срещу свободата на вероизповеданията категорично се обявява само евразиецът В. П. Шапиловски: „Днес либералната формула на Новото време – „религията е частен въпрос на всеки“, вече не е приемлива“⁸⁹.

П. М. Бицили упреква евразийците за несъвместимостта на Православието с неправославната част на Евразия. „Евразия“ и „Православие“ са противоречащи си понятия – Православието е извън границите на Евразия. П. М. Бицили напомня на евразийците, че освен руснаците православни са българите, гърците и румънците. Историкът отхвърля възможността да се

съчетаят двата идела на евразийците – „Православна Рус“ и „Евразийска империя“⁹⁰.

Л. П. Карсавин вижда решението на това противоречие в тезата за потенциалното Православие на езичеството: евразийството „цени в евразийските народи не езичеството, а потенциалното им Православие“. Начело на Евразия ще бъде православна Русия – само така „православна Евразия и православна Русия ще се превърнат в хегемони на културния свят“.

Християнството е „всеисторично и свръхисторично“, което, според Л. П. Карсавин, го прави по-силно от източните култури, защото дава възможността за разкриване и на универсалната, и на индивидуално-националната същност. Православната, или руската, мисъл притежава „интуицията на всеединството“⁹¹, която е противоположна на западното механично възприемане на света. Православният космизъм отдалечава Русия от Запада и я сближава с Евразия. В това отношение Л. П. Карсавин е последовател на А. С. Хомяков, според когото „Западът никога няма да се реши да признае, че толкова години Божествената истина е опазвана от изостаналия и презрян Изток“.

Връзката евразийство–славянофилство се открива и в ключовото за Православието понятие „съборност“. А. С. Хомяков въвежда понятието „съборност“ и „събор“ от богословски в историософски план. „Събор“ в определението на стария славянофил „изразява идеята за събрание не само в смисъл на проявеното, видимото съединяване на мнозина в някакво място, но и в по-общ смисъл на постоянната възможност за такова съединение, с други думи, изразява идеята за единство в множеството“⁹².

За „съборност“ говорят и други представители на руската емиграция освен евразийците. В книгата си „Духовные основы общества“ Семьон Франк обяснява понятието като „органично неразривно единство на „аз“ и „ти“, израстващо от първичното единство „ние“.

Евразийците са вярващи хора, но според тях личната вяра не е достатъчна. „Вярващата личност“, според П. Н. Савицки, трябва да бъде „съборна“. Евразийците поставят православно над евразийското така, както Ф. М. Достоевски поставя православната идея над общославянската. Доближаването на евразийството до славянофилския архетип го отдалечава от имперското в теорията. Единството се изразява в „съборността“, която пък обединява само православните в Евразия. Какво остава за останалите в империята? За всички евразийци остава понятието висша „симфонична“ личност, която може да означава и „суперетнос“, и отделен народ, и отделна Църква, и цялото човечество. „Съборните, или симфоничните, субекти“ са със „свръхиндивидуално съзнание“. Истинската идеология според първата програма на евразийците трябва да бъде „симфонична“ и „съборна“.

Н. С. Трубецкой въвежда понятието „многонародна“ личност като сино-

ним на „симфоничната“ свръхличност и като замяна на понятието „свръх-етнос“. С руската дума „лик“ Н. С. Трубецкой назовава понятието „етнос“. Терминът „културно-историческа зона“ на Н. С. Трубецкой отговаря на „суперетнос“, с което е съгласен и Лев Гумильов.

Л. П. Карсавин определя „симфоничната“ личност като промеждутъчно звено между „единната личност на цялата Църква и индивидуалните личности“. В отговор на обвиненията на Н. А. Бердяев, че в мисленето на евразийството няма категория за духовна свобода, Л. П. Карсавин определя като такава понятието „съборно начало“, без което, според евразийците, не може да има индивидуална свобода. Висшата форма на свободата, според П. Н. Савицки, си остава Православието.

Универсалният характер на Православието, според евразийците, предопределя и универсализма на евразийската идеология, важна част от която е Църквата. „За всички нас Църквата и Православието са главните устои на светосъзерцанието“ – споделя П. П. Сувчински, за когото евразийството и Църквата са напълно съвместими: „Аз лично не виждам в каква област „евразийството“ пречи на утвърждаването на Църквата, напротив“⁹³. В съчинението си „Християнство и идеи монархии“ Н. Н. Алексеев поставя Църквата над Държавата като пример на съвършена духовна общност. П. Н. Савицки защитава идеята за независимост на Църквата от Държавата като „една от основните ценности, за които се борят евразийците“. Л. П. Карсавин не приема духовното творчество „извън Църквата и религията“, без които свободата на твореца е ограничена.

Л. П. Карсавин и П. П. Сувчински споделят идеята за съединение на Църквите, с което формално продължават религиозно-философската традиция на Владимир Соловьев. Л. П. Карсавин разбира „Възсъединяването на Църквите“ не като „формален акт“, макар че трябва да се изрази и формално, и не като дипломатически договор. „Възсъединяването на Църквите“ е възсъединяване на културите, съзнание за единство на културата и религията.“

Единствен от ранните евразийци Н. С. Трубецкой е против съединението на Църквите като нереалистично: „Достатъчно е само по-отблизо, по-конкретно да вникнем в идеята за обединяване на Църквите, за да разберем, че набожността ѝ е съмнителна, а на вид истински християнският ѝ дух в действителност изцяло само изглежда такъв [...] Разделянето на Църквите е безпрекословен факт. За съществуването на единна Църква не е достатъчно само умопостижимото единство, нужен е реален общ живот. А този общ живот го няма. Има напълно самостоятелни и обособени животи [...] Истинското съединяване на Църквите не може да се постигне само с човешки средства. То може да се осъществи само от Божествения Промисъл, като чудо“⁹⁴.

Съединяването на Църквите, или „съборът“, е труднопостижимо и спо-

ред А. С. Хомяков: „Съборът дотогава е невъзможен, докато западният свят, върнал се към самата идея за събора, не осъди предварително своето посегателство върху съборността [...] когато бъде ясно разбран и осъден рационализъмът“. „Нравствено препятствие“ не позволява на Запада да „приеме поради наивността си истината, която му предлага Църквата“.

Ако за евразийството съединяването на Църквите е далечна цел, то възстановяването на връзката Църква – Държава е част от тяхната програма. Религиозният модел на евразийската идеология е свързан с друг важен неин елемент – етатизмът. Православието и самодържавието в Русия са двете страни на политическия идеал на империята. Най-силно тази връзка на Църквата с властта е идеологизирана от доктрината на С. С. Уваров по времето на Николай I, обобщена от триадата: „Православие – самодържавие – народност“. Ранното славянофилство възниква и като реакция на смесването на казионния патриотизъм с Православието.

ЕВРАЗИЙСКИЯТ ЕТАТИЗЪМ – ПОЛИТИЧЕСКАТА ФОРМА НА ИДЕОКРАЦИЯТА

За разлика от славянофилите евразийците сакрализират държавата и в това отношение са продължители на С. С. Уваров и на руската консервативна традиция. Н. С. Трубецкой се разграничава от Уваровата формула, определя я като „дълбоко недоразумение“, което свободно би могло да се замени с едничката дума „самодържавие“, Православието по тази формула е „синодално-оберпрокурорско“*. Важен принцип на евразийството обаче трябва да бъде „много тясната връзка между частния бит, държавността и религията“, с което много напомня на триадата. Н. С. Трубецкой заменя понятията – „бит“ вместо „народност“, „държавност“ вместо „самодържавие“ и „религия“ вместо „Православие“, но същината на уваровската триада остава.

Политическият идеал на Н. С. Трубецкой обаче е по-радикален от славянофилията. Модел на Земския събор (в двата му варианта – консервативния на К. С. Аксаков и либералния на А. И. Кошелев) и от консервативния проект за християнска монархия (Л. А. Тихомиров). Н. С. Трубецкой вижда бъдеща Русия като „православна руска република“, в която „всеки избран за определен президент („посадник“**) би гледал на себе си като на отговорен представител на народа пред Бога и като на защитник на Православието, и ако изборите за президент и депутати в тази република не се поставят в зависимост от играта на народните страсти и омрази, то евразийството не

* Оберпрокурор на Синода (рус.) – чиновник с ранг на министър, извел функциите на патриарха по времето на Петър I и до края на империята; светско лице, назначавано от императора, начело на Синода.

** посадник (рус.) – управител на град или област, избран от населението в древна Русия.

би имало нищо против такава република, във всеки случай би я предпочело пред „европейско-просветената монархия“⁹⁵.

Самодържавието дискредитира монархическата идея, което, според Н. С. Трубецкой, е „израждане на допетровската истински национална монархия“. Той противопоставя православната руска република не само на петербургския политически модел, но и на „романо-германската република“, с което се опитва да даде особен, руски вариант, но, преименувайки президента в „посадник“, той не променя неговите функции. П. Н. Савицки също е разочарован от монархията и не симпатизира на руските монархисти. Смята, че монархическото движение в Руската империя в повечето случаи принадлежи към „недоброкачествените елементи на руското общество“ и дори при възраждането му е рано да се говори за реставрация на монархията.

За разлика от Н. С. Трубецкой П. П. Сувчински сакрализира „самодържавието“, като разделя понятията „великодържавен“ и „държавен“: „Русия е била великодържавна, без никога да е била държавна. Държавният навик на всеки народ се определя от равнодействащата държавна съзнателност на всички индивиди, които го представляват. Великодържавността е предопределена способност на властността, размаха и на цялата народна същност. Това е безсъзнателното усещане за мощта, това значение на народната маса, изместваща, отстраняваща заобикалящата среда. Това е неволно самоутвърждаване на *droit sacré** на собственото битие [...] тя се обуславя от свойствата на руската душа и воля“. Политически идеал на П. П. Сувчински е „народната автократия“ като най-добрата форма, съчетаваща народния суверенитет и принципа на „народоводителство“⁹⁶. Той въвежда понятието „автократия“ вместо „монархия“, без да прави съществена разлика между тях.

Л. П. Карсавин сакрализира държавата като носител на културата и на националното съзнание: „За обозначаване на систематическото учение за културата като за цяло ние избираме стария аристотеловски термин „политика“ [...] по такъв начин „се сменя“ господстващата до днес антитеза на обществото и държавата и заедно с това държавността се признава за момент, качество и признак, определящ единството и целостта на културния организъм“.

Националното съзнание на нова Русия, или Евразия, разкрива Л. П. Карсавин като „единство на невиджано по своята пространственост и размах на културния свят, на културата на материка и на приказната държава“⁹⁷. Л. П. Карсавин определя идеологията на евразийството като „културно-държавна“, а евразийската държава е „гръбнакът на евразийската култура“.

Л. П. Карсавин обръща специално внимание на педагогическите функции на държавата. В Евразия тя трябва да възпитава носители на евразий-

* *droit sacré* (фр.) – свещено право.

ската култура, а не „всечовеци“ – тук Л. П. Карсавин се разграничава от Ф. М. Достоевски. В разбирането на Карсавин всяко образование предполага „внушение, принуждение, дори насилие“.

Когато говори за държавата, Л. П. Карсавин използва термина „многонародно цяло“, като леко видоизменя понятието на Н. С. Трубецкой за „многонародната личност“: „Държавата е необходима форма на личното битие на народа или на многонародното цяло [...] държавата се различава от Църквата като самоорганизация на грешния свят“. За Л. П. Карсавин държавата е „относително благо“, което „не е зло, но е грешно“⁹⁸.

В отричането на демокрацията Л. П. Карсавин е последовател на най-яръкия руски консерватор от края на XIX в. Константин Победоносцев – и за двамата тя е „най-голямата лъжа“ на тяхното време. Политически идеал на Л. П. Карсавин е православната монархия.

Н. Н. Алексеев разбира етатизма като антибуржоазен и антилиберален – в това той вижда основната мисия на държавата, която, по изрза на П. П. Сувчински, трябва да „народоводителства“. Евразийската държава за Н. Н. Алексеев е с „демотичен характер [...] построена върху дълбоки народни основи и отговаря на „народната воля“⁹⁹. Термина „демотия“ в евразийската литература въвежда Я. Д. Садовски. Н. Н. Алексеев е негов последовател. За разлика от Н. С. Трубецкой Н. Н. Алексеев не идеализира допетровска Русия. Московската неограничена монархия, според него, е била езическа идея, точно възпроизвеждаща древноизточния абсолютизъм. Н. Н. Алексеев се разграничава и от Лев Тихомиров, който отрича езическата монархия за сметка на православната. В източната монархическа идея нравственият елемент е в не по-малка степен от този в Русия.

Политическият идеал на Н. Н. Алексеев е „гарантираща държава“ – съвършената държава, която да гарантира социалнополитическата си мисия. Н. Н. Алексеев доразвива идеята за социалната държава на П. И. Новгородцев.

До краен етатизъм и антилиберализъм евразийците стигат във формулировката от 1927 г., където се утвърждава „принципът на зависимост на съда от държавата“¹⁰⁰.

П. М. Бицили се отдръпва от евразийството заради отрицателното си отношение към етатизма: „Болшевишкият етатизъм, разрастването на държавата за сметка на „народа“ на мнозина се харесва много [...] Нашите нови националисти не виждат, че нараствайки за сметка на народа, по такъв начин държавата убива нацията, тъй като нацията не е някаква готова вещ, сума от традиции, битови навици и тем подобни, а процес, и само със собствени сили, в постоянно самоопределяне, в „ежедневно повтарящ се плебисцит“, както гениално казва Ренан, тя се реализира“¹⁰¹. П. М. Бицили споделя либералните възгледи на Н. А. Бердяев, за когото човекът стои над държавата, а не обратното¹⁰².

Ако за Н. С. Трубецкой и П. П. Сувчински етатизмът е религиозно-политически, за Л. П. Карсавин – културно-национален, а за Н. Н. Алексеев – социалнополитически, за П. Н. Савицки той е предимно икономически. В отговор на обвинението на Н. А. Бердяев за „утопичния етатизъм“ на евразийството П. Н. Савицки дава своето разбиране: „Да бъдеш етатист, далеч не значи да не признаваш нищо, което не е държавата. Това значи да се премахнат определени форми на държавната активност и преди всичко – решаващата роля на държавата в стопанството, във формата на „контрол“ и във формата на държавна собственост“. П. Н. Савицки обяснява антиетатизма на Н. А. Бердяев с „интелигентски страх от държавата“¹⁰³.

П. Н. Савицки въвежда понятието „стопански етатизъм“. Същността на властта при него се постига интуитивно. Политическият идеал, или интуиция, на П. Н. Савицки е „оправославянето на държавното стопанство“, което да представлява синтез между „силата на вярата и навиците на държавното стопанство“, който да съчетае „традицията с революцията“. Чрез „стопанския етатизъм“ П. Н. Савицки легитимира ориентацията на евразийството към социализма, което се проявява през втората половина на 20-те и най-вече през 30-те години на XX в., с което изневерява на идеите на Н. С. Трубецкой и П. П. Сувчински.

С изключение на Я. А. Бромберг, общият политически идеал за всички евразийци е „идеокрацията“, или „идеоправството“.

Като една от основите на евразийството Н. С. Трубецкой посочва подмяната на съвременния демократичен строй с „идеократичен строй“: „Под демокрация се разбира строеят, в който управляващият слой се подбира по признака на популярност в определени кръгове на населението, при това основните форми на отбора са в икономически план – конкуренция. Под идеокрация се подразбира строеят, в който управляващият слой се подбира по признака на преданост на една обща идея-владетелка“. Н. С. Трубецкой разглежда идеокрацията като преходно състояние, което обединява „хора с общо светосъзерцание“: „Всеки строй може да се разглежда като „преходен“. По всяка вероятност и идеократичният строй с течение на времето ще се смени с някакъв друг“¹⁰⁴.

Н. Н. Алексеев определя идеокрацията като „религиозно-философско светосъзерцание от голям стил“, основано на дълбоки исторически и традиционни начала на евразийската култура [...] „светлината на Изтока“ съединена със западното „просвещение“¹⁰⁵.

П. Н. Савицки разглежда идеокрацията и от емигрантска гледна точка като идея, която трябва да замени „държавата, центъра и вожд дотогава, докато нашите държава, център и вожд не бъдат реално създадени, превърнати в идея“¹⁰⁶.

Евразийците са поданици на идеята, Русия-Евразия ще бъде свърше-

ната идеокрация. Идеокрацията е опит да се докаже превъзходството на евразийството над историческата идея на комунизма. Отношението към революцията и болшеvizма, социализма и комунизма е неизменна част от идентификацията на цялата руска емиграция, част от която са и евразийците. Всички евразийци, които остават докрай в движението, застават зад необходимостта от революцията като фактор за създаването на нова Русия. За разлика от носталгиращата по величието на империята емиграция евразийците не желаят реставрация. Евразийството трябва да продължи истинската революция на съзнанието, която болшевиките прекъсват.

РЕВОЛЮЦИОНЕРИТЕ НА СЪЗНАНИЕТО ЗА РЕВОЛЮЦИЯТА НА БОЛШЕВИКИТЕ

Ако имперска Русия не решава редица социално-икономически въпроси, решени от болшевиките, съветска Русия оставя нерешен руския национален въпрос. Според евразийците краят на революцията ще настъпи едва когато се преоткрие руската национална идея чрез евразийството. П. П. Сувчински не оценява революцията от социалнополитическа гледна точка. Според него смисълът на революцията е в „национално-метафизическата ѝ същност“, тайната ѝ – в „национално-световния ѝ резултат“¹⁰⁷.

П. М. Бицили смята за една от заслугите на евразийците това, че „принадлежат към хората, които не само са разбрали, че към „миналото връщане няма“, но и са се проникнали с убеждението, че руската революция не е просто „тласък“, „потресение“, „ликвидиране“ на нещо и т.н., но и жизнен процес“. П. М. Бицили определя евразийците като „искрени“, „даровити“ и „с истинска културност“¹⁰⁸.

Н. А. Бердяев следва П. М. Бицили и признава като качество на евразийството, че е единственото следреволюционно направление в руската емиграция, докато всички останали по идейните си убеждения са дореволюционни. Следреволюционният характер на евразийството го прави участник в създаването на нова религиозно-национална интелигенция, в което Н. А. Бердяев вижда неговия принос¹⁰⁹.

Евразийците искат да реализират творческия потенциал на революцията, чийто основен смисъл за тях е религиозният – такава е тезата, подкрепена от всички автори на сборника „Исход к востоку“ от 1921 г. Разликата между тях е коя именно революция защитават. Н. С. Трубецкой, П. П. Сувчински и П. Н. Савицки говорят за Октомврийската революция, докато П. М. Бицили приема за истинска Февруарската революция: „Възсъздаването на руската нация е мислимо само чрез продължаване на делото на Февруарската революция [...] това бе общ порив, в който „нацията“ за миг се реализира.

Но – само за миг [...] Целта, заради която „нацията“ се осъществи, бе чисто отрицателна. За замяна на откъснатата се от народа власт с власт общонационална вече липсваше воля. Нещо повече, появи се воля да се възпрепятства на това“.

П. М. Бицили сравнява Февруарската революция с Великата френска от 1789 г. – като поставени национални задачи. Ако във Франция „революцията, станала дълготрайно общонационално дело, съдействала на процесите за уточняване на хоризонталната преграда между „нация“ и „империя“, в Русия революцията премахва преградата, заедно с нея и „нацията“. Във Франция „империята“ се преражда в „нация“. В Русия – „нацията“ изчезва! Остава само „империята“. Останалите евразийци консервативно отричат Френската революция като европейски опит, който не може да се приложи в Русия.

Евразийското у П. М. Бицили е символизирането на новата епоха с революцията. Революцията от епохата на романтизма е социална, политическа, национална, докато новата, постмодерна революция, според него, трябва да бъде „революция не на личностите и не на обществените колективи, а на културните сфери и присъщите им „идеи“ и духовни качества“¹¹⁰.

Единствен от старите евразийци Г. В. Флоровски категорично е против революцията: „Руската революция не е всеобща световна революция, откриваща период на „земен рай“, а е местно, руско нещастие, само стихийно нещастие, а не нечия лична зла умисъл“. Религиозният философ заклеява революцията като „сатанинска стихия“¹¹¹.

По-късно присъединилият се към евразийството Л. П. Карсавин също не приема революцията от религиозни съображения. Той отрича революцията като антихристиянска, защото е разрушителна и защото е върхът на европеизацията на Русия. За него истинският християнин трябва да бъде консерватор в своята политика.

Евразийците не отричат, че революцията е плод на западните идеали – те я осмислят от гледна точка на руските ценности. П. Н. Савицки отбелязва, че „в съдбата на руската революция има много голямо *contradiction historique**: замислена като завършек на „европеизацията“, революцията – като фактическо осъществяване – означава отпадане на Русия от рамките на европейския бит“. Значението на революцията за П. Н. Савицки е в отдалечаването на Русия от „руската либерална идея“, което с помощта на евразийството трябва да доведе до тържеството на Православието, т.е. на Изтока над Запада.

През 30-те години на XX в., когато П. Н. Савицки изоставя тезата за евразийството като алтернатива на болшеvizма и го представя като евентуален приемник на съветската държава, която разбира като фаза на евразийството, а СССР поставя наред с Русия-Евразия, той разширява виждането си за рево-

* *contradiction historique* (фр.) – историческо противоречие.

люцията. Революцията вече се представя като средство за освобождаване от провинциалния комплекс на европоцентризма: „Не се ли осъществи революцията, за да може руско-евразийският „челен слой“ да се освободи най-сетне от този комплекс?“¹¹². За евразийците Френската революция е „кръвожадна“ и е „дете на рационализма“, докато Руската революция слага край на европеизацията на Русия¹¹³.

Революцията обаче продължава европеизаторската мисия на държавата, заложена от Петър I, но ако в империята европеизацията е само за привилегированото дворянство и за различните, след 1917 г. тя се масовизира и стига до народа.

Носителят на революцията – болшевиките, също предизвикват разногласия сред евразийците, които нямат еднозначна оценка и за тяхната роля. Н. С. Трубецкой, Г. В. Флоровски, П. М. Бицили дават изцяло негативни оценки на болшеvizма. П. П. Сувчински, Н. Н. Алексеев, Л. П. Карсавин и П. Н. Савицки приемат руския характер на болшеvizма, противопоставяйки го на европейския комунизъм.

Н. С. Трубецкой разглежда „народния болшеvizъм“ в Русия и в Азия не като въстание на бедните срещу богатите, а на „презираните срещу презиращите“: „За руския „народ“ думата „буржуй“ означава не богаташ, а човек с друга култура, който смята себе си за висш по силата именно на принадлежността си към тази култура. При азиатците това е още по-ярко“. Болшевиките, или вождовете на революцията, са част от интелигенцията, която не е променила съзнанието си, в което за Н. С. Трубецкой е целта на истинската революция.

Н. С. Трубецкой не изповядва социалните идеи на болшеvizма, защото са поставени над националните, нито може да го възприеме от религиозна гледна точка: „Болшеvizмът е разрушително движение, а евразийството – съзидателно [...] Болшеvizмът – богоборческо движение, евразийството – религиозно движение, богоутвърждаващо [...] Културата, която подлежи на отмяна, болшевиките наричат „буржоазна“, а евразийците – „романо-германска“; и културата, която трябва да заеме мястото ѝ, болшевиките смятат за „пролетарска“, а евразийците – за „национална“.

Болшевиките остават „във властта на европейските предразсъдъци“. Н. С. Трубецкой не е съгласен с определението на евразийството от негови опоненти като „православен болшеvizъм“. Формалното сходство е в „отхвърлянето на цялата тази култура, която съществува в Русия непосредствено до революцията [...] в призива за освобождаване на народите на Азия и Африка, поробени от колониалните държави“¹¹⁴.

Н. С. Трубецкой не е съгласен и с връзката между евразийството и „националболшеvizма“, която през 1926 г. конформистки прави П. Н. Савицки: „Под „националболшеvizъм“ всички са свикнали да разбират особена раз-

новидност на сменовеховството*. С никакъв етимологически анализ не може да се измени този трайно установил се смисъл [...] за какво ни е да променяме това свое християнско име с повече от двусмислен апашки прякор?¹¹⁵ П. Н. Савицки неофициално още през 1921 г. признава в писмо до П. Б. Струве, че е „сред малцината представители на руската емиграция, които са привърженици на Н. В. Устрялов“. П. Н. Савицки, както и националболшевиките, са разочаровани от безсилието на А. В. Колчак и А. И. Деникин. Още тогава П. Н. Савицки е „склонен да свързва бъдещето на Русия с бъдещето на съветската власт“¹¹⁶, тъй като няма избор.

Н. С. Трубецкой е против изкуственото разграничаване на понятията „комунист“ и „болшевик“, каквото прави Л. П. Карсавин и каквато е формулата „За болшевиките, против комунистите“ на Н. В. Устрялов и сменовеховците.

Г. В. Флоровски е солидарен с Н. С. Трубецкой и разкрива болшеvizма като неруско явление и „културно извращение“. Г. В. Флоровски обаче търси корените на „националболшеvizма“ не в политическите оценки, а в метафизиката. Преодоляването му трябва да стане „не чрез емпирични доводи и сметки, не дори чрез отвлечено философстване за правото и държавата, а само чрез огнено „изпитание на духа“ [...] В основата на „приемането на революцията“ стои болната душа и да се разбере тази болест и да се търси изцеление за нея в напряжението на религиозния стремеж – единственият път да създадеш от себе си истински строител на бъдещето на Русия“.

Силата на евразийството, според Г. В. Флоровски, е в неговата аполичност. Евразийският мироглед не може да се сравнява с националболшеvizма: „Да търси за него място отдясно или отляво – това значи също толкова варварски да се изопачава истинският му смисъл, както навремето постъпват онези от опонентите на „Вехи“, които виждат в тях проповед на политическата реакция или гласа на антиобществената умора. Сега да се вкарват културно-философските въпроси в шаблоните на политическата тактика би било равностойно на духовно самоубийство. Или можем културно да се възродим и да се „окрилим, или Русия вече е загинала“¹¹⁷.

П. П. Сувчински характеризира и болшеvizма, и комунизма като руски, но ако първият е „дълбоко народно в стихията си явление“, то вторият е „последният облик, който прие интелигенцията във фанатичното си отстояване на принципа на уравниването и всеобщността“¹¹⁸. Противопоставянето е народническо, на ниво народ – интелигенция.

Л. П. Карсавин не прави еднозначна оценка на болшеvizма. Той виж-

* Сменовеховство – обществено-политическо течение сред руската емиграция от 20-те години на XX в. начело с бившия кадет Н. В. Устрялов. Одобряват съветската власт по отношение на НЕП-а, в който виждат залог за преобразяването ѝ. Издават списание „Смена вех“ (Париж, 1921–1922).

да руската връзка в „изконно руския максимализъм“, в „презрението към действителността или безпощадното му разрушаване в името на неосъществимия идеал“. Л. П. Карсавин разделя болшеvizма на два вида – „болшеvizъм на Петър Първи“, който отрича, и „съвременен болшеvizъм“, в който открива положително съдържание: „Стремеж към благото на човечеството, към справедливост и правда [...] болшеvizмът е консервативна сила, спасяваща въпреки явните си стремежи към разрушаване и на руската държава, и на руската националност“. От друга страна, Л. П. Карсавин не е съгласен с „ограничения европеизъм“ и с външното разделяне на светското и религиозното, докато „болшеvizшкият комунизъм си остава вид религия“¹¹⁹.

В програмата на евразийството от 1926 г. все още се прави разлика между болшеvizъм и комунизъм в полза на първия. Идеологията на комунизма е заклеймена като „ненаучно“ и „полуграмотно тълкувание на Хегел“, докато болшеvizките „възстановяват „политиката на Москва“, т.е. политиката на „потиснатите“, докато политиката на Петербург е тази на „барините“. В това отношение програмата се отдалечава от идеите на най-оригиналния сред старите евразийци Н. С. Трубецкой.

Най-близо до конформисткия модел на сближаване и съветизиране на евразийството са П. Н. Савицки и Н. Н. Алексеев.

Н. Н. Алексеев търси евразийски черти в руския марксизъм и ленинизъм и обяснява руското в болшеvizма с народопсихологията на руснаците: „За психологията на руснака е характерен по-скоро възгледът, съгласно който личността неразривно е свързана с обществото и намира оправдание само в изпращането на определена социална мисия, в „общото дело“. По такъв начин болшеvizмът, противоположно на западния марксизъм, не се опитва да се свърже с индивидуализма“. Единственият упрек към болшеvizма е, че „въпросът за личността и обществото той практически решава твърде „по азиатски“ – че политическата и икономическата система на руския комунизъм безразделно обрича личността в служба на държавата“¹²⁰.

П. Н. Савицки оценява „политическата годност“ на болшеvizките – според него евразийството трябва да запази политическия апарат на болшеvizките. П. Н. Савицки влиза в спор с П. Б. Струве, който ги обвинява, че са разчленили Русия, с твърдението, че са я „събрали“ без 1/10 от територията и 1/5 от населението ѝ. „Народният болшеvizъм“ се различава от западния марксизъм по стремежа му „цяла „капиталистическа“ Европа да прекрои по своя – по същината си русийски – образец“¹²¹, с което са солидарни евразийците. Неслучайно П. Н. Савицки използва термина „русийски“; когато говори за болшеvizките или за СССР – той приравнява понятията „евразиец“ и „русиянин“ като приемници на „съветски гражданин“. В това отношение евразийците косвено повлияват на политическия и политкоректния речник на бъдеща постсъветска Русия. Опасенията на П. Н. Савицки са насочени

към икономическата политика на болшевиките, която ще доведе до „буржоазяване“ на стопанството.

ОТ СВЕТА НА ИДЕИТЕ В СВЕТА НА ВСЕКИДНЕВИЕТО: ЕВРАЗИЙСКИЯТ ИКОНОМИЧЕСКИ МОДЕЛ

Икономическата програма на евразийците разработват подробно П. Н. Савицки и Н. Н. Алексеев, които най-много приближават движението до левия спектър. Двата се отказват от либералните възгледи за икономическото развитие на Русия-Евразия на Н. С. Трубецкой, който защитава индивидуалния срещу колективния принцип на собственост: „В икономическата област съществуването на Русия ще се окаже може би най-„западническо“.

Н. С. Трубецкой отрича икономическия колективизъм в народническите стремежи към общината: „Ние не споделяме възгледите на народниците за общината като за онази форма на стопанския живот, на която принадлежи и, съгласно народническия възглед, трябва да принадлежи икономическото бъдеще на Русия“¹²². В представите на Н. С. Трубецкой руската самобитност не включва общинното стопанство. В това отношение Н. С. Трубецкой и останалите евразийци се разграничават и от Н. Я. Данилевски, за когото руската община е „свещена и неприкосновена собственост“.

П. Н. Савицки и Н. Н. Алексеев налагат своите виждания, които стават част и от официалните документи на евразийското движение. Ако за ранното евразийство можем да кажем, че икономическата програма е либерална и близка до социалния либерализъм в Русия от края на XIX в., то за периода след 1925 г. евразийството приема безапелационно крайнолява икономическа ориентация, което е свързано с контактите на съветските власти сред руската емиграция и сред евразийските кръгове.

Три са ключовите проблеми, около които е изградена икономическата програма на П. Н. Савицки и Н. Н. Алексеев: „частната собственост“, „общината“ и „национализацията“.

Евразийците изцяло отхвърлят принципа на частната собственост, с което са последователи на руската народническа традиция. Н. Н. Алексеев нарича този основен либерален постулат „буржоазен догматизъм“, водещ до „безкрайно обогатяване на едни и обедняване на други“. В отрицанието си той стига до абсурдното твърдение, че причина за революцията е не липсата на частна собственост у селяните, а обратното – наличието на такава.

За евразийците собствеността е преди всичко „социално явление“. Н. Н. Алексеев различава руското разбиране на собствеността от римското право: „Римският индивидуализъм, а също така и естествено-правовите възгледи за собствеността винаги са извънредно чужди на юридическите представи на

народите на Русия-Евразия“. Идеята за собствеността е заменена от идеята за „владение“. Н. Н. Алексеев определя като главна грешка на социализма, че запазва собствеността: „Всички социалистически проекти се стремят да реформират собствеността чрез изменение на нейните субекти“¹²³.

Евразийската програма от 1926 г. също дефинира частната собственост като принципна разлика между Русия и Запада, но се обявява само срещу нейната неприкосновеност, а не срещу съществуването ѝ изобщо. Понятието „собственост“ се разглежда преди всичко от политическа гледна точка, или от интересите на държавата, което също не се вписва в римското право, а в религиозно-етическите представи в Русия. Собствеността не може да бъде индивидуална.

В икономическата си доктрина на евразийството от 1926 г. П. Н. Савицки идеологически легитимира „държавната намеса и контрол в договора за наем, държавната собственост върху земята и предприятията“, но за разлика от Н. Н. Алексеев признава необходимостта и от „лична собственост върху земята и предприятията“.

П. Н. Савицки въвежда нов понятиен апарат – разграничава „хозяин“ (стопанин) от „предприемач“, първото обявява за типично руско, подчинено на „йерархията на абсолютни ценности“, второто – за западноевропейско и без ценностна система. В „хозяин“ той влага патриархалния образ на „ба-тюшката“ (бащицата), докато „предприемачът“ е представен в социално непривлекателния за Русия образ „буржуй“ (буржоата). (В руското обществено съзнание така и не се създава положителният образ на буржоата като представител на средната класа.) Въвеждат се и термините „хозяинодержавие“ (стопанодържавие), „хозяин-личность“ (стопанин-личност), „хозяин-общество“ (стопанин-общество), с което се прилага икономически вариант на „сврѣхличността“ – „симфонична“, или „съборна“. Икономическият идеал на П. Н. Савицки е „стопанската съборност“, която обаче той приравнява с „крайните цели на социализма и комунизма“, с изключение на „икономическия (комунистически-социалистически) колективизъм“¹²⁴. Я. А. Бромберг споделя напълно икономическата доктрина на П. Н. Савицки, като обръща специално внимание на особеното значение на думата „хозяин“ в еврейското разговорно наречие.

П. Н. Савицки и Н. Н. Алексеев приемат от Н. С. Трубецкой само отричането на общината. Двамата идеолози на евразийската икономическа програма са единодушни в отрицанието и на принципа на икономическия либерализъм „Laissez faire, laissez passer“, или „войнстващият икономизъм“, както го нарича П. Н. Савицки. Идеята за абсолютна свобода на пазара от държавата

¹²³ Laissez faire, laissez passer (фр.) – основен икономически принцип на либерализма, предвиждащ свободен от протекционистки ограничения пазар и ненамеса на държавата в икономиката.

никога не е била особено популярна в Русия дори и сред либералите, които в края на XIX – началото на XX в. се придържат към социалната държава.

В отричането на свободната търговия и в името на етатизма през 1926 г. евразийците стигат до оправдаване на военния комунизъм. Откриват в него „нещо справедливо“ – „забранявайки свободната търговия [...] експроприрайки и реквизирайки, поставяйки градското население на оскъдна дажба, която позволява да оцелеят само здравите и приспособените, комунистите вярваха в настъпването на комунизма, а в действителност бяха несъзнателни оръдия на изграждащата се държавност [...] иначе не би могло да се спаси от пълна гибел поне част [...] от стария управляващ слой, да се запазят остатъците от държавния апарат“¹²⁵.

Н. Н. Алексеев обаче развива отричането на частната собственост с пълното приемане на национализацията: „Земята е именно обектът, който изисква специална държавна намеса [...] тук се и открива положителният смисъл на мероприятията, наречен национализация на земята“. В неговата дефиниция национализацията означава „разширяване на правата на *impregium*, а не превръщане на държавата в поземлен собственик“, или *impregium* е поставен над *dominium*. Н. Н. Алексеев не признава социализацията като лошо наследство от социализма, което провъзгласява „държавата за голям индивидуален, или колективен поземлен собственик“. Евразийската поземлена програма, според него, трябва да следва принципа на национализацията: „Ако под национализация на земята разбираме утвърждаването на активната аграрна политика с принципното признаване на правото на държавата върху част от поземлената рента, то евразийците нямат нищо против такава национализация“¹²⁶.

П. Н. Савицки не споделя възгледите на Н. Н. Алексеев за национализацията и нейният принцип е отречен в първата официална програма на евразийството от 1926 г. Двамата са единодушни обаче в принципа на „държавно-частната система на стопанство“, или на „стопански етатизъм“¹²⁷, приет в програмата от 1927 и потвърден от формулировката от 1932 г. и от евразийския „опит за систематично изложение“ от 1936 г. Евразийството се обявява за привърженик на „широкото държавно регулиране и контрол на стопанския живот“, за „планово стопанство“. Евразийското планово стопанство ще стимулира частната инициатива – нещо като евразийски НЕП, в който съвместно ще съществуват „совхози“, „колхози“ и еднолични селски стопанства.

Формулировката от 1927 г. обвинява комунистическата партия в „призиви на капиталистическо прераждане“, „капитало-комунизъм“ и предлага „лично-стопанското начало“, което разграничава както от комунизма, така и от капитализма. За гарант на стопанското развитие се признава „широкото държавно регулиране и контрол на стопанския живот“¹²⁸.

През 1932 г. П. Н. Савицки изработва периодизация за ритмиката на стопанското развитие на Русия. Отличава периоди на подем от периоди на депресия. Първите продължават 7 години (1893–1899, 1910–1916, 1927–1934), вторите следват по 10 години (1900–1909, 1917–1926). „Плановото стопанство“ не повлиява на тази ритмика, но СССР прави много за „строителството на автаркия“, която, според него, е цел на евразийството. Само евразийската държавно-частна система може да избегне периодите на промишлена депресия и изцяло да въведе руската автаркия е крайната прогноза на П. Н. Савицки.

Чрез „стопанския етатизъм“ П. Н. Савицки свързва евразийците със социализма: „Тъй като социализмът, при осъществяването му на практика, се преобразява в етатизъм (развитие на държавното стопанство) – стремежите му са съзвучни на стремежите на евразийците [...] Терминът „социализъм“ в европейското му разбиране не е достатъчен за обозначаване на социалната същност на евразийството. С еднакво право може да се каже, че ние отхвърляме социализма и че сме свръхсоциалисти“¹²⁹. Слабостта на П. Н. Савицки към определението „свръх“ напомня на тази на Ленин към определението „архи“. И при единия, и при другия това е наполеоновски комплекс на философско безсилие, резултатът от който няма да е по-различен от опита на барон Мюнхаузен да надскочи себе си, като се вдигне за косата.

ПОЛИТИЗИРАНЕ И ОБЕЗЛИЧАВАНЕ ПОД СЯНКТА НА ЛУБЯНКА

Близостта на икономическите програми на евразийците със съветския модел е част и от стратегията на евразийството да стане приемник на СССР. Противно на мнението на Н. С. Трубецкой и Г. В. Флоровски, останалите евразийци подкрепят политизирането на движението и изневеряват на декларираната аполитичност от първоначалния замисъл на идеологията. Евразийството остава аполитично през първия вътрешен етап.

Н. С. Трубецкой, противник на политизирането на евразийството, още през 1926 г. отбелязва произтичащата от това слабост на движението: „Ние се оказваме само особен метод за обединяване на противоречиви понятия и представи. Това става, защото вниманието ни от самото начало се съсредоточава не върху създаването на собствена система, а върху отношението на тази наша още недосъздадена система към другите, вече съществуващите. А това на свой ред става, защото (отчасти по силата на външни причини, отчасти и доброволно) повече се занимавахме с декларации“¹³⁰. В това отношение Н. С. Трубецкой е последовател на К. Леонтиев, който отличава „културно-националния ни идеал от грубия и просто политически идеал“¹³¹.

Н. Н. Алексеев е единственият евразиец, който си признава, че полити-

чески евразийството е „крайноляво“. Останалите продължават да твърдят, че са аполитични дори и след 1927 г., когато се създава политическата им организация.

Нуждата от евразийска партия се мотивира с програмата от 1926 г. със заигването на комунистическата идеология, която трябва да има достоен приемник. Евразийската партия ще се отличава от европейските партии със „своята власт, която не дели с никаква друга партия, дори изключва съществуването на други също такива партии. Тя е държавно-идеологически съюз [...] без да съвпада с държавния апарат“¹³².

Евразийството заменя понятието „партия“ с „управляващ отбор“, който според дефиницията от 1926 и от 1932 г. ще се сформира „по признака на светогледа, личната годност и заслуги“. П. Н. Савицки проследява следната градация на „управляващи отбори“ в Русия: вараги – московски князе – дворянството – комунистическата партия – „евразийски управляващ отбор“, която нарича „социологически възгледи на евразийството“. Л. П. Карсавин предлага да не се допуска многопартийна система, а „евразийският отбор“ да бъде „единствената управляваща партия“. Според него Русия при СССР е в преход „от комунистическа партия към евразийски отбор“¹³³. Н. Н. Алексеев оправдава създаването на евразийска партия като тактика, но не и като философия. Смята, че в това отношение евразийците трябва да се поучат от опита на масоните. Не е съгласен с официалната забрана на партиите, в евразийската държава просто няма да им се даде възможност да бъдат създадени¹³⁴. През 1927 г. П. М. Бицили приветства идеята за единна евразийска партия, но не е съгласен, че тя трябва да бъде единствена.

Оформянето на евразийската идеология като тоталитарна, или най-малкото като недемократична, през втория и третия вътрешен етап е успоредно със засилването на симпатиите на евразийците към СССР.

Още през 1927 г. в евразийската формулировка се казва, че „съветският строй е единствено възможният строй в Русия-Евразия“, който ще бъде „база за развитие“, към която ще добавят „религиозност, социалност, личностопанственост“. Издигнатите лозунги са: „Цялата власт на съветите“, „За болшевиките, против комунизма“, „Русия със съветите, но без комунизма“.

От идеите на Н. С. Трубецкой се запазват само претенциите за приемственост от Златната орда, първата „всеевразийска държава“. Н. С. Трубецкой не остава безразличен към СССР. Старият евразиец намира за положителна външната политика на СССР като „отказ от фалшивите славянофилски и панславистки идеологии [...] По отношение на Изтока за първи път е взет правилният тон, отговарящ на историческата същност на Русия-Евразия: за първи път Русия признава себе си за естествена съюзничка на азиатските страни в борбата им с империализма на страните от европейската (романо-германската) цивилизация“. Н. С. Трубецкой изцяло подкрепя съветската

външна политика, защото е приемник на имперската, но, следвайки евразийската традиция за подмяна на понятия, той не употребява термина „колонизация“, а вместо него използва думата „побратимяване“, вместо славяно-филска предлага „евразийска“ идеология.

Във вътрешната политика на СССР Н. С. Трубецкой е съгласен с отказа от русификация, от една страна, и със „стремежа за премахване на културната пропаст между върховете и низините на нацията“, от друга. Крайното заключение на Н. С. Трубецкой за съветската власт все пак, за разлика от повечето евразийци, е отрицателно – СССР остава приемник на европеизаторската мисия на Петър I, „както и преди, властта вижда в Русия само материал за изграждане на зданието [...] днешната комунистическа държава [...] е порождение на романо-германската цивилизация“¹³⁵.

Категорично против съветската власт е само Я. А. Бромберг, за когото съветска Русия решава „външно“ еврейския въпрос, СССР запазва мерките на Временното правителство за премахване на паспортно-ведомствените ограничения. Властта в СССР е „безбожна“ и не може да реши „религиозен и есхатологически въпрос“, какъвто е еврейският¹³⁶.

Антиевропеизмът в евразийството от средата на 20-те години на XX в. се засилва. Съвременната европейска култура „във всичките ѝ части освен емпирическата наука и техниката“ е обявена за упадъчна. За да се разграничат от Запада, евразийците противопоставят съветския федеративен модел на европейските, без да уточняват кои точно черти са „западни“ и кои – „евразийски“. Става дума за поредната външна, формална подмяна на понятията: „Началата на федерацията и автономията евразийците отстояват в съветското, а не в европейското им разбиране“. „Федерацията“ за евразийците заменя „империята“.

Н. Н. Алексеев разработва тезата за съветската демокрация като реализация на казашкия идеал за държава: „държавата на съветите“ става „особена форма на руския източен демократизъм“, а 1917 г. е „победа на Пугачов“. Съчетанието на съветската демокрация с едноличната власт е успешно и според него трябва да се запази в Русия-Евразия¹³⁷. Такова е заключението и на програмата на евразийството от 1926 г.: „Системата на съветите, съчетана със силна централна власт, многостепенни избори и местни професионални обединения“.

„Съветската демокрация“, както евразийците наричат системата на съветите, в програмите им е противопоставена на европейската демокрация. „Западната демокрация е дело на политици професионалисти“, в бъдеща Евразия от такива няма да има нужда – достатъчен е т.нар. „евразийски отбор“. Липсата на ясен механизъм за избора и контрола на този „отбор“, отказът от разделение на властите и от плурализъм де факто позволяват превръщането на „евразийския отбор“ в олигархия.

Вътрешните граници на бъдещата евразийска федерация не се различават от тези в СССР. Болшевишкото „райониране“ според евразийците дава решение на националния сепаратизъм и на „безумната русификация“. В програмата от 1926 г. се намеква за „ревизия“ на границите, без обаче да се конкретизират за външни или за вътрешни става дума: „Безболезнено поправяне тук-там на повредените граници на Евразия“.

Съветските граници обаче и днес пораждат редица проблеми в Руската федерация и в постсъветското пространство. Типичен пример е Осетия – в Руската империя тя е с общи граници, докато в СССР е разделена на Северна и Южна, и това днес дава право на грузинците да предявяват претенции към осетинците.

Единствено отричането от интернационализма разграничава евразийската от съветската идеология. Евразийците защитават свой принцип: „Национален строй на национална основа“¹³⁸.

Поради приликата на евразийската програма от 1926 г. с тази на комунистическата партия Л. П. Карсавин влиза в спор с основния ѝ автор – П. Н. Савицки. В протокола от разпита му от чекистите на 8 август 1949 г. Л. П. Карсавин споделя: „Смятах, че предложеният от Савицки проект за организация на евразийството е неосъществим, тъй като евразийското движение не беше оформено, а проектът му за устав е копиране на устава на компартията на Русия, с което аз абсолютно не бях съгласен. По-нататък аз смятах, че е невъзможно участието ми в активната антисъветска работа на евразийството, защото смятах движението за несериозно. Според мен задачата на евразийството трябва да се заключава само в провеждането на идеологическа дейност сред руските емигранти“¹³⁹.

Тенденцията в евразийството от втората половина на 20-те години да се противопоставя болшевизмът на комунизма през 30-те се развива в противопоставянето „Ленин – Сталин“: „Съветският демократизъм преживява остра криза [...] рухна всичко онова, което бе оригинално, „ленинско“ [...] недопустимо е да се увличаме от „формално-демократическата“ фасада на новата „сталинска“ държавност [...] евразийството трябва да даде на руския народ неговата „имперска идея“¹⁴⁰. Евразийците предшестват Хрущовата логика от XX конгрес на КПСС, когато цялата вина се хвърля върху Йосиф Висарионович, а светлото бъдеще остава зад лика на Владимир Илич.

Наблюдава се и нова тенденция за сближаване на евразийството с комунистическата идеология, която косвено показва влиянието на Лубянка върху движението. В програмата „Евразийството и комунизмът“, публикувана анонимно и без дата, с марксистки подход и лексика се доказва, че „Евразия придаде на европейския комунизъм своите собствени, чисто евразийски черти“, че именно „русият комунизъм е източното евразийско издание на „западния марксизъм“¹⁴¹. Европейският комунизъм е „крайният капитали-

зъм“, който загнива, комунизмът по евразийски ще стане бъдещето не само на Евразия, но и на цяла Европа. В брошурата евразийският комунизъм е последван и от обширна критика на капитализма по всички закони на диалектическия материализъм. Философията на „ранното“ евразийство, която се разграничава от марксизма и от материализма, е забравена. Евразийската идея от втората половина на 20-те години вече живее без своите автори.

Интересът на Лубянка към евразийството не се ограничава само с косвени улики. В докладна записка на помощник-началника на КРО (Контраразузнавателният отдел) на ОГПУ В. А. Стирне от 5 февруари 1925 г. се дава конкретна картина на работата на органите с евразийците по повод операция „Тръст“.

Операция „Тръст“ е една от провокациите на чекистите спрямо бялата емиграция. През 1922 г. руската емиграция узнава за съществуването на „Съюз на монархистите на Централна Русия“ в СССР, маскиран под наименованието „Асоциация на московския муниципален кредит“, откъдето е и названието „Тръст“. През 1923 г. генерал П. Н. Врангел създава „Руски общовоински съюз“ с бойна група, която съвместно с „Тръст“ си поставя за цел проникване в СССР за шпионаж и саботаж. През 1924–1926 г. „Тръст“ фактически монополизира нелегалните контакти с военните белоимигрантски организации.

През 1925 г. евразийците също установяват контакт с агенти от „Тръст“. В докладната на чекиста В. А. Стирне се прилага текстът на резолюцията на евразийския конгрес в Берлин от януари 1925 г., където от евразийската фракция на „Тръст“ са командироваани двама евразийци, единият – „действително монархист“, а другият – „наш сътрудник“.

Прилагат се и данни за разпространяването на евразийството сред емиграцията: „В Чехословакия и на Балканите евразийството е най-широко разпространено, при това евразийската агитация среща съчувствие и в частите на Врангеловата армия, работеща в мините (между другото трябва да посочим, че през пролетта на 1925 г. неколцина членове на евразийския съвет с наш представител трябваше да осъществят агитпътуване из Балканите). В самата Прага евразийците имат няколко десетки агитатори пропагандисти, и неколкостотин новопокръстени евразийци, и до 1000 (от 3000 емигранти, занимаващи се с политика) съчувстващи“.

Заключението в докладната е, че „Тръст се е сраснал с евразийството и влиянието ни в евразийството е определено и чрез него ние можем да прокараме всеки един въпрос, а отделните членове на евразийския съвет изпълняват всяко наше поръчение и ще ни окажат всякакво съдействие“¹⁴².

За връзката на евразийците с „Тръст“ свидетелства и кореспонденцията на П. Н. Савицки с П. С. Арапов. В писмо от 31 юли 1924 г. П. С. Арапов убеждава евразийския водач в необходимостта от тези контакти: „Струва ми

се, че Вие не бива да се смущавате от съвместяването на работата по линия на нефта* и по линия на Тръста [...] Цялата задача се заключава именно в това от Тръста да се направи нефтена организация, способстваща за постигането на нефтените цели [...] Аз смятам, че ние трябва да преминем към тактиката на масоните, т.е. не самостоятелно търговско предприятие, а групи, чиито членове проникват постепенно във всички всевъзможни търговски предприятия“¹⁴³.

В началото на 1926 г. евразийската организация „Съветът на петимата“ с постановление се разграничава от „Тръст“: [...] „за разлика от манифактурните кантори**“, които според нашето убеждение са уродливи тела, живеещи изкуствен и призрачен живот, Тръстът е жив и здрав организъм, роден от реалните условия на аржентинската действителност [...] За съжаление първата година от нашето сътрудничество с Тръста показва, че кредитната ни работа сред хората от Тръста не постига тази наша основна практическа задача [...] Дълбоко сме убедени в това, че нефтеният кредит в по-нататъшното му развитие и уточняване с течение на времето ще стане единственият кредит на мислеща Аржентина, че този кредит е именно онзи, който единствен е способен да замени конкурентския кредит. В същото време обаче ние знаем, че днес нефтеният кредит още за мнозина, за твърде много хора, изглежда неприемлив“.

Въпреки отказа от пряко участие в „Тръст“, „Съветът на петимата“ запазва намерението си за сътрудничество с организацията: „Прекратяването на нашата кредитна работа вътре в Тръста далеч не смятаме за разрыв с Тръста [...] своята работа в Аржентина си представяме само във формата на сътрудничество с Тръста“¹⁴⁴. През 1927 г. „Тръст“ вече е разобличен като организация на ГПУ.

През 1937 г., когато скандалът около връзките на руската емиграция с „Тръст“ е утихнал, П. Н. Савицки се разграничава от ролята си за въвеждането на евразийството в чекистката организация и осъжда тези контакти: „Разговорите и работата му „с всички“ в емиграция са пределно характерни за Тръста [...] Във всеки случай евразийците нямаше какво да направят в тази „емигрантско-тръстowska неразбория“ [...] Тогава аз живо усещах това: за да се спаси евразийството, трябва веднъж и завинаги да се прекъсне връз-

* В конспиративния език на евразийците „нефт“ означава евразийство, „нефтяник“ – евразиец, „нефтяное торговое дело“ – евразийска организация, „торговое дело“ (търговско предприятие) – организация.

** На жаргона на евразийците „манифактурни кантори“ означава емигрантски организации, „аржентинска действителност“ – руска действителност, „кредитна работа“ – идеологическа работа, „Аржентина“ – Русия, „конкуренти“ – комунисти, и „нефтен кредит“ – евразийска идеология.

ката на евразийската организация с цялото „белогвардейство“ на Зайцов* и К.** [К = Кутепов]¹⁴⁵.

През 1953 г. в емигрантското списание „Возрождение“ е публикуван очерк на свидетел на сътрудничеството на евразийците с ГПУ. Редакцията уточнява в началото, че очеркът е от септември 1928 г. и че при второто си отиване в СССР авторът е загинал. За застраховка, или за да няма качеството на компромат, при отпечатването махат всички емигрантски имена, които се споменават, с изключение на тези на евразийците.

Очеркът има характер на докладна на оперативна разработка на евразийците... А и самата редакция признава, че авторът е ходил в Русия, което без знанието на ГПУ е невъзможно да мине безнаказано. Портретите на евразийците далеч не са лицеприятни. П. П. Сувчински е определен като „разглезен сутеньор“, „самовлюбен“, „естет от главата до петите“; П. Н. Савицки – като „истерик“, много добре образован, „идеалът му е Ленин“ и т.н. Според автора всички преговори с агентите от Русия водят П. Н. Савицки (начело на Пражката група) и П. П. Сувчински (начело на Парижката група).

Единствено за Н. С. Трубецкой се споменава, че е най-порядъчният от водачите на евразийците, или техен „морален регулатор“. Авторът не е имал близки контакти със стария евразиец. Безпощаден е профилът на евразийската маса: „Повечето от тях са симпатични, настроени са сектантски, военната дисциплина изцяло са прехвърлили в групата. Свикнали са да не разсъждават [...] Отделно той винаги е мълчалив, дори на най-неприятния митинг няма и да свирне, но после ще напише донос до началството [...] В кръжока всички са гении, извън кръжока – стадо и идиоти [...] в преобладаващото мнозинство са участници в Бялото движение“¹⁴⁶.

Друга връзка на евразийството с ГПУ, освен операция „Тръст“, е издаването на вестник „Евразия“, което започва през ноември 1928 г., т.е. веднага след като „Тръст“ е разобличен. Редактори на „Евразия“ са Сергей Ефрон, агент на НКВД сред емиграцията, и музиковедът П. П. Сувчински. В „Евразия“ сътрудничат евразийци като В. Н. Илин и В. П. Никитин. П. Н. Савицки и Н. С. Трубецкой не признават вестника като представител на евразийската организация, а като „апология на марксизма“, неприемлива за религиозното

* А. А. Зайцов (1889–1945) е полковник в щаба на Донския корпус на ген. Врангел, с когото се евакуира в България. От 1924 г. е сред приближените на ген. Кутепов; 1926–1927 г. сътрудничи на евразийците, след което е отстранен от П. Н. Савицки, П. П. Сувчински и Н. С. Трубецкой като „агент на Кутепов“.

** А. П. Кутепов (1882–1930) е белогвардейски генерал, командир на 1 армейски корпус в Галиполи след евакуацията на Крим; през 1921 г. довежда корпуса в България; 1922–1924 е помощник-главнокомандващ на Руската армия. От 1928 г. е председател на РОВС (Руски общовоински съюз). На 26 януари 1930 г. е похитен в Париж от агенти на НКВД, загива при неизяснени обстоятелства.

съзнание. П. Н. Савицки нарича политическата линия на „Евразия“ „салонен комунизъм“¹⁴⁷, той не само компрометира евразийската идея, но и заема позицията на „ликвидатор“ по отношение на евразийството. Н. С. Трубецкой обвинява вестника в пропаганда на идеите на Н. Ф. Фьодоров*, или „фьодоровството“, което е близко до хилиазма. Вестникът не е популярен, но успява допълнително да настрои емиграцията срещу евразийството. Ефектът на заблудата е подобен на този от времето на Николай I, когато в очите на руското общество списание „Москвитянин“ на Михаил Погодин е трибуна и изразител на славянофилството, свързвано погрешно с официозната пропаганда.

Връзките на част от евразийството с ГПУ не само усложняват отношението на руската емиграция към движението, но и допринасят за политическия му крах.

ТИПОЛОГИЯ НА ИСТОРИОСОФИЯТА НА „СТАРОТО“ ЕВРАЗИЙСТВО

Евразийската идеология е еkleктична и не подлежи на еднозначно определение.

Евразийството е *консервативно* с три основни свои елемента: метаисторичност (култ към миналото и исторически провиденциализъм), религиозен национализъм (Православието като национална идентификация) и сакрализация на държавата.

Евразийството е *радикално* с крайнолявата си политическа и икономическа програма.

Евразийството е *имперско* с геополитическата си проекция за бъдещето на Русия – Русия за всички евразийци, а не само за великорусите, и с руския месианизъм.

Евразийството е *руско* с водещата роля на руския народ в евразийската държава.

Евразийството е *провинциално, или почвеническо* с антиевропеизма (резултат на недовършения националнообразователен процес), с изолационизма (резултат от реалното състояние на емиграцията, която е в принудителна изолация) и с отрицателната идентичност (резултат от психологията на победения – при Н. Я. Данилевски е след Кримската война, при евразийците – след Първата световна война и революцията).

Евразийството е *универсално* – крайната му цел е наследяването на Ев-

* Н. Ф. Фьодоров (1828–1903) е религиозен философ-утопист, защитаващ идеята за възкресение на умрелите и за преодоляване на смъртта с помощта на съвременната наука, автор на „Философия общого дела“.

ропа: културнофилософско и геополитическо. Евразийството е предчувствие за глобализация!

Евразийството е *оригинално* – създава нова митология (отхвърля мита за изцяло славянския произход на руския народ и на руската култура, от една страна, и на водещата роля на славянския въпрос в руската идея, от друга; съчетава идеологемата „Москва – Трети Рим“ с „Русия-Евразия“ – втората Златна орда) и предлага нова периодизация на руската история (излиза от европоцентричните рамки).

Евразийството *не е оригинално* – подменя терминологията, без да влага нов смисъл (вместо „колонизация“ – „побратимяване“, вместо „общочовешко“ – „всечовешко“, вместо „империя“ – „федерация“, вместо „монархия“ – „автократия“, вместо „президент“ – „посадник“, вместо „етнос“ – „лик“, вместо „суперетнос“ – „многонародна личност“, вместо „партия“ – „управляващ отбор“).

Евразийската философия е *европейска*! Отричането на рационализма, на позитивизма и на теорията за прогреса, или теорията за земния рай, ситуират евразийството във философската схема на европейския идеализъм. В това отношение то е част от европейската философия и, парадоксално на целите си, приобщава, а не разделя Русия от Европа.

Евразийската култура е *европейска*! Няма евразийска култура, има руска, а руската култура е европейска още с приемането на християнството!

Архетипи. Руските архетипи на евразийството са руският романтизъм на ранното славянофилство, руският месианизъм на П. Я. Чаадаев и В. С. Соловьев, руското търсене на националното самоопределение чрез културното и религиозното самоопределение на Ф. М. Достоевски и К. Леонтиев и чрез културноисторическото самоопределение на Н. Я. Данилевски. Европейският архетип е немският обективен идеализъм на Шелинг, който „ранните“ евразийци превръщат в „исторически“ идеализъм.

Генезис. Генезисът на евразийството е далеч преди официалното раждане на движението през 1921 г. – в периода между Първата руска революция от 1905–1907 г. и Февруарската и Октомврийската революция през 1917 г.

Ако трябва накратко да се определи „старият“ евразиец, той, както и всеки руски емигрант, е като „руския скиталец“ на Ф. М. Достоевски, който може да успокои тревожния си дух само след като постигне „всемирното щастие“. Евразиецът остава „поданик на идеята“.

Търсенето на руската идея е „поклонение до Светите места в историята“ според красивото определение на руския емигрант Г. П. Федотов. Евразийците са поколението руски емигранти, което се оформя като религиозно-философска алтернатива на политизирането на руската идея след 1905 г. и което може да се нарече „поколение на боготърсачите“.

Въпреки външното негодувание срещу културния монизъм на Евро-

па, която не е нищо друго освен съчетание на ценностите на Античността с християнството, „поколението на боготърсачите“ остава част от европейската култура, а евразийството – част от руската европеизация на Азия, европеизация *срещу слънцето*.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Исход к востоку. Статъи Н. С. Трубецкого. – Във: Пути Евразии. Русская интеллигенция и судьбы России. М., 1992, с. 312.
- ² Флоровский, Г. В. Окамененное бесчувствие. (По поводу полемики против евразийства). – Путь, 1926, № 2, с. 130.
- ³ Трубецкой, Н. С. Европа и человечество. С., 1920, с. V.
- ⁴ Письма и заметки Н. С. Трубецкого. М., 2004, с. 12, 21. Има предвид стихотворенията „Инония“ на Сергей Есенин, „Скифы“ на Александър Блок и „Ангел времен“ на Максимилиан Волошин от сборника „Демоны глухонемые“, или „Европа“.
- ⁵ Савицкий, П. Н. В борьбе за евразийство. Париж, 1931, с. 22; Идеи и пути евразийской литературы. – Във: Русский узел евразийства. М., 1997, с. 369.
- ⁶ Трубецкой, Н. С. Мы и другие. – Във: Россия между Европой и Азией: Евразийский соблазн. Антология. М., 1993, с. 77.
- ⁷ Бросса, А. Групповой портрет с дамой. – Иностранная литература, 1989, № 12, с. 231.
- ⁸ Высылка вместо расстрела. Депортация интеллигенции в документах ВЧК–ГПУ. 1921–1923. М., 2005.
- ⁹ Письма и заметки Н. С. Трубецкого... с. 21, 13, 301.
- ¹⁰ Флоровский, Г. В. Письмо к П. Б. Струве об евразийстве. – Русская мысль, 1922, № 1–2, 267–269.
- ¹¹ Савицкий, П. Н. Евразийство. – Във: Россия между Европой и Азией..., с. 105, 100, 111.
- ¹² Алексеев, Н. Н. Евразийцы и государство. – Във: Русский народ и государство. М., 2000, 173–174, 169.
- ¹³ Бромберг, Я. А. Запад, Россия и еврейство. – Във: Евреи и Евразия. М., 2002, с. 178.
- ¹⁴ Ильин, В. Н. Евразийство и славянофильство. – Евразийская хроника, 1926, № 4, ГАРФ, ф. 5783, оп. 2, д. 10, л. 96.
- ¹⁵ Бицилли, П. М. „Восток“ и „Запад“ в истории Старого света. – Във: Россия между Европой и Азией..., 24–36; Два лика евразийства. – Современные записки, 1927, № 31, с. 421; Народное и человеческое. – Пак там, 1925, № 25, с. 486.
- ¹⁶ Карсавин, Л. П. Основы политики. – Във: Россия между Европой и Азией..., с. 174; Без догмата. – Във: Сочинения. М., 1993, с. 458; Ответ на статью Н. А. Бердяева об „евразийцах“. – Путь, 1926, № 2, с. 126.
- ¹⁷ Вернадский, Г. В. Начертание русской истории. – Във: Евразия. Исторические взгляды русских эмигрантов. М., 1992, с. 107, 101; Русская история. М., 2002, 10–11, 24.
- ¹⁸ Савицкий, П. Н. В борьбе за евразийство..., с. 11; Географические и геополитические основы евразийства. – Във: Евразия..., 110–112; Поворот к Востоку. – Във: Исход к Востоку. М., 1997, с. 55; Миграция культуры. – Пак там, с. 134; Евразийство. – Във: Россия между Европой и Азией..., с. 101.
- ¹⁹ Доклад Я. Д. Садовского. – Евразийская хроника, 1925, № 1, ГАРФ, ф. 5783, оп. 2, д. 7, л. 14 об.
- ²⁰ Флоровский, Г. В. Евразийский соблазн. – Във: Россия между Европой и Азией..., с. 251.
- ²¹ Трубецкой, Н. С. Общеславянский элемент в русской культуре. – Във: История. Культура. Язык. М., 1995, 199–201.

- ²² *Савицкий, П. Н.* К преодолению провинциализма. – Евразийская хроника, 1935, № 11, ГАРФ, ф. 57831 оп. 2, д. № 15, л. 6.
- ²³ *Никитин, В. П.* Переписка с „Азиатом“ В. Ивановым. – Евразийская хроника, 1926, № 6, 6–12, с. 7.
- ²⁴ *Савицкий, П. Н.* В борьбе за евразийство..., с. 23; Идеи и пути евразийской литературы. – Вьв: Русский узел евразийства. М., 1997, с. 375.
- ²⁵ *Исход к востоку.* Статьи Н. С. Трубецкого. – Вьв: Пути Евразии. Русская интеллигенция и судьбы России. М., 1992, с. 315.
- ²⁶ *Ильин, В. В.* О евразийском патриотизме. – Евразийская хроника, 1927, № 8, ГАРФ, ф. 5783, оп. 2, д. 12, л. 51 об., л. 52.
- ²⁷ Доклад И. С. Белецкого. – Евразийская хроника, 1925, № 1, ГАРФ, ф. 5783, оп. 2, д. 7, л. 3 об.
- ²⁸ *Карсавин, Л. П.* Ответ на статью Н. А. Бердяева об „евразийцах“. – Путь, 1926, № 2, 126–127.
- ²⁹ *Евразийство.* Опыт систематического изложения. – Вьв: Пути Евразии..., с. 375.
- ³⁰ Ответ К. А. Чхеидзе Н. А. Макшееву. – Евразийские тетради, 1936, № 6, ГАРФ, ф. 5783, оп. 2, д. 25, л. 12–13.
- ³¹ *Бердяев, Н. А.* Интернационализм, национализм и империализм. М., 1917, с. 6; „Россия и Запад“. Размышление, вызванное статей П. Б. Струве „Великая Россия“. – Вьв: Духовный кризис интеллигенции. М., 1998, с. 129.
- ³² *Новгородцев, П. И.* Восстановление святынь. – Вьв: Об общественном идеале. М., 1991, 573–574.
- ³³ *Ленин, В. И.* ПСС. Т. 10, с. 267.
- ³⁴ *Трубецкой, Н. С.* Письма и заметки..., с. V.
- ³⁵ *Достоевский, Ф. М.* Дневник писателя. Т. 26. Л., 1984, с. 147.
- ³⁶ *Трубецкой, Н. С.* Верх и низы русской культуры (этическая основа русской культуры). – Вьв: Пути Евразии..., с. 344.
- ³⁷ *Карсавин, Л. П.* О сущности православия. – Вьв: Сочинения. М., 1993, 368–374; Восток, Запад и русская идея. Пб., 1922, 77–78, 38.
- ³⁸ *Вернадский, Г. В.* Начертание русской истории. – Вьв: Евразия..., М., 1992, 100–109.
- ³⁹ *Сувчински, П. П.* Сила слабых. – Вьв: Исход к Востоку, 61–64.
- ⁴⁰ *Трубецкой, Н. С.* Русская проблема. – Вьв: Утверждение евразийцев. Кн. 2. Берлин, 1922, с. 306. Письма и заметки Н. С. Трубецкого. М., 2004, 174–175.
- ⁴¹ *Флоровский, Г. В.* Письмо к редактору „Русской мысли“. – Русская мысль, 1923, № 1–2, с. 302.
- ⁴² *Леонтьев, К.* Восток, Россия и Славянство. М., 1996, с. 480.
- ⁴³ *Савицкий, П. Н.* Русские среди народов Евразии. – Вьв: Русский узел евразийства, с. 405.
- ⁴⁴ Доклад В. П. Шапиловского. – Евразийская хроника, 1925, № 1, ГАРФ, ф. 5783, оп. 2, д. 7, л. 19.
- ⁴⁵ *Трубецкой, Н. С.* Верх и низы русской культуры (этическая основа русской культуры). – Вьв: Пути Евразии..., с. 331, 334; Общеславянский элемент в русской культуре. – Вьв: История. Культура. Язык. М., 1995, с. 206.
- ⁴⁶ *Трубецкой, Н. С.* „В судьбе моей произошли значительные перемены“. Три письма Н. С. Трубецкого 1922 года. – Славяноведение, 2000, № 1, 106–107; Верх и низы русской культуры..., с. 340.
- ⁴⁷ *Савицкий, П. Н.* Европа и Евразия (по поводу брошюры кн. Н. С. Трубецкого „Европа и человечество“). – Русская мысль (София), 1921, № 1–2, с. 133.
- ⁴⁸ *Трубецкой, Н. С.* Наследие Чингисхана. Взгляд на русскую историю не с Запада, а с Востока. – Вьв: История..., с. 259, 248; О туранском элементе в русской культуре. – Вьв: Россия между Европой и Азией..., 71–72.

- ⁴⁹ Савицкий, П. Н. Степь и оседлость. – Вьв: Россия между Европой и Азией..., с. 123, 127.
- ⁵⁰ Никитин, В. П. Переписка с „Азиатом“ В. Ивановым. – Евразийская хроника, 1926, № 6, с. 7.
- ⁵¹ Евразийство. Опыт систематического изложения. – Вьв: Пути Евразии..., 373–374.
- ⁵² Письмо П. П. Сувчинскому П. Н. Савицкому от 19 августа 1924 г. – Вьв: Евразия..., с. 26.
- ⁵³ Бердяев, Н. А. Интернационализм, национализм и империализм..., с. 23, 28; Душа России. Л., 1990, с. 4, 19.
- ⁵⁴ Трубецкой, Н. С. О расизме. – Вьв: Письма и заметки..., 470–471, 473.
- ⁵⁵ Бромберг, Я. А. Расизм и евреи. – Евразийские тетради, 1936, № 6, ГАРФ, ф. 5783, оп. 2, д. 25, л. 7 об.
- ⁵⁶ Бромберг, Я. А. Запад, Россия и еврейство..., 217–218.
- ⁵⁷ Бромберг, Я. А. Еврейское восточничество в прошлом и будущем. – Вьв: Евреи и Евразия, с. 244.
- ⁵⁸ Бромберг, Я. А. Запад, Россия и еврейство..., с. 66, 60, 91, 50, 104, 204.
- ⁵⁹ Бромберг, Я. А. Расизм и евреи..., ГАРФ, ф. 5783, оп. 2, д. 25, л. 6.
- ⁶⁰ Бромберг, Я. А. Запад, Россия и еврейство..., с. 137, 167–168, 188, 16.
- ⁶¹ Бромберг, Я. А. О необходимости пересмотра еврейского вопроса. – Вьв: Евреи и Евразия, с. 236.
- ⁶² Ширяев, Б. Наднациональное государство на территории Евразии. – Евразийская хроника, 1927, № 7, ГАРФ, ф. 5783, оп. 2, д. 11, л. 3. об.
- ⁶³ Савицкий, П. Н. Степь и оседлость..., 123–124; Евразийская концепция русской истории. – Вьв: Континент Евразия. М., 1997, с., 125.
- ⁶⁴ Вернадский, Г. В. Начертание русской истории. – Вьв: Евразия..., 105–106, 108.
- ⁶⁵ Логовиков, П. В. Научные задачи евразийства. – Утверждение евразийцев, № 7, 53–63.
- ⁶⁶ Доклад И. С. Белецкого. – Евразийская хроника, 1925, № 1, ГАРФ, ф. 5783, оп. 2, д. 7, л. 5 об.
- ⁶⁷ Трубецкой, Н. С. Верхи и низы русской культуры..., 338–339; Наследие Чингисхана..., 244–250.
- ⁶⁸ Савицкий, П. Н. Европа и Евразия..., с. 119, 138.
- ⁶⁹ Вернадский, Г. В. Начертание русской истории..., 232–234.
- ⁷⁰ Флоровский, Г. В. Письмо к редактору „Русской мысли“, 302–303.
- ⁷¹ Алексеев, Н. Н. Духовные предпосылки евразийской культуры. – Евразийская хроника, 1935, № 11, ГАРФ, ф. 5783, оп. 2, д. № 15, л. 9.
- ⁷² Доклад Садовского, Я. Д. – Евразийская хроника, 1925, № 1, ГАРФ, ф. 5783, оп. 2, д. 7, л. 14 об.
- ⁷³ Карсавин, Л. П. Ответ на статью Н. А. Бердяева об „евразийцах“. – Путь, 1926, № 2, с. 126; Диалоги: об основных свойствах русского народа и царственном единстве добродетелей. Берлин, 1923, с. 29.
- ⁷⁴ Трубецкой, Н. С. Мы и другие. – Вьв: Россия между Европой и Азией..., 79–81; Ответ Д. И. Дорошенко. – Вьв: История..., с. 394; Об истинном и ложном национализме..., с. 317.
- ⁷⁵ Логовиков, П. В. Научные задачи евразийства..., с. 63.
- ⁷⁶ Савицкий, П. Н. Миграция культуры. – Вьв: Исход к Востоку, с. 136, 138; К преодолению провинциализма. – Евразийская хроника, 1935, № 11, ГАРФ, ф. 5783 оп. 2, д. № 15, л. 4, л. 10–11.
- ⁷⁷ Биццлли, П. М. Народное и человеческое. – Современные записки, 1925, № 25, с. 492; Г. В. Вернадский. Начертание русской истории. 1927. – Современные записки, 1927, № 33. с. 522; Трагедия русской культуры. М., 2000, с. 362.
- ⁷⁸ Карсавин, Л. П. Восток, Запад и русская идея. Пб., 1922, с. 52.
- ⁷⁹ Флоровский, Г. В. Письмо к П. Б. Струве об евразийстве. – Русская мысль, 1922, № 1–2. с. 274.

- ⁸⁰ Трубецкой, Н. С. Европа и человечество. С., 1920, с. 16; Письма и заметки..., с. 97; Исход к востоку. Статьи Н. С. Трубецкого. – Вьв: Пути Евразии..., с. 313.
- ⁸¹ Трубецкой, Н. С. Верх и низы русской культуры..., с. 346; Мы и другие..., с. 83; Общеславянский элемент в русской культуре. – Вьв: История..., с. 207.
- ⁸² Алексеев, Н. Н. Собственность и социализм. Опыт обоснования социально-экономической программы евразийства. Париж, 1928, с. 73.
- ⁸³ Савицкий, П. Н. Переписка евразийцев 1924–1927 гг. – Вьв: Русский узел евразийства, с. 429.
- ⁸⁴ Флоровский, Г. В. Окамененное бесчувствие. (По поводу полемики против евразийства.) – Путь, 1926, № 2, с. 129.
- ⁸⁵ Евразийство. Опыт систематического изложения..., с. 366, 363.
- ⁸⁶ Хомяков, А. С. Несколько слов православного христианина о западных вероисповеданиях. – Вьв: Сочинения богословские. СПб., 1995, с. 64.
- ⁸⁷ Из эпистолярного наследия Л. П. Карсавина. Письма И. М. Гревсу (1906–1916). М., 1994, 48–49; О сущности православия..., с. 383, 388, 393.
- ⁸⁸ Савицкий, П. Н. Поворот к Востоку. – Вьв: Исход к Востоку, с. 54.
- ⁸⁹ Доклад В. П. Шапиловского. – Евразийская хроника, 1925, № 1, ГАРФ, ф. 5783, оп. 2, д. 7, л. 22.
- ⁹⁰ Бицилли, П. М. Два лика евразийства. – Современные записки, 1927, № 31, с. 425.
- ⁹¹ Карсавин, Л. П. Ответ на статью Н. А. Бердяева об „евразийцах“. – Путь, 1926, № 2, с. 126; Восток, Запад и русская идея..., 34–35, 55–57.
- ⁹² Хомяков, А. С. Письма к Пальмеру. – Вьв: Сочинения богословские, с. 289; О значении слов „кафолически“ и „соборный“. – Пак там, с. 279.
- ⁹³ Из письма П. П. Сувчинскому к Н. С. Трубецкому. 27 февраля 1923 г. – Вьв: Евразия..., с. 26.
- ⁹⁴ Трубецкой, Н. С. Соблазны единения. – Вьв: История..., с. 307, 311, 317.
- ⁹⁵ Трубецкой, Н. С. Мы и другие..., с. 80, 84; Наследие Чингисхана..., с. 264.
- ⁹⁶ Сувчинский, П. П. Сила слабых. – Вьв: Исход к Востоку, 59–60; Монархия или сильная власть? – Евразийская хроника 1927, № 9, ГАРФ, ф. 5783, оп. 2, д. № 13, л. 24.
- ⁹⁷ Карсавин, Л. П. Основы политики. – Вьв: Россия между Европой и Азией..., с. 174, 199; Без догмата. – Вьв: Сочинения, 443–458.
- ⁹⁸ Карсавин, Л. П. О педагогике. – Евразийская хроника, 1926, № 4, Прага. ГАРФ, ф. 5783, оп. 2, д. № 10, л. 105; Церковь, личность и государство. – Вьв: Сочинения, с. 416.
- ⁹⁹ Алексеев, Н. Н. Собственность и социализм. Опыт обоснования социально-экономической программы евразийства. Париж, 1928, с. 71; Евразийцы и государство. – Вьв: Русский народ и государство. М., 2000, с. 178.
- ¹⁰⁰ Евразийство (формулировка 1927 г.). – Евразийская хроника, 1927, № 9, ГАРФ, ф. 5783, оп. 2, д. 13, л. 63.
- ¹⁰¹ Бицилли, П. М. Наследие империи. – Современные записки, 1927, № 32, с. 320.
- ¹⁰² Бердяев, Н. А. Утопический этатизм евразийцев. – Путь, 1927, № 8, с. 143.
- ¹⁰³ Савицкий, П. Н. В борьбе за евразийство. Париж, 1931, с. 45, 51–52.
- ¹⁰⁴ Трубецкой, Н. С. Об идее правительнице идеократического государства. – Евразийская хроника, 1935, № 11, ГАРФ, ф. 5783, оп. 2, д. № 15, л. 16; О государственном строе и форме правления. – Евразийская хроника, 1927, № 8, ГАРФ, ф. 5783, оп. 2, д. № 12, л. 48–49.
- ¹⁰⁵ Алексеев, Н. Н. Идет ли мир к идеократии? – Евразийская хроника, 1935, № 11, ГАРФ, ф. 5783, оп. 2, д. № 15, л. 21 об., л. 22.
- ¹⁰⁶ Савицкий, П. Н. Подданство идеи. – Вьв: Континент Евразия. М., 1997, 127–133.
- ¹⁰⁷ Сувчинский, П. П. Сила слабых..., с. 58.
- ¹⁰⁸ Бицилли, П. М. Народное и человеческое. – Современные записки, 1925, № 25, с. 484.
- ¹⁰⁹ Бердяев, Н. А. Евразийцы. – Путь, 1925, № 1, с. 134, 139.

- ¹¹⁰Биццilli, П. М. Наследие империи..., 318–319; Формула нашего времени. – Современные записки, 1935, № 59, с. 392.
- ¹¹¹Флоровский, Г. В. Письмо к редактору „Русской мысли“. – Русская мысль, 1923, № 1–2, с. 301; Окамененное бесчувствие. (По поводу полемики против евразийства.) – Путь, 1926, № 2, с. 132.
- ¹¹²Савицкий, П. Н. Два мира. – На путях. Утверждение евразийцев. Кн. 2. Берлин, 1922, с. 14, 20–21; К преодолению провинциализма. – Евразийская хроника, 1935, № 11. ГАРФ, ф. 57831 оп. 2, д. № 15, л. 6.
- ¹¹³Евразийство. Опыт систематического изложения. – Във: Пути Евразии..., с. 391, 406, 401.
- ¹¹⁴Трубецкой, Н. С. Мы и другие ..., с. 88, 85; Письма и заметки ..., с. 14.
- ¹¹⁵Письмо Н. С. Трубецкому П. Н. Савицкому. 12 ноября 1926 г. – Във: Политическая история русской эмиграции. 1920–1940 гг.: Документы и материалы. М., 1999, 255–256.
- ¹¹⁶Савицкий, П. Н. Еще о национал-большевизме. Письмо П. Струве. – Във: Политическая история русской эмиграции..., 242–243.
- ¹¹⁷Флоровский, Г. В. В мире исканий и блуждений. Знаменательный спор („Переписка из двух углов“ Гершензона и Иванова). – Русская мысль, 1922, № 4, с. 146; Письмо к П. Б. Струве об евразийстве. – Русская мысль, 1922, № 1–2, с. 269.
- ¹¹⁸Сувчинский, П. П. Эпоха веры. – Във: Исход к Востоку, с. 91; Сила слабых..., с. 63.
- ¹¹⁹Карсавин, Л. П. О сущности православия. – Във: Сочинения, с. 366, 376.
- ¹²⁰Алексеев, Н. Н. Духовные предпосылки евразийской культуры. – Евразийская хроника, 1935, № 11, ГАРФ, ф. 5783, оп. 2, д. № 15, л. 9, л. 11.
- ¹²¹Савицкий, П. Н. Еще о национал-большевизме. Письмо П. Струве. – Във: Политическая история русской эмиграции..., 242–243; Европа и Евразия..., с. 129.
- ¹²²Исход к востоку. Статьи Н. С. Трубецкого. – Във: Пути Евразии..., с. 314.
- ¹²³Алексеев, Н. Н. Собственность и социализм..., с. 4, 17, 62.
- ¹²⁴Савицкий, П. Н. К вопросу об экономической доктрине евразийства. – Евразийская хроника, 1926, № 6, с. 38; Хозяин и хозяйство. – Във: Россия между Европой и Азией..., с. 132, 146, 154.
- ¹²⁵Евразийство. Опыт систематического изложения. – Във: Пути Евразии..., с. 390.
- ¹²⁶Алексеев, Н. Н. Собственность и социализм..., 74–77.
- ¹²⁷Алексеев, Н. Н. Духовные предпосылки евразийской культуры. – Евразийская хроника, 1935, № 11, ГАРФ, ф. 5783, оп. 2, д. № 15, л. 11; Савицкий, П. Н. Идеи и пути евразийской литературы. – Във: Русский узел евразийства, с. 380.
- ¹²⁸Евразийство (формулировка 1927 г.). – Евразийская хроника, 1927, № 9, ГАРФ, ф. 5783, оп. 2, д. 13, л. 56 об., л. 57, л. 59.
- ¹²⁹Савицкий, П. Н. Пятилетний план и хозяйственное развитие страны. – Във: Политическая история русской эмиграции..., 280–288; В борьбе за евразийство. Париж, 1931, с. 8.
- ¹³⁰Письмо Н. С. Трубецкому П. Н. Савицкому. 12 ноября 1926 г. – Във: Политическая история русской эмиграции..., с. 257.
- ¹³¹Леонтьев, К. Письма к Вл. Соловьеву. – Във: Избранное. М., 1993, с. 347.
- ¹³²Евразийство. Опыт систематического изложения..., 393–394.
- ¹³³Карсавин, Л. П. Достоевский и католичество. – Във: Сочинения, с. 204, 213.
- ¹³⁴Алексеев, Н. Н. Евразийцы и государство..., с. 174, 184.
- ¹³⁵Трубецкой, Н. С. Наследие Чингисхана..., 253–254; Письма и заметки Н. С. Трубецкого..., с. 15.
- ¹³⁶Бромберг, Я. А. Запад, Россия и еврейство. – Във: Евреи и Евразия, с. 19.
- ¹³⁷Алексеев, Н. Н. Русский народ и государство..., с. 107; На путях к будущей России (советский строй и его политические возможности). – Във: Русский народ и государство..., с. 365.
- ¹³⁸Евразийство (формулировка 1927 г.). – Евразийская хроника, 1927, № 9, ГАРФ, ф. 5783, оп. 2, д. 13, л. 56–57, л. 58 об. Евразийство. Опыт систематического изложения..., с. 395.

- ¹³⁹Из протокола допроса Л. П. Карсавина. 8 августа 1949 г. – Вьв: Политическая история русской эмиграции..., с. 299.
- ¹⁴⁰Андрей Эфрон. От советской демократии к имперской идее. – Евразийская хроника, 1937, № 12, ГАРФ, ф. 5783, оп. 2, д. 16, л. 35.
- ¹⁴¹Евразийство и коммунизм. Б. а., б. г. ГАРФ, ф. 5783, оп. 2, д. 24, л. 2, л. 6 об.
- ¹⁴²Из докладной записки помощника начальника КРО ОГПУ В. А. Стырне начальнику КРО ОГПУ А. Х. Артузову о контрразведывательных операциях „Ярославец“ и „Трест“. 5 февраля 1925 г. – Вьв: Политическая история русской эмиграции..., 249–251.
- ¹⁴³Из письма П. С. Арапова П. Н. Савицкому. 31 июля 1924. – Вьв: Политическая история русской эмиграции..., 248–249.
- ¹⁴⁴Постановление „Совета пяти“ об отношениях с „Трестом“. Конец 1925 – начало 1926 гг. – Вьв: Политическая история русской эмиграции..., 251–252, 254.
- ¹⁴⁵Заметки П. Н. Савицкого о „Тресте“. – Вьв: Политическая история русской эмиграции..., с. 254.
- ¹⁴⁶А. Б. Евразийцы и трест. – Возрождение, 1953, № 30, с. 126, 123, 125.
- ¹⁴⁷Савицкий, П. Н. „Газета „Евразия“ не есть евразийский орган“. – Вьв: Политическая история русской эмиграции..., 274–279.

ЕВРЕЙСКОТО ОБЩЕСТВО В РУСЧУК ОТ ОСНОВАВАНЕТО НА ДУНАВСКИЯ ВИЛАЕТ ДО ВОЙНАТА МЕЖДУ РУСИЯ И ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ (1864–1878)*

ЦВИ КЕРЕН
(ИЗРАЕЛ)

Zvi Keren. THE JEWISH COMMUNITY IN RUSCHOUK FROM THE ESTABLISHMENT OF THE DANUBIAN (TUNA) VILAYET TILL THE RUSSIAN-TURK WAR (1864–1878)

The study is devoted on the activity of the Jewish Community of Rousse in the 1864–1878 period. On the base of authentic documents the status of the Jewish Community in the town after the establishment of the Tuna Vilayet is observed. The economic activity of the Rousse Jews is paid attention, as well as their wealth status and the problems of the coexistence between Jews and other ethno-religious communities in the town.

В тази статия ще разгледаме мястото, което заема еврейската общност в Русчук – столицата на Дунавския вилает. В началото ще представим накратко Мидхат паша, с чието име се свързват по-важните промени, предприети в споменатата област в периода 1864–1868 г. Вторият въпрос, на който ще се спрем, е положението в Русчук и на евреите там до избухването на войната 1877–1878 г. между Османската и Руската империя и последиците от нея.

Ахмед Шефик, известен повече под името Мидхат паша, е роден в Истанбул през 1822 г. От ранна възраст бил отличник в училище. Често придружавал баща си – провинциален кадия, в пътуванията му до Видин, а по-

* Статията е преработка на част от книга: *The Jewish Community of Ruschuk – From Periphery of the Ottoman Empire to the Capital of the Tuna Vilayet – I (1788–1878)*. 2005, която ще се публикува на български от издателството на Софийския университет.

късно и до Ловеч. Благодарение на таланта и на изключителните си познания върху Корана той е наречен **Мидхат**, което на турски означава „прославен“, „достоеен за похвала“. С това име той остава известен в историята. Кариерата на Мидхат паша може да се раздели на четири периода:

Първия период (1840–1861) Мидхат паша е получавал назначения в различни съвети и комисии с контролни функции.

През втория период (1861–1872) е служил като управител (валия) в три провинции на Османската империя. Този период е най-важният и е обект на това проучване, тъй като засяга службата му в Дунавския вилает.

През третия период (1871–1877) Мидхат паша е заемал два пъти поста велик везир и е участвал активно в съставянето на първата османска конституция.

Последният период (1877–1884) е бил най-драматичният в живота му. В това време два пъти е бил изпращан в изгнание и два пъти е бил назначаван за провинциален управител. Последните три години от живота си прекарва в изгнание в Таиф (Саудитска Арабия), където умира¹.

1. ЕВРЕЙСКАТА ОБЩНОСТ В РУСЧУК МЕЖДУ 1864 И 1877 Г.

С идването на Мидхат паша на власт като дунавски валия настъпил много добър период за вилаетската столица, вкл. и за еврейската общност. През тези години се разгърнала широка строителна програма и били предприети редица мерки, благоприятстващи развитието на търговията. Всичко това оказало благотворно влияние за подобряване на положението не само на евреите от Русчук, но и на по-голямата част от жителите на града.

Дори и след като Мидхат паша бил отзован обратно в столицата (1868) и на негово място дошли други управители, животът в града продължил да тече спокойно за евреите. Чувствително нараснал броят им и те се нареждали по численост след мюсюлманите и българите християни. В следващата таблица са представени данни за демографската структура на някои градове, влизащи в състава на Дунавския вилает.

1.1. Население

Таблица 1

Етническа структура на градското общество в няколко града
според данни от 1866 г. (в проценти)²

Град	Българи	Мю- сюл- мани	Новоза- селени мю- сюлма- ни	Мюсюл- мански цигани	Ци- гани хрис- тиани	Армен- ци	Евреи
Видин	34,1	51,6	–	2,7	3,5	–	8,1
София	37,6	38,7	–	3,5	0,5	–	19,7
Дупница	38,0	45,8	–	4,9	–	–	11,3
Плевен	47,3	45,1	–	3,2	2,0	–	2,4
Русчук	37,6	51,8	–	1,2	1,0	3,7	4,7
Шумен	40,4	51,4	–	1,2	–	4,8	2,2
Варна	49,5	28,8	11,8	1,3	–	7,9	0,7
Силистра	29,5	62,1	–	2,2	–	3,5	2,3

Статистическият материал от таблица 1 показва недвусмислено, че в градовете в Западна България – Видин, София и Дупница, процентът на еврейското население е по-висок. Нужно е да се поясни, че това са градовете, в които то се заселило и установило окончателно още през XVI и XVII в. Евреите от северните и североизточните части на Дунавския вилает се заселили и заживели там по-късно, привлечени от бързото икономическо развитие по крайбрежието на Дунава и по пътищата към столицата Истанбул.

Трябва да се отбележи, че става дума за **процента** на евреите, а не за точния им брой. От таблица 2 се вижда, че броят на евреите в Русчук, например, десет години по-късно, е по-голям от този на евреите в другите градове. За наше съжаление нямаме данни за броя на еврейското население в София по това време.

Брой на евреите през 1876 г. в някои от градовете на Дунавския вилает
според данните на Шем-Тов Паринте³

Град	Семейства	Население
Видин	400	2000
Лом	80	400
Никопол	35	175
Свищов	15	75
Русчук	500	2500
Силистра	70	350
Разград	39	195
Шумен	200	1000
Провадия	46	230
Варна	45	225
Общо	1430	7150

Ако приемем, че в посочената година населението на Русе е било около 30 000 души, данните от горната таблица показват, че евреите съставляват 7,5% от това население.

С нарастването на икономическата значимост на столицата на Дунавския вилает се увеличавал и броят на евреите в града. Трябва да се обърне внимание обаче, че числеността им значително намаляла в началото на 80-те години на XIX в. вследствие на войната, което обаче ще обсъдим по-нататък.

При проучването на тефтерите на еврейската общност, които открихме в Русе, установихме, че е имало 2631 души, като сме взели предвид евреите, родени до 1880 г. Едно от проучванията, които направихме, е свързано с произхода точно на тези членове на общността и с разпределението им според тяхното месторождение.

Произход на евреите от Русчук между 1840 и 1880 г. според тефтерите на общността⁴

Град	Брой	Процент
Русчук	1446	54,0
Шумен	176	6,5
Видин	123	4,5
Разград	98	3,6
Никопол	78	2,8
Силистра	74	2,7
Одрин	62	2,3
Плевен	58	2,2
Други	516	21,4
Общо	2631	100,0

Факт е, че родените в Русчук са малко повече от половината преброени. Това показва, че общността е била способна да абсорбира и да приема 24,6% от горнопосочените градове и „други“, на които процентът им е 21,4. Това показва, че голяма част от тях са дошли от различни краища на Османската империя или дори извън нейните предели и са се заселили в проспериращия град. Трябва да отбележим, че данните се основават на достъпните книги (тефтери) на общността. Известно ни е, че част от тях са изгубени или унищожени, но от тези, които съществуват, може да се види, че общността на Русчук е била динамична. Половината от членовете ѝ не са родени в нея, а са се заселили в града заради по-добри условия на живот, а също и за да са по-близо до сънародниците си. В неномериран документ, който се намира във Видинския архив, намерихме списък на евреи, които са пристигнали от други общности във Видин поради семейни причини. През тези години, за които говорим (1840–1880), от Русчук са се преместили 11 жени и 3 мъже и са се установили във Видин. По-големият брой на жените се дължи най-вероятно на това, че миграцията е била с цел женитба. А ако погледнем таблица 3, ще видим, че движението в обратната посока е било по-голямо с почти десет пъти (123 души).

1.2. Организация на общността (Кеилà)

Много малко ни е известно за вътрешните дела и организацията на еврейската общност в Русчук през годините 1864–1877. Информацията достига до нас главно от дневници или кореспонденция от този период, които

разкриват по косвен път промените в общността, назначенията на ръководители, финансите или идването на нов равин в Русчук. Ще се опитаме да извлечем от тези уникални източници най-важните сведения, които могат да ни посочат какво се е случило в общността през тези години.

1.2.1. Избиране на ръководители в общността; идването на нов равин

От дневника на Авраам Розанес научаваме, че по време на празника Сукот (есента) през 1863 г. се състояли избори, чрез които били избрани нови ръководители. Нямаме информация кои са били те, но знаем, че Авраам Розанес е бил избран отново за глава на общността и отговарящ за „Талмуд-Тора“ – училището. Ето какво четем в споменатия дневник: „На празника Сукот през 5623 г. разпоредителите на общността в града ми ме направиха още веднъж глава на общността и отговарящ за Талмуд-Тора [...]“⁵. Оттам научаваме също и за последния период от равинството на равина Бен-Цион Пинто в Русчук. Разказът в дневника дава основание за извода, че последният освободил длъжността малко след Сукот 1860 г., успоредно с изборите, състояли се за ръководители „[...] и така продължили дните на онова лято [в учение] – до след Сукот през 5620 г., защото гореспоменатият равин [Бен Цион Пинто] обиколил държавите да помоли за поддръжка, защото в нашия град повечето хора не желали да му плащат [...]“⁶. Въпреки че авторът на дневника не дава подробности, той намеква, че равинът, който отговаря за всичко случващо се в общността, трябвало да напусне и да търси прехраната си извън Русчук. След него за равин бил избран Раби Авраам Меламед, който дотогава бил Кантор в голямата синагога (Хазан). Първото споменаване за съществуването му като равин на общността на Русчук ние намираме отново в дневника на Розанес, където той описва бурята от чувства, преминала през него, когато бил на панаир с брат си. Той разказва за спокойствието, което го е навестило при връщането му в града: „[...] и не се мъчих повече – вечерта разказах на м.р. (мъдрия равин) Авраам Н. Я. (Неро Яир – свещта да му блесни (символ на дълги и блестящи години) случилото се [...]“⁷. Това станало вечерта на Сукот, 1864 г.⁸ На тази важна длъжност Раби Авраам Меламед се задържал до 1885 г.⁸

Малко след Сукот през 1869 г. поради избухнал между членовете на общността спор, който дори стигнал до размяна на удари и съд, се провели нови избори. Не е ясно кои са били кандидатите, но за ръководител на еврейската общност пак бил избран Авраам Розанес, въпреки неговото нежелание. Ето какво казва той: „[...] да се изберат нови чиновници на общината, от разните кандидати [...] и всички заедно ме посочиха аз да бъда първият от тях [...]“⁹.

Нови избори се провели през септември 1875 г. Сведения за това дава ед-

но писмо на Мордехай Розанес, големият брат на Авраам, който е бил касиер и един от кандидатите за директор на училището „Алианс Израелит Универсел“ в Русчук. Изборите се провели най-вече заради внезапната смърт на директора на училището „Алианс“, Нафтали Ково¹⁰. В същото писмо Мордехай Розанес съобщава, че има намерение да се кандидатира за глава на общността. В две допълнителни телеграми (от 21 януари 1876 г. и от 7 февруари 1876 г.), написани на иврит, до централния комитет на „Алианс“ в Париж пристига съобщение от Русчук, че са избрани новите ръководители: господарта Яков Кoen и Хаим Б. Авраам Леви: „[...] Кoen и Леви са тук и няма да се разделят, п.б. [с Божията помощ]“. Двамата били назначени за ръководители на общността¹¹.

Единствената промяна, която настъпила до края на войната – 1878 г. (тогава свършва и проучването на тази статия), била назначението на Барух Чипрут за глава на общността. Не знаем кога и как точно е бил избран. Само подписът и обръщението му към „Алианс“ в Париж с молба да се помогне на общността, която понесла тежко войната, и да се възстанови училището доказват дейността му като глава на общността от 1877 г.¹² Барух Чипрут е споменат също и като член на съдебния меджлис в Русе. Той взел участие в съдебен процес срещу въстаниците, участвали в Априлското въстание от 1876 г. (няма да го обсъждаме в тази статия). Той бил единственият еврейин от единадесетте граждански представители, които заседавали в този съд¹³. Името му присъства и между членовете на Общия вилаетски съвет, които били избрани през януари 1877 г.: „Чипрут Ефенди“ – спечелил 16 гласа от избирателното тяло¹⁴. Чипрут бил един от близките приятели на Авраам Розанес¹⁵.

Измежду хората, които вземали активно участие в живота на еврейската общност, трябва да споменем извършващия обрязването и коляч* Хаим Зеев Елимелех Камерман (1835–1904). Той пристигнал в Русчук през 1856 г. от Букурещ, където завършил образованието си в местна *Йешива* (*религиозно висше еврейско училище, в което се изучават Тора, Талмуд и Мишна* (бел. прев.)¹⁶.

При представянето му пред равина Авраам Грасиани – един от преподавателите в онези дни, последният забелязал огромните му познания върху Талмуда и уменията му в коляческия занаят и го избрал за коляч в града, а по-късно и за човека, правещ обрязванията. Според конкретни сведения от книгата на записаните обрязани, той се занимавал с тази дейност до смъртта си в 1904 г. Благодарение на личните си качества той се изявил като посредник в отношенията между евреите и представителите на другите общности във вилаетската столица. Камерман се включил дейно в икономическия и културния живот на Русчук, които към средата на 60-те години били в раз-

* Коляч – лицето, което извършва коленето на животни според еврейския религиозен обред, указан в Петокнижието. Религиозните евреи могат да използват за храна само месото на закланите според наставленията животни.

цвет. Той бил дописник на няколко вестника, но най-вече на в. „Амагид“. Освен всичко това той се занимавал и с преподаване по иврит. Немалка роля Камерман изиграл за туширането на създалото се напрежение между Сефарадските и Ашкеназките евреи в Русе.

1.2.2. Учредяване на благотворителното дружество „Хесед ве Емет“

Новото в организацията на общността било дейността на дружеството, което подпомагало тайно нуждаещите се еврейски семейства в Русчук. Дружеството е основано на 25 кислев (декември) – празникът Ханука, 1864 г.¹⁷ Първата идея на основателите била да купят дърва за огрев и да ги раздадат безплатно на онези, които не могат да си ги осигурят сами. По-късно обаче основателите решили да доразвият инициативата си в създаване на фондация, която нарекли „Хесед ве Емет“¹⁸. Тя била доброволна и действала тайно, без да оповестява кои са нуждаещите се. Трябвало да се отбележи, че всичките основатели, седемнадесет на брой, са били от заможните и влиятелните семейства от еврейската общност в Русчук. Измежду тях ще споменем Яков Рафаел Гершон Алеви, Нисим Ардити, Израел (Морено) Шломо Розанес (племенник и зет на Авраам Розанес), Авраам Яков Коец, Моше Нафтали Ково, Йосеф Вентура, Йосеф Бони, Мордехай Розанес и Ицхак Давид Бали¹⁹. Фондацията действала до 1872 г. без правилник или разрешение от властите заради стеснените размери на дейността си – косвено и за разходите. С течение на времето нуждите нараснали и се наложило да се въведе правилник, който да сложи в ред всякакви финансови и процедурни въпроси. Това било направено в месец шват (януари) 1873 г. На събранието, което членовете на дружеството (същите седемнадесет основатели) организирали, се решило да се въведе официален правилник на „Хесед ве Емет“²⁰.

Избраният президент, Яков Рафаел Гершон Алеви, прочел правилника пред членовете на организацията. В член I от протокола било записано, че господата, посочени по-долу, са отговорни за ново формулиране на дружествените правила. Между имената трябва да споменем Авраам Ицхак Ково и Израел Шломо Розанес²¹. Правилникът, с много на брой и подробни параграфи, представлява тетрадка с твърди корици, съдържаща 128 страници, като от 67-а страница нататък са по-късни добавки – до 1878 г. И с продължение след войната. В края на документа има поправки и добавки от 1908 до 1914 г. Ето някои от по-важните, според нас, глави от правилника, за 1873 г:

Стр. 27. Статут на дружеството „Хесед ве Емет“.

Стр. 28. Разделяне на дружествените доходи; разходни пера; основни указания.

Стр. 34. Глава VII. Организация на фондацията.

Стр. 35. Глава VIII. Ръководство на фондацията. Състои се от президент,

секретар, касиер и двама души, наречени „приспитори“, като всички се излъчвали измежду организаторите на благотворителното дружество. Членовете се избирали всяка година на общо събрание. Президентът бил глава на дружеството и негов представител.

Стр. 36. Глава IX – подробно са представени задълженията на президента и на членовете на ръководството.

Стр. 42. Глава XI – описва се начинът за приемане на нови членове към дружеството.

Стр. 44. Глава XIV – прекъсване на членство и заемане на освободеното място.

Стр. 52. Глава XXI – пояснява се начинът на писане на протоколите и книжката. Има препратки към приложени примери.

Стр. 60. Глава XXIII – съдебни призовки, съдебни заседания, процеси.

Стр. 63. Глава XXIV – оплаквания и жалби.

Анализът на посочения документ дава основание за извода, че правилникът е добре оформен от юридическа гледна точка и обхваща всички проблеми, които са стояли пред очите на тогавашното ръководство на „Хесед ве Емет“.

Към правилника са били прикрепени поздравително писмо и удостоверение от името на Главния равин на Русчук Авраам Меламед, които показват, че той не е в противоречие с религията и с начина на живот на общността. Освен това имало и удостоверение на френски език от името на дунавския валия Ахмед Асъм паша, който също потвърдил законността на документа. Въпреки неговия брой на участниците (седемнадесет души), през целия период, който това изследване обхваща, дружеството „Хесед ве Емет“ имало голямо влияние сред общността. То подпомагало с пари или с други средства много от еврейските семейства, но и давало заеми без лихви на хора, които желаели да открият собствен бизнес, особено след разрухата от войната, 1877–1878 г. Пример за това е заемът, който получил собственикът на аптеката „Мохош“ за възстановяването ѝ²².

Посоченият пример е от брошура на Авраам Ицхак Ково „Спомен от Авраам“, която излиза по повод честването на 50-ия юбилей (1914) от създаването на „Хесед ве Емет“. Трябва да се обърне внимание на някои от забележките на Москона, в написаното от него²³ по този въпрос. Той твърди, че заради затворения и стеснен кръг на организацията било възможно не само бедните в общността да са подпомагани, тъй като имало възможност да се дават заеми и на добре осигурени хора. За тях не са намерени доказателства в записките. Освен това, въпреки голямото си значение, организацията била затворена и елитарна и не увеличавала членовете си. Те останали седемнадесет на брой още от основаването ѝ. Всъщност те си дали сами автономия без наблюдение от страна на общността или от страна на избраните представи-

тели (Мемуним). Според мнението на Москона това е началото на местната еврейска буржоазия²⁴.

През същите години и малко по-късно се появили и други дружества за подпомагане и финансова подкрепа на общността: „Бикур холим“, „Малбиш арумим“, „Йеудим“ и др.²⁵

1.2.3. Синагоги и еврейски обществени сгради

Според разнообразните достъпни източници, в началото на 70-те години на XIX в. в Русчук е имало две синагоги²⁶. Става дума за старата синагога, която е била построена още през 50-те години и е била наречена „Синагогата К“К Герон“, и по-новата, която била построена през 60-те години на същия век – „Синагогата К“К (Ка’ал Кадош – Свещена общност) Гранди (голяма)“²⁷.

1.3. Икономика и търговия на евреите от Русчук до избухването на войната

„Останахме изумени, когато преди три години [1868] посетихме столицата на Дунавския вилает. Това не беше същия град, който познавахме преди десет години! Този град, съседстващ със сърцето на България, изостави икономиката и богатството си в ръцете на местните; като град, разположен на пъпа на вилаета, той вървеше напред, а ние (българите) изоставяхме, заседнали на местата си. Групи от германци, унгарци, всякакви евреи (чифутуси по произход!) и гърци-фанариоти препълваха града. Те се настаняха, а също и бизнеса си, на главните улици и взеха в ръцете си цялата търговия, докато нашите хора наблюдаваха с бездействие и продължаваха да се занимават с дразгите помежду си и с оплакванията от трудния си живот [...] Нямам претенции към тези чужди хора. Те знаят какво правят и всичкият им труд е, за да подобрят положението си [...]“²⁸.

Цитираният откъс отразява възхищение от икономическия размах на Русчук от 60-те години на XIX в. и от плодовете на промяната, от които всички били доволни, с изключение на българите християни. Измежду причините, които П. Р. Славейков изтъква, е, че инициатори и водещи развитието на градската икономика са от чужди етноси, вкл. евреите, въпреки че този факт идва допълнително и е придружен с обидния прякор – *чифут* (от турски ненавиздан и презрян), даден на евреите. Според достъпните османски и други документи, в следващите редове ще проучим доколко евреите наистина са били замесени в градската икономика. Параметрите, чрез които ще представим картината с положението на общността в Русчук в икономически аспект, ще бъдат свързани с придобиване на имуществва и продажбите им, дългове, вид на занаяти и участието на евреите в панаири.

1.3.1. Придобиване и продаване на имущества

Голяма част от информацията, която поднасяме тук, е взета от сиджилите на Русчук²⁹, а по-малка част – от общинския вестник на Русчук³⁰. Интересно е, че три разрешения за търговия, издадени в периода 1863–1874 г., са признати и от страна на българските власти през 90-те години на XIX в. По-голямата част от къщите и магазините са били в еврейския квартал.

Таблица 4

Търговия с недвижими имоти в периода 1863–1874 г.

Продажби между евреи	Продажби между неевреи и евреи	Продажби между евреи и неевреи	Всичко
3* + 22	13	5	3+40

* Имущества, които са били купени до 1878 г., и собствениците им са били евреи, през 1893 г. са били признати според новия български закон. (Извор: Русенските сиджили)

От таблица 4 ясно се вижда, че търговията е била най-вече между самите евреи, а продажбите на недвижими имоти на неевреи (мюсюлмани или християни) са били значително по-малко на брой. Това, според нас, е свидетелство за образуване на малък на брой, но стабилен слой сред еврейската общност, който е можел да си позволи да закупува къщи или да строи по-големи сгради. Тази група от хора е имала възможност да продава на представители от общността, които не са били така заможни. Считаме за нужно да проследим през кои от тези дванадесет години, за които имаме данни, е имало раздвижване в покупко-продажбите на недвижими имоти и как е ставало разпределението на продажбите между различните етнически общности.

Таблица 5

Търговия с недвижими имоти, разпределена по години

	Неевреин на евреин	Евреин на неевреин	Евреин на евреин	Всичко
1863	4	1	–	5
1864	4	1	–	5
1870	2	–	2	4
1872	1	1	7	9
1873	2	3	5	10
1874	–	–	7	7

(Извор: Русенските сиджили)

Прави впечатление фактът, че в годините 1865–1869 не е записана нито една сделка в сиджилите на Русчук. Вероятна причина за това били големите промени, които настъпили с урбанизацията на града при идването на власт на Мидхат паша – разширяване на улиците, павиране на пътищата и изграждане на тротоари. Тези промени изисквали да се разрушат някои къщи или да се разчистят цели райони. Допълнителна причина за застоя на търговията с недвижими имоти са епидемиите от холера, нападнали града в годините 1865–1868 и нанесли тежки поражения на цялото градско общество³¹.

Стойността на имуществата в посочения период била между 2000 и 37 000 гроша. Няколко години по-късно, между 1872 и 1874 г., цените на къщите и магазините значително се покачили, заради обезценяване на османските парични средства и повишаване на жизнения стандарт в града. Въпреки това, в следващите години броят на сделките достигнал 40. (За сравнение ще посочим, че между 1810 и 1858 г., т.е. за 49 години, са записани само 15 сделки.) Това доказва още веднъж, че малка част от евреите в Русчук затвърдили статуса си и установили стабилното си икономическо положение. Въпросът за имуществата има и друга страна – даване на къщи или обществени сгради под наем на частни лица или организации. Вероятно такива случаи е имало немалко, но за наше съжаление само счетоводните документи могат да ни покажат това, а те са оскъдни.

Показателен е следващият пример. Консултът на Австро-Унгария в Русчук изпратил телеграма до Външното министерство във Виена³² с молба да не се бърза с подписването на нов договор за наемане на сграда за пощенския им офис в Русчук. Това се налагало заради факта, че собствениците на къщата, братята от семейство Рафаел Гершон Леви, напуснали града поради тежката война. Наред с това консулт Монтлонг отхвърлил обвиненията във финансови злоупотреби в ръководеното от него консулство. Той обяснил, че липсващите суми са отишли за изплащане на наема за пощата на вече споменатата фамилия и това може да потвърди императорският чиновник и преводач на консулството Канети (става дума за Авраам Канети, роднина на писателя Елиас Канети, получил Нобелова награда). Друг пример е Йехиел Вентура, от средите на заможните фамилии в общността, също като тази на Рафаел Гершон Леви. В „Русенски общински вестник“ от 1892 г. четем, че Йехиел Вентура е бил обвинен, че взима прекалено висок наем за хотел „Исляхане“ и че правата му били иззети и хотелът преминал под властта на градския съвет³³. Любопитно е, че за известно време фамилия Вентура е притежавала разкошния хотел в града и го е давала под наем. Изглежда, че каквото е било възможно по време на Османската власт, не е можело да се продължи в *новоосвободената българска държава*...

Друг един представител на заможните евреи в Русчук – Нафтали Ково, пък дарил на общността свой магазин, за да бъде използван от „Алианс“ или

за да го продадат и с получените пари да разширят вече съществуващото училище³⁴.

Няколко години преди да избухне войната доста от богатите еврейски фамилии в общността увеличили финансовите си възможности. Някои от тях купували или продавали имущества, други давали под наем (например фамилия Леви) или строили (например Авраам Розанес) и така разширили домовете си. Като пример вече беше посочен един от представителите на евреите в Русчук, глава на дирекцията на „Алианс“ в града (Ково), който дарил една сграда от принадлежащите на фамилията му в полза на организацията „Кол Израел Хаверим“ – „Алианс“.

Така, освен че видяхме данните, които съществуват за недвижимите имоти, представихме социално-икономическото положение в общността на Русчук от по-друг ъгъл.

1.3.2. Дългове

Данните, които намерихме за дълговете, са оскъдни. Беше открита информация за петима длъжници евреи към евреи и за петима неевреи към евреи. Двама от неевреите са българи християни, а трима – мюсюлмани. Дълговете на неевреите са сравнително ниски – между 48 и 1246 гроша. Тези дългове са направени през 1871 г. (единият) и през 1875 г. (останалите четири). Сумите, които евреите дължат на сънародниците си, варират между 250 и 8000 гроша. Те са съсредоточени в три години: през 1871 г. – двама длъжници, през 1872 г. – един длъжник, и през 1875 г. – двама.

Малкият брой на длъжниците, без значение на произход и националност, повдига много въпроси. Тук само ще отбележим, че нарастването на професионализма в търговията довело до по-преки взаимоотношения между търговците и броят на длъжниците намалял. Що се отнася до евреите – длъжници на сънародниците си, може да се предположи, че икономически спорове или други различни становища, са ги водели до местния еврейски съд на общността. Само малък брой от обвиненията са стигали до „чужди съдилища“ извън общността („Архаот шел Гойм“). От казаното дотук (въпреки оскъдните данни) може да се съди, че евреите са се занимавали предимно с търговия най-вече между самите тях, като се стараели да не натрупват дългове към колегите си – евреи и неевреи.

1.3.3. Занаяти, упражнявани от евреите в Русчук

В Бета'ама (Еврейският дом) в Русе се съхранява архивът на общността. В хода на проучването там открихме данни за произхода и родните места на евреите от Русчук. На същото място намерихме документи на общността, показващи различните видове занаяти и професии, чрез които са се издър-

жали родените между 1840–1880 г.³⁵ Тук не е възможно да определим какъв е процентът на хората, практикували дадена професия, а само видовете занаяти, с които са се занимавали евреите през тези години.

Таблица 6

Видове професии и брой на практикуващите

Професия	Брой на практикуващи в общността
Търговци	176
Продавачи	55
Чиновници	49
Тенекеджии	24
Акционерни агенти	21
Обущари	13
Шапкари	13

Заедно с тези професии е имало и много други, които ангажирали между 1 и 10 души. Това били предимно хамали, разносвачи на вода, стъклари, кочияши, продавачи на напитки и на сладкиши, улични чистачи, глашатаи и други занаятчии. Също така имало и няколко лекари, аптекари, учители, духовници и преводачи. Това, което прави най-силно впечатление, е големият брой на дребните търговци и продавачите. Последните са търгували с галантерийна стока предимно в града и околностите му. Имало обаче и някои търговци, които осъществявали търговски връзки извън границите на Османската империя. Такъв бил например бизнесът на фамилия Розанес – „Израел Розанес и Сие.“, които търгували с платове и имали представителство във Виена³⁶.

След занимаващите се с търговия се нареждали служителите, втората по големина прослойка: чиновници и акционерни агенти. Броят на занаятчийските професии бил определено по-малък: тенекеджии, обущари, шапкари, както и малък брой стъклари.

Пред нас е типичната картина на еврейска общност в отдалечен от столицата на Османската империя град, който бил търговско кръстовище, обслужващо търговци от разни краища на света. Доходите на повечето хора от общността били сравнително ниски, с изключение на някои търговци евреи, които търгували с продукти от първа необходимост или се занимавали с внос и износ³⁷. Малко били домовете, които могли да си позволят луксозен живот. Нещо повече. Немалка част от евреите в Русчук били дотолкова бедни, че не могли да си набавят дори най-основните продукти и се нуждаели от помощи. (По-горе беше разгледан въпросът за основаването на благотворителното дружество „Хесед ве Емет“.)

1.3.4. Панаирите и участието на евреите от Русчук в тях

Панаирите заемат важно място в икономическото развитие на България в средата на XIX в. Особено важно е да се отбележат панаирите в Узунджово и в Ески Джумая (дн. Търговище). Последният влизал в границите на Дунавския вилает и привличал много участници³⁸. От дневника на Авраам Розанес и от „Генеалогията“ на семейството научаваме, че братята Розанес са посещавали редовно тези панаири³⁹. Наред с това имало семейства, които са държали магазини на панаира в Ески Джумая. В едно свидетелство от сиджилите на Русчук е отбелязана продажбата на пет магазина по време на панаира, чиито номера са 19–23. Продавачът бил Ицхак бен-Езра Чипрут, а купувачът – Рафаел бен-Нисим. От документа се разбира, че тези магазини са граничили от едната си страна с магазина на Аарон бен-Моше, а от другата – с магазина на Истанбулолу Авраам, който всъщност е Авраам Розанес, синът на Израел (Истанбулолу). Стойността на магазините, които е продал Ицхак Чипрут с помощта на градския съд, била 30 000 гроша⁴⁰.

В съобщение на дунавския валия до каймакама на Ески Джумая се казва, че двама еврейски търговци от Русчук са пристигнали на панаира. Единият от тях е пруски поданик и поради това трябва да бъде освободен от данъците, наложени на магазина, който той наел за дните на панаира⁴¹. Въпросът за чуждите поданици и правата им ще разгледаме обаче по-нататък.

Важността на панаира в Ески Джумая оценил и британският консул в Русчук. В свой доклад той съобщил за значителното намаление броя на търговците, пристигнали през месец май 1876 г. – точно тогава избухнало Априлското въстание. Британският консул Робърт Рид писал, че въпреки намалението на цените, много от магазините останали затворени. В дните на пребиваването му в Русчук научил, че през същата година били продадени само 15 000 бали памук в сравнение с други години, когато продажбите били повече от 18 000. Всички мерки, взети от валията, за да осигури безопасността на търговците, не дали резултат и завършили с абсолютен провал⁴².

Допълнително препятствие за панаирите и въобще за търговията в Дунавската област бил страхът от разбойници по пътищата, които нападали търговците и пътуващите, без значение от етнос, религия или обществено положение. Особено опасно било пътуването по линията Русчук – Варна. Това става ясно от докладите на британския консул в Русчук⁴³. Един от еврейските търговци, пострадал от разбойници на път за панаира в Ески Джумая, бил Яков от Одрин. Крадците откраднали от Яков два пълни чувала със самурени кожи (Zibelina – малък гризач с много ценна кожа)⁴⁴. В предишните години властите се гордеели с покоя и тишината, които царели от началото до края на панаира, от което търговците били доволни⁴⁵.

1.3.5. Статистически данни

В заключение на темата, занимаваща се с икономиката и търговията, привеждаме някои данни, отразяващи ситуацията в града. Таблицата, която даваме по-долу, представя цените на пшеницата в някои от градовете на Дунавския вилает. От таблицата се вижда, че Русчук е бил град, в който този продукт от първа необходимост е бил един от най-скъпите в областта.

Таблица 7

Цена на пшеницата в Дунавската област от 28 ноември 1871 г. до 5 декември 1871 г.⁴⁶
(цената е за 1 киле = 36 ½ кг)

Град	Отлично качество	Средно качество	Ниско качество
Русчук	18 гроша	16 гроша	7 гроша + 3 пари
Свищов	17 гроша	15 гроша	
Никопол	15 гроша	14 гроша + 30 пари	
Видин	16 гроша	7 гроша + 20 пари	7 гроша + 10 пари
София	12 гроша	11 гроша	10 гроша
Търново	18 гроша	16 гроша	
Варна	23 гроша	18 гроша + 30 пари	
Силистра	14 гроша + 20 пари	13 гроша + 20 пари	14 гроша

Освен в пристанищния град Варна цената на пшеницата била висока в Русчук и Търново. От таблицата ясно личи още, че пшеницата с най-ниско качество се е продавала само в четири от седемте града, като в Русчук и във Видин цената ѝ е била най-ниска. Това дава основание за извода, че в тези два дунавски града броят на бедните жители от всички общности е бил по-голям от този в останалите градове.

Следващите данни показват доходите на една от най-богатите фамилии в града – фамилията Розанес. Нейните финансови дела са отразени в „Генеалогията“, но в повечето случаи много накратко. Така например през 1868 г. е записано: „През месец Адар на 5628 година [пролетта на 1868 г.] провериха баланса на магазина. Капиталът на господин Баща ми, стигаше до сумата 114,934 гроша“. Въпреки че информацията не е много подробна и ясна, най-вероятно това е била печалбата на магазина през същата година – близо 115 000 гроша. Една година по-късно синът Шломо разказва в същия източник, че след като братята на баща му създали ново партньорство между тях и останалите племенници (синовете на големия брат Шломо, който починал): „[...] Капиталът на господин Баща ми стигна до 146,563 гроша след разходите. Ободрен от добрите резултати, той се върна към строителството на долните къщи [...] и започна да купува материали [...]“⁴⁷.

По-горе в текста вече споменахме за строителната дейност на Авраам Розанес. В „Генеалогията“ синът му Шломо разказва, че въпреки добрите резултати, „[...] това партньорство не било като предишното изобилно и си- новете постепенно се провалили [...]“. Бащата търсел „начин да избяга на всяка цена от строителството възможно най-бързо [...]“. За отчета на финансовия баланс през 1871 г. Шломо Розанес пише: „На 22 Адар през тази година (5631) е проверен балансът на бизнеса и резултатът бил много разочароващ. Капиталът на баща ми се понижил до 86,42 гроша, а именно с 60,000 гроша по-малко от 1869 година. По същия начин бедни били и годините 1870–1871“. (Това са годините на Пруско-френската война.)

Делата на фамилията започнали да се подобряват през 1873 г. Към 1874 г. капиталът им достигнал близо 106 000 гроша. Със завръщането на Авраам Розанес изцяло в семейния магазин предишното положение се възстановило: „[...] от този ден започнал да се занимава повече с търговията и с трикотажния бранш (чуто от устата на майка ми). Така станало, че през същата година децата били в много по-добро положение [...]“. За съжаление не открихме сведения за финансовия баланс през същата година.

Посоченият пример е показателен за резките промени в стопанските дела на жителите на един пристанищен град в Османската империя. В него евреи и неевреи се прехранвали като посредници между различни държави и всяко вътрешно или друго сътресение се отразявало неблагоприятно върху стопанската им дейност. През онези години в Русчук все още не е имало индустрия, която би дала лесно разрешаване на проблемите. Икономическият живот на града се основавал на търговията и на внос-износа.

1.4. Отношения на еврейската общност с властите

След учредяването на Дунавския вилает отношенията на общността с властите в Русчук не се променили съществено. Но с течението на годините, във връзка със стопанския и обществения подем на общността, отношенията станали по-сложни и обхванали такива аспекти от живота, които нямали допирни точки в първите години. Ще дадем няколко примера, в които евреите от Русчук са били принудени от обстоятелствата да контактуват с властите.

1.4.1. Евреи в градското управление

През 1872/73 г. в състава на градската администрация били включени трима евреи, представляващи общността – Месие (господин) Ково, Хаим ага и Йосиф ефенди⁴⁸. Първият бил член на смесения градски съвет (Meclis-i Daire-i Belediye), вторият – един от чиновниците по записването на жителите, а третият бил чиновник в общественополезните каси в града, създадени от Мидхат паша.

През ноември 1875 г. Авраам Яков ефенди заменил Месие (господин) Ково в новия градски съвет⁴⁹. Действително евреите заемали различни длъжности в османското управление на града още от началото на Танзимата, но с идването на Мидхат паша и въведените административни реформи това станало постоянна практика. От имената на хората, които били чиновници в местната османска власт, става ясно, че изборът падал върху уважаваните и богатите евреи като например Чипрут и Ково.

1.4.2. Посещението на султан Абдул Азис в Русчук

Подобно на султаните Махмуд II и Абдул Меджид, султан Абдул Азис също направил официална визита в Русчук в началото на август 1867 г. Градът бил украсен по случай пристигането на владетеля и свитата му и царяло голямо външение. Така е описал това събитие британският консул в Русчук – Далиел, в телеграма до английския посланик в Истанбул: „Султанът пристигна по залез слънце. Карета, впрегната с четири арабски коня, го очакваше. Сред посрещачите отпред стояха великият везир Фуад и вилаетският управител – Мидхат паша. Деца, облечени в празнични дрехи, чакаха в две редици в преддверието на конака: мюсюлмани, християни и евреи“. По-нататък консултът съобщава: „Принц Чарлс, който специално беше дошъл от Гюргево, за да поздрави султана, беше първият, когото прие на следващия ден. След него Османският владетел прие консулите, хората от местната власт и представителите на общностите“. Консултът продължава да описва атмосферата в града, искрящите в разнообразието на светлините улици и множеството от хора по тях, щастливи от този неочакван празник... След два дни владетелят и свитата му се качили на влака за Варна, за пътешествие, което продължило 7 часа и 10 минути!⁵⁰

Начело на делегацията от най-уважаваните представители на еврейската общност, която посрещнала султана, бил Мордехай Розанес, най-големият брат от семейство Розанес. Ето как е описал това Шломо Розанес в „Генеалогията“ на фамилията: „През същата година [1867], на 4/16 август се появил Султан Абдул Азис в Русчук. Еврейската общност постави начело господин чичо ми Мордехай и устрои топло посрещане, така че на 19 същия месец, когато султанът си замина, подари на господин чичо ми, заедно с униформата [на офицер], третият чин“⁵¹. На Мордехай била подарена и сабя в съответствие с дарения чин⁵², както научаваме от спомените на Хаим, братът на Мордехай: „[...] По-късно, през 1874 година, Мордехай Розанес и племенникът му Шломо заминали за Палестина. Чичо Мордехай, или Сеньор Тио, както го наричали в семейството, се нагласил с униформата на османски офицер, която получил при посещението на султана“⁵³.

1.4.3. Обръщения и молби, отправени от евреите към местната власт

Както в миналото, така и в годините, които са обект на това изследване, открихме конкретни документални свидетелства за обръщения и молби на евреите от общността към градските власти. Така например равинът на Русчук Авраам Меламед се обърнал към валията с молба да позволи ремонт и дори построяване на нова синагога в съседния град Силистра. След предварително проучване от страна на властите в Русчук и в Силистра, било дадено разрешение за построяването на нова синагога⁵⁴. Това се потвърждава в следващия документ: „Така наречената молба на покорния роб е: тъй като синагогата [в оригинал – хавра] на еврейската общност в Силистра е много стара и още малко ще падне, сега е моментът членовете на общността да повторят молбата си да се построи нова хавра. Това, разбира се, е свързано с големи парични суми. Евреите от града успяха с голямо усилие да съберат 300 лири, а също така получиха заповед/разрешение от Върховните власти, които потвърждават завършването на постройката“. По-нататък равинът пише: „Молбата ми към властите на Дунавския вилает е да бъдат изпратени подходящи указания на каймакама на Силистра, за да изпълни в най-скоро време възложеното му според царския ферман.

Долуподписаният: Хахам Баши Авраам, Русчук“.

Отговорите на вилаетския управител и каймакама били положителни и било решено, както вече беше отбелязано, да бъде построена нова синагога със следните размери: дължина 14,28 м; ширина 12,24 м; височина 6,8 м⁵⁵.

Намерен е и друг документ – молба на Аарон Михай (Михаел) от Букурещ, който се установил в Русчук. Той се обърнал към религиозните власти във вилаета, за да го приемат във „верния път на вярата“. В молбата си разказвал, че е останал съвсем сам, без семейство във Влахия и в Русчук и вярва, че само ислямът може да го спаси от самотата му и от окаяното положение, в което е изпаднал. В края на молбата си той повторил клетвата си, че „светлината на истинските вяра и религия, които му сияят, са го довели до това решение без натиск, влияние или каквито и да било ползи“. Не е ясно каква е била съдбата му, но най-вероятно мюсюлманските религиозни власти в Русчук са го приели под крилото си с отворени обятия⁵⁶.

Нужно е да се отбележи, че случаите на смяна на еврейска религия с ислямска или християнска били малко на брой. Вероятно в случая с Аарон общността не е имала възможност да се намеси, за да предотврати този акт поради това, че той бил чужденец и непознат, както сам свидетелства.

Следващото обръщение към вилаетските власти идва от страна на еврейския съд в Русчук. В него става дума за Яков Бохур Иструджа, който променил решението си да се ожени за дъщерята на жител от Русчук – Йеуда Хатун. Разгневените родители на булката се обърнали към съда с оплакване,

че бъдещият младоженец е нанесъл морални вреди на дъщеря им и тя вече има лошо име. Тъй като младоженецът бил жител на Одрин, съдът решил младежът да замине за града си и там да бъде съден от равинския съд на местната общност. Но тъй като това били дните преди празника Песах, еврейските лидери помолили да се отложи изпращането на Яков Иструджа, по-неже бил единственият упълномощен еврейски коляч в града по това време. Мюсюлманското съдилище (махкеме) в Русчук уважило молбата и изпращането на младежа било отложено с 31 дена⁵⁷. Този документ изяснява няколко факта. На първо място, обръщението, отправено към съда, е било предадено от местния кадия към равинския съд на Одрин. Не е ясно обаче, защо пострадалият баща не се е обърнал към съда на общността си още в самото начало. Интересно е сътрудничеството между двете съдилища – мюсюлманското и еврейското, както връзката между тях, така и между двата града. Не е известно какво е накарало младоженеца да отмени сватбата си с дъщерята на Йеуда Хатун. Изглежда постъпката му не била схваната като непростим грях, тъй като местното равинство помолило поради напрегнатия момент да се отложи изпращането му в Одрин, без обаче да се заеме някаква позиция. Най-вероятно, ако в постъпката му е имало морално нарушение или нарушение на еврейския закон, веднага са щели да се погрижат да сменят младежа с друг коляч. Може да се допусне също и че става дума за двойно нравоучение на местното равинство в Русчук. Така или иначе, пред нас са отношенията между еврейската общност и властите. Те се развиват на фона на еврейското религиозно управление, което е помолило за помощ съда и я е получило заради вътрешните нужди на общността.

Последният пример, който привеждаме тук, е обръщението на Авраам Розанес към Мидхат паша да предотврати съдебния процес за наследство между братята Розанес, сестра им и зет им. Историята на делото е описана подробно в дневника на Авраам Розанес⁵⁸, затова тук ще посочим накратко само отнасящото се по въпроса. По време на епидемията от холера през 1865 г. фамилия Розанес напуснала Русчук и се установила в Букурещ, като обаче не взела сестра си и мъжа ѝ. Гневът на двамата бил толкова голям, че те решили да отмъстят, като поискали наследството на фамилията – тази част, която се полагала на сестрата. Искът бил подаден на пруския консул, тъй като членовете на фамилията били поданици на правителството му⁵⁹. Ответната страна се обърнала „[...] с писмена молба към уважавания Митад Паша [Мидхат паша] и го помолихме да ни приеме под своето знаме и правителство [...] Пашата ни прие с обикновеното му гостоприемство за положителни личности, както следва [...]“. Всякакви опити на валията да им помогне завършили без успех „[...] защото за трети път говори строго с него великия везир и заповяда да ни предаде на консула [...]“⁶⁰. Освен това кратко известие нямаме други източници, свидетелстващи за контакти между еврейската общност и Мидхат паша.

Топлото отношение, което Мидхат паша проявил към братята, не е случайно. Авраам Розанес бил сигурен, че валията ще направи всичко възможно, за да разреши благоприятно случая. Старанието, проявено пред Високата порта (той три пъти се е обръщал към великия везир), показва приятелското му отношение, което дава увереност на Розанес, че ще бъде изслушан в дома на вилаетския управител. Освен това валията е искал да демонстрира превъзходството на властта, която той е представлявал пред чуждите представители, но под натиска на великия везир нищо не се е получило.

Влиянието на Мидхат паша върху Авраам Розанес във връзка с модернизацията на образованието може да се забележи в усилията на последния за подготовката на общото училище в сравнение с остарелия „мелдар“⁶¹.

Примерите, които поднесохме за връзките между еврейската общност и градските власти, отразяват голямото разнообразие на живота във вилаетската столица. Освен това има много други примери за съдебни дела, отнасящи се за дългове между евреи и неевреи. Не ги представяме, тъй като няма нищо ново, което да се добави към тях. Всичко казано дотук позволява извода, че колкото повече животът на общността се развивал и населението ѝ се увеличавало, толкова отношенията между двете власти – османска (управляваща) и еврейската (подчинена), станали по-сложни. Контактите между тях обхващали различни и нови области. С течение на времето общността заела важно място в градското управление.

2. ДИСКРИМИНАЦИЯ И УНИЗИТЕЛНО ОТНОШЕНИЕ КЪМ ЕВРЕИТЕ В БЪЛГАРИЯ

В миналото сред изследователите на историята на евреите в България е било разпространено мнението, че еврейското малцинство почти не е било преследвано или унижавано през XIX в. За голямо наше съжаление, според наличния документален материал и литературата, с която разполагаме, трябва да приемем с резерви подобно мнение. Действително не могат да се намерят прилики относно преследвания на евреите в Османската империя и действията на властите в страните от Западна Европа. Въпреки това, сред една част от християнското население в България се забелязват прояви на унизително отношение, на позорни прякори и дори опити за физическо насилие на религиозно-национална основа. Тези действия били преследвани от османските власти, но подстрекателствата и нападателният тон в пресата продължили, най-вече във вестниците, печатани извън границите на България. През последните години бяха издадени няколко изследвания, които хвърлят известна светлина върху този въпрос, като в тях са засегнати фактите, отричащи неведнъж „мита за братството“ между българите християни и

евреите⁶². Тук се налага предварителната уговорка, че няма да навлизаме в бурното море на отношенията между евреите и средата, в която са живели, а само ще добавим няколко щриха, които могат да изяснят тези отношения между евреи и християни, случващи се през втората половина на XIX в. в България.

2.1. Позицията на османската власт по отношение на преследванията на евреите

Отношението на османската власт и на по-голямата част от мюсюлманското население към евреите било съдържано. Обикновено властта възпирала опитите за дискриминация и преследвания на евреите заради религията им. Тази политика била следвана особено стриктно след втората половина на XIX в., тъй като тя съответствала на принципа за равенство между различните националности в империята, провъзгласен с Танзимата.

Опит за промяна в тази политика на толерантност, провеждана от Високата порта, е отразен в обръщението на помощника на Главния равин в Истанбул през 1866 г. към Външното министерство. Молбата на равина била да бъде спазван издаденият още от султан Махмуд II ферман, забраняващ разпространението на слухове, че евреите използват детска кръв за приготвяне на хляба си за Песах. Обръщението на помощника на равина дошло в отговор на появили се отново лъжливи клевети по адрес на сънародниците му. Ето защо той отправил молба към Абдул Азис да потвърди султанската заповед, която баща му издал през 1839 г.⁶³ Подобни постъпки показват, че се отворили пукнатини в официалната политика на Танзимата и това е създавало необходимост да се поднови старият указ, за да може да се защитят евреите от клеветата. В пределите на България също неведнъж властта е излизала в защита на евреите⁶⁴.

Османската власт виждала в евреите, особено в балканските провинции на империята, които били в процес на национално пробуждане, фактор, на който можела да се опре и който в никакъв случай не бил заплаха за правителството. Този подход на властите неведнъж предизвиквал враждебно отношение спрямо евреите от страна на българо-християнското население и особено от страна на тези, които оглавявали националноосвободителното движение на българите⁶⁵.

2.2. Българските национални водачи и отношението им към евреите

В средата на XIX в. в по-голямата си част българската журналистика се представяла с патетични речи и статии за националните чувства, обхващали немалък брой българи. Тази тенденция се засилила особено след 70-те години. Във всяка статия или известие, в които били споменавани евреите, имало обидни и груби описания за тях, при което повтарящото се прозвище в различни варианти било турското „чифут“. Вече споменахме този прякор по-горе, в статията на Славейков. Други обидни наименования били с антирелигиозен оттенък, било напомняно „предателството“ на праотците им спрямо Божия Син. В тях виждали отговорност за „убийството на Бога“ – мотиви, които били любими на много журналисти, когато описвали презрените характери на евреите⁶⁶. Подобно отношение, засвидетелствано в българския възрожденски периодичен печат, се определя като: „Писание, в което има „политически антисемитизъм“, който бил характерен за изгнаниците-въстаници във Влахия, Сърбия и Русия“. Заедно с това мнозина от националните водачи възприели девиза: „Който не е с нас, е против нас!“⁶⁷. Остри изказвания срещу евреите намираме в статиите на Л. Каравелов в неговия вестник „Знаме“. Същото отношение имал и поетът революционер Христо Ботев, който виждал в евреите и по-точно в живеещите в България „всеомогъщи крале на еврейския капитал“⁶⁸.

Много от революционерите емигранти, най-вече в Русия и във Влашко, са попили отношението на дискриминация спрямо евреите и преследванията им там⁶⁹. За положението на евреите в Молдова и за антисемитизма, разпространяван в Русия, намерихме информация в един от докладите на британския консул в Русчук – Далиел. Той цитира разговор между него самия и Мидхат паша на тази тема. Последният изказал решително мнение, че положението на молдовските евреи е продукт на руската политика, провеждана от правителството, което се държи така с евреите и влияе на управителите на Дунавските княжества да се държат с тях по същия дискриминационен начин⁷⁰. Отношението на революционерите емигранти, от които много са били редактори на вестници, неведнъж е граничило с открит антисемитизъм. След провала на Априлското въстание те обвинили Англия и министър-председателя Дизраели в равнодушие за съдбата на хилядите български жертви, аргументирайки се с това, че той е евреин! Затова както той самият, така и правителството му не се интересуват от съдбата на българите християни. Българската преса изсипала купища ярост и позор върху българските евреи заради това⁷¹. Противно на това антиеврейско и антисемитско отношение застава един от големите български революционери и идеолози Васил Левски.

В държавната си програма за бъдещата българска държава – декларацията за плановите, която той нарича „Нареда“, между другото пише: „[...] българи, турци, евреи и т.н. ще бъдат равноправни във всички жизнени области – в религиозната си вяра, в националността си и във всички форми на живота. Всички ще бъдат подчинени на един закон, общ за всички, който ще се избира по демократичен път (с гласуване) от всички националности на бъдещата държава“⁷².

В заключение трябва да се отбележи, че българските евреи не са били жертва на преследвания и на погроми от типа, който са познавали братята им в Русия или в Дунавските княжества. Също така те не са били подчинени на същите закони, които са ограничавали евреите, например в западните държави. И въпреки всичко, еврейската общност в България не е получавала поддръжка и не се е радвала на толерантност през онези дни на националното пробуждане. Физическото ѝ състояние е било предпазвано от погроми поради защитата на османската власт, която е предотвратявала преследвания или нападения заради религията ѝ срещу нея.

Духът на по-горе цитираните проучвания е много различен от тона и тенденцията, характерни за българската изследователска литература, особено между 1945–1990 г. През тези години учените са поддържали илюзията, че винаги е царяло братство между евреите и християните, като първите са живели спокойно и безопасно заради доброто отношение на българо-християнското население спрямо тях⁷³.

Въпреки антиеврейската тенденция, която се засилила заедно с националното движение в пределите на цяла България и отвъд Дунава, източникът на явлението, че евреинът е различен – срамън и скверен – не трябва да се търси в онези борбени дни на национално освобождение. Възприемането на евреите в България като чуждо тяло, от което трябва да се пазим, идва от Православната църква, която е проповядвала това в различни степени много преди XIX в. За тази страна на православната догма, за мястото на евреина в иконите и стенописите на Страшния съд ще говорим в следващия параграф.

2.3. Евреинът, въплъщение на греха, изографисан на стенописи на тема „Страшният съд“ – църквата на Троянския манастир

Изображението на Страшния съд присъства в много стенописи в църквите и манастирите в България и извън нея, в православните страни като Сърбия, Гърция и част от Влашко. Най-старият стенопис (XI–XII в.) на тази тема е в Бачковския манастир, намиращ се на 30 км южно от Пловдив. Страшният съд е бил един от най-разпространените религиозни мотиви в православната вяра. Източникът на понятието е в библейския Божи ден, но в християнското

си тълкувание е придобил смисъл на ден на гнева, ден на Страшния съд за грешниците, които при възкресяването на мъртвите няма да получат Божието помилване, а ще продължат да се пекаят вечно в огъня на ада. Отглас на тази идея намираме в „Меса за починалите“, католически реквием, написан през XIII в. от Томасо де Челано, в текста на който е включен химн, описващ ужасяващия гневен ден на Господа.

В годините преди османското завладяване иконописците в църквите са се стараели да рисуват в произведенията си сцени от Стария и Новия Завет, подбирайки религиозни мотиви, подходящи за обикновените хора. От края на XVIII и най-вече през XIX в., в периода на Българското възраждане, каноническите теми губят своята изключителност и започват да се появяват мотиви, отразяващи всекидневния живот, а също и националната борба, в която иконописците играят важна роля⁷⁴.

При изображенията на Страшния съд някои елементи са били задължителни. Те се повтаряли с незначителни разлики, които са зависели от таланта и личния мироглед на майстора. Противопоставянето, което се забелязва в тези стенописи, е винаги между Исус Христос и сатаната, „Сатанаил“ според езика на Православната църква. За подробно описание на сцените от Страшния съд е имало точни указания, които иконописците се стараели да изпълняват. Например начинът, по който да изглеждат образите, съпровождащи Божия Син, начинът, по който трябва да бъдат изобразени дявола и свитата му (бесове), природата на грешниците, и по-специално образите на евреите, които отричат вярата в Месията и са отговорни за смъртта Му. Те са грешници, чието страдание ще бъде най-тежко⁷⁵.

В тези стенописи присъстват централни образи от Библията, или Стария Завет според християнската терминология: Авраам, Ицхак и Яков и пророците Илия, Йоел и Йехезкел. Последните имали важна роля заради пророчествата си, свързани с идването на Месията. Повтарящата се концепция в повечето стенописи била следната: Моше (Моисей) стои начело на еврейската група, но се отделя от тях и ги вижда виновни (към това ще се върнем, когато ще говорим за Троянския манастир). Евреите били заключени или водени в група, облечени в кожи или наметала и с шапки, които ги характеризирали и подчертавали различната им идентичност. Първият от тях най-често бил висшият жрец Каиафа – този, който съди Исус. Жрецът бил изобразяван като ленив старец с корона на главата и един от бесовете се върти и досажда на презрените евреи и скубе бялата брада на жреца. Евреите, изобразяващи останалите грешници, които се предават, били представени като отправящи се към адския огън или към реката, в която всички са осъдени да бъдат издавени и погубени навеси. В периода на Българското национално възраждане са се добавили към грешниците и други образи с насъбралата се към тях омраза и негативизъм от страна на широките слоеве от народа. Това произтича

от чисто социални съображения: за тях всички бакали, мелничари, ханджии, шивачи са свързани с греха на измамата, лъжата и корупцията. Между тях е имало богати и наконтени жени от чорбаджийската прослойка. Тези грешници се добавят към останалите класически образи на магьосници и врачки, развратни жени и т.н.

В изображенията на евреите, убийците на Бога, не е имало съществени промени през вековете. Но за сметка на това към рисунките били добавени надписи и позорни епитети, които не съществували в предишните периоди. Така например, никога не е била подчертавана религията или националността на останалите грешници. Ханджийката или шивачите могли да бъдат християни, мюсюлмани и дори евреи; безнравствените жени могли да бъдат от различни националности – нищо не било загатнато за това в стенописите⁷⁶. За разлика от това, при изображението на Страшния съд евреите носели на раменете си колективния грях, с който били наказани според Новия Завет заради религията и националността си и по тази причина оттогава те познават унижението и презрението.

2.3.1. Стенописът „Страшният съд“ в Троянския манастир

Темата, за която говорим, е представена, както вече беше казано, в десетки църкви по цяла България. Във всички тях изображението е стереотипно, според указанията и традициите, които описахме по-горе.

В Троянския манастир има стенопис на Страшния съд, който е част от християнските канонически изображения. Намира се в западната част на външната стена, както в повечето църкви в България. На пръв поглед в стенописа няма нищо изключително. Той е дело на един от известните стенописци Захари Зограф (1810–1853)⁷⁷, забележителен майстор от Самоковската школа, чиито произведения на религиозна и светска тема се разпространени из цяла България и извън нея.

Захари Зограф е изографисвал Троянския манастир между 1847 и 1848 г.⁷⁸ В центъра на иконата стои пророкът Моисей. На лявата му длан виси свитък, който е от книгата „Второзаконие“ (18: 15): „Господ твоят Бог ще ти въздигне от сред тебе, от братята ти, пророк както е въздигнал мене; него слушайте“⁷⁹. По този начин художникът убеждава евреите, разположени в стенописа под дясната ръка на Моисей, вдигната със заплаха срещу тяхното лицемерие. Въпреки че евреите са чели откъсите от Стария Завет и тълкуванията им, те са грешници според християнския православен канон. Моисей е предсказал, че един ден от тях ще дойде пророкът – Иисус от Назарет – и той ще бъде Месията. Но когато това е станало, евреите го отричат. Това е причината, поради която са осъдени да горят в адския огън.

Особеността на стенописа, който няма аналог в никоя друга църква в

България, е надписът над главите на евреите, които са подложени на изтезанията на бесовете по пътя им към реката на гибелта. На старобългарски пише с големи букви „фарисеи“. В скоби – обидната дума „чифуте“. Фарисеи е позорна дума, която се среща вместо думата „жидове“ на много места. Унизителният прякор *чифут* на турски език е единствен и уникален за тази църква⁸⁰. В нашите опити да изясним това изключително явление в изследователската литература и в беседи с изкуствоведи в България не успяхме да намерим задоволително обяснение за включването на тази груба дума в стенописа на Троянския манастир⁸¹. Това, което можем да предположим, е, че вероятно Захари Зограф е бил повлиян от националистическите повей и е приел това обидно прозвище, разпространено сред широките слоеве на българското население в разговорния му език, във фолклора и във вестниците му. Вероятно той не е намирал нищо порочно в добавянето на този позорен надпис, което било стандартно и общоприето за сцената на Страшния съд, за да се подчертае греховността на евреите. Това е допълнително доказателство, че още от зараждането на християнската история „оскверненият“ и „презрян“ евреин се е превърнал в стереотип, който е станал популярен сред широките слоеве на населението и който получава „актуализация“ и съответствие на грубото отношение, към което се е придържала значителна част от българите християни от 60-те години на XIX в. и след това.

2.4. Антиеврейското явление в Русчук

Русчук като един космополитен град, чиято икономика е зависела едновременно и от вътрешната, и от външната търговия, е успял да запази търпимост спрямо жителите си, които били от различни религии и националности. Освен това в града имало много консулства, които вземали активно участие във всичко случващо се в Русчук. Изобщо във вилаетската столица царяла сравнително спокойна атмосфера за гражданите и за всички малцинства.

По-горе вече видяхме, че уважаваните хора от общността в Русчук са били приемани и изслушвани от управата на града. Подобно положение имало и в останалите централни градове в Дунавския вилает и особено в тези, които се намирали на търговските кръстопътища – Видин, Плевен и Варна. Нападци или враждебно отношение спрямо евреите имало най-вече в малките селища, които били отдалечени от търговските пътища или били във вътрешността на страната. На османските власти им било трудно да следят активно какво се случва по тези места и да реагират срещу несправедливостите или преследванията, на които били подложени местните евреи.

Ето защо прави впечатление следният случай, който сполетял един от жителите на Русчук в началото на 1868 г. Разказа за случилото се предава пруският консул в Русчук Морис Калиш. В свой доклад до Ото фон Бисмарк,

канцлер на Прусия, той пише: „[...] миналата седмица в града ни се случи случка [акт — в оригинал] на вандализъм от страна на няколко младежи българи християни. Според мен това явление отразява липса на култура и ниско образование на българския народ; група от около 20 младежи отишли на еврейските гробища в града и извадили от гроба⁸² трупа на еврейско дете, разкъсали го на парчета и разхвърляли частите му по цялото гробище. По-късно дошъл нещастният баща, събрал частите на разпиления труп и погребал сина си отново по законите на вярата си.

След извършването на това отвратително представление, местният управител успял да хване извършителите и да ги даде под съд. По време на разследването един от престъпниците обяснил пред съда мотива за постъпката. Той убеждавал, че това е резултат от нещата, които са чули в училището си от учителите. На въпроса на съдията той добавил, че учителите им разказали как Господ Иисус Христос бил измъчван и убит от евреите. Вследствие на това и в желанието си да отмъстят, продължил младежът, групата младежи решили да извършат това дело в гробището. Съдът осъдил инициаторите и те били вкарани в местния затвор в Русчук..., 26.03.1868⁸³.

Тази постъпка е необичайна не само за Русчук, но и за всички еврейски общности в България. Въпреки това, тя не се разчула нито в кръга на евреите, нито сред неевреите. Авраам Розанес не я споменава в дневника си, а също не намерихме следа и в „Генеалогията“ на фамилията. Според нас това изумително мълчание по проблема може да бъде разтълкувано като желание да не се предизвиква суматоха и да не се разпалват антиеврейски настроения. Въпреки всичко, остава изумлението относно дневника на Авраам Розанес, който е бил личен и, както изглежда, не е бил предназначен за разпространение; той все пак не е споменал тази сериозна случка. Така или иначе сме свидетели на възпитанието на децата от някои учители в Русчук в омраза към евреите, които са „убийци на Божия Син“. Националната борба неведнъж е водила до националистически явления, насочени срещу малцинствата (в случая евреите), които били съюзници на османските власти в очите на християните. Тези чувства могли да породят същите плодове на вандалско антиеврейско поведение в Русчук.

3. ЧУЖДИТЕ КОНСУЛСТВА В РУСЧУК И ОТНОШЕНИЯТА МЕЖДУ ОБЩНОСТТА И ПРЕДСТАВИТЕЛИТЕ ИМ

3.1. Отношения между еврейската общност и консулствата

В отчета, изпратен от Външното министерство във Виена до посланика в Истанбул, било написано, че през 1868 г. в Русчук са регистрирани 401

австрийски поданици, а във Видин – 70. Там било написано още, че молбите за получаване на австрийско гражданство се увеличават, като те идват главно от страна на граждани от унгарски, турски и други националности, които не са описани подробно⁸⁴. Трябва да отбележим, че някои от поданиците, записани като „турци“, били евреи, молеци да им бъде отнето османското поданство и да бъдат приети под покровителството на Хабсбургската империя. От документа не става ясно колко са били те на брой. В писмо, изпратено до Авраам Розанес, на което за съжаление не е запазен целият текст, жител на Разград се обърнал към него за съдействие да бъде оказана помощ на майка му от консула на Австро-Унгария в Белград. Човекът, чието име липсва, за съжаление, се надявал на близостта на Розанес с консула и затова помолил за помощ за майка си, която била във Виена⁸⁵.

В няколко свидетелства от сиджилите на Русчук намерихме, че до имената на няколко души от общността писарят е отбелязал „австрийски поданик“. Така например Розентал, който бил евреин, собственик на хотел и австрийски поданик, продал на християнка на име София (чрез съпруга ѝ) къща на стойност 2000 гроша, намираща се срещу хотела му⁸⁶.

Във втория случай става въпрос за евреина Йоханан бен Мохош – австрийски поданик, който помолил да купи къща и два магазина към нея – аптека и часовникарски магазин. Поради факта, че през онези години не е имало възможност чужди поданици да купуват недвижимо имущество, това направил евреина Истанбулчу Морено бен Саломон⁸⁷.

Самият аптекар Йоханан Мохош бил много интересна личност. Местният вестник „Дунав“ понякога го споменава с не особено добри думи: през 1868 г., когато той е държал аптеката, купена му от Морено (Израел) Розанес, във вилаетския официоз се появило обезпокояващо известие за високите цени, на които продавал лекарствата. Анонимният дописник твърдял, че е направил сравнение и е установил, „че няма никаква разлика в цвета, вкуса или в лечебната сила на лекарствата му в сравнение с лекарствата, които купувал в други аптеки на много по-евтини цени [...]“⁸⁸. В края на съобщението авторът подчертава, че той огласява това, за да защити джобовите на бедните в града. В другите бележки за Йоханан Мохош в същия вестник се говори за опитите му да купи имущество, които опити се увенчали с успех през юли 1872 г., както видяхме по-горе⁸⁹.

Съществуват документи и за два случая, в които евреи (пруски поданици) са продали имущество на неевреи. В първия случай купувачът е бил един от най-уважаваните и богатите представители на общността – Нафтали Ково⁹⁰.

Между статистическите данни, които е представил френският консул Гаселен на правителството си през 1881 г., намираме отбелязани от него пояснения в главата „Различни защити“: „Определен брой евреи са доволни от

подкрепата на различни консулства [в Русчук] или от представителствата им, действащи във Варна и в други градове⁹¹. Известни са и двама евреи, които били служители в консулствата в Русчук. Единият е Авраам Канети. В продължение на дълги години той е работил като преводач в австро-унгарското консулство и е бил един от верните служители на последния консул в града Монтлог⁹². Вторият също е бил преводач – Виктор Леви, и е работил в гръцкото консулство⁹³. За него нямаме допълнителни подробности.

Както вече споменахме, не всички срещи между евреите от Русчук и чуждите представителства в града са приключвали положително за хората от общността. В дневника на Авраам Розанес намираме сведения за случаи, в които не са постъпвали добре с него и със семейството му. Както вече бе отбелязано по-горе, става дума за съдебния процес за наследството, който бил повдигнат срещу братята от сестра им и зет им⁹⁴.

Понякога не само обикновени граждани, но и властите молили за помощ консулствата да се справят с евреи, явяващи се техни поданици, които били заподозрени в контрабанда или в неплатени дългове. Така например в началото на юли 1873 г. дунавският валия Абдул Рахми паша изпратил жалба до пруския консул М. Калиш, в която протестирал срещу внесените контрабандни стоки чрез пруска фирма, оглавявана от евреина Авраам Ицхак⁹⁵. Не е известен краят на това дело, но от постъпките на валията пред пруския консул е възможно да предположим, че фирмата под ръководството на същия Авраам Ицхак била голяма и силна и застрашавала интересите на валията.

В друг случай пък управителят на Дунавския вилает се обърнал към министъра на правосъдието в Истанбул и му докладвал за отказа на еврейския търговец Йеуда от Русчук да заплати дълга си към италианския търговец Никола Капороло. В документа се отбелязва още, че това е пореден отказ след съдебното решение⁹⁶. Както и в първия случай, не ни е известно как е свършило делото. И тук също намесата на валията (в случая Мидхат паша) и на високопоставени личности в столицата сочат за голям финансов конфликт. Всичко това най-вероятно е организирано от италианския консул в Русчук, който се погрижил да защити своя сънародник.

Всичко казано дотук позволява извода, че посолствата в Русчук са играли важна роля в живота на местното население и особено на чужденците, пребиваващи в Османската империя (между тях множество от еврейската общност). Но е имало и случаи, в които покровителството на консулствата не им е било от полза. Консулите са държали да запазят добрите отношения с властта, нещо, което в много случаи предизвиквало недоволството на част от българското население, виждайки в това пречка на освободителната борба.

4. ВОЙНАТА ОТ 1877–1878 Г. И ВЛИЯНИЕТО ѝ ВЪРХУ ОБЩНОСТТА НА РУСЧУК

Две са събитията от втората половина на 70-те години на XIX в., които поставили траен отпечатък върху България. Първото е Априлското въстание (1876), което почти няма пряко въздействие върху българските евреи и по-специално върху русенската общност, поради което няма да бъде разгледано в настоящото изследване. Другото събитие, руско-турската война от 1877–1878 г., оказало голямо влияние върху еврейската общност в Русчук през този период.

4.1. Идването на власт на султан Абдул Хамид II⁹⁷

Абдул Хамид II (21 септември 1842 г. – 10 февруари 1918 г.) заел султанския престол след като брат му Мурад V се оттеглил от управлението по здравословни причини само 93 дена след коронясването му.

Скоро след като поел управлението на империята, на 23 декември 1876 г., Абдул Хамид обявил, че дарява своите поданици с конституция. Този акт бил прецедент в историята на държавата на султаните. Той бил принуден да направи това под натиска на западните държави, особено след кървавите събития в България при потушаване на Априлското въстание. Въвеждането на конституцията се налагало и заради обвиненията на младотурците начело с Мидхад паша⁹⁸.

От месец март 1877 г. пък, за първи път от началото на съществуване на Османската империя, бил свикан парламент. Но тези две нововъведения – конституцията и парламента – били краткотрайни. През февруари 1878 г. Абдул Хамид II разпуснал парламента и отменил конституцията. През всичките 33 години на управлението му вътрешната политика се отличавала с изключителна твърдост. Той се обкръжил с тайна полиция, наложил строга цензура и следял всеки опит за съпротива срещу властта си. Спрямо Запада бил подозрителен и водел враждебна политика. Заради всичко това започнали да го наричат „кървавия султан“

Малко след като Абдул Хамид II се възкачил на престола в Истанбул, избухнала войната между Русия и Османската империя, но за нея и за резултатите от нея ще се спрем по-нататък. На този етап ще отбележим само, че след приключването на войната Високата порта била поставена в крайно неблагоприятно положение. Големи части от империята били откъснати (като Тунис, Египет и някои части на Балканския полуостров).

4.2. Бедствията от войната в Русчук

Войната избухва на 12/24 април 1877 г. Руският император Александър II подписал Манифест за обявяване на войната. През юни руската армия прекосила река Дунав близо до град Свищов, на 90 км югозападно от Русчук. Съпротива почти липсвала. Армията в източното крило на фронта била командвана от престолонаследника Александър Александрович. В началото на войната тези части наброявали около 45 000 войници, а по-късно броят им се увеличил на 70 000 войници и офицери.

Руските войски обсадили Русчук и околностите му, като установили позиции на 20 км западно от града, до селата Мечка и Тръстеник. На този фронт в продължение на месеци се провели тежки боеве, които попречили на османската армия да разкъса блокадата и да помогне на частите, борещи се за защитата на Плевен под командването на Осман паша⁹⁹. Важно е да се отбележи, че преди избухването на войната, в Русчук имало 14 000 войници, а през май 1877 г. броят им се увеличил на 24 000. На градските стени били разположени около 300 оръдия, повечето от които производство на заводите „Круп“ в Германия.

Стратегическият план на османската армия бил Русчук (подобно на останалите крепостни градове като Варна, Силистра и Шумен) да бъде готов да спре нахлуване откъм реката. Поради това на войниците било наредено да останат на позициите си дори когато руските войски прекосявали Дунава при Свищов. По-късно, през ноември – декември 1877 г., когато при Мечка и Тръстеник се водили ожесточени боеве, същите тези войници взели участие в битките, но вече не могли да отблъснат руската армия¹⁰⁰. Положението в Русчук било тежко поради непрекъснатите артилерийски обстрели срещу града от страна на руските топовни батареи, които се установили в Гюргево и в околността.

Най-тежките артилерийски нападения били през май – юни 1877 г. Тогава руснаците разрушили почти целия град: обществени сгради, жилищни райони, военни обекти. Най-много пострадали кварталите в близост до Дунава и тези, които се намирали в центъра на града – арменският, еврейският, мюсюлманският и няколко от българските махали¹⁰¹. Въпреки ответните атаки на османската армия върху Гюргево, руснаците увеличили артилерийските обстрели, като добавили към предишните си цели пристанището и складовете на града. Така също успели да подпалят и гарата¹⁰². Пострадали домът на губернатора, печатницата, затворът, мелниците, военните лагери и много обществени сгради, в които лежали ранени. Артилерийският огън не пропуснал и „европейската“ част на града, където били разположени посолствата. Така например британското посолство, чиято сграда била една от най-красивите в града, било напълно разрушено. Улиците били осеяни

с огромни дупки¹⁰³. Показателни за положението във вилаетската столица в началото на военните действия са два документа. В първия документ от март 1878 г. австрийският консул Монтлонг докладва на началниците си във Вие-на, че са необходими средства за връщането на документацията в Русчук, тъй като в началото на войната била прехвърлена във Варна. С тази задача той на-товарил преводача на посолството и един от верните му служители – Авраам Канети¹⁰⁴. Вторият документ, издаден от британското посолство в София на 17 декември 1878 г., е адресиран до външния министър Солсбъри. В него се казва, че консулт на Русчук Робърт Рид, който междувременно прекъснал работата си там, помолил да известят колегата му в София, че архивът на посолството е пренесен в началото на войната в сградата на френското посолство. Молбата към външния министър била да се изясни каква е съдбата на документацията. В края на депешата се казва: „Както е известно, Русчук е бил важен политически и административен център, поради което докумен-тите имат голяма стойност“¹⁰⁵.

След тежките артилерийски обстрели, и особено след 24 юни, обстанов-ката в града била доста нестабилна. Броят на убитите граждани бил около 80 души и стотици ранени, докато жертвите от османската армия били твърде малко. Страхът от продължаващия артилерийски обстрел карал хората да се крият в лозята и градините извън града или масово да го напускат и да се отправят главно към Шумен или Варна¹⁰⁶. Царял хаос и неконтролируеми грабежи на магазини и складове за храна и на пекарни. Властите не били в състояние да въздворят ред. Наслагвала се и паника заради разпространяващи се слухове сред българското население, че се готви клане и подпалване на града, когато османските сили бъдат принудени да го напуснат¹⁰⁷.

4.3. Еврейската общност в периода на войната и след нея

Положението на евреите в Русчук не било по-различно от това на оста-налите жители. По време на обстрелите от отсрещния бряг много къщи от еврейския квартал били частично или напълно разрушени. Както христия-ните, така и голяма част от по-състоятелното еврейско население напуснало града и се отправило към Шумен и Варна или отвъд Дунава¹⁰⁸.

В ръкописа на Шломо Розанес, който разказва историята на семейството си, се описва и случилото се в Русчук по време на войната. Ето какво че-тем в него: „През месец май на 1877 г. братът на господин Баща ми, сеньор Мордехай, напуснал града и взел със себе си толкова стока, колкото е могъл да изнесе от магазина [различни видове платове] и заминал за Истанбул¹⁰⁹. Направил така, защото тежки артилерийски обстрели се носели над Русчук и руснаците успели да заблудят турците и се установили в околностите на

Свищов. В събота (на 25 юни) руският главнокомандващ предупредил, че обстрелът над Русчук ще се усили, но никой не очаквал, че силата му ще бъде толкова голяма. Ако до това време – 26 юни – когато като че ли дъжд от огън и стомана се изсипвал над града, само малцина били напуснали Русчук, то след това почти всички търсили някакъв начин да се измъкнат. По улиците имало десетки и стотици ранени и убити. Сред жертвите била и майката на учителя и равина ми рав. Хаим Биджерано“. По-нататък Шломо Розанес разказва за огромния поток от хора, отправил се към гарата. Това множество се опитвало по какъвто и да е начин да се добере до някакво местенце в заминаващия влак. Всъщност се използвали всички възможни превозни средства, които съществували: карети, каруци, впрегнати с волове, коне или магарета. Мнозина дори били тръгнали пеша, желаната цел била една – да напуснат Русчук! Въпреки това, много хора останали на гарата, гледайки с отчаяние претъпканите влакове, пътуващи за Шумен и Варна. Ето какво пише по-нататък Розанес: „Артилерийските нападения били безразборни и попадали в различни краища на града. Бомбите падали върху българските, арменските, мюсюлманските, а също и върху еврейските квартали. Сред множеството магазини, които изгорели, бил и този на синьор Ардити. Вътрешната част на синагогата изгоряла, но било спасено това, което било дадено на съхранение на командването на града“. [Не е ясно за коя синагога става дума.] „Много от горките евреи, които не успели да се спасят в съседните градове, тръгнали към полетата и планините, за да могат да спасят себе си и близките си. Трябва да отбележим, че въпреки всичко почти всички евреи от общността в Русчук напуснали града, като повечето се отправили към Шумен. Този, който е помогнал на много евреи да напуснат града, е бил синьор Барух Чипруг“¹¹⁰. След разказа за преживяното от братята му и той отбелязва, че 28 юни станал празник за българския народ, тъй като на този ден свършил старият османски режим и „се създала нова българска държава на Северен Дунав“¹¹¹.

Това описание е единственият известен документ за страданията на евреите от Русчук по време на войната. Подобни сведения, но не толкова подробни, дава докладът на „Алианс“ – Париж. В същия този документ се откриват данни за разпределението на бежанците, отправили се към различни градове на България:

Варна	–	242 евреи
Шумен	–	751 евреи
София	–	700 евреи
Самоков	–	100 евреи
Филипополис (Пловдив)	–	399 евреи
Всичко:		2192 души.

В доклада на „Алианс“ се споменава още, че най-големият брой бежанци бил от градовете от Дунавската равнина: Русчук, Разград, Свищов, Никопол, Видин, Плевен и др. Тук трябва да се добавят още 4000 бежанци, които се установили в Одрин и Истанбул. Както вече бе отбелязано, грижите и разходите за бежанците били поети от централния комитет на „Алианс“ в Париж. Те успели да съберат средства от еврейската диаспора от Мароко, Русия и Америка¹¹².

Евреите, които се погрижили за бежанците, пътуващи от Русчук към Шумен, освен споменатия вече Барух Чипрут, били още господата Ардити, Ашкенази, Капон, Афталион, Леви – всички те уважавани членове на еврейската общност в Русчук¹¹³.

От документ с дата 17 февруари 1948 г., съхраняван в Централния държавен архив – София, научаваме за грижите, полагани за опазването на Русчук от опожаряване и спасяването на жителите му. Голяма заслуга за това има и един от евреите в града¹¹⁴. Събитията са описани в спомени, подписани от Димитър Иванов Ведър от София и Соломон Бенианин Нахмиас от Русе, които свидетелстват, че всичко разказано е вярно и отговаря на случилото се¹¹⁵. Там четем следното: „Документът, който е пред нас, разказва на много хора за постъпката на двама приятели – починалият ми баща Бениамино Рафаело Нахмиас (1823–1910 г.) и Иван Ведър (1827–1898 г.). Това е разказ за постъпката, която допринесе за спасяването на града от катастрофата, от убийствата и от опожаряването, които турската власт била подготвила. Тази смела постъпка трябва да бъде изписана със златни букви върху страниците на историята за приятелството между българския народ и евреите. Приятелство, което се изразява и в последно време, по време на фашисткия режим [...]“. След още няколко подобни „патриотични“ изрази се пристъпва към описание на конкретните действия, предприети от двамата. „На 30 август 1877 година, след като много от жителите на града го напуснали, се разпространил слух, че турското командване [така е в целия документ, вместо османско], е решило да заколи останалите в града българи, да разграбят домовете им и да ги изгорят, когато бъдат принудени да отстъпят пред руската армия. И действително повечето българи християни се събрали на площада на гарата и ако не били арабските конници, които ги пазели самоотвержено, башибозуците и черкезите биха ги унищожили. Изплашената тълпа била главно от жени, старци и деца. Мъжете били взети за принудителна работа [в текста – ангария – от турски език] за подсилване на укрепленията. В това тежко време приятелят ми Иван Николов Ведър направи всичко възможно да предотврати жестоката заповед. Той имаше връзки в кръга на висшето командване още от времето, когато е бил частен учител на децата на Мидхат паша. Тогава той ги е учел на арабски, френски и английски език. Заради ползването на тези езици е бил преводач на няколко валии. Заедно с британския консул в града

Делзел, който бил шотландец и приятел на „Свободните зидари“ [масони] като самият Ведър, който бил и основател на първото обединение в Русчук и в България¹¹⁶ и заедно с мен, който в продължение на няколко години бях лечител на няколко управители на вилаета, а също така и член на ложата, решихме да излезем спешно, за да намерим главнокомандващия турските войски в града – Ахмед Кайсерли паша, и да се опитаме да го убедим да отмени заповедта¹¹⁷. С голям подкуп и с мъка успяхме да се доберем до главното командване, но там намерихме Далавер паша, а не главнокомандващия. Това в последствие се изясни, че е спасило града. Далавер паша беше египтянин по произход, но и той беше член на „Свободните зидари“, отнасящи се към ложата в Кайро, факт, който беше известен на Иван Ведър. С показването на уговорения знак за спешна помощ получихме по същия начин отговор от генерала, който гласеше: „Можете да разчитате на помощта на братята от ордена“. Разказахме му как стоят нещата, той веднага се качи на коня си и потегли към града. Когато стигнахме в дома на Иван Ведър, видяхме, че той вече е бил ограбен от башибозуците. Когато излезе от къщата, Далавер паша се учудил, че конят му е откраднат. Сърдит и негодуващ, пристигнал в близкия военен лагер и наредил да намерят коня му, да свикат всички черкези и башибозуци обратно в лагерите и да се погрижат жителите да се върнат благополучно по домовете си. По-късно групата на уважаваните в града се събрахме. Бяхме митрополит Григорий, преводачът Иван Ведър и аз, лечителят Бениамино Рафаело Нахмиас и още някои други. Обърнахме се към главнокомандващия, до когото стоеше Далавер паша, и помолихме да отмени заповедта. След дълъг разговор с главнокомандващия турските войски в града, Далавер паша успя да го убеди, заповедта беше отменена и градът спасен. При влизането на руската армия в града генерал Тотлебен връчи специална награда на Далавер паша, подписана със специална благодарност от Александър II“.

Тук приключва разказът на двамата приятели Ведър и Нахмиас, двамата верни братя на „Свободните зидари“ в Русчук¹¹⁸. Постъпката за предотвратяване опожаряването на Русчук и спасяването на жителите му е представена в множество български публикации, но никъде не е споменат приятелят на Иван Ведър, Бениамино Рафаело Нахмиас. Затова ние имаме скромен принос, че добавихме името му на страната на тези, които са действали за спасяването на града. (Както вече е споменато, случаят изисква по задалбочено изследване.)

Опитахме се да открием потомците на тези две семейства. Отначало почти нищо не се получи. Правнуците на Ведър живеят в София, но те не разполагат с никакъв документ от онези далечни времена. Само някои от тях са запознати с историята за спасяването на Русчук. Това, което е известно на повечето от тях, е, че бащата на семейството бил действително основател на

ложата на свободните зидари в България. Относно семейство Нахмиас първоначално издирването ни нямаше успех, следите се губят някъде в началото на 50-те години на XX в., когато потомците на семейството са напуснали Русе. Но през март 2003 г., няколко години след написването на доктората (тази статия е част от него), се свързахме с един от членовете на семейство Нахмиас – Яков/Jacob, живеещ в Америка. Неговият дядо бил брат на този, който написал документа – Шломо (Саломон) Рафаел Нахмиас! Той бил запознат с делото, но нямал почти никакви документи до този момент. Все пак това „откритие“ придава още по-голям интерес на далечната история и на историята на семейство Нахмиас.

Документът, който представихме накратко, е базиран на ръкопис, намерен от сина Саломон Бениамин Нахмиас, оставен от баща му и приятеля му със заглавие „Историята на Русчук и дунавските градове от далечно минало и до наши дни“. За наше съжаление не успяхме да изясним съдбата на този ръкопис.

С приключването на войната жителите на града започнали да се завръщат. Между тях, разбира се, били и еврейските бежанци. В депеша до централния комитет на „Алианс“ в Париж Барух Чипрут написал следното: „Да бъде благословена славата Божия! С помощта на светата ни организация и с Божя помощ вече събрахме тук всички изоставени. Само малко хора, които са болни и не са още оздравели, оставихме в Шумен и Варна. Въпреки направените разходи от организацията и безпокойствието ни за тези хора, близо 100 души вече ги няма в нашия град – това са старци, юноши и девойки, деца и пеленачета. Техният живот угасна ненавремe поради ужасите и бедите, които съпровождаха войната. За вдовиците и сираците на тези нещастни хора ще се погрижи с помощта на организацията да им бъде осигурен достатъчно хляб според разпоредбите на председателя на комитета в столицата“ (Париж)¹¹⁹. Тази депеша била съпроводена с официално благодарствено писмо на френски език. То било написано от Хаим Биджерано и подписано от десетки членове на общността в Русчук¹²⁰.

Отношението на българското население към евреите в Русчук след войната не се променило. Както и преди, градът запазил толерантността си, за разлика от други български градове като София, Свищов¹²¹, Карлово¹²² и др. Съвсем различно обаче било положението на мюсюлманите – турци, черкези, татари и др. В доклади на чуждите консули се отбелязва, че тези, които доскоро били господари в страната, сега били унижавани от българите християни. Нерядко това ставало пред погледите на руските войници¹²³.

За това свидетелства и една телеграма, изпратена от османския главнокомандващ в Шумен до правителството на Англия. В нея се съобщавало, че бежанците, дошли в града, разказвали за жестокото отношение от страна на българите спрямо мюсюлманите и евреите в Свищов. Еврейски жени били

обезчестени, а много мюсюлмански жени – удавени в Дунава¹²⁴. В друга телеграма британският консул във Варна Рид пише, че руската армия прави всичко възможно да прогони мюсюлманските жители от града под предлог, че те замислят да организират погроми и да върнат старото положение¹²⁵. Британският консул в Истанбул Лаярд пък в телеграма до външния си министър Солсбъри съобщил, че великият везир има намерение да се обърне към османския консул в Санкт Петербург, който да се намеси, за да облекчи бедственото положение на мюсюлманското население в България. Той трябвало да издейства да му бъде разрешено да се върне в дома си¹²⁶.

Особено остра била депешата, която изпратил османският външен министър до руския консул в Истанбул. В нея той описал тежкото положение на мюсюлманите в Русчук. Мнозина от тях станали жертви на тиф. Други пък били останали без покрив над главите си и ношували под открито небе. Руската власт, продължава министърът, трябва да помогне на тези мюсюлмани, които се намират в града със статут на бежанци. Молбата му била всичко това да бъде доведено до знанието на българските власти в Русчук с надежда да бъдат взети спешни мерки за подобряване на бедственото положение на хилядите мюсюлмански жители в града и на бежанците, пристигнали в него¹²⁷.

От документите, които представихме, а и от много други, се разбира за тежкото положение на мюсюлманите и недоволството, което са изпитвали западните държави и Високата порта. Въпреки че много от мюсюлманите са били избягали след поражението на армията им и са помолили за убежище във вътрешността на империята, близо до Истанбул или в Анадола, положението на останалите било трагично.

В описаната дотук картина настъпили промени едва след края на войната.

* * *

Накратко описахме случилото се в Русчук от създаването на Дунавския вилает до навечерието на войната между Русия и Османската империя от 1877–1878 г. През тези тринадесет години животът в Русчук се променил, а заедно с това и еврейската общност. Интензивни промени настъпили най-вече под ръководството на Мидхат паша, когато градът станал вилаетска столица. Това довело до увеличаване на демографския потенциал на вилаетското средоточие. Видяхме как еврейската общност в Русчук през онези години се разширила, което било резултат от увеличаването на икономическите ресурси на града. Проследихме отношенията между общността с официалните власти, чуждите представители и местното население – християнско и мюсюлманско.

Като цяло общността живяла затворена, но имало немалко случаи, в които членовете ѝ се нуждаели от помощта както на османската власт, така

и на чуждите консулства. На тези представителства посветихме специален параграф.

Доколкото ни е известно, животът на общността и организацията на институциите ѝ не се променили съществено от предишните години. Новото е основаването на дружеството „Хесед ве Емет“. Проверихме кои са учредителите му и мястото, което заема в обществената йерархия. Затова можем да направим извода, че това била затворена организация, чиито избраници са били от „каймака“ на общността. Същите тези избрани, които били и основателите, помагали на нуждаещите се еврейски жители на Русчук, но също така се грижели и за икономическите интереси на членовете ѝ.

Изследвахме живота на евреите в дунавския град от икономическа гледна точка. От сделките на недвижими имоти, в които те са участвали, става ясно, че покупко-продажбите се осъществявали главно между самите евреи. Това свидетелства за възникването на един, скромен на брой, богат слой евреи, който е могъл да си позволи да купува или да строи скъпи постройки. Проследихме годините, в които икономическата дейност е била в разцвет за разлика от времето, в което е била в упадък в резултат на военните години или на епидемиите. Също така проверихме различните доходи, които са получавали евреите, и изследвахме участията им в панаирите. Тази информация е главно от дневниците на фамилия Розанес и от османските източници.

Голяма част от изследването посветихме на отношението към евреите през онези години в районите, влизащи в състава на днешна България. Изследвахме отношението на властите и това на местното население, основно на българохристиянското. Запознахме се с недотам добрите взаимоотношения най-вече с българската интелигенция вследствие на националните идеи от 60-те години на XIX в. насетне. Изследвахме и отношението на Църквата – особено от анализите на един от иконописите на Троянския манастир, в който евреинът е показан в негативна светлина и с обидното прозвище чифут. Заедно с това отбелязахме факта, че антиеврейските настроения и действия в Русчук били деяния на безделници. Затова жестокият случай, за който съобщихме тук за първи път (вандалското поведение в местното гробище), е представен като нехарактерен за града.

След кратък анализ на хода на войната и на мястото на Русчук в нея, изяснихме положението на еврейската общност в онези дни. Затова помогнаха откритите ценни документи като историята на фамилията Розанес и текстът (публикуван за първи път), който разказва за спасяването на града от двамата приятели, членове на свободни зидари, евреинът Бениамино Нахмиас и българинът Иван Ведър. С тази своя постъпка евреин от Русчук за първи път има честта да се присъедини към местните уважавани личности, чиито имена се споменават като спасители на града.

Отбелязахме щедрата помощ на обществото „Кол Израел Хаверим“ –

„Алианс“, по време на войната. Евреите от общността на Русчук се завърнали по домовете си, много от които били разрушени или се нуждаели от значителен ремонт. В краткия период, в който общността е съществувала – близо 90 години, за трети път (след войната от 1806–1812 г. и епидемията от 1839 г.) е трябвало да сглобят отломките от миналото и да се организират за новия живот. Но този път те стояли пред непозната ситуация. Периодът, пред който били изправени, не приличал на предишните, когато се връщали и знаели какво ги очаква и какво крие бъдещето. Оттогава правилата започнали да се променят. Всичко, което ставало до този момент под крилото на Османската империя, за добро или за лошо, се променило. Свършила османската епоха и започнал Българският период на независимостта.

Пред евреите на Русчук, както и пред цялото население на града, били поставени множество въпросителни, между които новите взаимоотношения с правителството, социално-икономическите отношения и най-важното – продължаване на съществуващата рамка на общността. 1878 г. е краят на този период и началото на друг, криещ в себе си нови надежди както за българските граждани, така и за жителите на Русчук – евреи и неевреи.

Еврейската общност в Русчук излъчвала вяроност и привързаност към еврейските ценности от гледна точка на общото образование и от гледна точка на откритостта ѝ към околния свят. Немалко от членовете ѝ заели високи постове в ционисткото движение в България, а също и в еврейското образование и литература – изучаването на иврит, на джудео-еспаньол и на български. Но този въпрос е извън областта на настоящото изследване.

БИБЛИОГРАФИЯ

Източници от архивите

България

София – НБКМ – Ор. отд.:

Документи от Русчук – **F. 112.**

Документи от Русчук – **F. Rs.**

Документи от Ески Джумая (днес Търговище) – **F. 113.**

Документи от Шумен – **F. Sm.**

Сиджилите на Русчук – **R.**

Salname-i Vilayet-i Tuna.

ЦДА:

Ф. 1568, оп. 1–2.

М.А.Е. / С.С.С. Roustchouk – Документи от централния архив на Париж.

РААА, I.A.B.q. (Turkei), 95; 98, Bonn – Документи от централния архив в Бон.

Истанбул

ВОА:

Cevdet Tasnifi Adliye.
Maliye Nezereti – Cizye.
Meclis-i Valâ.

Париж:

AIU.
AIU – Bulgarie III B 57.
” ” III B 59.
” ” III B 60.

Лондон:

PRO F.O.
78, 1979; 78, 2490; 78, 2868;
195, 937.

Виена:

Österreichisches Staatsarchiv.
HHStA – Wien, F.8 K.Rustschuk.
HHStA – Wien, Prot. № 458.

Ръкописи

Авраам Розанес. Дневник. Ръкописът е намерен в семейство Толедо, Тел Авив – очаква се скоро да излезе в Израел с предговор и научен апарат от автора на статията.

Хаим Розанес. Мемоари, написани в чест на 70-ия рожден ден на брат му – Шломо. Ръкописът е намерен при семейство Толедо, Тел Авив.

Шломо Розанес. Ла генеалогия де ла фамилия Розанес. Ръкописът е намерен при семейство Толедо, Тел Авив.

Риджистро ди лос Истатутос ди ла хеврат Хесед ве Емет ин Русчук. (Регистър на статута на дружеството „Хесед ве Емет“ в Русчук). Ръкописът се намира в Централния държавен архив – София, ф. 1568, ф. 8942.

Периодичен печат

Иерит

Амагид – седмичник. Излиза между 1856–1909 г.

Хавацелет – седмичник. Излиза в периода 1863–1914 г. Между 1864–1870 г. не е издаван. От 1908 до 1910 г. е излизал три пъти на седмица. От 1910 г. до закриването му през 1914 г. се завръща като седмичник.

Български

Дунав (Русе) – 1865; 1866; 1868; 1869; 1871; 1875; 1877 г.

Знаме (Букуреш) – 1875 г.

Източно време (Цариград) – 1877 г.

Македония (Цариград) – 1871 г.

Независимост (Букурещ) – 1874 г.
Русенски общински вестник (Русе) – 1892; 1893 г.
Цариградски вестник (Цариград) – 1862 г.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ По-подробно вж.: *Clair, S. G. B. St., C. A. Brophy. Twelve Years of Study of the Eastern Question in Bulgaria. London, 1877, 274–287; Фадеева, И. Е. Мидхат паша. Жизнь и деятельность. М., 1977, 14–39; The Encyclopaedia of Islam. Vol. VI. Leiden, 1991, 1031–1035; Плетньов, С. Мидхат паша, управлението на Дунавския вилает. В. Търново, 1994, 37–83.*
- ² *Todorov, N. The Balkan City. Washington, 1983, p. 350. (Използвахме само някои градове, присъстващи в таблицата, които Тодоров е представил.)*
- ³ *Alliance Israélite Universelle, Bulletin mensuel N° 9 (1876), p. 132. Париенте е бил директор на училището „Алианс“ в Русчук (1873–1877).*
- ⁴ Записки от тефтерите на общността – Русе, Бет А'ам, ул. „Иван Вазов“.
- ⁵ Дневникът на Авраам Розанес, параграф 29. (Дневникът предстои да излезе с предговор и научен апарат.)
- ⁶ Пак там, параграф 28.
- ⁷ Пак там, параграф 38.
- ⁸ Той е бил отстранен поради интриги, касаещи сградата на „Алианс“, избухнали в общността (април 1885 г.). Вж.: *Розанес, Ш. История ди ла комонидад исраелита ди Русчук. Русе, 1914, 108–109.*
- ⁹ Дневникът на Авраам Розанес, параграф 58. Действителната история е поднесена също и в „Ла генеалогия ди ла фамилия Розанес“ (историята на семейството, която била написана от историка и член на семейството Шломо Розанес) – касаещи събитията през 1869 г. За подробностите на конфликта и поведието му вж. в Дневника в посочения параграф. Конфликти и сбивания е имало и преди в общността на Русчук. От вестниците от същия период ние научаваме също, че и в общността на Пловдив (Филибе в онези дни) избухнал спор, който довел до жестокости между различните течения в Кеилата (общността). Интригите там достигнали до такава степен, че се наложила намесата на местната полиция и до елиминирането на тези, които стояли начело на спора: Цариградски вестник, XIII, № 45, 3 ноем. 1862.
- ¹⁰ АПУ/Bulgarie III B57, 03.03.1875 – за личността му и дейността му вж. нататък.
- ¹¹ АПУ/Bulgarie III B59, 21.01.1876.
- ¹² Телеграмите му също са написани на красноречив иврит.
- ¹³ *Обретенков, Н. Дневници и спомени (1877–1939). С., 1988, с. 60.*
- ¹⁴ Дунав, XI, № 2271, 23 ян. 1877.
- ¹⁵ *Хаим Розанес. Мемоари написани в чест на 70-ия рожден ден на брат му Шломо – спомени (ръкопис на френски).*
- ¹⁶ *Ардити, Б. Видни евреи в България. Т. 2. Тел Авив, 1973, 135–141.*
- ¹⁷ Описания на статуса и на обстановката в дома на Яков, синът на Рафаел Гершон Аалеви, от уважаваните в общността и решението им да извършат добро дело за бедните евреи от града по време на големия смразяващ студ навън. По-подробно вж.: *Ково, А. И. Т. Спомен от Авраам. – Историко ди ла хевра „Хесед ве Емет“ ди Русчук джиди су фондасион. Русе, 1920, с. 18.*
- ¹⁸ Според книгата Псалми (85: 11): „Милостта и истината се срещнали, справедливостта и мира се целунали“.
- ¹⁹ *Ково, А. Цит. съч., с. 3.*

²⁰ Реджистро ди лос истатутос ди ла хеврат Хесед ве Емет ин Русчук (ръкопис). Ръкописът е намерен в Централния държавен архив – София, ф. 1568 I (с благодарности към д-р Авнер Перец за разшифроването на ръкописа). Примерът за правилника предостави Ицхак Бали от фондацията, която имала подобно име и цели и е основана в Букурещ. За Бали вж.: *Shwarzfeld, M. Davicion Bally – Biographie. Al, IX, 1886, 1–29.*

²¹ *Ково, А.* Цит. съч., с. 7.

²² Пак там, 46–47. Сумата, която е била дадена на собственика на аптеката, е била 10 415 франки франка без лихва.

²³ *Москона, И.* Някой допълнителни сведения към историята на Еврейската община в Русе. – Годишник, XXXI, 1999, с. 167.

²⁴ От известие в „Русенски общински вестник“, което говори за нуждата да се разрушат няколко частни сгради с цел да се построи мъжка гимназия, ние научаваме, че дружеството „Хесед ве Емет“ е имало сграда на ул. „Отец Паисий“, която е била пред разруха. Това е единственото сведение, че дружеството е имало собствена сграда. За наше съжаление в известието няма никаква податка откога сградата е била на разположение на организацията: Русенски общински вестник, I, № 63, 20 март 1893 (вж. по-нататък на бел. № 27 – за Ашкеназката синагога в града).

²⁵ Авраам Розанес е бил избран няколко пъти за благотворителното дружество „Малбиш Арумим“, както той е написал в дневника си, споменат по-горе. Вж. още *Москона, И.* Цит. съч., с. 166.

²⁶ *Salname-i Vilayet-i Tuna, 1291 (18.02.1874–06.02.1875),* р. 65; *М.А.Е/С.С.С. Roustchouk, 28 ноем. 1881, р. 29.* В Салнаме (годишникът) присъстват заедно църквите и синагогите – пет на брой. Ние знаем, че през този период е имало три църкви в града, следователно изхождаме за двете синагоги.

²⁷ За тази синагога Фрумкин е писал с изумление във в. „Хавацелет“ (№ 32, 1 апр. 1872): „Тази уважаема Общност съвсем наскоро построи дом на молитвата, какъвто не бях виждал в цялата благословена земя! Върхът на силното му изящество не може да се направи с човешка ръка, а сякаш страшно величие е преминало през този храм, като Божиата ръка!“. Синагогата съществувала като такава до 60-те години на XX в., а след това е била дадена под наем на различни инстанции в града. До 90-те години е ползвана като помещение за статуи и като дърводелска работилница. В средата на 90-те години е продадена на Протестантската църква, която я е реставрирала и променила синагогата почти до неузнаваемост. От „Русенски общински вестник“, който споменахме по-горе, ние научаваме, че през 1878 г. в града е създадена нова синагога на Ашкеназите. Този факт сочи нуждата от разрушаване на сградата, за да се построи на нейно място споменатата горе гимназия – съобщението е от 20 март 1893 г.

Всички къщи в околността са определени за разрушаване (вж. известното ни за сградата на „Хесед ве Емет“ в бел. № 27). Обсъждането е дълго и подробно и най-основното в него е разчистване на сметки. Синагогата е била като постройката на „Хесед ве Емет“ и са в съседство на ул. „Отец Паисий“. Нова синагога за ашкеназкото население на Русчук е била построена след 34 години през 1927 г. на ул. „Иван Вазов“. Сградата днес се ползва като Бет А'ам на малката общност, останала в града.

²⁸ *Македония, V, № 37, 14 септ. 1871.* – П. Р. Славейков (1827–1895) като редактор на вестника е автор на уводната статия „Работа и изкуство“. Дългият материал, част от който цитирахме в текста, критикува рязко апатията на българите, които се предавали пред чужденците и „местните“ (мюсюлманското население) и срещу изоставянето на икономиката в ръцете им. Трябва да се обърне внимание на унижителното изказване срещу евреите (чифутуси), което ще разгледаме в подробности по-нататък.

²⁹ НБКМ, Ор. отд. – Р – сиджили на Русе; за наше съжаление откритите сиджили са до 1875 г. Оттогава до избухването на войната през 1877 г. има само единични свидетелства, отнасящи се за града.

- ³⁰ Русенски общински вестник.
- ³¹ За пораженията от епидемиите от холера, вж. в дневника на Авраам Розанес, параграф 49 сл.; Дунав, II, № 92, 20 юли 1866; № 97, 7 авг. 1866; № 104, 31 авг. 1866; *Barkley, H. C. Bulgaria before the War*. London, 1877. Съобщения на британските консули в Русчук през годините 1866–1872 описват с подробности пораженията от тифуса и холерата. Вж. още: *Panzac, D. Politique Sanitaire et Fixation des Frontières: L'Exemple Ottoman (XVIIIe–XIXe siècles)*. – *Turcica*, 31, 1999, 87–108; *Quarantains e Lazarets. L'Europe et la Peste d'Orient*. Aix-en-Provence, 1986.
- ³² HHStA – Wien, F8, Karton Rustschuk, 14.03.1877
- ³³ Русенски общински вестник, I, № 50, 12 дек. 1892.
- ³⁴ АИУ (Bulgarie), III В 57, 18.03.1875. Покойният Нафтали Ково оставил в завещанието си значителни суми за организации и за определени хора от еврейското и нееврейското общество в града. Паричната стойност на магазина била 2000 френски франка, а нужните разходи по реставрирането на мястото се равнявали на 90–100 франка. Имушеството било на ул. „Ун Мейдан“ № 69.
- ³⁵ Вж. таблица № 6 по-нататък. Вzeti са под внимание главно мъжете – глави на семейства; тези, които не са били записани, са били безработни. Желаяхме да се провери кои са били най-разпространените професии. Там, където бяха по-малко от десет за една професия, ги записахме отделно.
- ³⁶ За търговията на фамилия Розанес вж. в дневника на Авраам Розанес.
- ³⁷ Така например се споменава жалбата на един от търговците на Русчук към великия везир: търговецът се оплакал за загуба на пари, причинени му от еврейският търговец Хаим Меир – гражданин на Русчук и пруски поданик. Горепосоченият не е сложил в ред заплащанията за стоката му, която е пренесъл с парахода на жалващия се. Обръщението към висшите власти в столицата ни говори, че става дума за големи суми. НБКМ, Ор. отд., ф.112А, № 1400, л. 1.
- ³⁸ Дунав, I, № 7, 14 апр. 1865. – вестникът дава сведения за панаири, провеждани на територията на вилаета. Освен този в Ески Джумая (дн. Търговище), са споменати още пет, между тях Кара-Су. За всеки панаир имало определени дни, в които той бил действащ и за които оповестявал чрез съобщения във вестника. В Ески Джумая например панаирът се провеждал около Гергьовден – в началото на месец май, а в Кара-Су – през месец юни (дн. Черна вода). Панаириите са споменати още в следните броеве: Дунав, II, № 105, 4 септ. 1866; № 123, 6 ноем. 1866; V, № 368, 13 апр. 1869 и др. За панаириите вж. още: *Faroghi, S. The Early History of the Balkan Fairs*. – *Südost-Forschungen*, XXXIII, 1978, 50–67; *Stoianovich, T. The Conquering Balkan Orthodox Merchant*. – *JEN* 20/2, 1960, 234–313; *Грамашиков, Г. Узунджовският панаир*. С., 1993.
- ³⁹ Дневникът на Авраам Розанес, параграфи 26, 37–38; Генеалогия на фамилия Розанес, събитията през 1873 г. В новия договор, който е бил подписан между братята, е договорено, че Авраам „[...] трябва да се отдаде на работата на пазарите в Джумая и Кара-Су [...]“.
- ⁴⁰ НБКМ, Ор. отд. – R. 33, *Semaziyl'evvel* 8, p. 84–II. (Годината не е ясна, но по други сведения става дума за средата на 70-те години.)
- ⁴¹ НБКМ, Ор. отд., ф. 113, № 187, 07. 02. 1874.
- ⁴² PRO, F.O., 78 2490, 09.05.1876, p. 94 II–98.
- ⁴³ PRO, F.O., 195 937, 18.12.1869, p.148–151; 23.06.1870, p. 283–284; 23.12.1870, p. 357–358.
- ⁴⁴ НБКМ, Ор. отд. – F. Şm. 20/174, 15.12.1876/1293, *Zilkade*, 28.
- ⁴⁵ Дунав II, № 123, 6 септ. 1866. Там четем: „[...] Под покровителството на успокояващата сянка на негово превъзходителство (губернатора), всички се завърнали по домовете си в спокойствие и сигурност, доволни и излъчващи доверие“. Ще напомним, че губернатор по същото време бил Мидхат паша.
- ⁴⁶ Дунав, VII, № 631, 28 ноем. 1871.

- ⁴⁷ Годишният доход на фамилия Розанес, колкото и да е бил висок, не се е смятал за изключителен сред заможните търговци от различни националности. Един от големите търговци в Русчук бил българинът Коста Маринов, който прехвърлил през 1864 г. натрупания капитал от различните клонове на търговската си дейност в Русчук. Сумата била половин милион гроша. Имало още ред заможни хора, които били основа за икономическото развитие и за натрупване на капитал в столицата на Дунавския вилает. Мнозинството били българи и гърци, малцинството – турски мюсюлмани: *Бакърджиева, Т.* Българската община в Русе през 60-те години на XIX в. С., 1996, 38–39.
- ⁴⁸ Salname-i Vilayet-i Tuna, 1289/11.03.1872/ 28.02.1873, 43–44.
- ⁴⁹ Дунав, IX, № 1022, 16 ноем. 1875.
- ⁵⁰ PRO, F.O., 78 1979, 18.08.1867, 87–91.
- ⁵¹ „Третият чин“ е вид орден, връчващ се на заслужили за специална служба и принос към страната му.
- ⁵² *Хаим Розанес*. Мемоари, написани в чест на 70-ия рожден ден на брат му Шломо.
- ⁵³ Поради статуса и офицерския си чин, с който бил награден, Мордехай Розанес получил за пътуването си писмени препоръки, които между другото дали възможност и на двамата да посетят пещерата в Хеврон (Ме'арат Амахпела), място, което обикновено било забранено за евреи. (Две години по-късно, на 27 октомври 1869 г., австрийският император Франц-Йозеф посетил Русчук по пътя си за празненствата по случай откриването на Суецкия канал. По този повод начело на еврейската делегация били равинът Авраам Меламед и директорът на училището – Авраам Розанес, който го поздравил на немски.)
- ⁵⁴ НБКМ Ор. отд. – ф. 112, № 5100, 21.04.1876 / 1292 – Нисан, 21.
- ⁵⁵ Размерите са дадени в източника с аршини, турско-османска мярка: 1 аршин = 0,68 см.
- ⁵⁶ НБКМ Ор. отд. – ф. 112, № 1668, 04.05.1876 / 1292, Маис, 4.
- ⁵⁷ BOA, Cevdet Tasnifi Adliye, 1815, 03.04.1874 / 1291, Сафер, 15.
- ⁵⁸ Дневникът на Авраам Розанес, параграф 48–49; 51–53.
- ⁵⁹ За чуждите консулства и за покровителствата над част от жителите на Русчук – евреи и неевреи – вж. по-нататък.
- ⁶⁰ Дневникът на Авраам Розанес, параграф 49.
- ⁶¹ За образованието, педагогиката и мястото на Авраам Розанес в промените, станали в тази област, вж. каквото е разказано подробно в осмата част на моята книга, спомената тук.
- ⁶² *Тодорова, О.* Образът на „нечестивия“ еврей в началото на XVIII – края на XIX век в българската литература и във фолклора. – БФ, 1994, № 3, 10–21; *Todorova, O.* The Nineteenth Century Bulgarians' Perception of the Jews, b. 3–4, 1995, 30–51; *Paunovski, V.* The Attitude of the Vilact Newspaper Dounav towards the Anti-Semitism, b. 4, 1994, 3–13; *Мутафчиева, В.* Представата за „другия“ (историческо изследване). – Във: Връзки на съвместимост и на несъвместимост между християни и мюсюлмани в България. С., 1998, 36–45; *Керен, Ц.* Съдбата на еврейските общности в Казанлък и Стара Загора по време на Руско-турската война от 1877–1878 г. (под печат).
- ⁶³ BOA, Meclis-i Vâlâ, 24930, 31.03.1866 / 1282 – Март, 31. Вж. превод на фермана, издаден от Абдул Меджид по молбата на Хахам Баши (Главният равин на Истанбул), в книгата на *Коен, бен Шимон-Фикали, Джусинео*: Евреите в мюсюлманското съдилище през XIX век. Ерусалим, 2003, 139–140 (документ 64). Желателно е да се обърне внимание, че молбата до Външното министерство е от месец март 1866 г., докато ферманът на Абдул Меджид е публикуван на 5 ноември 1840 г. Според нас историята се повтаря и доказва, че явлението на клеветите срещу евреите не е преставало и затова е имало нужда от подновяване на молбата двадесет и шест години след султанския указ на Абдул Меджид. Вж. още *Frankel, J.* The Damascus Affair: „Ritual Murder“, Politics and the Jews in 1840. Cambridge University Press, 1997.
- ⁶⁴ Дунав, XI, № 968, 4 май 1875; Знаме, I, № 18, 30 май 1875 са писали за същия случай, но с

антиеврейски и антиосмански подход. Там се казва, че детето е било отвлечено и заклано от равина на града, „специалист в касапския занаят [...]“. Вестникът се е произнесъл рязко срещу намесата на властите в защита на евреите от града, които предотвратили отмъщение от страна на българите християни за „убийците на деца“. За други случаи вж. в статиите, които сочихме по-горе, особено тези на О. Тодорова.

⁶⁵ Мутафчиева, В. Цит. съч., 40–42.

⁶⁶ Независимост, IV, № 21, 9 март 1874. В своя статия Л. Каравелов пише: „Продавачите на разпънатия Христос, евреите, продават стоките си на ниски цени, противно на глинените съдове, които жителите на Габрово [град, който се отличавал със занаяти и търговия в Централна България] продават и така разоряват българския народ, който и без това е беден“.

⁶⁷ Тодорова, О. Цит. съч., с. 38 сл.; Мутафчиева, В. Цит. съч., с. 42.

⁶⁸ Мутафчиева, В. Цит. съч.

⁶⁹ За тежкото положение на евреите от Дунавските княжества през първата половина на XIX в. вж.: *Feldman, E.* The Question of Jewish emancipation in the Ottoman Empire and the Danubian Principalities after the Crimean War. – JSS XVI/1, 1979, 41–74.

⁷⁰ PRO, O.F.78 1979, 21.08.1867, p.109–110. По тази тема вж. статията на Пауновски (Цит. съч., 7–10) за отношението на българската преса към евреите през онези дни.

⁷¹ Мутафчиева, В. Цит. съч., с. 41. (за обвинението на българските евреи в предателство и нападки срещу християните през войната от 1877–1878 г. вж. по-нататък).

⁷² Пак там, с. 42.

⁷³ Сред същите стереотипни изследвания по темата ще отбележим статиите на: *Vasilev, K.* The Idea about the Equality of the National Revolution and the Bulgarian Jews. – Annual, XIII, 1978, 15–28; *Мордехай, Й.* Освобождението на България от османско владичество и българските евреи. – Annual, III, 1968, 9–29.

⁷⁴ *Василев, А.* Социални и патриотически теми в старото българско изкуство. С., 1973.

⁷⁵ Пак там, 18–24. Подробностите там са много, но нис ще се задоволим само с общите „указания“ и ще представим само това от написаното за евреите.

⁷⁶ Изключителен пример намерихме в литографията на Страшния съд, намираща се в Археологическия музей в София. Не е известно откъде е тази литография, както и точно от кое време е (около средата на XIX в.). Сред образите на грешниците са представени и литовци, араби, руснаци и още представители на народи, чиято идентичност не е ясна, но между тях и жидове – едно от обидните наименования на евреите, които разпънали Иисус. Това, разбира се, е явление, което е изключително. (Нашите благодарности на г-жа Герова, която обърна вниманието ни към тази литография.)

⁷⁷ *Семерджиев, Хр.* Самоков и околността му. С., 1913, 221–233.

⁷⁸ *Мутафчиев, П.* Троянският манастир „Успение на св. Богородица“. – Във: Избрани произведения. Т. 2, 389–422.

⁷⁹ Вж. част от стенописа, за който става дума и който сме снимали в манастира. Снимките се намират в добавките към доктората и към книгата, която вече споменахме.

⁸⁰ В статията си *Тодорова, О.* Цит. съч., с. 18, пише: „[...] Във всеки случай този прякор (чи-фут) е възможно да бъде намерен главно във фолклора, но не и в църковните стенописи, където разпространения прякор е юдей [...]“. Видяхме по-горе, че изразът се повтаря и се появява и в пресата. О. Тодорова тълкува погрешно думата „чифут“ като превод от турски на думата „евреин“. Според речника на *Redhouse* същата дума означава освен еврейин, а също и подлец, скъперник, злонамерен и враждебен.

⁸¹ В книгата на *Василев, А.* Цит. съч., не намерихме никакво споменаване за стенописа на З. Зограф в Троянския манастир, или някакви сведения за същата църква, въпреки че първата част на книгата е посветена на развитието на мотива за Страшния съд в стенописите в църквите и манастирите в цяла България.

- ⁸² В оригинала – от ковчег. (Както е известно, евреите не погребват в ковчег.) Възможно е да се твърди, че издателят на цялата история е искал да очерни българите, но това твърдение не изглежда задоволително, тъй като отчетът бил изпратен до канцлера на Прусия и не може да се предполага, че в него има фалшиво преувеличение.
- ⁸³ RAAA, I.A.Q. (Türkei) 95.Bd.1; началото на документа е представено в: Българско националнореволюционно движение 1868–1874. Чуждестранни документи. Т. 1, 1868–1981. С., 1992, 57–58 (документ 16), но без събитието в гробището...! (Нашите благодарности на г-жа Лечева от Централния архив в София, която обърна вниманието ни към продължението на документа и също така ни го преведе. Както ни е известно, това е първото му публикуване.) Ото фон Бисмарк (1815–1898) е бил министър-председател на Прусия по същото време и един от влиятелните политици в Европа.
- ⁸⁴ HHStA – Wien, Port. № IV. 14.03.1868. (Нашите благодарности на д-р Панова за превода на документа.)
- ⁸⁵ ЦДА, ф. 1568, оп. 2, 19.04.1871; за по-горната сбирка (№ 1568, оп. 2), за наше съжаление, няма засега инвентарна номерация.
- ⁸⁶ НБКМ, Ор. отд. – R. 31, р. 74b – III, 23.05.1872/1289, Rebiyulevvel, 15.
- ⁸⁷ Пак там, р. 128a-II, 08.10.1872/1289, Şaban, 5. Евреинът Морено (Исраел) бил от фамилия Розанес, синът на най-големия брат Шломо (Саломон бен-Исраел), който починал млад и синовете му наследили правата му. Сестрата на Морено – Рахел, била съпруга на чичо му – Авраам Розанес. Човекът Мохош го споменахме по-горе, където обсъдихме фондацията „Хесед ве Емет“.
- ⁸⁸ Дунав, IV, № 258, 6 март 1868.
- ⁸⁹ Във в. „Дунав“ е публикувано, че той неуспешно е опитал да купи имуществото. На 19 март 1867 г. е имал още един провален опит. От същата публикация ние знаем, че мястото е било в центъра на града – близо до конака. Три месеца по-късно къщата и магазина са били продадени (26 юли 1867 г.). Най-вероятно е, че купувачът е бил Морено бен-Саломон (Розанес) – упълномощеният от Мохош.
- ⁹⁰ НБКМ, Ор. отд. – R 32, р. 86a-I, 21.07.1873/1290 Cemaziyelevvel, 25. За завещанието на Ково и предаването на магазина на организацията „Кол Исраел Хаверим“ – „Алианс“ вж. по-горе бел. № 38.
- ⁹¹ М.А.Е/С.С.С. Roustchouk, 28.11.1881, р. 29. Докладът на консула представлява общо описание на населението на Русчук, като много данни са валидни и за периода преди войната (1877–1878) като тази за защитата на поданиците от консулствата им. В края на войната почти всички консули са напуснали града.
- ⁹² Bugistre-Belleyssan, D. La Vérité sur les massacres de Bulgarie. 2e éd. Budapest, 1877, р. 65.
- ⁹³ Пак там.
- ⁹⁴ Дневникът на Авраам Розанес, параграф 49, 51; там е разказана постъпката в подробности.
- ⁹⁵ НБКМ, Ор. отд. – F. Rs, 60/5, р. 37, 02.07.1873/1290, Cemaziyelevvel, 6.
- ⁹⁶ Пак там, р.19, 25.10.1867/1293, Şevval, 6.
- ⁹⁷ Проучването за султан Абдул Хамид II е събрано от няколко източника, но по-специално ще отбележим книгата: Deringel, S. The Well Protected Domains. New York, 1998.
- ⁹⁸ Swallow, C. The Sick Man of Europe. London & Tonbridge, 1973, 84–85.
- ⁹⁹ Дойков, В. Г. Русе. Икономикогеографска характеристика. С., 1959, 37–39; Сиромасова, Ж. Русе през Възраждането. Русе, 1997, 202–203. Боевете край двете села, които споменахме по-горе, се смятат за едни от тежките битки в тази война и се споменават заедно с тези, които са се състояли край Шипка и Плевен.
- ¹⁰⁰ Улунян, А. Болгарский народ и русско-турецкая война 1877–1878. М., 1971, 69–70, 74; Сиромасова, Ж. Към историята на укрепителната система на Руско-турските войни (1768–1878). – ИИМ – Русе, VI, 1970, с. 64; Greene, F. V. The Russian Army and it's Campaigns in Turkey in 1877–1878. London (n.d.), 147–162.

- ¹⁰¹ Паунеску, Е. Малко известни сведения за град Гюргево от 1877. – ИИМ – Русе, V, 1998, с. 133.
- ¹⁰² Пак там.
- ¹⁰³ Пак там, с. 134.
- ¹⁰⁴ HHStA – Wien, Administrativer Gegenstand, F.8, Rustcchuk, 24/16 a, № XXXV, 25.03.1878. (Мойте благодарности на д-р С. Панова за превода на документа.)
- ¹⁰⁵ PRO.F.O., 78 2868, 17.12.1878, р. 18.
- ¹⁰⁶ Паунеску, Е. Цит. съч., с. 134.
- ¹⁰⁷ Сиромасова, Ж. Цит. съч., с. 208 – разказът за спасяването на българските жители и предотвратяване опожаряването на града се отнася за един от уважаваните в града българин – Иван Николов Ведър. Открихме един документ, представящ сътрудничеството между него и един от местните евреи – Бениамино Рафаело Нахмиас. Целият разказ за случилото се ще дадем по-нататък при обсъждането на евреите от Русчук по време на войната.
- ¹⁰⁸ Фамилия Розанес се обърнала към град Землин (дн. Земун) в Сърбия. Градът е разположен на бреговете на река Сава, срещу столицата Белград. До 1918 г. той е принадлежал на Австро-унгарската империя и в него е имало около 600 евреи.
- ¹⁰⁹ Известно време след като се установил, Мордехай извикал Авраам Розанес и семейството му да се присъединят към него. Цялото семейство било в столицата от ноември 1877 г. и чак докато бил подписан мирният договор през март 1878 г. През този период на Авраам Розанес и на съпругата му Рахел се родила дъщеря Симха София-Ребека (април 1878 г.). Авраам сам се върнал в Русчук, а по-късно и семейството му го последвало. Вж. *Хаим Розанес*. Мемоари, написани в чест на 70-ия рожден ден на брат му Шломо.
- ¹¹⁰ Вж. откъс от писмото му до „Алианс“ в продължението.
- ¹¹¹ Тук Шломо Розанес изпреварва бъдещето. Действително от края на юни 1877 г. руските войски се установили в околностите на Русчук и го блокирали, но както видяхме по-горе, мирният договор в Сан Стефано бил подписан на 3 март 1878 г. Чак след това е отменена османската власт в тази част на империята, която станала Княжество България.
- ¹¹² Bulletin de L'Alliance Israélite Universelle, 2em semestre, 1877, 21–22.
- ¹¹³ Пак там, с. 2.
- ¹¹⁴ ЦДА, ф. 1568, оп. 2.
- ¹¹⁵ След завършването на написването на книгата, а също и на настоящата статия, ни попаднаха много документи и подробности, на които скоро ще посветим отделен реферат. Също така ще направим това и за изследване на семейство Нахмиас, за подхода и историята му. В същия този труд ще трябва да уточним няколко исторически грешки, станали по време на написването на документите през февруари 1948 г. – 70 години след разкриване на събитията. Въпреки това, в онези факти няма такива новости, които да могат да променят същността на разказа за постъпката, която представяме тук.
- ¹¹⁶ Иван Николов Ведър се смята за основател на първото обединение на свободните зидари в България. Делото на спасението, както ще се изясни по-нататък, се базира на дружбата на братята в разказа (от двете страни на барикадата). Всички принадлежали към една и съща ложа и били верни на клетвата си, направили всичко да спасят града от гибел. Вж. *Шиваров, Н.* За Ивана Николов Ведър. – БС, 1915, № 5, 268–274; *Dumont, P.* La Franc-Maçonnerie D'Obedience Française a Salonique au Début du XXe Siècle. – *Turcica XVI*, 1984, 65–94.
- ¹¹⁷ Ахмед Кайсерли паша бил назначен в началото на май 1877 г. за главнокомандващ на войската в града, но е изпълнявал и длъжността на валия, след като предишният – Садък паша (Sadık paşa), бил назначен за министър на правосъдието. Източно време, 7 май 1877; Дунав, XIII, № 1168, 18 май 1877.
- ¹¹⁸ Първото обединение на свободните зидари в България се е състояло на 20 март 1879 г. в Русчук след приключването на боевете и било признато официално от Великия изток на Португалия на 9 март 1880 г. под името „Балканска звезда“. Същия ден било и тържест-

веното оповестяване на ложата в града: *Дойков, В. Русе. Биографията на един град. Русе, 2002, 111–114.*

¹¹⁹Вж. бел. № 112 по-горе.

¹²⁰AIU (Bulgarie), III-B 60, 02.06.1878. Тази депеша е възможно да се види в приложение към доктората и в книгата. Това било последното дело на Хаим Биджерано в полза на еврейската общност в Русчук. След това той се преместил в Букурещ, за да бъде равин на Сефарадската общност там.

¹²¹Вж. по-нататък отношението към еврейските жени в град Свищов.

¹²²В книгата на *Димитров, Г.* Странданията на българите и освобождението на България през 1877–1878 г. С., 1899 евреите са представени в отрицателна светлина като съучастници на османската армия и на мюсюлманското население в Карлово. За описанията на грабежите и доносничеството от страна на евреите спрямо християнските жители от града и отмъщението на последните по време на встъпването на руската армия там вж. с. 200, 206, 208–210. Повечето от случките са отречени от късните изследователи – евреи и неевреи, които отнесли написаното в книгата към националистическия и антиеврейския подход на *Димитров: Унджиев, И.* Карлово. История на града до Освобождението. С., 1968, с. 202, 212; така или иначе, еврейската общност на Карлово не подновила дейността си и след споменатата война не останали евреи в града. (Странданията и бедствията на евреите бежанци от споменатите градове, но особено от Казанлък и Стара Загора, са публикувани в отделно изследване.)

¹²³*Şimşir, B. N.* (hazırlayan), Rumeli'den Türk Golçileri, Belgeder, Doksanüç, cilt 1. Ankara, 1968.

¹²⁴Пак там, № 20 (05.07.1877), с. 130.

¹²⁵Пак там, № 337 (30.07.1878), с. 568.

¹²⁶Пак там, № 351 (23.08.1878), с. 583.

¹²⁷Пак там, № 329 (28.11.1878), с. 706.

Превод от иврит: *Ирина Стоянова и Соня Семах*
Научен редактор: *д-р Милена Тафрова*

АРМИЯТА И РАЗБОЙНИЧЕСТВОТО В БЪЛГАРИЯ ОТ ОСВОБОЖДЕНИЕТО ДО НАЧАЛОТО НА XX ВЕК

ВЕСЕЛИН ЯНЧЕВ

Veselin Yanchev, THE ARMY AND THE BRIGANDAGE IN BULGARIA – FROM THE
LIBERATION TILL THE BEGINNING OF XX CENTURY

The study deals with the genesis and evolution of one of the specific developments in post-Liberation Bulgarian society – the brigandage. Its grounds and specific evolution stages till the beginning of XX century are analyzed. The study examines duly the measures undertaken by the Bulgarian political leadership to cope with this problem and guarantee the public order and security in the state. Special attention is paid to the role of the newly-established Bulgarian army to handle the brigandage problem.

The problem is studied on the background of the institutional development of the newly-created Principality Bulgaria and the conflicts on its political scene. The conclusion drawn on the basis of the analysis points out that the solution of the problem is due to the continuous efforts made by all Bulgarian governments, as well as by Prince Alexander and Prince Ferdinand. At the same time some illegitimate acts of the political leadership and mistakes that occurred during the fight against brigandage are scrutinized. Their impact on the developments in the society and the state is also analyzed.

Първото българско правителство начело с Тодор Бурмов е изправено пред решаването на огромни и трудни проблеми, свързани с практическото приложение на Търновската конституция, изграждането на функциониращи институции, на инфраструктура и пр.¹ Буквално от първия ден на своето конституиране то заедно с младия български княз ще се сблъска с необходимостта да намери решение на проблем, който застрашава сигурността и бъдещето на самата държава – разбойничеството в нейните североизточни

райони. Още в първото си обръщение към народа правителството ще заяви, че ще предприеме необходимите мерки „за прекращаване на смутите и охраната на реда и спокойствието в пределите на княжеството“².

Разбойничеството е явление, което не е непознато за Османската империя. Слабостта на централната власт, огромната, неразвита в комуникационно отношение територия, пресеченият планински терен и обширните гори създават възможност за разбойническите шайки лесно да се укриват от преследванията на властите. Разбойничеството се явява и един не особено трудоемък начин за бързо забогатяване, което естествено изкушава. Наличието и противопоставянето между различните етнически и религиозни общности, населяващи империята, също се явяват фактор, подхранващ разбойничеството.

В хода на Руско-турската война се създава прекрасна хранителна почва на разбойничеството. То достига огромни размери, като в него се включват башибозуци, черкези, редовни войскове части³. Разбойнически действия се предприемат и от българи, които използват ситуацията за завладяване на имоти, лично обогатяване и пр.⁴ След края на войната наличието на окупационни руски войски спира процеса, но остават редица латентни фактори, които способстват за неговото развитие. Сред тях са неустановените граници с Румъния, Турция и Източна Румелия, позволяващи почти безпрепятствено движение и които също способстват за развитие на разбойничеството. Друг фактор е запазването на компактно и преобладаващо турско население в Североизточна България. Там Турция държи своите гарнизони в крепостите Шумен и Варна до юли 1878 г., което естествено му дава кураж и прави изселническия процес не така масов⁵. Наличието на разбити подразделения от турската войска дават допълнителни възможности в тази посока. Част от уволнените след края на войната турски войници, според официални сведения повече от 8500 души, се завръщат именно в този район. Останали без работа и имоти и свикнали с насилието, те лесно се отдават на разбойничеството. Бедността на населението също е фактор, генериращ разбойничество. Скритото у жителите оръжие, както и раздаденото от руските власти, дава възможност на разбойническите шайки да се въоръжават.

Освен посочените традиционни и нови причини за разбойничеството трябва да се прибавят и нежеланието на част от турското население да се примири с положението на подчинение спрямо християните, стремежът за мъст и реванш, за дестабилизиране на българската власт и внасяне на обстановка на несигурност и страх сред българското население⁶. Тези действия са подстрекавани и от официалните турски власти, които изпращат специални еми-сари, ходжи, за да бунтуват мюсюлманското население. Разпространяват се слухове, че правителството на падишаха скоро ще възстанови властта си в тези райони, както е станало в Одринско и както ще стане в Източна Румелия.

Целта е да бъде компрометирана българската власт пред Европа, страната да се представи като огнище на анархия и религиозни конфликти, неспособна да гарантира интересите на своите жители⁷.

Проблемът с разбойничеството рязко се изостря с изтеглянето на руските войски и преминаването на управлението в ръцете на българските власти. Създаденият вакуум веднага се използва от турското население, основно в Североизточна България, което бързо се организира и започва да напада градове и села. Впрочем още през март 1879 г. руските власти разполагат със сведения, че в Шуменско се готви въстание сред мюсюлманското население и че е създаден таен комитет, който е във връзка с Цариград. Целта е да се завладее отначало Шуменско и проходите по направление към Айтос, като по този начин се предизвика бунт в „четиригълника“. Въстанието трябва да даде възможност за вмешателство на турското правителство, което да добие протекторат над мюсюлманското население в района или да изиска за него някакви особени права. Планът бил подкрепян и от английски дипломати. През април до Дондуков достигат сведения за съществуването на таен комитет в Цариград, целта на който е поддържането на постоянно враждебно състояние сред мюсюлманското население в България. Предвиждало се такива комитети да бъдат устроени и в самото Княжество. Незабавно след оттеглянето на руските войски те трябвало да изпратят до Великите сили меморандуми с жалби за мними притеснения и несправедливости, вършени от българите, които да послужат като оправдание и обяснение на бъдещото въстание. Крайната цел е или откъсване на тези краища от България, или, след като ги опожарят и опустошат, турците да се изселят в Цариград. В тази връзка Дондуков препоръчва създаването на селски караули, които да охраняват селищата от грабежи и разбойничество и да съдействат на полицията за преследването и залавянето на въоръжени злоумишленици. Той разрешава отпускането на 11 хиляди пушки за селската стража, чието обучение трябва да се извършва от военни началници⁸. За да се предотврати евентуално турско надигане, Дондуков предлага на военния министър Д. Милютин последна да бъде изтеглена 33-та дивизия, разположена в Шумен, и да се пристъпи към обезоръжаване на мюсюлманското население. За успокояване на духовете на мюсюлманите да се обяви, че военната повинност за тях се отлага с една година, като получат право, ако не искат да служат в българската войска, да се изселят в Азия. На 30 април той пише на външния министър Н. Гирс, че поведението на мюсюлманското население в този район е „крайно съдържано и носи очаквателен характер, предвид на готвещи се някакви събития“⁹.

Събитията не закъсняват. В края на май и началото на юни 1879 г. в Североизточна България вече действат разбойнически шайки според официални сведения от по 100 и повече души, които водят сражения с полицейските части и с войската. На 16 юни разбойническа банда напада с. Омачкьой, Ески-

джумайско (Ралица, Търговишко). На 27–28 юни 1879 г. разбойници атакуват Осман пазар (Омуртаг). След двучасово сражение шайката е отбита. Разбойнически банди се появяват и в района на Ески Стамбул (Преслав), на Ески Джумая (Търговище) и в целия Тузлук. На 5 юли полицията и войската водят престрелки с бандите около селата Чауш кьой (Генерал Кантарджиево) и Теке (Оброчище), Ескиджумайско¹⁰. Според военния министър П. Паренсов тези действия представляват „въоръжено въстание, проявяващо се във формиране на напълно организирани шайки и нападение на българските села, с всичките атрибути на неударжимия мюсюлмански фанатизъм“. Паренсов счита, че своята отговорност носят и „новите господари“ – българите, които не бидейки ангели, използват ситуацията, за да си отмъстят за старите насилия¹¹. Въстанието се разпространява с извънредна бързина и се проявява в нападения, грабежи, пожари и убийства.

Тези събития предизвикват силно безпокойство сред местното население, което кара тамошните власти да търсят съдействието на столицата София.

Централната власт, спазвайки дадената декларация, само 5 дни след своето конституиране реагира незабавно и категорично. Инициативата е на военния министър ген. Паренсов, който в доклад до княза предлага да се прехвърлят войски от Западния в Източния отдел, като се съсредоточат в най-размирните райони, и да се обяви в този край военно положение. Само по този начин, според него, може да се унищожи в зародиш разбойничеството, което започва да приема „хроничен характер“¹². Предложените мерки от военния министър сочат, че в този момент държавата не може да разчита на полицията за опазване на обществения ред и сигурност в този край. Намираща се в първоначална фаза на своето организиране, без кадри и опит, полицията не е в състояние да се справи с обществена опасност от такъв размер. Дори според временния щат в Търновска губерния са предвидени 7 пристави и 376 жандарми, в Русенска – 11 пристави и 749 жандарми, а във Варненска – най-засегнатата от събитията – само 5 пристави и 213 жандарми¹³.

Но не само полицията, но и войската в този район се оказва недостатъчна. Поради милиционната система частите в Североизточна България са помалобройни (преобладава турското население, което на този етап не е викано на военна служба) и служат само в дадено окръжие, което ги прави трудно подвижни. Ето защо със заповед на княз Александър Батенберг от 10 юли 1879 г. в разбойническите райони са прехвърлени военни части от Западна България, където обстановката е относително спокойна: а именно 6-а Видинска дружина, 15-а Свищовска и две роти от 16-а Плевенска дружина, като са подчинени на началника на Източния отдел¹⁴.

Същия ден с Указ № 5, на основание чл. 47 и 76 от Конституцията, според доклад на военния министър и съгласувано с мнението на Министерския съвет, Варненска губерния, окръзите Разградски и Ескиджумайски (Търго-

вишки) от Русенската губерния, Османпазарски (Омуртагски) и Еленски окръг от Търновска губерния се обявяват във военно положение¹⁵.

Изложените мотиви за тази крайна мярка са необходимостта да се спре безпорядъка в посочените места, да се подкрепят местните власти и да се успокои мирното население, „от каквато вяра и народност да е“. Категорично се подчертава несъвместимостта на разбойнически действия с новите обстоятелства, когато князът и правителството са решени да гарантират „мирното преуспяване“ на всички жители.

На практика въведеното военно положение се изразява в правото на началника на Източния военен отдел на основание чл. 127. от Военносъдебния устав и чл. 227. от Войнския устав за наказанията да предава на Военен съд граждански лица и спрямо тях да се прилагат наказанията, предвидени за военните лица във военно време. Престъпленията, които ще бъдат разглеждани от военните съдилища и обявени в указа, са: явно въстание или нападение с оръжие на мирни жители или на длъжностни места, както на военното, така и на гражданското управление; умишлено убийство; разбойничество; подпалване на частно имущество; унищожаване на продоволствени и военни запаси или складове на казионно имущество. За тези престъпления Войнският устав за наказанията предвижда или смъртно наказание, или различни срокове затвор¹⁶. На началника на Източния отдел се предоставя правото да учреди в един от градовете, обявени във военно положение, Полеви военен съд, и окончателно да утвърждава присъдите, без да ги придвижва по касационен ред. Последният се упълномощава, в случай на смущения на общата безопасност, да вземе особени мерки за сигурност и сам да определи наказание за нарушаването им, като се задължава предварително да обяви тези мерки публично¹⁷.

Този указ е и първи опит да се конкретизира военното положение като повод и ред за обявяване, както и неговото съдържание. Причините за обявяване на военно положение в част от страната са основателно мотивирани и съобразени с Конституцията. Очевидно князът и Министерският съвет са счели за твърде голяма опасността за държавата, след като въвеждат военно положение и си делегират правото да управляват с наредби-законо. Основание за това е и фактът, че все още не са проведени избори за Народно събрание. Извънредното положение е обявено с княжески указ, в съгласие с министрите. Практическата страна на военното положение се изразява във въвеждането на Военнополеви съд, чиято юрисдикция се простира и върху гражданските лица за точно посочени в указа престъпления. Указът дава извънредни пълномощия на началника на Източния отдел, който получава правомощия на висша съдебна инстанция, както и правото сам да въвежда извънредни мерки за сигурност. Прави впечатление, че указът не разглежда въпроса за отношенията между гражданските и военните власти съотнесено

към изпълнението на чл. 74. от Конституцията, както и не посочва срок за валидността на военното положение и начина за неговото вдигане. С този указ централната власт прехвърля върху войската правомощията за справяне с извънредната ситуация чрез Военнополеви съд и извънредни мерки, без последните да бъдат посочени и конкретизирани.

В изпълнение на указа се създават не едно, а няколко военнополови съдилища – в Ески Джумая (Търговище), Шумен и Разград, и временни, за конкретни случаи – в гр. Осман пазар (Омуртаг) и Шумен. Съставът на тези съдилища е като на военните съдилища в мирно време, а делата се разглеждат според правилата, изложени в дял IV от Военносъдебния устав. Очевидно войската добре се справя с новите задачи, защото още на 29 юли 1879 г. Военнополевиет съд в Разград осъжда на смърт Арап Якуб Юсуфов и Ахмед Мехмедов за организиране и участие в разбойническа банда и за убийство. На 1 август Временният военнополови съд в Ески Джумая издава смъртна присъда чрез обесване на Юмер Молла Османоглу за създаване на разбойническа шайка и извършване на разбойническо нападение. На 5 август Временният полеви съд в гр. Осман пазар издава още три присъди за разбойничество – една смъртна и две „строг тъмничен затвор с тежки работи, с окови на краката (букаи)“ за 4 и 10 години. Постановява се след изтърпяване на наказанията престъпниците да бъдат въдворени в отдалечени от местоживеенето им места. На 20 август Временният военнополови съд в Шумен осъжда на смърт Ахмед Арабоглу, обвинен в разбойничество¹⁸.

Съдебните мерки са само част от общия комплекс действия на властите. Още на 15 септември 1879 г. с Указ № 210 жандармите във Варненска губерния се увеличават с 20 във всеки окръг, „додето се изтреби разбойничество“¹⁹.

В първото си Тронно слово на 21 октомври 1879 г. княз Александър Батенберг не премълчава проблема с разбойничеството, както и факта, че, въпреки мерките на правителството, спокойствието в Източна България все още не е възстановено. Той обаче е уверен, че злото „в късо време ще изчезне свършено“²⁰. Поради краткото си съществуване това Народно събрание не разглежда и не обсъжда въвеждането на извънредните мерки. Но в отговора на Тронното слово е записано: „Като не искаме да съдиме до колко е било необходимо да се въведе военно положение на някои части от отечеството ни, дето се било появило един вид разбойничество, ние би желали да се вземат необходимите и най-сгодни мерки за по-скорошното очистване на страната ни от тия разбойници, които угрожават личната безопасност на българските граждани и причиняват голяма вреда на развитието, търговията и промишлеността в тези места“²¹. Според К. Иречек в този абзац личал пръста на английския дипломатически представител У. Палгрейв, който е против извънредните мерки срещу турските разбойници и военното положение²².

Очакванията на княза не се оправдават. Убийствата, грабежите, нападенията и кражбите в Североизточна България не намаляват. Сред причините за това са и несъгласуваните действия между гражданските и военните власти, малките команди, изпращани за преследване на разбойниците, както и тромавата процедура на действие на военнополовите съдилища²³. Може би поради тези причини на 17 септември 1879 г. началникът на Източния отдел подполковник Куртъонов е уволнен за два месеца, формално в отпуск²⁴. Още на 24 септември военният министър обръща внимание върху сериозните недоразумения с гражданските власти, които често отказват да изпълнят исканията на военните командири. Той предупреждава последните да ограничат исканията си в рамките на действително необходимото²⁵.

На 18 декември 1879 г. от името на новия Министерския съвет начело с епископ Климент и съгласувано с военния министър Министерството на вътрешните работи издава специално Окръжно до губернаторите в местностите, обявени във военно положение. Като се подчертава, че при военно положение всички граждански власти са длъжни безусловно да се подчиняват на военните, „за да се изстреби съвършено и по-скоро разбойничеството“, Окръжното изисква губернаторите и окръжните началници да дават на военните части, натоварени с преследване и унищожаване на разбойничеството, „на минутата и във всичката пълнота всяко съдействие и всяка помощ“. В случай, че някой окръжен началник откаже съдействие или направи това ненавреме и не в цялата искана пълнота, то по доклад на военното лице военният министър и министърът на вътрешните работи са длъжни да вземат необходимите мерки за оказване на съдействие и наказване на длъжностното лице. За по-нисшите чинове на полицията и жандармерията войсковите началници получават право в случай на отказ да изпълнят заповед директно да ги арестуват, като съобщават това на окръжния управител. Населението се задължава да посочва разбойниците и техните помагачи, да предава на военните власти заловените разбойници и да дава коне за преследването им. В нарушение на Конституцията се изисква имуществото на несемейните разбойници да се изземва от кметовете и да се съхранява до решението на съда²⁶.

Цитираното Окръжно на Министерството на вътрешните работи детайлизира и конкретизира взаимоотношенията между гражданските и военните власти при военно положение, давайки големи правомощия в ръцете на последните, вкл. да искат уволняването на окръжни началници и да наказват полицейски чинове. Тази практика ще се запази като същностна черта на военното положение у нас. Изискванията към администрацията, полицията и местното население са завишени, а санкциите спрямо разбойниците се разпростират до отнемане на имущество.

И новите мерки не дават бързи и непосредствени резултати. Проявените себепристрастие и настойчивост на офицерите и войниците – като например

подпоручиците Берковски и Черковски в Ескиджумайски и Силистренски окръг, не успяват да прекършат разбойническата вълна²⁷. Въпреки зимата, броят на разбойниците и на техните нападения се увеличават. Нормалният живот в Североизточна България остава блокиран.

Началото на новата, 1880 г. започва със серия от нападения и грабежи в Разградско. Нападнати и ограбени са пътници турци и турски къщи. На 4 февруари е нападнато селото Султан (Невски, Поповско), а на 7 февруари четирима разбойници нападат къщи в село Калъчлари (Асеново, Търновско). На 8 февруари са ограбени две къщи в с. Сеид (Сеячи, Поповско). След четири дни седем разбойници нападат с. Паша къой (Мирово, Търновско). На 13 февруари в с. Кара къой е нападнат намиращият се там стражар, като 15-те разбойници действат заедно с кмета. През февруари 1880 г. Иречек ще запише в дневника си: „Разбойничеството расте“²⁸.

Тези събития заострят вниманието на управляващите. На 16 февруари 1880 г. министърът на вътрешните дела Тодор Икономов в Окръжно до губернаторите на Русе, Търново и Варна констатира, че в тези губернии числото на нарушителите на реда „от ден на ден става по-голямо“. В някои райони на Османпазарско (Омуртагско), Разградско, Провадийско разбойниците се разхождали „преспокойно“, нападайки и убивайки християни и мюсюлмани. Вследствие на това „свършено невъзможна“ ставала безопасността на пътищата и дори живеенето в тези краища. Като основна причина за това явление министърът сочи нежеланието на голямата част от турското население да приеме новия ред и се отдаде на мирен живот и работа. Подстрекавано и отвън, то желало да продължи и запази предишното си положение. Ето защо местното турско население оказвало пълна подкрепа на разбойническите шайки, като не само не съдействало, но и пречело на властите в борбата им с разбойничеството. Поради всичко това правителството решава да приложи „радикални средства“ за изкореняване на това зло. Тези мерки директно са насочени към турското население и предвиждат:

1. В обявените във военно положение области да се опишат „точно и без пропуск домовете и жителите им“. Да се съставят списъци на отсъстващите лица и се разследват причините за отсъствието им.

2. Жителите на турските села трябва да гарантират един за друг и да поемат отговорност за тези, които ще бъдат заловени като разбойници.

3. Всички подозрителни лица, известни с лошото си поведение, които нямат занятие и жилище, да се екстрадират в Турция.

4. Турското население се задължава да залавя или да помага в залавянето на разбойниците, а в случай че ги укрива или им помага, на селището се налага парична глоба. Първия път тя е от 10 до 25 франка, втория – от 25 до 50 франка, а третия – от 50 до 100 франка на къща. За четвърто провинение кметът и старейшините се предават на съд като съучастници на разбойниците.

5. При доказване, че в дадени къщи са пренощували разбойници, те „се събарят немедленно“.

6. На мюсюлманите се дава срок от един месец „да се смирят, приберат и предадат на мирните си занятия“.

В типичния за Тодор Икономов стил на балансираност и справедливост изпълнителите на тези мерки – окръжните началници, се предупреждават, че също подлежат на Военен съд при злоупотреби или безсъвестни мерки, които нанасят вреда или засягат мирни и невинни жители. Християнското население се предупреждава, че „за най-малката обида, сторена на турците“, ще се преследва и наказва от военни съдилища. Изисква се да не се допуска свирепа жестокост, прибързани решения и наказания²⁹.

Тези мерки, голяма част от които противоречат на Конституцията и по-скоро възпроизвеждат традиционното турско законодателство срещу разбойничеството, са твърде пожелателни, общи и трудноизпълними. След въвлечането на войската, изясняване задълженията на администрацията и на полицията, вниманието се съсредоточава върху местното турско население. Чрез засилване на контрола върху него и въвеждане на финансови и материални санкции правителството цели да сплаши и респектира главно ятаците на движението и оттук да ограничи и се справи със самото разбойничество.

Предложенията на вътрешния министър са подкрепени и от военния. На 7 март 1880 г., като обявява във военното ведомство циркуляра на вътрешния министър, ген. Паренсов обръща внимание на офицерите и войниците да оказват на гражданските власти исканото съдействие за унищожаване на разбойничеството. „Само при дружното и съвкупно действие на всички фактори на властта, подчертава военният министър, нарушителите на реда могат да бъдат спрени и гражданите да се отдадат на мирните си занятия“³⁰.

И тези мерки не се оказват ефективни. С приближаването на пролетта разбойническите нападения и действия зачестяват, придобиват по-организиран и масов характер. Варненският губернатор Стоянов докладва на 21 февруари, че в Шуменско и Силистренско са се появили многобройни разбойнически чети³¹. На 24 февруари следва доклад за появата на нова разбойническа чета, преминала от Румъния, която нападнала две села. Губернаторът Стоянов търси съдействие от войската и от българското правителство, което, според него, трябва час по-скоро да се споразумее с Румъния за поставяне на гранични кордони и спиране на разбойниците. Окръжният началник на Варна – Иванов, също уведомява за две разбойнически банди – от 9 и от 30 души, вършещи грабежи и убийства в района. На 27 февруари в селището Реджеп махала (Арковна), Варненско, се разиграва истинска битка. По сигнал на кмета в селото са обградени разбойническите главатари Чобан Хасан, Дели Хасан и Муса. Разбойниците се опитват да пробият обсадата, но 9 от тях са убити. Само Чобан Хасан успява да се спаси. В селището са изгорени 15 къщи. В

подкрепя на разбойниците от околните села пристигат 120 въоръжени турци и водят неколкочасови сражения, но са разпръснати. От българска страна е убит само един войник³². Това сражение, както и направените разкрития (за ловено е послание от няколко турски кметове до убития Дели Хасан, в което го канят за предводител на готови 500 ратници, както и списък на 50 души от 23 турски села, очевидно готови за борба срещу българската власт) карат варненския губернатор да мисли, че се готви въстание. Според него то може да бъде предотвратено чрез изпращането на нови войсковы части в района.

Събитията като че ли потвърждават тези опасения. В началото на март разбойнически части действат в Провадийско, Варненско, Силистренско, Тутраканско, Еленско, Османпазарско (Омуртагско). Местното население, чиито живот и имот са непрекъснато под заплаха, не може да се придвижва и спокойно да се труди, протестира срещу бездействието на властите и иска предприемането на най-строги мерки³³. На 28 февруари шейсетчленна разбойническа чета пристига във Варна по море от Цариград с цел да се прехвърли в Айтоския балкан. На румънска територия се съсредоточават нови турски разбойнически банди, готови да нападнат българските погранични села. На 10 март разбойниците преминават границата и веднага се сблъскват с една българска потеря. Изпратена е една рота войници и една сотня кавалерия, за да прикрият границите³⁴.

Възобновяването на разбойничеството в Североизточна България и опасната политическа тенденция, която то придобива, предизвиква реакцията на Военното министерство. По заповед на ген. Паренсов от 5 март 1880 г. се усилюват войските в този район и се създава специален Източен отряд. В него влизат частите от Източния военен отдел – Севлиевска № 14, Търновска № 17, Габровска № 18, Шуменска № 19, Варненска № 20, Еленска № 21, Разградска № 22, Русенска № 23, Силистренска № 24 дружина и конните сотни Търновска № 3 и Шуменска № 4. От Западния военен отдел в отряда се включват Ломпаланска № 7, Видинска № 10, Свищовска № 15, Плевенска № 16 дружина и Видинската № 2 конна сотня. Те образуват временно отделна бригада със самостоятелно командване. Назначава се командир на отряда – подполковник Бабарикин, който се ръководи директно от военния министър. Във военносъдебно отношение той се ползва с правата на главнокомандващ с ограничения, които са посочени в специална инструкция на военния министър. Началникът на отряда дава указания на военния прокурор. Нему е подчинен по отношение на мерките срещу разбойничеството и началникът на Източния военен отдел³⁵.

Така в началото на 1880 г. повече от половината българска армия е съсредоточена в източните краища за борба с разбойничеството. След като, макар и подсилен, Източният отдел не успява да се справи със ситуацията, сега се създава ново образувание – отряд с по-крупен числен състав и ко-

мандване, ползващо се с още по-големи правомощия във военно и съдебно отношение.

Съсредоточаването на войската в източните райони на страната води до нарастване интензивността на сблъскванията между военни и полицейски части и разбойническите банди. В силистренското село Армутлии (Крушари) са заловени 18 разбойници. На 20 март между селата Арабаджии (Возарци) и Караагач (Снягово), Добричко, се води сражение между войската и разбойниците, при което падат убити 4 войници и 8 разбойници. Четирийсет бандити са принудени от 100 войници и 50 жандарми да се разбягат в Румънска Добруджа. В с. Дерекьой, Разградско, след като разбойници убиват един българин, изпратената потеря залавя 6 от тях. На 26 март при с. Кара дърлъ (Моравка), Добричко, жандармерийски отряд се сблъсква с разбойници, при което трима от жандармите са ранени. На помощ пристигат войскове части – един взвод, командван от подпоручик Попов, и 21-ва Еленска дружина. В завързалото се сражение е убит унтерофицер Крумов и двама войници, а осем са ранени. От разбойниците, които наброяват 40–50 души, само един е убит. Ранен е водачът им Дели Осман, който е заловен по-късно³⁶.

Неслучайно при второто си Тронно слово от 23 март 1880 г. князът е значително обезпокоен и ясно декларира, че не може да премълчи „печалните събития“ в източната половина на страната. Отново обаче той е обнадежден, че с действията на правителството „това зло скоро ще се прекрати“. Депутатите също обсъждат въпроса с разбойничеството в източните части на страната и настояват да се вземат решителни мерки³⁷. Тяхното безпокойство е предизвикано и от телеграмите, получени в края на март и в началото на април в Народното събрание, в които населението от Лудогорието иска да се вземат мерки срещу разбойничеството и най-вече да се изпрати още войска. В една от тях, получена от Осман пазар, са казва: „Турското върлуване от ден на ден взема големи размери. Малочисленото българско население е в голямо безпокойствие и опасност. Войската и жандармерията преследват разбойниците, но са недостатъчни“. Това кара П. Славейков, който по това време е председател на II ОНС, лично да обещае на кмета на Ески Джумая, че войска ще бъде изпратена³⁸. Разбойничеството в България става обект и на европейската преса и най-вече на виенските вестници³⁹.

През втората половина на април войската отбелязва един от тай-големите си успехи срещу върлуващите шайки. Плевенската дружина успява в село Саръкованлък (Медовец), близо до румънската граница, да екзекутира 4 разбойници „за агитация против правителството“. Арестувани са 43, от които 20 са осъдени на строг тъмничен затвор и заточение. Това има отрезвително действие и върху турското население, което обещава да не скрива повече разбойниците и да се подчинява на властите, но разбойническите действия не престават⁴⁰.

На 30 април 1880 г. командващият войските на Източния отдел докладва във Военното министерство, че в сражение при с. Белибе Четели (Бяла река, Булаир), Варненско, са убити 7 разбойници, а войската дава 1 убит войник и 4 ранени. Цялото село е изгорено, защото почти всички жители вземат участие в нападението срещу войската⁴¹. Именно това сражение, описано от К. Иречек в неговите „Пътувания по България“ и буквално преразказано от С. Радев в „Строителите на съвременна България“, става „най-популярното“ сражение на българската войска с разбойниците⁴². Според Иречек на 25 април, за да бъде обезоръжено, това село е било обсадено от една рота от Ломския полк, но войската намерила там само жени и старци. Мъжете били отишли в съседното село Ахлий (Страцин), Бургаско, тогава в Източна Румелия, където 18 имами се молили за дъжд, но, твърди Иречек, „турците от цялата околност се събирали там на въоръжено събрание“. През нощта на 26 април от околните села дошли башибузуци, които на сутринта обсадили ротата в селото. Турците били водени от Чобан Хасан. Завързало се сражение, а Чобан Хасан поискал чрез парламентър майор Манаев да очисти селото. След шестчасов бой войската дала 1 убит и 5 ранени. Получила подкрепление от 700 въоръжени български селяни и две и половина роти редовна пехота, на сутринта войската започнала нападение, изгонила турците, а селото за наказание било запалено. Четирима пленници били обесени на клоните на едно голямо дърво с конски юзди в Реджеп махала. Чобан Хасан избягал, но скоро бил застрелян в сражение с румелийската милиция. Няколко дни след това командването на войските и района преминало в ръцете на новия военен министър Ернрот⁴³.

Тези събития имат обаче по-различен контекст, проявление и последици. Проблемът започва оттам, че границата между България и Източна Румелия в района на Айтос и Анхияло – Месемврия (Поморие – Несебър) не е маркирана и добре охранявана и често се преминава от грабителски разбойнически шайки. Правителствата на двете български части се споразумяват да сложат край на това положение. Още през месец март българските войски заемат няколко селища дотогава в Източна Румелия, но по Берлинския договор, принадлежащи на Княжеството. На 24 април те окупираат и Белибе. Действително повече от 600 от жителите на селото са в с. Ахлий, където със свои въоръжени хора присъства и Чобан Хасан. По обяд на 25 април 200 въоръжени и 200 невооръжени турци под командването на Чобан Хасан и Балджиоглу обграждат селото и поставят ултиматум на капитан Маноев да го опразни. След като получават отказ, те започват престрелка, която трае до 4 часа следобед. Войската успява да отблъсне бунтовниците. Освен Белибе са запалени и още две турски села, но не от войската, а от българите, които я придружават. Това предизвиква паника в цялата околност. Жителите на населените места ги напускат и търсят спасение или в планината, или в по-големите селища и

градове. Техните имоти и покъщнина стават обект на грабежи и опожарявания, извършвани както от българи, така и от турци и гърци. За това на практика способства бездействието на полицейските и административните власти в Бургас, Анхиало и Месемврия. Тези факти са изяснени от специална анкетна комисия, която посещава района на 8 юли 1880 г. и изготвя съответен доклад. Комисията е категорична, че причина за случилото се е нежеланието на мюсюлманските села да бъдат подвластни на България, както и тяхното искане да останат под администрацията на Източна Румелия⁴⁴.

Събитията имат своята интерпретация и в мемоарите на Т. Икономов, който доказва изводите на анкетната комисия, а не на Иречек и Радев. Като сливенски префект в края на 1879 г. Т. Икономов се споразумява с Чобан Хасан да охранява реда по границата с България в Айтоския Балкан срещу заплашане. От своя страна главатарят на разбойниците се задължава да спре нападенията срещу администрацията и населението и да изпълнява само заповедите на Икономов и неговите наместници. Според Икономов турците така едностранчиво и фанатично разбрали тази негова заповед, че през пролетта на 1880 г. отказали да се подчинят на българските власти и при Белибе се съпротивлявали с оръжие⁴⁵.

Цялостната обстановка, а не събитията по границата с Източна Румелия, е причината либералното правителство на Драган Цанков, поело управлението на страната на 24 март 1880 г., да начертае нова програма за борба с разбойничеството. На 21 април Министерският съвет обсъжда въпроса с положението в Североизточна България и отчита, че взетите мерки са недостатъчни. Решава се Народното събрание да препотвърди военното положение, а на военния министър да се дадат извънредни пълномощия за справяне със ситуацията. Всъщност това е качествено нов момент – включването на Народното събрание при регламентацията на военното положение. На 26 април министър-председателят Драган Цанков внася предложението в Народното събрание, мотивирайки го с необходимостта да бъде концентрирана цялата власт по справянето с разбойничеството в едно лице, което да действа намясто и да има правомощия да взема и нови мерки според нуждата. След кратка дискусия Народното събрание приема предложението от Министерския съвет закон, който постановява, че на военния министър генерал К. Ернрот се дават временно извънредни (чрезвычайни) пълномощия, като му се подчиняват всички военни и граждански власти в районите, обявени във военно положение, и му се предоставя правото да предава на военен съд жителите, обвинени, че имат отношение към разбойничеството. Той получава право да отстранява полицейските чиновци до окръжен началник, вкл. и да назначава такива по свое усмотрение. Със закона се отменя циркулярното на вътрешния министър от 16 февруари 1880 г.⁴⁶

Този пръв български закон, приет от Народното събрание, дава огромна

военна, административна и съдебна власт в ръцете на военния министър с цел окончателно справяне с разбойничеството. Законът е в противоречие с конституционните норми, но очевидно целесъобразността взема връх над иначе гръмко пропагандираната от либералите вярност към Конституцията. Както пояснява Драган Цанков, пълномощията се изразяват и в правото на министъра сам, намясто да преценява необходимостта от нови мерки и да ги въвежда. След като началникът на Източния отдел и началникът на Източния отряд се оказват в несъстояние да се справят с проблема, висшата законодателна власт упълномощава представител на изпълнителната власт да действа според необходимостта.

В изпълнение на закона на 1 май 1880 г. князът упълномощава ген. Ернрот да замине в Източния отряд, а за управляващ Военното министерство назначава подполковник Каменички. Ернрот изпълнява задачата „с голяма вещина“. Той създава селска стража от местни жители, въоръжени с пушки от правителството, въвежда за селата обща отговорност за престъпленията, извършени в техните землища, безкомпромисно наказва заподозрените и заловени разбойници. Провинилите се села са подложени на „екзекуции“⁴⁷. Очевидци свидетелстват, че по негова заповед цели села, обвинени в поддържане на разбойниците, се опожаряват, а жителите им се изселват другаде. Като премахва института на военните прокурори, Ернрот ускорява съдебната процедура. Разбойниците се осъждат от Военнополевия съд и обесват в срок от 24 часа, като самият той потвърждава присъдите телеграфически⁴⁸.

В началото на месец май при с. Семерел (Семирци, Търговишко) 9 полицаи се сблъскват с 20 конни и 40 пеши разбойници. Полицаяте са обградени и искат помощ. Началникът на Източния отдел изпраща 30 войници и 10 конни жандарми. На помощ пристигат и представители на местното население – около 30 души, въоръжени и невъоръжени, но разбойниците убиват един от полицаите, 4 изгарят и се оттеглят с населението на селото. На 4 юни 3-та рота от 10-а Видинска дружина влиза в сражение при с. Емир Гази (Кракра, Варненско). С помощта на полицията и местни жители разбойниците са обградени и са избити 10 души от шайката на хванатия по-рано Етем Оглу Шабан. На 5 юни при село Сюлейман кьой (Новогорци, Търновско) първа рота от Видинската 10-та дружина попада на разбойническа шайка. Двама от разбойниците са убити, двама са ранени, а от войниците един е убит и един – ранен. Разбойниците успяват да се оттеглят в гората⁴⁹. През юли обстановката се стабилизира и част от войските са върнати в предишните им местожителства.

Наличието на разбойнически банди в източната част на Княжеството, проблемите с турските бежанци и техните имотите ще дадат повод на Турция и на представителите на Великите сили да обвинят българското правителство, че притеснява турското население. На 7 юли 1880 г. министър-предсе-

дателят и министър на външните работи Д. Цанков ще изпрати циркуляр до представителите на Великите сили и Турция в София. В него той признава, че разбойничеството е „една от най-големите трудности при нашето вътрешно организиране“, но правителството е взело извънредни мерки за неговото решаване и вече има резултати. Вината обаче лежи върху Високата порта, която вербувала скитащи лица и ги изпращала в България да разпалват разбойничеството, пренасяла ги с кораби и ги снабдявала с боеприпаси. Цанков уверява агентите, че събитията в с. Белибе са му били предсказани от нашето агентство 10 дни по-рано, заедно с водачите на това въстание, което е твърдение постфактум и трудно доказуемо. Безнаказаното приемане на разбойниците на турска територия, според Цанков, е свидетелство, че турското правителство е заинтересовано да не допусне възстановяване на реда в Княжеството⁵⁰.

Мерките на правителството и действията на войската и полицията под умелото ръководство на ген. Ернрот действително водят до ограничаване и временно прекратяване на разбойничеството в Североизточна България. То е потушено, но не и ликвидирано⁵¹. Благоприятни се оказват и други фактори. Самата Турция оттегля подкрепата си от разбойническото движение в България, тъй като затрудненията с Гърция и Черна гора ангажират изцяло вниманието ѝ. През септември в Източна Румелия е предаден и убит Чобан Хасан, един от най-известните главатари на разбойничеството.

За заслуги при потушаване на разбойничеството в Източните области князът със заповед от 30 август 1880 г. произвежда от майори в подполковници командирите на артилерийския полк. Леонов и на Видинската № 10 дружина Масалов. От капитани в майори са произведени командирите на пешите дружини: Врачанска № 8 – Попов, Севлиевска № 14 – Кашталинский, Плевенската № 16 – Соколский. Петима офицери са произведени от поручици в капитани, а един от подпоручик в поручик⁵². По-късно, на 5 ноември с Военен орден IV степен ще бъдат наградени и 18 нисши чинове за отличие при потушаване на разбойничеството⁵³.

На 15 октомври 1880 г. при откриването на Втората сесия на II ОНС князът ще благодари на войската за положените усилия за слагане край на разбойничеството. „Считам го за моя длъжност, господа, обръща се той към народните представители, да спомена услугите, които войската е принесла и трудовете, които е претърпяла, за да положи край на разбойничеството във въсточната част на княжеството.“⁵⁴

На 25 октомври в Народното събрание е внесен законопроект за прекратяване действието на закона от 26 април 1880 г. На 19 ноември народните представители с благодарности към военния министър, който употребил пълномощията „твърде уместно“, приемат предложението⁵⁵. На 20 ноември 1880 г. с указ князът утвърждава приетия от Народното събрание Закон за

отменяне на закона от 26 април и вдигане на военното положение от 30 ноември, „тъй като в този край всякъде е установено спокойствие“⁵⁶. Като знак на умиротворение е и указът от 28 ноември, с който Александър Батенберг съкращава срока на тъмничното затваряне наполовина на всички, осъдени от военнополовите съдилища за разбойничество⁵⁷.

Така завършва един цикъл от първоначалната регламентация и практическо изпълнение на вътрешните функции на българската войска. Обстоятелствата принуждават централната власт да конкретизира съдържанието на военното положение и да делегира извънредни пълномощия на военния министър, непредвидени в самата Конституция. Утвърждава се практиката князът да обявява военното положение с указ и с указ то да бъде вдигано. На практика първото действащо Народно събрание препотвърждава указа за военно положение и то взема решение за неговото спиране. Съдържанието на военното положение също се фиксира чрез указ.

С действията на Ернрот приключва първият етап от борбата на българската държава срещу разбойничеството, етап, в който то е поставено преди всичко на национална основа и използвано като външнополитическо средство за нейната дестабилизация и компрометиране. През този етап разбойничеството се осъществява основно от турското население, организирано в големи разбойнически шайки от 50, 100 и повече човека, подклаждано от верски фанатизъм и очакващо промяна на ситуацията. През зимата на 1879–1880 г. то има партизански характер, а през пролетта е направен опит за общо организиране и централизиране. Безкомпромисните мерки на българските власти и оттеглянето на подкрепата от страна на турската държава ще придаде нов характер и измерения на това явление, но то вече няма да се възприема като заплаха за националната и териториалната сигурност на държавата. Макар и не съвсем юридически и конституционно издържани, действията на българската държава като цяло дават резултат и утвърждават авторитета ѝ в района.

Появата на разбойничеството в Североизточна България представлява сериозен тест за способностите и възможностите на младата българска армия и изиграва голяма роля за развитието ѝ. Освен че се показва неуместността на нейната милиционна организация, войската за първи път проявява своите „вътрешни функции“ в защита на държавността, влиза във взаимодействие, като оказва съдействие на гражданските власти и се проявява като средство за налагане на държавната принуда. Издига се и нейният престиж сред българското и турското население. Както ще напише Иречек: „Младата българска войска се държи добре в тази партизанска война“⁵⁸.

Радикалните мерки от 1880 г. имат своето въздействие и през следващата, 1881 г. Без да е окончателно изчезнало, разбойничеството значително намалява и се проявява по-слабо. Мирното и спокойно поведение на мюсюл-

манското население дава основание да се освободят част от осъдените от военнополовите съдилища, за да се върнат към нормалния живот и да се облекчи тежкото положение на техните семейства. По предложение на военния министър ген. Ернрот с указ на княза от 12 юни 1881 г. от затворите са освободени общо 47 души, от които 36 турци и 11 българи, осъдени от военнополовите съдилища във връзка с разбойничеството⁵⁹. В края на годината със съдействието на местните жители турци е унищожена разбойническата шайка на Фета Оглу, действала в Ескиджумайско и Търновско. За да бъде стимулирано местното население да продължи съдействието на властите, князът определя парични награди на четирима местни турци, помогнали при справянето с разбойниците⁶⁰.

Една от първите стъпки на режима на пълномощията по реформиране на държавния организъм е свързана с преустройството на полицията. За разлика от намеренията на либералното правителство да превърне жандармерията от правителствена в земска или местна стража, подчинена на общинските власти, правителството на княза решава да я подчини на Военното министерство⁶¹. Мотивите са, че само това е начинът жандармерията да получи добра организация и устройство, здрава дисциплина и системен контрол, които ще ѝ позволят да изпълни своето назначение – да се превърне в държавна стража, която пази и гарантира обществения ред – главно в селата и по пътищата, което означава и намерение да поеме вместо войската борбата с разбойничеството. Общото виждане е под непосредствените грижи на военните власти да се намира личният състав, обучението, дисциплината, въоръжението, облеклото и икономическото управление. При изпълнение на своите задължения за опазване на общата безопасност, реда и тишината жандармерията остава подчинена на гражданските власти⁶². Тези принципни начала са развити в изготвения от генерал Крилов, подполковник Ремлинген (назначен за временно управляващ Министерството на вътрешните дела), подполковник Логвинов и д-р Иречек „Привременен устав за устройството на жандармерията“. В устава ясно проличава противоречието между организационно-командното положение на жандармерията, подчинено на военния министър чрез началника на жандармерията, и функционалното, което е подчинено на окръжните управители, околийските началници и полицейските пристави. Според чл. 13. „военните, съдебните и гражданските власти могат да искат съдействието на жандармерията устно или писмено, според обстоятелствата, чрез административните власти“⁶³. Уставът не изяснява въпроса как жандармерията ще иска съдействие от войската.

С указ на княза от 26 юли 1881 г. този устав влиза в сила.

Опирайки се на европейския и източнорумелийския опит, създателите на този проект се надяват жандармерията да се превърне в действащ орган на изпълнителната власт и да освободи армията от нейните вътрешни задължения. Тези намерения не се реализират.

В началото на пролетта на 1882 г. разбойничеството отново се активизира. Причините могат да се търсят в радикалните политически преобразувания, промените в границите на окръзите и околияте, преминаването на селата от една в друга околия, промените в полицията. Това показва непостоянството и нестабилността на централната и местна власт, които събуждат разбойничеството. Разбойнически чети се появяват в Русенско, Разградско, Силистренско, Варненско, Провадийско. Същинското разбойническо огнище е в района между Ескиджумайско, Омуртагско и Кесарево, Търновско.

Още на 8 май проблемът е обсъден от назначеното от княза наместничество и от Министерския съвет, които решават да се приемат предложените още през 1881 г. от няколко окръжни управители мерки⁶⁴. На 18 май с.г. вътрешният министър Гр. Начович изготвя доклад, в който отбелязва, че разбойническите чети в източната част, „ако и да не представляват някоя опасност за общия ред в княжеството, все пак са извор на безпокойствие, както за мирното население [...], така и за властта“. Това е принципно нова ситуация, когато разбойничеството се разглежда като опасност за обществения ред и сигурност в регионален, но не и национален мащаб. Не се констатира и особено опасната и проявила се през 1879–1880 г. антибългарска политическа тенденция. Тази оценка определя и характера на предприетите мерки.

Начович се солидаризира с предложенията, направени от Разградския, Ескиджумайския и Шуменския окръжен управител. Те искат от централната власт да се отпуснат средства, с които да се наемат тайни полицейски агенти със задача да следят и донасят за всяко движение сред турското население, за появата на шайки, емисари и въобще на действия, насочени срещу реда и спокойствието в района. На второ място те предлагат да получат право да налагат глоби и наказания на селата, които не изпълняват караулните си задължения или укриват разбойници. Трето искане е полицията да задържа и екстрадира подозрителни лица без занятие, за които местното население не гарантира. Четвърто – ако тези мерки се окажат неефективни, да бъде разрешено на окръжните управители, в съгласие с военните власти, да се поставят в някои централни села военни постове, които да се издържат от населението на околността. Тези предложения са одобрени от Министерския съвет и от Държавния съвет, като последният препоръчва на Министерството на вътрешните дела да помисли върху подобрието на положението на жандармерията, като цел и задачи, и да се изработи проект за изменение на „временния правилник за жандармерията“. Последното Държавният съвет разглежда като условие за ефикасното изпълнение на програмата. Тя е утвърдена с указ на княза от 26 май 1882 г.⁶⁵

На практика тези мерки преповтарят предложенията на Т. Икономов за въвеждане на колективна отговорност на местното население и засилване правомощията на местната администрация. Нов момент тук се явява идеята

за наказване на населението, подпомагащо разбойничеството, чрез настаняване на войски, известно като „екзекуция“ – практика, използвана по време на кампанията през 1880 г.

В свое заседание от 14 юни 1882 г. Министерският съвет решава да се отпуснат от правителствените складове достатъчно количество оръжие и патрони, с които да се въоръжат караулите за борба с разбойничеството⁶⁶. В изпълнение на препоръките на Държавния съвет на 3 юли 1882 г. жандармерията е разформирана и е създаден Корпус на драгуните⁶⁷. По замисъл той трябва да представлява конна част, която при мобилизация да допълва войската и покрай военната си подготовка да изпълнява и полицейски функции. Драгуните в столицата преминават на подчинение на софийския градоначалник, което ще рече, че излизат от състава на Военното министерство. На част от корпуса, останал под военно командване, се възлага охраната на жп линията Русе – Варна⁶⁸. Новосъздаденият Драгунски корпус действително активно се включва в борбата срещу разбойничеството, но и сам се превръща в символ на произвол и насилие.

Тези стъпки на Вътрешното министерство, както и отпуснатата сума от 40 000 лв. на окръжните управители в района, не успяват да предотвратят разбойничеството. То се разширява и по обхват, и по интензивност. Окръжните управители и околийските началници от Североизточна България непрекъснато докладват в София за разбойнически прояви. На 9 юли трима разбойници нападат джамията в с. Кюсе кьой (Кьосевци), Османпазарско, докато селяните са събрани на молитва, и ги ограбват. Същото, но от други 6 разбойници, водени от Дели Ахмед, е извършено на следния ден в с. Пунарлий (Изворник), Провадийско. На 15 юли 12 разбойници нападат край с. Кара Чулфалар (Козма Презвитер), Добричко, няколко пътници, между които и един руски капитан. Въпреки организираното преследване от полицията и местни хора, те успяват да се измъкнат и продължават обирите⁶⁹. Особено активни са разбойниците в Ескиджумайско, Шуменско и Кесаревската околия на Търновското окръжие. Там действат няколко шайки от 20–30 души, които нападат не само цивилното население, но и войската.

Всичко това кара новия министър-председател и министър на вътрешните работи генерал Л. Соболев в доклад до Министерския съвет от 19 юли 1882 г. с печал да констатира, че, въпреки четиригодишните усилия, „не минава ден да не стане някъде нападение, обир и дори убийство“. Ето защо правителството решава окръзите Ескиджумайски, Шуменски и Кесаревската околия от Търновски окръг да бъдат обявени „привременно“ във военно положение. На военния министър, заедно с този на вътрешните работи и правосъдието, се предоставя правото да вземат необходимите мерки за справяне с разбойничеството. Те предвиждат да се учредят в няколко пункта военни съдилища, на които да се предават делата, свързани с разбойничеството. На

тези съдилища подлежат на съдене всички лица, независимо от кое ведомство са, ако са замесени с разбойничество. Наказанията, които ще бъдат налагани, ще бъдат същите, както при престъпления във военно време. На 19 юли 1882 г. с княжески Указ № 532 военното положение в посочените райони е въведено⁷⁰.

Указът е съпроводен с „Привременни правила за унищожаване на разбойничеството в Източните области на Княжеството“, издадени от военния министър ген. Каулбарс на 19 юли 1882 г. в Осман пазар (Омуртаг). Според тези правила местата, в които се е появило разбойничество, се разделят на четири района: 1. Еленски – с околии Еленска, Кесаревска, Поповска и Търновска; 2. Ескиджумайски – включващ Ескиджумайска, Разградска и Османпазарска околия; 3. Шуменски район – с Преславска околия и Делиормана, и 4. Варненски район – с Варненска и Провадийска околия.

Начело на всеки район се назначава военен началник, който се подчинява на главен районен началник. Последният има право да изменя разпределението на района и да включва нови места в него при поява на разбойничество. До второ нареждане четиримата военни началници се подчиняват на началника на Шуменския военен лагер подполковник Поднелиук. По-късно за главен районен началник е назначен полковник Редкин. В разпореждане на районните началници се дават следните войскови части: на майор Рудановски, началник на Еленския район – четири роти от Еленската дружина, две роти от Севлиевската дружина и една конна сотня; на майор Татаринов – началник на Ескиджумайския район – Габровската дружина от четири роти и една конна сотня; на майор Дикенлейн, началник на Шуменския район – войската, събрана в Шуменския лагер, която представлява и резерв на всички райони; на майор Аурениус, началник на Варненския район – Провадийската дружина от четири роти. На подчинение на районните началници са и служещите в Драгунския корпус. В случай на нужда те имат право да въоръжават и използват и местното население, както и да вземат от него на реквизиционни начала, но срещу заплащане, ездитни и товарни коне. Член 8. задължава местните административни органи да изпълняват „безотлагателно и безусловно“ всички искания на районните началници, отнасящи се до разбойничеството. Възприета е и системата на „екзекуции“. Според чл. 9.: „Районните началници имат право в селата да провеждат военни екзекуции и населението е длъжно да храни на своя сметка войската“. Последното се задължава да плаща щетите, направени от разбойниците. Освен това военните началници получават правото при неизпълнение на исканията на войската от населението да налагат глоби до 10 лв. на семейство и да изселват всяко лице, което дори косвено поощрява разбойничеството. Правилата предвиждат във всеки район да бъде учреден „Ускорений полевий военен съд“, който да работи въз основа на особена инструкция⁷¹. Присъдите се утвърждават от районните

началници, като само при смъртна присъда се докладва на главния районен началник. На районните началници и на войските, ангажирани с унищожаването на разбойничеството, се отпускат допълнителни средства⁷².

Прави впечатление разминаването между указа за военното положение и привременните правила. Докато указът на княза се отнася само за два окръга и една околия, правилата се въвеждат практически за цяла Североизточна България. Те допускат създаване на военнополови съдилища, без дадени райони да бъдат обявени във военно положение, което е в противоречие със съществуващите Военносъдебен устав и Войнския устав за наказанията. Техните изисквания са пренебрегнати и при регламентиране на дейността на военнополовите съдилища, тъй като са предвидени нови „особени“ инструкции.

На 23 юли с Указ № 533 във военно положение е обявено и Варненското окръжие, понеже, както е обяснено в доклада на Министерския съвет, и там се появили разбойници⁷³. С Указ № 534 отново от 23 юли 1882 г. се обявяват във военно положение Търновската и Еленската околия, Разградската, Поповската и Провадийската. В този указ князът предоставя на главния началник на военните райони „да разширява военното положение, според нуждите, и по други места, где то би се появило разбойничество“⁷⁴.

Обявяването на военното положение е съпроводено със специална прокламация, публикувана в „Държавен вестник“, от името на вътрешния министър Соболев. В нея той обосновава военното положение като крайна, но необходима мярка за справяне с разбойничеството. Населението се призовава да изпълнява задълженията, произтичащи от неговото въвеждане, а разбойниците се заплашват с най-строги наказания и бесилки⁷⁵.

Поставянето на Североизточна България отново във военно положение е доказателство за невъзможността административните и полицейските власти да се справят с положението. Ето защо държавата отново прехвърля отговорността върху армията. Делегирането на големи правомощия в ръцете на едно военно лице – главният районен началник, свидетелства за повторение на опита от 1880 г. с извънредните права на ген. Ернрот, както и на извънредните комисари от 1881 г. Този път в преследването на разбойниците не се прехвърлят допълнителни войскови части, а се използват разположените в района. За да се контролира по-добре обстановката, областта е разделена на отделни участъци с персонални военни началници, които носят отговорност пред главния районен началник. Прави впечатление каскадният принцип на обявяване на военно положение, което говори за недостатъчна обмисленост и липса на системност. Обстоятелствата едва ли са се променили толкова драстично, че в един ден да се налагат два указа на княза за военно положение. Конституцията, която и без това не е в сила, както и законите флагрантно се нарушават, като князът отстъпва правата си по военното положение на един офицер. Очевидно стремежът за бързи и ефективни действия води до

импровизиране по въпроси от изключителна важност не само за даден район и проблем, но и като налагане на подходи и механизми за справяне на държавата с кризисни ситуации.

Въведеното военно положение само по себе си не успокоява обстановката в Североизточна България. На 20 юли двацет разбойници нападат с. Войсил, Османпазарска околия. На 25 юли 1882 г. началникът на Еленския военен район майор Рудановский докладва за сражение с разбойническа чета от десет души. Същия ден в Силистренското окръжие се появяват 50 разбойници. Друга разбойническа банда от шест души ограбва с. Наследин, Добричка околия. На 28 юли десет разбойници нападат караулите и пътниците между селата Падърлар (Пъдарино) и Тича, Османпазарско. На 31 юли шайка разбойници се явява около с. Опер, Русенско. Същия ден е нападнато и ограбено с. Чауш махле, Тутраканска околия. На 1 август десет добре въоръжени разбойници нападат с. Айват кьой (Малък Звенимир), Силистренско, измъчват и ограбват селяните турци, вкл. и ходжата. Силистренският окръжен началник докладва за четири разбойнически шайки, появили се между 3 и 6 август от по двама до шест души в различни селища на района. На 7 август кметът и други двама турци от с. Ашиклари (Рани лист), Разградска околия, нападат драгунина Д. Андреев, който е на инспекция. Виновните са предадени на Военен съд, а на селото е наложена глоба. На 8 август са обрани пътници в Добричко. Същото се повтаря и на 10 август. На 11 август петима въоръжени разбойници нападат къщата на Хасан Кадъров в с. Халачии (Дръндар), Варненска околия, като го раняват и ограбват. На 13 август седем разбойници се появяват в района на с. Новосел, Шуменско. Същия ден покрай с. Сърджилар (Подлес), Силистренско, потеря води сражение с разбойници. На 14 август голям брой разбойници се появяват около с. Кара кашлъ (Зимница), Силистренско. На 16 август сравнително многобройна чета от петнайсет конни и осем пеши разбойници се появява в Силистренско. Същия ден петнайсет души турски разбойници нападат шосето Добрич – Силистра и ограбват шест души дюлгери. На 17, 18 и 19 август разбойници действат в Новопазарска околия, нападайки и убивайки местни жители. Грабежи осъществява и разбойническа банда от четиринайсет души в Кесаревската околия, Търновско. В края на август на два пъти са ограбвани пътници при с. Водица, Поповска околия. Дребни разбойнически прояви са ежедневие в силистренските села. В началото на септември разбойници продължават да върлуват по пътищата в Търновско, Разградско, Ескиджумайско, Варненско, Шуменско, нападайки, ограбвайки и убивайки дори войници. На 6 септември между Търново и Елена разбойници раняват един драгун. На 9 септември дванайсет разбойници, ограбвайки пощата в Русенското окръжие, се явяват в с. Осиково, Разградско. Местна потеря, както и такава, изпратена от Русе, влизат в престрелка с разбойниците, но последните се измъкват. На 11 септември десет души

разбойници се появяват при с. Чобан кьой, Кесаревска околия. За преследването им са отправени части от Севлиевската и от Търновската дружина и петнайсет-двайсет селяни, но разбойниците успяват да избягат, зарязвайки плячката си. Същия ден последователно две разбойнически шайки от по пет души нападат с. Ковачевица, Поповска околия, ограбвайки местните селяни. И през следващите дни разбойници нападат различни села в околията. На 16 септември неизвестно число разбойници напада караула на с. Палазлар (Малоградец), Шуменско. Един от разбойниците е убит, а един – ранен. На 17 септември петима разбойници са обградени от драгуни и потеря около с. Айджи дере (Сладка вода), Провадийско. Трима от разбойниците са убити, един – ранен, а един успява да избяга. На 18 септември петима разбойници нападат с. Козлу бик, Търновско. Виковете от зверските мъчения привличат селския караул, който вика на помощ командира на Еленската дружина, но разбойниците успяват да се скрият⁷⁶.

След 19 юли 1882 г. военните части и военните съдилища се превръщат в основно средство за преследване, залавяне и наказване на разбойниците. От седмичните доклади на районните началници е видно, че ежедневно войскови подразделения патрулират, организират засади и водят сражения с разбойнически шайки. Провеждат се и акции за залавяне на ятаци. На местното население, което не съдейства или дори не докладва за разбойници, се налагат парични глоби. Ускорените военнополови съдилища осъждат десетки ятаци и разбойници. Провеждат се и екзекуции на цели села. Предприемат се и други мерки. На 13 октомври 1882 г. главният военен началник предлага на вътрешния министър, за да се отстрани възможността разбойниците да се ползват от услугите на семействата и роднините, последните да се изселят в други краища на страната. Соболев дава разрешение единствено за подозрителните и скитащите се турци, но само за тези, които нямат поръчителството на съселяните си⁷⁷.

Освен с разбойническите набези и пасивното противодействие на местното турско население военните началници трябва да се справят и с още един тежък проблем – бездействието, незаинтересоваността и дори враждебното отношение на местната администрация към военните мерки. Докато поведението на кметовете турци е обяснимо, то това на българската администрация предизвиква недоволство и оплаквания от страна на военните. Конкретни обвинения има към шуменския окръжен управител Т. Икономов и плевенския – Славков. Особени проблеми създава Т. Икономов, който при обиколките си из окръга говори пред турското население, че то е подложено на угнетение и терор от военните, препоръчва им да се обръщат лично към него с оплакванията си и им обещава да ги взема под свое покровителство⁷⁸. Проблеми има и с русенския окръжен началник Г. Анев, който със заповед на Соболев е наказан, защото си позволил „неприлични и неуместни изрази

спрямо военските началници“⁷⁹. Това ще определи по-нататъшните му позиции срещу руското присъствие в управлението на страната, на драгуните и войската.

Несъгласуваността между военните и гражданските власти при действията срещу разбойничеството се превръща в толкова характерно явление, колкото и самото разбойничество. За разлика от 1880 г. въвеждането на военен положение през 1882 г. не се възприема еднозначно и единодушно от окръжните управители, околийските началници и кметовете в засегнатите райони. За част от тях то е неуместно и несправедливо. Те виждат в него възможност руските военни, непознаващи добре миналото и неинтересуващи се от бъдещето на мирното турско население, чрез произвол, злоупотреби и несправедливости да прогонят завинаги тези труженици, да ги откъснат и противопоставят на българската държава. Те не могат да останат безразлични към съдбата именно на тази част от подчиненото им мюсюлманско население и към прекалено радикалните мерки на военните. Така например варненският окръжен началник протестира срещу отнемането на всички имущества на осъдените за разбойничество лица, което обрича семействата им на страдания и мизерия. Дори управляващият Министерството на вътрешните дела Д. Агура ще признае, че тези действия противоречат на Конституцията и справедливостта⁸⁰. Срещу действията на военните по един категоричен начин се обявява и Т. Икономов. За него военното положение е ненужна и съсипваща за хазната и гражданите мярка, а разбойничеството може да бъде преодоляно само чрез едно строго, но справедливо действие на гражданско законодателство, полицията и местната администрация⁸¹.

Разнопосочните сигнали на централната и на местната власт създават едно ненормално положение, което не допринася за решаване на проблема. През юли военният началник на Ескиджумайския военен район майор Татаринов предлага да се проведат нови местни избори под контрола на военните власти, за да се даде възможност на населението да избере нови мухтари (кметове). Според него именно мухтарите, използвайки служебното си положение, карат местните жители да подпомагат разбойниците. Избори не са проведени, но на 2 септември 1882 г. Министерството на вътрешните дела изпраща инструкция до окръжните управители, че в интерес на делото по преследване на разбойниците, на районните началници по заповед на княза е дадено правото да сменят неблагонадеждните кметове и да назначават други в общините, обявени във военно положение. Заповядано им е и да изпълняват всички искания на военните съдилища⁸².

Мащабите на разбойничеството налагат допълнителни мерки. На 9 август Министерският съвет взема решение, а на 2 септември се издава указ за учредяване на погранична стража по границата с Румъния⁸³. Тази стъпка е крайно необходима предвид нарастващите претенции на Румъния, която раз-

ширява границите си в Добруджа за сметка на плодородните български земи и поради свободното движение на разбойниците от българска на румънска територия, и обратно.

На 20 септември 1882 г. в „Държавен вестник“ се появява съобщение, че съгласно „Привременните правила за унищожение на разбойничеството в Източните области на Княжеството“ и правата, дадени на главния районен началник, и по причина на появата на нови разбойнически чети „Горно Оряховската, Тревненската и Беленската околии са обявени на военно положение“⁸⁴. Съобщението е подписано от управляващия Министерството на вътрешните дела Д. Агура. Това е твърде показателно действие, свидетелстващо за деградацията на института на военното положение в страната и въобще на правовия ред в нея. След като князът преотстъпва самоволно конституционни права на едно произволно военно лице, сега един чиновник обявява военно положение съгласно временни правила. Това е твърде опасно явление с негативни последици за институционалното изграждане на младата държава.

Разбойническите нападения продължават и през втората половина на септември, през октомври и дори ноември. На 30 септември четирима драгуни убиват един и хващат четири разбойници. На 9 октомври девет души разбойници завардват пътя Добрич – Варна и започват да ограбват пътниците – повече от 50, а според други сведения 150 души, между които един войник, един горски стражар и един драгунин. Взети са мерки за преследването им, вкл. и с войска от Добрич, но те успяват да се измъкнат. На 18 октомври до с. Сазлъ (Тръстика), Разградска околия, осем души разбойници нападат 40 селяни, връщащи се от Разград, и ги ограбват. На 4 ноември четирима разбойници нападат пътници по пътя Русе – Търново⁸⁵.

С настъпването на студовите разбойничеството постепенно замира. Още на 7 ноември 1882 г. началникът на всички военни райони, като констатира стихване на разбойничеството, заповядва ни най-малко да не се отслабва надзорът върху местата и селата, където се появяват разбойници, и да се обърне внимание върху самозащитата на населението чрез селските пеши и конни караули. На началниците на райони се препоръчва да ги разделят на отделни участъци, като назначат за техни отговорници офицери и подофицери, които да се грижат за окончателното справяне с разбойничеството.

На 9 декември 1882 г. Л. Соболев, в качеството си на вътрешен министър, докладва на княза, че според донесенията разбойничеството в източната част на Княжеството дотолкова е намаляло, че отделните случаи на кражби или обири могат да се причислят към обикновените явления, характерни и за останалата част на страната, както и за другите държави. Затова предлага да се вдигне военното положение там. На същата дата е подписан и княжески Указ № 857, с който военното положение е вдигнато⁸⁶.

Според статистката на военните власти през 1882 г. е имало 98 раз-

бойнически нападения, от които в Шуменско – 19, в Търговищко – 32, Разградско – 2, Русенско – 9, Варненско – 15, Еленско и Търновско – 21. Липсват сведения за Силистренско. В сблъсквания с войската са убити осем разбойници, трима са ранени, а 49 подозрителни са изселени. Селата са платили 44 046 лв. глоби за немарлива стражарска служба или ятаклък⁸⁷. За периода на поредното военно положение под съд за разбойничество са дадени 188 турци, 20 българи и 1 грък, от които оправдани са трима българи и двајсет и двама турци, а останалите са осъдени⁸⁸. Повечето от разгледаните престъпления и издадени присъди са за укривателство, за връзки с разбойниците и неблагонадеждност. Твърде малко са присъдите за участие в разбойнически шайки, грабежи, убийства. Основните водачи на банди и шайки не са заловени и предадени на съд, което е предпоставка за появата им отново през пролетта на 1883 г.

На 2 февруари 1883 г. княз Батенберг издава специален указ с благодарности и награди на военни чинове, взели участие в справянето с разбойничеството в източната част на Княжеството. Освен на военния министър, генерал-майор Каулбарс, под общите указания на който се провежда преследването на разбойничеството, специално са изтъкнати заслугите на подп. Поднелиюк, който дал първоначалната организация на делото, както и на началника на Източния отдел полк. Редкин, на дейността на който Източна България дължала в най-голяма степен избавлението от разбойничеството. С ордени и медали са наградени офицери, сержанти и войници, както и граждански лица⁸⁹. Практиката на награждаване с материални и нематериални награди на проявили се при борбата с разбойничеството местни жители – турци и българи, както и на военни, полицаи и драгуни, ще продължи през цялата 1883 г.⁹⁰

Разбойническото движение през 1882 г. взема твърде широки мащаби. След стреса от 1880 г., вътрешнополитическите борби в Княжеството след 1881 г., честата смяна на правителства, заети основно с преустройството на държавния и политическия механизъм, създават условия за ново надигане на разбойничеството. Това, което го характеризира, е отсъствието на политическа насоченост. Основната цел на разбойничеството е грабежът. Взема се всичко – от „хляба и цървулите“ до домашните животни, коне, дрехи, оръжие, пари, часовници. Разбойниците по правило са организирани в шайки от трима до осем-десет човека. Рядко действат самостоятелно или по двойки. Често обаче бандите надвишават десет, дори двајсет души. Обикновено са пеша, но понякога са и конни. Сведенията са, че са облечени бедно, в стари турски военни униформи, което говори за социалния им произход и състав. Част от разбойниците през деня се занимават с обичайна селска работа, а извършват нападения само през нощта. Често те са престъпници, криещи се от закона, или дезертьори от армията. Мнозинството от разбойниците са турци, но не са изключение и българите. Въоръжението им е хладно и огнестрелно – главно

пушки мартинки, но и всички други системи – бердани, шнайдер, крънки, както и револвери. Обект на нападение са както българите, така и турците – овчари, говедари, дървари, градинари – хора, които имат работа извън населените места. Но и самите населени места не са преграда пред разбойническите нападения. Честа жертва на разбойниците са пътниците. Използваните от разбойниците средства са насилие или заплахата от насилие, изнудвания, изтезания, отвлечения и убийства. В един от докладите на местните власти може да се прочете: „[...] горили с дилаф, слагали краката на стопанина в огън и го мушкали с нож, за да им каже къде са скрити парите“. Побоят и рязането на уши също е обичайна практика. С редки изключения разбойниците действат от края до началото на зимата, когато условията им позволяват лесно да се крият и преживяват на открито. Затишието през зимата винаги поражда у властите убеждението, че са се справили с тази тежка язва, което по правило се оказва погрешно. Силно мобилни, със здрава мрежа от ятаци и помагачи, преследването на разбойниците всъщност е твърде трудно.

Новата, 1883 г. се оказва изключително тежка както във вътрешнополитически, така и във външнополитически план. Това не измества проблемите, свързани с разбойничеството, които остават в центъра на вниманието на обществото и управляващите, независимо от техните политически убеждения и възгледи.

От началото на годината властите решават да действат превантивно и да не чакат събитията да ги изпреварят. Още през януари по разпореждане на Военното министерство при началника на Източния отдел и при бившите началници на военни райони се назначават комисии от военни и граждански лица за обсъждане на мерките, които трябва да се вземат за предотвратяване на разбойничеството през пролетта⁹¹. На 6 февруари 1883 г. в София се провежда съвещание с участието на министър-председателя и военния министър, представители на всички министерства, осем народни представители – четирима българи и четирима турци, и „сведущи лица“. Решено е да се съставят смесени българо-турски комисии във всяка околия на Разградски, Силистренски, Видински, Русенски и Шуменски окръг и в някои от околията на Търновски окръг. Комисиите трябва да изучават причините – вътрешни и външни – за разбойничеството и да предложат мерки за предотвратяването му. До 10 март техните предложения трябва да бъдат предоставени на окръжния управител, който незабавно да ги внесе за обсъждане в окръжния съвет. На това обсъждане трябва да присъстват бившите военни районни началници и прокурори. До 26 март приетите мерки трябва да бъдат представени в Министерството на вътрешните дела⁹².

Не съществуват сведения каква е съдбата на този план и дали е направено нещо конкретно по него, но от името на Министерството на вътрешните дела са изработени две инструкции – „Инструкция за нощната стража“ и

„Инструкция за всеобщото поръчителство“, които са приложени в размирните райони. С първата се създава нощна стража във всяко населено място, която трябва да следи движението от и към селището, да предотвратява снабдяването на разбойниците с храна и информация. Според втората – благонадеждните жители на дадено село стават поръчители на неблагонадеждните. Ако последните не могат да получат препоръки, налагат им се наказания. Тези мерки имат добър ефект в Русенско, където разбойничество през пролетта на 1883 г. не се появява⁹³.

С цел успокояване на обстановката в размирните краища на 15 февруари 1883 г. министър Соболев заповядва окръжните управители да върнат по родните им места всички мюсюлмани, изселени по време на военното положение от миналата година по подозрение в разбойничество или подпомагане на разбойниците⁹⁴.

Взети са мерки за преустройството на Драгунския корпус. Още от края на 1882 г. той е обект на критика от страна на народните представители поради противоречията между драгунските началници и администрацията и произволите и злоупотребите, вършени от драгуните спрямо населението. През януари 1883 г. те изработват и приемат „Устав за полицейската стража“, която да не бъде подчинена на военните власти. Това поражда конфликт между българските представители и генерал Каулбарс, настояващ за запазването на Драгунския корпус. Стига се до компромис, като Драгунският корпус е запазен в намален състав, а на 1 април 1883 г. вътрешният министър предлага на княза да одобри изработения от Народното събрание „Устав за полицейската стража в Княжеството“. Този устав трябва да бъде въведен като временен, за шест месеца, в Силистренски, Русенски, Разградски, Шуменски, Варненски и Търновски окръг, т.е. там, където има разбойници, като след този срок да бъде допълнен и усъвършенстван и приложен окончателно за цялата страна. Предвижда се от Драгунския корпус да бъдат предадени на полицията 215 пещи и 400 конни драгуни⁹⁵.

Предприетите мерки свидетелстват, че управляващите се опитват да свалят от армията отговорността и тежестта за борба с разбойничеството и да я прехвърлят върху институцията, която по задължение трябва да решава тези проблеми – полицията. Възобновяват се и мерки, които на няколко пъти досега властите се опитват да приложат в размирните райони, главно свързани с организирането, контрола и самоконтрола на местното население.

Активността на властите не може да предотврати възобновяването на разбойничеството. Още през март 1883 г. се появяват тревожни съобщения за разбойнически акции. Разбойнически нападения, главно с цел грабеж, са извършени на 17, 24, 26 март основно в Поповска околия. Нападенията се увеличават през втората половина на април и началото на май, разширявайки и своя обхват в Османпазарско и Търновско⁹⁶.

Очакваната и надигаща се нова разбойническа вълна има и друг ефект. Ескиджумайският околийски началник докладва в началото на април, че местното турско население се готви да се изсели в Турция по причина на страх от въвеждане отново на военно положение и свързаните с това ограничения и наказания⁹⁷.

В посока на вече очертаната тенденция инициативата за справяне със ситуацията се поема от гражданските власти. В края на април 1883 г. Министерският съвет обсъжда и приема мерки за отстраняване на това „хронично“ зло – разбойничеството, докато не се е развило в по-големи размери. Като се констатира, че през тази година то не е така масово и се е проявило само в Кесаревската, Поповската и Османпазарска околия, министрите предлагат временно да се учреди един административен район, в който да влязат най-размирните села, с център с. Хоранлари (Божица), Добричко. За началник на района от 1 май да се назначи изпълняващият длъжността плевенски окръжен управител Славков. На негово подчинение се предават полицейските сили в района със задача да се действа само по унищожаване на разбойничеството. На 6 май 1883 г. князът издава указ с потвърждение на мерките, предложени от Министерския съвет. В тяхно изпълнение Министерството на вътрешните дела издава инструкция за началника на Хоранларийския район. В инструкцията се посочва, че освен с полицейските сили на съседните окръжия началникът на района „има право да се обръща за съдействие към най-близките военни власти, които са обязани да му дават исканата помощ“. В района незабавно трябва да се приложи „Инструкция за нощната стража“. При гоненето на разбойниците инструкцията препоръчва да се наемат и благонадеждни местни турци срещу заплащане и дори да се назначават в жандармерията⁹⁸.

Две неща правят впечатление в развитието на ситуацията с разбойничеството през 1883 г. – ограничената територия, върху която то се проявява, и ангажирането само на полицията с неговото елиминиране. На войската вече се определя роля на съдействащ на гражданските власти фактор.

Но и през 1883 г. не се минава без намесата на войската, макар и не в типичната ѝ проява. В отсъствието на княза неговият наместник ген. Каулбарс издава на 31 май 1883 г. указ, чието изпълнение възлага на себе си в качеството на военен министър. Указът заповядва всички разбойници, уловени с оръжие в ръцете, а така също всички заподозрени в разбойничество или в укриване на разбойниците лица да се предават на „ускорени военни съдилища“. Такива съдилища трябва да се учредят в Разград и Търново⁹⁹.

Този указ е поредното свидетелство за административния произвол и хаос в държавата – учредяват се специални „ускорени“ военни съдилища без обявено военно положение и без решение на Министерския съвет, Държавния съвет или Народното събрание. Необходимостта от по-строги сан-

кции и бързо правосъдие чрез военните съдилища, като възпираща мярка за разширяване на разбойничеството, вече е доказала своята ефективност и от тази гледна точка нейното въвеждане може и да е целесъобразно, но не и законно.

Кризата в управлението ще доведе до отстраняването на руските генерали, възстановяване на конституционното управление и съставяне на ново правителство от умерени либерали и консерватори начело с Др. Цанков. Това правителство предприема серия от мерки, които трябва да върнат страната към конституционното управление, без да изпуска текущите задачи, много важна сред които е и борбата с разбойничеството.

Една от първите стъпки на новото правителство е насочена към реформирането на полицията. Още на 15 септември 1883 г., вече депутат, Г. Анев излиза с питане до министъра на вътрешните работи. В него той се обявява категорично против съществуващия Драгунски корпус, който не изпълнявал своите задължения, вкл. и по преследване на разбойниците, и не се подчинявал на местните административни власти. Министър Цанков отговаря, че вече е постигнато споразумение с княза Драгунският корпус да бъде унищожен и в цялата страна да се приложи изработеният и приет от Народното събрание „Устав за полицейската стража“¹⁰⁰. На 17 септември 1883 г. с указ на Министерския съвет е отменен указа от 1 април 1883 г. за въвеждане на „Устав за полицейската стража“ само в източните райони. Според новия указ този устав се въвежда в цялата страна. От 1 октомври Драгунският корпус се унищожава, като нисшите чинове се причисляват към полицейската стража, а офицерите се отчисляват от служба, с препоръка да се зачислят във войската¹⁰¹. Тази мярка се разглежда като средство за укрепването на вътрешния ред в страната.

Постоянните разбойнически нападения по станциите на жп линията Русе – Варна и опасността тя да бъде прекъсната кара министър Цанков набързо да предложи нова програма за борба с разбойниците. На 17 септември в Народното събрание от името на вътрешния министър е внесен за обсъждане законопроект „Временни мерки за прекратяване на разбойничеството в Източните окръжия на Княжеството“. Междувременно е внесено и едно предложение от 32 народни представители за съставяне на контрашайки, които да се занимават изключително с преследване на разбойниците. Двата проекта съвпадат в основното – съставяне на отряди от местното население и подчинени на местната администрация, които да действат срещу разбойничеството. Депутатите стигат до съгласие, че тези мерки трябва да важат само за източните окръжия, защото, въпреки че разбойници има и в Софийско, и в Кюстендилско – в източните райони то има „характер на въстание“ и там трябва да се вземат извънредни мерки“¹⁰².

След дълги дискусии на 22 септември Народното събрание приема предложените от Драган Цанков мерки. Те предвиждат във всяка околия на източ-

ните окръжия на Княжеството да се състави по една потеря за преследване на разбойниците. Потерите се назначават от околийските началници, от предложени от общините и околите лица без разлика на вероизповеданието и притежаващи необходимите качества. Потерите се свикват от околийските началници в случай на нужда, въоръжават се от правителството, което плаща и заплаќи за времето, когато се служи в потерята, и то с 40% повече от заплатата на полицейските стражари. Ако лице, което участва в потерята, осакатее или умре при изпълнение на задълженията си, на него или семейството му се отпуска пенсия. Предвиждат се и парични награди от държавното съкровище за всеки, който убие или залови жив главатар на разбойническа шайка. В двадесет околии със смесено население от Силистренски, Варненски, Шуменски, Разградски, Русенски и Търновски окръг правителството предвижда да назначи при всеки околийски началник, отново срещу заплащане, по един помощник от мюсюлманско вероизповедание. Като запознат с условията на околията, той трябва да съдейства за прекратяване на разбойничеството, за отстраняване причините за изселване на мюсюлманското население и за удовлетворяването на други негови нужди. Мерките предвиждат и унищожаване на полицейските участъци в малките населени места като безполезна и паразитни, като стражарите се съсредоточат в околийските центрове. Оттам околийският началник ги разпраща по местата, където трябва да изпълняват полицейските си задължения¹⁰³.

Новите мерки, съставени набързо и без сериозно обмисляне и като всичко временно, ще служат повече от четири години като ръководство в борбата с разбойничеството, а основните принципи ще се запазят и по-дълго. От този момент справянето с разбойничеството вече не е приоритет на войската, дори не и на полицията, която трябва да пази порядъка и обществената безопасност, а на околийските потери. Министър Цанков дори не приема предложенията на д-р Цачев да се запише, че полицията и войската отиват на помощ на потерята по искане на окръжния управител и избягва дори споменаването на войската като средство за борба с разбойничеството. Мотивите за това са, че именно местните хора, потърпевши от разбойническия произвол, са силно мотивирани той да бъде унищожен. Познаването на района, възможността бързо да се съберат и започнат акция също се вземат предвид. Този подход е част от една цялостна политика на Цанков, насочена към отхвърляне на репресивните мерки срещу турското население, прилагани от руските военни министри, които водят не до омиротворяване, а до засилване на недоверието и противодействието на турското население към местните български власти. Правителството се опитва да убеди турците, че те са равноправни граждани на държавата, за което превежда Конституцията на турски, започва издаването на „Държавен вестник“ на турски, допуска мюсюлмани в съдилищата, решава да открие специално мюсюлманско духовно училище

в Шумен. Съществуват обаче принципни въпроси, които се повдигат още тогава от народните представители и на които вносителят не дава отговор. Ще бъдат ли ефективни потерите, съставени от случайни хора, без военен опит и дисциплина, без надеждно ръководство и организация? При условие, че населението плаща данъци за поддържането на полиция и войска, които да гарантират неговия живот, имот и достойнство, защо то трябва да бъде товарено с нови задължения и организирано в антиразбойнически потери? Как ще се отрази върху неговото материално положение откъсването му от обичайните занимания? Какви са гаранциите, че в тези потери няма да влязат авантюристи, хора без професия и прехрана и дали самите те няма да се превърнат в разбойнически шайки?

Въпросите са основателни, но и Цанков сигурно също има своите основателни аргументи. От характера на предложените мерки може да се съди, че разбойничеството вече не е от такъв мащаб, който да изисква използване на войската за неговото решаване. Слабата организация и възможности на полицията в момента я правят негодна да се справи с проблема. Тогава остава да се разчита на местното население и на мерки, които постепенно да премахнат условията за съществуване на разбойничеството.

Още на 7 октомври 1883 г. Др. Цанков изпраща доклад до княза, в който обосновава необходимостта от временните мерки за прекратяване на разбойничеството. Освен посочените в Народното събрание мотиви, той подчертава, че, за да се постигнат набелязаните цели, е необходимо самите околийски началници да ръководят околията, както трябва. Ето защо той предлага отстраняването и преместването на околийски началници, които не са показали усърдие за прекратяване на разбойничеството, допуснали са немарливост или лошо отношение към населението. Така като допълнение към мерките се предлага да бъдат отстранени от длъжност околийските началници на Добрич, Тутракан, Берковица, Кесарево, Искрец, Враца, Белоградчик, Осиково. Цанков иска да се преместят 22 околийски началници от цялата страна и да се назначат 13 нови на вакантни места¹⁰⁴. На 30 октомври министър Цанков издава заповед за отстраняване от длъжност и предаване на съд на русенския околийски началник К. Павлов за неизпълнение на задълженията си и укриване на разбойници, когато е бил изпълняващ длъжността околийски началник на Добрич¹⁰⁵. Не е ясно доколко административните рокади целят действително справяне с разбойничеството или просто имат политически характер – създаване на нова, предана на управляващите администрация.

На 31 октомври Др. Цанков изпраща нота до дипломатическите представители в София, с която ги уведомява за мерките, взети за изкореняване на разбойничеството и за спиране изселването на турското население¹⁰⁶. Правителството предприема и една съвсем нова инициатива. То решава да се наемат частни лица, които да се заемат с разбойничеството. Отначало се със-

тава една чета от черногорци, издържани от секретни суми. Самият министър-председател е скептичен относно тяхната полза и дори в Народното събрание изказва мнение, че „те по-много разбойничесват, отколкото самите разбойници“¹⁰⁷. Въпреки това, на 27 септември 1883 г. той изпраща доклад до княза, с който иска средства за тяхната издръжка. На 8 февруари 1884 г. князът одобрява отпускането на 2700 лв. за заплащане на единайсет души черногорци¹⁰⁸.

Правителството изисква окръжните управители от източните части на държавата да осъществяват контрол върху използваното от населението оръжие чрез въвеждане на специални разрешителни билети за носене на оръжие¹⁰⁹.

Едва след целия този комплекс от антиразбойнически мерки, на 10 октомври 1883 г. е постановено да се разтурят ускорените военни съдилища. По доклад на временно изпълняващия длъжността военен министър от 31 октомври с Указ № 203 от същата дата князът прекъсва привилегираната юрисдикция на военните съдилища по делата на разбойничеството. Всички дела по разбойничеството се предават на обикновените съдилища¹¹⁰.

Едновременно с въвеждането на нови и премахването на стари мерки, свързани с ограничаване на разбойничеството, управляващите демонстрират великодушие към бивши разбойници и техни помагачи. След като на 20 септември 1883 г. князът предлага на Народното събрание да обсъди и приеме даване на пълна амнистия на лицата, осъдени или намиращи се под съдебно следствие за политически престъпления, но без тези, свързани с разбойничеството, на 21 септември 1883 г. той помилва свършено или смекчава наказанията на лица, осъдени от военнополовите съдилища във връзка с разбойничеството. Това са общо 43 души, от които петима българи – един разбойник и четирима укриватели. От тях само четирима са осъдени през 1880 г., а останалите 39 – през 1882 г.¹¹¹ На 3 декември 1883 г. с нов княжески указ са помилвани шестнайсет турци и двама българи, осъдени основно през 1882 г. за грабежи, съобщество или укривателство на разбойници¹¹².

Разбойничеството не изчезва и през зимата и пролетта на 1883–1884 г., но вече е твърде спорадично. През месец ноември 1883 г. една разбойническа чета, предвождана от прочутия разбойник Алтъ-Пармак, който няколко години върлува в Източна България, при опит да се изтегли в Турция, е нападната в Новозагорско. Седем разбойници, вкл. и водачът им, са убити. На 19 декември от Източна Румелия в Княжеството се прехвърля разбойническата чета на Недо Марин, бивш опълченец от Тетевен. Макар и малко по-късно от обикновеното, разбойници се появяват и през пролетта на 1884 г., като този път те са не само в източните, но и в западните райони на Княжеството¹¹³.

Правителството още на 26 март 1884 г. заповядва на окръжните управители да пристъпят веднага към събирането на потери в ония околии, където е необходимо, и такива да се поставят в най-опасните разбойнически пунктове¹¹⁴.

В началото на май Георги Иванов, македонец, живеещ в Златица, съставя разбойническа шайка от седем души. На 14 май те нападат и ограбват десет търговци, убивайки по особено жесток начин един от тях. Шайката действа в района на Етрополе, Златица, Тетевен, Белово. Златишкият околийски началник, разтревожен от появата и на други разбойнически шайки по границата с Източна Румелия, иска една рота войници за тяхното преследване. Софийският окръжен управител отказва да бъдат изпратени войски, но обещава допълнително стражари. През месец юни шайката на Г. Иванов улавя евреина М. Биндер, служител на железопътната компания, и иска откуп от 4000 лири, като получава 2000. След това тя се разпръсква, но властите успяват да я заловят. През май 1885 г. организаторът на бандата и неговият помощник Трифон Атанасов са осъдени на смърт, а останалите – на 20 и 15 години затвор в окови¹¹⁵.

Няколко разбойнически шайки отново действат в Разградско. Те извършват нападения с цел грабеж и над войници, и над чиновници. На 28 май 1884 г. въоръжени разбойници, облечени в македонски дрехи, се появяват в района на с. Правешка Луковица, Орханийско. На 5 юни при с. Обретеник, Русенско, потеря води сражение с шайката на Чолак Пехливан, като той е убит, а двама разбойници са ранени. Разбойници продължават да действат и в Търновско. Особено активна е седемчленната шайка на Хабил Молла Хасанов, действаща в Османпазарска околия. През май и април 1884 г. в Русенско действа шайка, оглавявана от Иляз Гора, извършваща обири и убийства, но властите успяват да заловят разбойниците и да ги предадат на съда¹¹⁶.

По-спокойната обстановка дава повод на княза на няколко пъти да издава укази за помилване изцяло или намаляване срока на присъдите на лица, осъдени от военнополовите съдилища за разбойничество. Първият е от 19 февруари 1884 г., с който са помилвани 10 турци и 1 българин, вторият е от 24 март – за 21 турци и 6 българи, а третият е от 30 август 1884 г. – за 19 турци и 1 българин¹¹⁷. По повод новата, 1885 г. са помилвани 29 турци и един българин¹¹⁸. На 24 март 1885 г. е издаден нов указ за 8 души – 6 турци и 2 българи, а на 30 август отново са помилвани 18 турци и един българин¹¹⁹.

Макар и все още активно, през 1884 г. разбойничеството постепенно затихва и влиза в рамките на явление, което не изчезва от нашите земи, но не носи белезите на силно дестабилизиращ обществото и държавата фактор. Утвърждаването на българската държавност, укрепването на нейните институции, на финансите, данъците, поземлената собственост са все фактори, способстващи за това, което ще доведе до отпадане на необходимостта от намесата на войската и възможността тя да се концентрира върху организационното и кадровото си развитие.

Освен за справяне с вътрешните разбойници, армията се оказва нужна и за справянето с „външни разбойници“. Въпреки че националистическите по-

литически сили успяват да овладеят ситуацията след изгонването и последвалата абдикация на княз Александър I, вътрешната и външна русофилска опозиция, както и самата Русия, отказват да признаят за законен избора на княз Фердинанд и назначеното от него правителство начело със Ст. Стамболов. След лятото на 1887 г. Русия не разчита на омаломощената и разпръсната опозиция, дори вече не и на опозиционно настроените действащи офицери, а залага на подготовката на чети извън страната, които с влизането в България да вдигнат населението и да прогонят Фердинанд и Стамболов. Но това не означава, че не се търсят и подкрепят всякакви други антиправителствени прояви. Както ще изтъкне директорът на Азиатския департамент Зиновиев в инструкцията до Хитрово, руските дипломати трябва да окажат „съдействие на благонадеждните лица, изявили готовност да вземат дейно участие в отстраняването на принц Кобургготски от България“¹²⁰.

Една от първите въоръжени прояви на емиграцията след идването на княз Фердинанд е изпращането на чета, командвана от капитан П. Боянов, взел дейно участие в преврата на 9 август 1886 г. Властите още от края на септември 1887 г. знаят за неговите намерения и го очакват¹²¹. На 22 октомври 1887 г. четата на Боянов пристига в околностите на Стара Загора. Тя е организирана в Одрин и разчита на подкрепата, обещана от майор Попов, командир на разположения в града 12-и пеши Балкански полк и на поручик Димов, който също е посветен в намеренията на Боянов и е готов да съдейства заедно с подчинената му рота. В заговора участват и граждански лица, сред които Васил Колев Фелекя, Христо Дерменджиев, Сава Димов, Слав Станев, Маню Бояджиев, Петко Пенчев, Филип Колев и др.¹²² Четата не успява да вдигне въстание, тъй като своевременно изпратените войски успяват да я открият и заловят. Капитан Боянов се измъква в Турция, където ще се включи в нови четнически действия. На 23 януари 1888 г. военният министър издава заповед да бъде открит Временен военен съд в Стара Загора, който да разгледа делото по готвения старозагорски бунт¹²³. Присъдата срещу замесените в него лица е издадена на 1 март и потвърдена от Главния военен съд на 26 май 1888 г. Филип Колев и Сава Димов са осъдени на по петнайсет години строг тъмничен затвор, Христо Дерменджиев – на осем години в окови, Петко Пенчев – на шест години. Поручик Димов е осъден на шест години затвор¹²⁴. Още на 1 август с. г. присъдите на осъдените по старозагорското дело са намалени, тъй като става дума за замислен, но неосъществен бунт.

След провала на бунта в Бургаския гарнизон в края на октомври 1886 г., капитан Набоков, руски офицер на служба в българската армия, напуска България и се установява в Одеса. Но не за дълго. Събитията в България отново привличат неговия неукротим темперамент и той предлага да състави чета, която да навлезе в България през Бургаско – район, който отлично познава, и да вдигне народа на въстание, което да помете Фердинанд и правителството.

Тази идея охотно е подкрепена от руските управляващи и българските емигрантски среди. Набоков заминава за Цариград, където се свързва с Др. Цанков и бившия си колега и неуспял конспиратор капитан П. Боянов. След като въоръжават и екипират 47 души – 38 черногорци и 9 българи, те наемат кораб и на 23 декември 1887 г. слизат на брега близо до с. Кюприя (Приморско). Дебаркирането на въоръжените мъже е забелязано от стражари, които уведомяват властите в Созопол, а те – Бургас и София. Стамболов и Муткуров незабавно отиват в телеграфната станция, откъдето дават своите разпореждания да се действа бързо и енергично, като се съгласуват мерките на военните и гражданските власти. На заместник-командира на Бургаската дружина кап. Г. Драгиев е заповядано с 9 конни полицаи и две роти войници, заедно с бургаския окръжен управител, да замине да пресрещне четата. На кап. Хр. Гюлмезов, началник на Бургаската дружина, който в момента се намира в Сливен, е наредено да потегли за Бургас с две роти от сливенския гарнизон, а от Ямбол да се изпратят 2 дружини. Въоръжени и вдигнати на крак са и селските потери. На 24 декември водените от кап. Драгиев войници и полицаи откриват четата при с. Мехмеч кьой (Росен) и влизат в сражение, при което са убити единайсет и заловени шестима от метежниците. Сред убитите е и кап. Боянов. От войската има убит един войник. Останалите четници се разпръсват, като 23 преминават на турска територия. На 25 декември в Бургас пристигат частите от Сливен и Ямбол и заминават из околията, за да я претърсят. След два дни потеря от с. Ново Паничерово попада на Набоков и двама четници, които са убити в завързалата се престрелка. В убитите по време на сраженията са намерени документи, свидетелстващи за участие в заговора на руските власти и на Др. Цанков¹²⁵. Понеже официална Русия категорично отрича участието на Набоков и своята съпричастност, българските власти нареждат трупът му да бъде изваден и сниман.

Провалът на Набоковата експедиция представлява последен опит на официална Русия да сваля българския княз и правителството чрез въоръжено действие. След провала на военния преврат, на бунтовете в отделните гарнизони, провал претърпява и опитът за предизвикване на въстание чрез вкарани отвън чети, състоящи се основно от чужденци. И в трите случая провалът, освен на енергичните, хладнокръвни и твърди нареждания на управляващите, е резултат от действията на българската армия, която не допуска заплахата за външната и вътрешната сигурност на държавата да се превърне в реалност. В последния случай самото население оказва пълно съдействие на българските власти, а не на пристигналите да го бунтуват, което ясно сочи за пълната заблуда на руските официални среди – заблуда, внушавана им ловко и от българските опозиционери, че недоволството и противопоставянето на съществуващото управление е масово и огромно и само един импулс е достатъчен да го възпламени. Част от руските дипломатически среди справедливо

ще преценят, че такъв подход е нереалистичен, че компрометира Русия пред Европа, както и българите, и ще препоръчат да се потърсят други средства за решаване на българския въпрос¹²⁶.

Събитията от 1885–1886 г. оставят на втори план проблема с вътрешното разбойничество, което обаче проявява упоритост и жизненост. Характерно е, че, за разлика от периода преди Съединението, то вече не обхваща предимно източните окръзи, а цялата страна. Във Варненски окръг разбойничеството не престава и по време на войната със сърбите, за което се налага събирането на потери и допълнителни разходи¹²⁷. На 21 април 1886 г. разбойници искат 85 лири откуп от жителите на с. Ярлово, Самоковска околия. След като им е отказано, те нападат селото, но са отбити от стражари и войници, като четирима от тях са заловени. На следващия ден отново атакуват селото, но неуспешно¹²⁸. На 22 април с. г. в с. Малкочево, Севлиево околия, е уловен Мустафа Алиев, главатар на разбойническа шайка, която от началото на годината върлувала в Севлиево и Тузлука¹²⁹. След Съединението по границата с Турция се появяват множество разбойнически чети. Окръжните управители на Пловдив, Хасково и Бургас търсят помощта на централната власт за справяне с проблема. Министерският съвет решава да се назначат 75 потераджии. На 18 юни 1886 г. за тяхната издръжка се отпускат 25 000 лв.¹³⁰ Особено се прочува шайката на четиримата братя Тодор, Велю, Петър и Благо Николови – македонци, заселени в Луковитско. Тя се състои от 15–20 души, които извършват много обири и убийства, а през октомври 1886 г. залавят австрийския вицеконсул, който е на път за ВНС в Търново¹³¹. Допълнителни средства Министерският съвет отпуска за издържане на контрашайки в Бургаско през декември 1886 г.¹³² Тези факти сочат, че разбойничеството не е само страничен продукт от общата вътрешна нестабилност след 9 август¹³³, а явление, което има своите трайни корени в българския обществен живот.

С началото на пролетта на 1887 г. разбойнически шайки плъзват по цялата страна. Министерството на вътрешните работи констатира, че те съществуват във Врачанско, Оряховско, Ловешко, Търновско, Русенско, Разградско, Силистренско, Софийско, Пловдивско, Пазарджишко, Сливенско, Кюстендилско, Трънско. Ефектът от техните действия е катастрофален за развитието на търговията, занаятите, земеделието. Действията на разбойниците компрометират сигурността в страната пред външния свят и създават неприятни дипломатически инциденти. За справяне с проблема държавата отпуска значителни средства – за издържане на увеличения състав на полицейската стража и на потерите и за награди на лица, уловили или убили разбойници. Такива награди са отпуснати на четирима турци от с. Юч тепе (Три могили), Хаджи Елеска (Първомайска) околия, които на 20 март 1887 г. убиват прочутия разбойник Дели Ибрям Османоглу, както и на К. Маринов, убил разбойника Марин Павлов, извършил няколко убийства в Тетевенско¹³⁴. На

17 август 1887 г. двама турци от с. Кабашлъ, Шуменско, убиват разбойника Осман Карагъзов. На 3 ноември жителите на с. Авланли (Палаузово), Сливенско, залавят живи четирима разбойници. На 14 ноември двама братя от с. Платиково, Кюстендилско, убиват разбойника Ст. Манчев, който ги уговарял да тръгнат с него¹³⁵.

Самоинициативата на населението далеч не е достатъчна за решаването на проблема. През юни 1887 г. Радославов с цел да се справи с разбойничеството предлага и регентите одобряват Закон за носене на оръжие. Законът предвижда въвеждане на разрешителни билети за носене на оръжие, но той не дава очаквания резултат¹³⁶. Централната власт е крайно недоволна и от действията на полицията при преследването на разбойниците. В Пловдивско от осем случая на поява на разбойници полицията е решила само един, залавяйки трима разбойници. Полицията в Ловешко и Тетевенско допуска разбойниците свободно да се разхождат по пътищата, извършвайки грабежи и убийства. В Беловския район свободното шетане на разбойниците налага в самото Белово да бъде въведена екзекуция. Ето защо на 4 юли 1887 г. Министерството на вътрешните дела обръща внимание на окръжните управители да вземат необходимите мерки за преследване на разбойниците, да проверят и накажат всички полицейски началници, които се отнасят немарливо към своите задължения¹³⁷.

Така разбойничеството, в чиято основа са както традицията, но и откъсването от нормалната социална среда на част от населението поради икономическата и политическата криза, отново се превръща във фактор, дестабилизиращ реда и сигурността в страната. Неговото решаване изисква специални мерки и те са предложени от министъра на вътрешните работи Ст. Стамболов. На 20 ноември 1887 г. той предлага на вниманието на депутатите законопроект, който ще обедини икономическото и политическото разбойничество в едно и съдържащ мерки за неговото унищожаване, наречен „Законопроект за изстребление на разбойничеството“. На 1 декември 1887 г. Законът за изстребление на разбойничеството е приет. Повечето от членовете му са взети от временните мерки на Др. Цанков от 1883 г., но са предвидени и нови. Законът потвърждава задължението на полицията да се справя с разбойничеството в околните, където то се появи. При недостиг на сили, по предложение на окръжния управител, министърът на вътрешните дела разрешава да се образуват особени потери. За да бъдат приети в потерите, кандидатстващите трябва да отговарят на условията, които се изискват от стражарите – да познават добре местността и да са препоръчани от общинското управление като честни и неустрашими. Те се зачисляват и уволняват от окръжния управител по предложение на околийския началник. На потерджите са дават униформени дрехи и заплати от 65 лв. за пешите и 90 лв. за конните. Потерите се намират под командата на околийския началник или

на назначен от него стражар. Те имат право да преминават границите на околията и да искат съдействие от общинските власти. В случай на нараняване или смърт им се отпуска инвалидна пенсия. За заловен или убит разбойник потераджията получава награда от 50 до 500 лв. Законът, за разлика от мерките през 1883 г., предвижда назначаване в помощ на околийските началници на пристави, специално за преследване на разбойниците. Полицейските чиновници и потераджиите, които не изпълняват съвестно задълженията си по преследване на разбойниците, се предават на съд и се наказват със затвор от шест месеца до три години. Министърът на вътрешните работи може да забрани пребиваването в местности, където върлуват разбойници, да преселва лица, заподозрени, че укриват такива, или съмнителни роднини. Също така той може да забрани на заподозрени в разбойничество лица да се заселват в пограничните райони или пък да заселва такива във вътрешността на страната. Последните разпореждания са насочени директно срещу македонските харамии, които, по думите на Стамболов, „са обърнали разбойничеството на един занаят“ и които зимно време се прехвърлят в българските погранични села и са в противоречие с конституционните права и свободи. Два члена от закона изискват намесата на армията. Според чл. 11.: „Ако някое село, махала или колиба, укрива разбойници или отказва своевременното даване на предвидената в чл. 4. на настоящия закон помощ (10 души на всеки 100 къщи – б. м., В. Я.), подлага се на екзекуция по решение на министерския съвет“. Постановлението за екзекуцията трябва да бъде мотивирано и да се публикува в „Държавен вестник“, като се определи в какво ще се състои и колко време ще трае. Член 13. предвижда, че „разбойниците, укривателите и съучастниците им, както и всички лица, които с оръжие в ръка би си позволили да произвеждат или би произвели бунт срещу държавата, се съдят от полевите военни съдилища“. Законът отменя „Временните мерки за прекращение на разбойничеството“ от 29 септември 1883 г.¹³⁸

При обсъждането на закона само текстовете за екзекуциите и за военнополевите съдилища предизвикват по-сериозни дискусии. Въвеждането на екзекуциите като антиразбойническа мярка повдига три въпроса. Първият е свързан с незаконността на това действие, непредвидено в нито един закон. На второ място депутатите поставят въпроса доколко справедливо е да се въвежда екзекуция за цяло село, при условие че разбойници се укриват в 2–3 къщи. Третият много важен въпрос е как ще се прилага на практика екзекуцията. Министър Стамболов признава незаконността на мярката, но, позовавайки се на практиката още от Ернрот, намира това действие на централната власт за целесъобразно и необходимо. Що се отнася до конкретното приложение, Стамболов отново се позовава на практиката от времето на Ернрот – екзекуциите да се извършват от войската, която се настанява в размирните села на тяхна издръжка. От законова и политическа гледна точка по-важен се оказ-

ва въпросът с военните съдилища за съдене на разбойниците. Депутатът Хр. Векилов обръща внимание, че полевите военни съдилища действат само във военно положение, а щом страната не е в такова, то разбойниците трябва да бъдат съдени от гражданските съдилища. Според Стамболов нарушителите на реда и спокойствието в държавата не могат да се ползват с правата на останалите граждани. За тях се въвежда перманентно военно положение и това облекчава останалите мирни граждани. Той не крие, че тази разпоредба е насочена срещу онези политически разбойници, които, пращани отвън, влизат в страната и правят бунтове¹³⁹.

Тези доводи на Стамболов не отменят противозаконния характер и на двата члена, които влизат в противоречие и нарушават целия правен ред в държавата. Така правителството и князът получават възможност, без да обявяват Княжеството или отделни негови окръзи във военно положение, да откриват военнополеви съдилища за разглеждане делата на разбойниците или на лица, извършили политически престъпления. С тези функции се натоварват или съществуващите три постоянни съдилища, или според случая се създават специални такива със състав от строеви офицери¹⁴⁰. Това налага да се определи кои административни окръзи влизат в състава на Софийския, Пловдивския и Русенския военен съд. За тази цел на 19 март 1888 г. военният министър издава заповед, с която регламентира териториалната им подсъдност.

Законът стоварва върху войската нови репресивни задължения, които освен за запазване на вътрешното спокойствие и сигурност, широко могат да се използват и за постигане на чисто политически цели.

Макар и не като панацея, законът и допълнителните мерки като забрана на овчарите да ползват летните пасища, което лишава разбойниците от храна, както и подписаните споразумения със сръбските и турските власти да предават преминалите на тяхна територия разбойници, дават своите положителни резултати. През пролетта на 1888 г. в Шуменско е убит разбойникът Р. Ибрямов и са уловени други двама разбойници. Заловени са и разбойници в Търновско¹⁴¹. Със заповед на 29 юни 1888 г. са създава Военнополеви съд в Тетевен, който осъжда на смърт осем помаци, двама българи и две помакини като помагачи на разбойническата чета на Яко Тодоров, който от 1886 г. обикаля Тетевенско и съседните околии и извършва множество грабежи, отвлечения и убийства¹⁴². На 27 август 1888 г. Военнополеви съд е открит в София¹⁴³. Военнополеви съдилища за разбойници и техните укриватели са открити в края на лятото на 1888 г. и в Татар Пазарджик, Дупница и Шумен¹⁴⁴. През август 1888 г. шайката на братя Тодорови отвлеча и влачи по Рила придворния фотограф на княза Карастоянов и заплашва дори самия княз. Преследвани от полиция, войска и потери разбойниците се разпръсват и шестима преминават на сръбска територия при Пирот, където са заловени

от сръбските власти и върнати в България. Военнополевият съд в София ги осъжда на смърт и те са обесени¹⁴⁵.

Дейността на военните съдилища продължава и през 1889 г. През март и април Софийският военнопoleви съд разглежда дела и осъжда нови лица за укривателство на разбойници¹⁴⁶. През май от същия съд смъртни присъди получават заловените в Турция и предадени на българските власти Яко Тодоров и неговият помощник Омер Качемачко.

Според официално публикувани сведения за периода от 6 септември 1885 до 1 януари 1888 г. военните съдилища в Княжеството са разгледали 50 дела, свързани с разбойничеството, и са осъдили десет души. За укривателство на разбойници са гледани три дела, с един осъден. След приемането на закона само през 1888 г. военните съдилища разглеждат 88 дела за разбойничество с 348 обвиняеми. От тях на улавни наказания са осъдени 105 и 21 на изправителни. За укривателство на разбойници са разглеждани двацет дела с 62 подсъдими, от които десет са с улавни присъди и пет с изправителни¹⁴⁷. Числата са показателни – за повече от две години военните съдилища разглеждат 53 дела и осъждат единайсет човека във връзка с разбойничеството, а само за една година делата са 108, а осъдените – 142 души, т.е. два пъти повече дела са разглеждани за два пъти по-малък срок и са издадени близо тринайсет пъти повече присъди.

През 1890 г. във военните съдилища на Княжеството за разбойничество и укривателство на разбойници са разглеждани 80 дела с 212 обвиняеми, от които двама войници. Трийсет лица са осъдени на улавни наказания, четири – на изправителни. Оправдани са 55 души, делата на 63 са прекратени, а на 36 – върнати поради неподсъдност на военните съдилища¹⁴⁸. И след 1890 г. военнопoleви съдилища за разглеждане на разбойнически дела са откривани във Видин, Търново, Русе, Бургас¹⁴⁹.

Справянето с проблема с разбойничеството е една от безспорните заслуги на управлението на Ст. Стамболов и в него своя дял има и армията както в охраната на границите, в преследванията и залавянето на разбойниците, така и с участието на офицерите във военните съдилища. Тя дава своя принос за гарантиране на вътрешния ред, осигуряване спокойствието и сигурността на гражданите, което издига авторитета на властта не само у нас, но и в Европа. След тези събития разбойничеството е овладяно и отново влиза в рамките на откъслечни и единични действия. Свидетелство за това са и многобройните помилвания на княза, който два пъти в годината намалява сроковете или изцяло отменя присъдите на лица, съдени от военнопoleви и граждански съдилища във връзка с разбойничество¹⁵⁰.

Съдбата на Закона за изстребление на разбойничеството, сочен като един от символите на недемократичното и диктаторско управление на Ст. Стамболов, е много показателна. Периодично той е подлаган на атаки и искания

за неговото отменяне, извършени са промени, но най-оспорваният чл. 13. е премахнат през 1912 г., а самият закон е в сила до 1922 г. – повече от три десетилетия.

След падането на Стамболов и избирането на ново Народно събрание на 9 декември 1894 г. М. Такев внася предложение да се отмени Законът за изстребление на разбойничеството, като всички дела от този род се предадат на обикновените граждански съдилища. Това предложение е парирано от министър-председателя К. Стоилов, който поема ангажимент, впрочем без каквато и да е правна стойност, че никога този закон и неговият чл. 13. няма да се прилага за политически престъпления. Законът обаче остава в сила¹⁵¹. Запазването на закона е свидетелство, че независимо от своята суровост и правна неиздържаност, той все още е необходимо средство за справяне със спорадичното, но продължаващо да съществува разбойничество. По този начин отговорността за съденето на заловените разбойници, техните помагачи и съучастници остава върху военните съдилища. Косвени данни, извлечени от многобройните княжески укази за помилвания, свидетелстват, че до 1901 г. те са имали сериозна работа. Освен постоянно действащите военни съдилища в София, Пловдив и Русе, които разглеждат и дела, свързани с разбойничеството, много често се откриват и временни военнополови съдилища, предназначени да разгледат делата на заловени разбойници в даден регион. Такива съдилища са открити през октомври 1894 г. в Сливен, през февруари 1895 г. в Търново, през май същата година в Шумен, както и в Татар Пазарджик. През следващата година временни военнополови съдилища по разбойнически дела са открити през януари в Казанлък, а през октомври – в Шумен. През октомври и декември 1897 г. Сливенският военнополов съд осъжда на смърт и с доживотни присъди няколко разбойници. Полеви военен съд отново е открит и в Шумен при 4-та пехотна Преславска дивизия. През 1898 г. временни военнополови съдилища се откриват във Варна, Шумен, София, Сливен, Видин, в Пловдив, при 3-та пехотна Балканска дивизия, при 4-та пехотна Преславска дивизия. Интензивността на правораздаване свидетелства за увеличаване на разбойничеството през тази година. През следващата, 1899 г. полеви съдилища се откриват в Бургас, Русе, София, Пловдив, Шумен. През 1900 г. действат временни военнополови съдилища в Шумен, София и Пловдив, а през 1901 г. – в Харманли и отново в Шумен.

Характерно за работата на тези съдилища е експедитивността и строгостта на издаваните присъди. За разбойничество – предводителство, организиране или участие в шайки, присъдите са смърт или доживотен затвор в окови. За укривателство на разбойници присъдите са от три до петнайсет години строг тъмничен затвор. Въпреки ограничените възможности за апелация и касация, много малко от смъртните присъди действително са изпълнени, а по правило останалите присъди са намалявани и опрощавани. По доклад на

военните министри князът два пъти в годината издава укази за помилване на осъдени във връзка с разбойничеството. Обикновено той заменя смъртните присъди с доживотни, а доживотните – с 15 години затвор, след което и те се намаляват с различни срокове. Малките присъди за съучастие и укривателство по правило след година-две изцяло се опрощават. Така се създава един затворен цикъл, в който честите помилвания и освобождавания подхранват отново разбойничеството.

След падането на радославистите повикът за демократизация на управлението отново се свързва със Закона за изстребление на разбойничеството. На 20 април 1901 г. вътрешният министър М. Сарафов внася в Народното събрание доклад с предложение да бъде отменен чл. 13. от Закона за изстребление на разбойничеството като мярка, станала ненужна, а в някои отношения – и вредна, защото е давала възможност за злоупотреби. Законопроектът е внесен на първо четене на 8 май и веднага предизвиква разпалена дискусия. Оформят се няколко мнения. Според В. Попов законът все още е полезен и нужен и ако се отмени чл. 13., който е неговата ядка, това означава да бъде отменен целият закон. Ето защо трябва да се премахне не целият 13-и член, а само онази част, която създава възможност за политически злоупотреби. Това виждане се споделя и от самия вносител – вътрешният министър. Д. Ризов не приема такъв компромисен вариант. Военнополевите съдилища за него са извънредна юрисдикция, която няма място в една конституционна страна, ето защо целият член трябва да бъде отменен. Д. Петков не приема дори предлаганата редакция на В. Попов. Законът, според него, трябва да се запази като гаранция както срещу обикновените, така и срещу политическите разбойници¹⁵². Разискванията по промяната в закона за разбойничеството неизбежно опират до легитимността на полевите военни съдилища и военното положение в страната. За пореден път се демонстрира липсата на единно и общо становище по тези въпроси. Разцепено се оказва дори управляващото мнозинство. Лидерът на Прогресивнолибералната партия д-р Ст. Данев, който е външен министър и временно управляващ делата на Вътрешното министерство (през юни 1901 г.), застава зад мнението на В. Попов да бъдат запазени военните, даже не редовните, а полевите военни съдилища за съдене на разбойниците, ако за това има постановление на Министерския съвет, одобрено с княжески указ. Той обаче е за отпадането на втората част – военнополеви съдилища да съдят бунтуващите се с оръжие в ръка срещу държавата. Срещу неговото предложение се обявяват демократите Н. Цанов, докладчик по закона, Д. Ризов, социалистът Г. Кирков и редица други представители на левицата. Според тях чл. 13. е антиконституционен и трябва да се премахне. Ст. Данев защитава тезата, че чл. 76. на Търновската конституция дава право в случай на нарушаване на обществената безопасност съденето на български граждани да се отнема от редовните съдилища и да се предава на други – во-

енни и военнополови. Това, според него, е най-ефикасното средство за реакция срещу една обществена язва, каквато е разбойничеството. Така, според Данев, ограничавайки правата само на част от обществото, няма да се налага това на цялото общество чрез въвеждане на военно положение в отделни райони или в цялата страна. Впрочем това са и аргументите на Стамболов при приемането на закона, но от изказването на Данев не става ясно, след като престъпления срещу обществения ред трябва да се съдят от военнополови съдилища, защо престъпления с много по-големи обществени последици и насочени срещу сигурността на държавата се оставят на гражданските съдилища. Без внимание е оставен и аргументът, че чрез военнополовите съдилища се нарушават граждански права, които всеки, дори обвиненият в разбойничество, има. Тъй като по тази процедура ще бъдат съдени и техните укриватели и съучастници, отново се създават възможности за злоупотреби и несправедливости. Не се обръща внимание и на създанието, че така се пренебрегват гражданските съдилища и се дава приоритет на военните, а от тук и въобще на военния елемент над цивилния в управлението на страната. Др. Цанков е категоричен, че дори в турско време разбойниците не са били съдени от военни съдилища. Но той също застава зад предложението на Данев, внасяйки една корекция – постановлението на Министерския съвет за предаване на разбойниците на военнополови съдилища, наред с одобрението на княза, да бъде внасяно за одобрение и от Народното събрание. Това предложение е прието с 65 срещу 36 гласа. Така на 6 юни 1901 г. XI ОНС приема Закон за изменение на чл. 13. от Закона за изстребление на разбойничеството, който гласи: „Разбойниците, укривателите и съучастниците им се съдят от полеви военни съдилища, ако за това има мотивирано постановление на Министерския съвет, утвърдено с височайши указ, който указ се внася, съгласно чл. 76 от Конституцията, в първата следваща сесия на Народното събрание за одобрение“¹⁵³. Тази сложна процедура на практика сваля от военните и от военните съдилища отговорността за разбойничеството. По-важно в случая е, че те се изключват от възможността да бъдат използвани като средство за разчистване на политически сметки. Оттук насетне до 1912 г. заседава само един извънреден военен съд.

На 10 август 1901 г., в изпълнение на приетите изменения в Закона за изстребление на разбойничеството, Министерският съвет взема решение „разбойническите“ дела, заведени в полевите военни съдилища, да се препратят в гражданските съдилища, като неподсъдни на военните такива. Това решение е сведено с окръжно на Военното министерство от 14 август 1901 г. до председателите на военните съдилища и военните прокурори¹⁵⁴.

Едва след промяната на Конституцията през 1911 г. и премахването на извънредните съдилища на 14 март 1912 г. Народното събрание приема закон за отмяна на чл. 13. от Закона за изстребление на разбойничеството. С това

престъпленията на разбойниците стават отново подсъдни на гражданските съдилища¹⁵⁵.

Неясна остава съдбата на чл. 11. за военните екзекуции, които официално не отпадат от закона, въпреки че след събитията в Садина през 1894 г. военни екзекуции не са практикувани.

Най-общо проблемът с разбойничеството от Освобождението до началото на XX в. преминава през пет етапа. През първия етап – 1879–1880 г., разбойничеството е най-масово, мотивирано е политически на антибългарска основа и подкрепяно от Турция. Липсата на стабилна полиция, местна администрация и съдебна система предопределя ангажирането на младата българска армия чрез обявяването на военно положение, въвеждането на военнополови съдилища и делегирането на извънредни пълномощия на военния министър. Тези категорични и решителни мерки, макар и не съвсем точно съобразени с Конституцията, съхраняват вътрешния ред и сигурността в държавата и прекъсват политическия характер на явлението.

Вторият етап е през 1882 г. Разбойническото движение, макар и мащабно по характер, е лишено от обща организация и политически цели и е мотивирано социално. Военното положение и военните съдилища отново са въведени, но са използвани по-малко военни части и прякото ръководство на действията срещу разбойниците е в ръцете на главния районен началник – висш офицер.

Третият етап е след 1882 г. до Съединението. През този етап разбойничеството се „свива“ в отделни региони и до действието на отделни разбойнически шайки. Дори местното население не се ангажира с неговата подкрепа. Разбойниците губят хранителната си почва и техните нападения започват да носят спорадичен характер. Борбата с тях преминава в ръцете на администрацията и потерите. Войската не се ангажира, с изключение на военните съдилища, и то за 5 месеца през 1883 г.

Четвъртият етап е от края на 1885 г. до края на 80-те години на XIX в. Разбойничеството в страната отново набира сила, подхранвано от устойчивата традиция, от стопанската и политическата криза в страната. Вътрешни и външни сили се заемат с организирането на чети, които имат чисто политически цели и задачи. Това ще даде основание на управляващите отново да вземат радикални мерки, в които важна роля ще бъде отредена на армията чрез екзекуциите и дейността на военните съдилища. Макар и неконституционни, тези мерки ще се окажат ефективни и разбойничеството – мотивирано политически или икономически, ще бъде овладяно.

Петият етап е от края на 80-те години на XIX в. до началото на XX в. Разбойничеството ще се проявява като единични, неорганизирани и спонтанни действия, но управляващите ще запазят възможността да прибегват до войската и военните съдилища като средство за противодействие. Едва

от началото на XX в. армията фактически ще бъде изключена от борбата с разбойничеството, което е и доказателство, че това явление престава да бъде важен дестабилизиращ обществото фактор.

Справянето с разбойничеството е заслуга не само на армията, която действа като изпълнителен държавен орган, но и на всички български правителства, на княз Александър I и на княз Фердинанд. Независимо от различните си, често пъти противоположни и непримирими виждания за устройството и бъдещето на държавата, всички управляващи са единни, че първото и най-важно условие е самото нейно съществуване. Ето защо на централно ниво няма колебание при въвеждането и използването на крайни мерки за запазване на държавата. Липсва обаче системност, последователност и приемственост в действията на различните правителства. Отсъствието на управленски опит и традиции, на закони и институции води до твърде свободно и дори произволно тълкуване и приложение на важни за цялото общество и държавата мерки, каквито са военното положение, военните съдилища, извънредните пълномощия. Девалвацията на техния изключителен, извънреден и краен характер, на механизма за вземане на такива решения и безконтролното им приложение създава опасни прецеденти за бъдещето. Както във всеки нов и ненапаснат механизъм, така и в първоначалните действия на българската държава по отношение на разбойничеството се проявява тенденция на противопоставяне между местна и централна власт, между военни и граждански власти, поставяне на лични и политически амбиции над общодържавните интереси. Тези явления обаче, макар и да създават проблеми, не се оказват фатални за общото дело.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Вж.: *Петров, М., Ив. Стоянов*. Политиката на първото българско правителство след Освобождението (юли – ноември 1879 г.). – ИПр, 1980, № 2, 22–42.
- ² *Държавен вестник*, № 1, 28 юли 1879.
- ³ *Грънчаров, М.* Изстъпленията срещу българите по време на Руско-турската война 1877–1878. – Във: 120 години от освобождението на Плевен и Плевенската спопея. Враца, 1998, 38–59.
- ⁴ *Тодоров, Г.* Временното руско управление в България през 1877–1879. С., 1958, с. 138.
- ⁵ *Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в трех томах.* Т. 3. М., 1967, 165–166.
- ⁶ ЦВА, ф. 1, оп. V, а.е. 208, л. 1–3; *Паренсов, П.* Изъ прошлого. Воспоменанія офицера генералнаго штаба. Ч. 4-я. В Болгаріи. С.-Петербургъ, 1908, 98–99.
- ⁷ *Радев, С.* Строителите на съвременна България. Т. 1. С., 1990, с. 174, 211.
- ⁸ *Освобождение Болгарии...* Т. 3, 541–542, 577–579.
- ⁹ Документи за дейността на русите по уредбата на гражданското управление в България от 1878–1879 г. Събрал и коментирал бившият чиновник в Канцеларията на императорския руски комисар в България Статски Съветникъ Муратовъ. С., 1905, 341–342, 354, 357.

- ¹⁰ Държавен вестник, № 1, 28 юли 1879 г.
- ¹¹ Паренсов, П. Цит. съч., 99–100.
- ¹² ЦВА, ф. 1, оп. V, а.е. 28, л. 1–4.
- ¹³ Данните са по: Симеонов, Ст. Създаване на жандармерията в България през 80-те години на XIX в. като полицейска сила с военна организация. – Военноисторически сборник, 1994, № 6, с. 44.
- ¹⁴ ЦВА, ф. 1, оп. V, а.е. 109, л. 1; Държавен вестник, № 1, 28 юли 1879. Това показва, че изграждането на войската на териториален принцип се оказва неефективно дори при изпълнението на нейните вътрешни функции. Още в края на 1879 г. военният министър ген. Паренсов предлага да се създаде бригадна организация на армията, която да я направи подвижна и гъвкава, но това става едва през 1883 г. В утвърденото на 17 декември 1879 г. „Привременно положение за българската войска“ се премахва определението „земска“ и войската започва да се изгражда като редовна, постоянна военна сила, а не като милиция.
- ¹⁵ ЦВА, ф. 1, оп. V, а.е. 3, л. 16–17.
- ¹⁶ Войнскій уставъ о наказаніяхъ. С., 1879, 67–75.
- ¹⁷ Държавен вестник, № 1, 28 юли 1879. Твърдението на В. Танкова, че конfirmацията на присъдите от военно лице „не почива на никакви законови основания“, не отговаря на истината, тъй като е съобразено с Военносъдебния устав. Вж. Свободата на печата в условията на военно положение (септември 1885 – септември 1887 г.). – Военноисторически сборник, 1993, № 6, с. 63.
- ¹⁸ Държавен вестник № 5, 25 авг. 1879; № 7, 19 септ. 1879; № 8, 22 септ. 1879. Според Д. Метелов за периода до ноември 1879 г. са постъпили 14 разбойнически дела, от които са разгледани 8. От хванатите и предадени на съд 38 турци, осъдени били 18. Тези данни опровергават твърденията на М. Петров и И. Стоянов (в цитираната статия, с. 31), че военните съдилища осъдили само трима турци на смърт.
- ¹⁹ Държавен вестник, № 8, 22 септ. 1879.
- ²⁰ Стенографски дневници на I ОНС, с. 5.
- ²¹ Пак там, с. 223.
- ²² Иречек, К. Български дневник. Т. 1. 1879–1881. С., 1995, с. 46.
- ²³ Първоначално полевите военни съдилища разглеждат делата според раздел IV от Военносъдебния устав. Макар и съкратена, процедурата изисква няколко дни за разглеждане на делата. Освен това при всеки съд трябва да има военен прокурор, който е принуден да ходи на заседание от съд на съд, което също забавя делата.
- ²⁴ ЦВА, ф. 1, оп. V, а.е. 109, л. 116.
- ²⁵ Пак там, л. 128.
- ²⁶ Държавен вестник, № 18, 22 дек. 1879.
- ²⁷ ЦВА, ф. 1, оп. V, а.е. 109, л. 220.
- ²⁸ Иречек, К. Цит. съч. Т. 1, с. 115.
- ²⁹ Държавен вестник, № 27, 23 февр. 1880.
- ³⁰ ЦВА, ф. 1, оп. V, а.е. 54, л. 100.
- ³¹ Държавен вестник, № 29, 1 март 1880.
- ³² Пак там, № 30, 5 март 1880.
- ³³ Пак там, № 31, 8 март 1880.
- ³⁴ Пак там, № 33, 12 март 1880.
- ³⁵ ЦВА, ф. 1, оп. V, а.е. 54, л. 87–92.
- ³⁶ Държавен вестник, № 34, 19 март 1880; № 35, 23 март 1880; № 36, 29 март 1880; № 42, 10 май 1880.
- ³⁷ Пак там, № 35, 23 март 1880; Стенографски дневник на II ОНС, 168–171.
- ³⁸ ЦВА, ф. 173, оп. I, а.е. 35, л. 32–35, 38–52, 65.

- ³⁹ Иречек, К. Цит. съч. Т. 1, с. 149.
- ⁴⁰ Държавен вестник, № 40, 26 апр. 1880.
- ⁴¹ Пак там, № 44, 24 май 1880.
- ⁴² С. Радев неточно цитира „История на българите“ вместо „Пътувания по България“. Вж.: Радев, С. Цит. съч., 211–212.
- ⁴³ Иречек, К. Пътувания по България. С., 1899, 257–258; Радев, С. Цит. съч., 211–212.
- ⁴⁴ Външната политика на България. Документи и материали. Т. 1. 1879–1886. С., 1978, 110–119. Тези събития по един твърде своеобразен начин са интерпретирани от Г. Ст. Генов – „Железният мъж“ или принос към историята на финландеца К. Ернрот, участник в освобождаването на България, неин военен министър и премиер (1877–1881 г.). – Исторически архив, 1999, № 6–7, 16–18.
- ⁴⁵ Икономов, Т. Мемоари. С., 1973, 229–230; Вж.: Назърска, Ж. Разбойничеството и Дирекцията на вътрешните дела в Източна Румелия (1879–1885). – Военноисторически сборник, 1997, № 2, 10–11.
- ⁴⁶ Стенографски дневници на II ОНС, 219–223; Държавен вестник, № 42, 10 май 1880.
- ⁴⁷ Иречек, К. Пътувания..., 258–259; Радев, С. Цит. съч., с. 212; Мосолов, А. България 1878–1883. Спомени на адютанта на княз Батенберг. С., 1936, 65–68.
- ⁴⁸ Васильов, Т. Живот и спомени. С., 1938, с. 64, 276. Едва през 1883 г. военното съдоустройство е приведено в съответствие с изискванията на закона – създадени са окръжни военни съдилища и Главен военен съд с главен военен прокурор. Вж.: Архивите говорят. Руско-турската война (1877–1878). Дневници, спомени, записки, кореспонденция. С., 1998, с. 144.
- ⁴⁹ Държавен вестник, № 53, 21 юни 1880; № 54, 28 юни 1880.
- ⁵⁰ Външната политика на България. Т. 1, 98–99.
- ⁵¹ Според Радев, С. Цит. съч., с. 212, разбойничеството е потушено. Т. Васильов в Цит. съч., с. 59 също пише, че „разбойничеството се прекрати“, но и двамата не считат това за окончателно. В по-нови изследвания като например в „Българската армия 1877–1919“ (С., 1989, с. 57) се твърди, че разбойничеството е ликвидирано през 1880 г. и по-нататък то не се разглежда като обект на действие от страна на войската.
- ⁵² ЦВА, ф. 1, оп. V, а.е. 6, л. 47.
- ⁵³ Пак там, а.е. 736, л. 156–157.
- ⁵⁴ Държавен вестник, № 79, 15 окт. 1880.
- ⁵⁵ Стенографски дневник на II ОНС, II РС, кн. 1, с. 874., кн. 2, 103–104.
- ⁵⁶ ЦВА, ф. 1, оп. V, а.е. 6, л. 100; Държавен вестник, № 87, 26 ноем. 1880.
- ⁵⁷ Държавен вестник, № 88, 6 дек. 1880.
- ⁵⁸ Иречек, К. Пътувания..., с. 259.
- ⁵⁹ ЦВА, ф. 1, оп. V, а.е. 210, л. 30; а.е. 81, л. 51; Държавен вестник, № 41, 17 юни 1881.
- ⁶⁰ Държавен вестник, № 29, 18 март 1882.
- ⁶¹ Пак там, № 4, 31 ян. 1881.
- ⁶² Пак там, № 53, 29 юли 1881.
- ⁶³ Правилникът е публикуван в Държавен вестник, № 53, 20 юли 1881; № 54, 1 авг. 1881; № 55, 5 авг. 1881.
- ⁶⁴ НБКМ – БИА, ф. 271, оп. 1, а.е. 12, л. 93; Иречек, К. Български дневник. Т. 2. 1881–1884. С., 1995, 150–151.
- ⁶⁵ НБКМ – БИА, ф. 271, оп. 1, а.е. 12, л. 93; Държавен вестник, № 56, 29 май 1882; № 100, 3 септ. 1882.
- ⁶⁶ НБКМ – БИА, ф. 271, оп. 1, а.е. 2, л. 100–101.
- ⁶⁷ ЦВА, ф. 1, оп. V, а.е. 12, л. 87.
- ⁶⁸ Систематически сборник на законите, указите, заповедите и циркулярите по военното ведомство от 1877/1878 г. до 1-й януарий 1901 г. Т. 1. С., 1902, с. 8.

- ⁶⁹ Сведенията са от Държавен вестник – месец юли и август 1882 г.
- ⁷⁰ Държавен вестник, № 85, 7 авг. 1882.
- ⁷¹ Тази инструкция остава непозната за изследователите.
- ⁷² Държавен вестник, № 85, 7 авг. 1882.
- ⁷³ Пак там.
- ⁷⁴ Пак там, № 86, 10 авг. 1882.
- ⁷⁵ Пак там, № 80, 27 юли 1882.
- ⁷⁶ ЦВА, ф. 42-п, оп. I, а.е. 18, л. 224–284; Държавен вестник, № 801, 27 юли 1882; № 111, 28 септ. 1882.
- ⁷⁷ ЦВА, ф. 42-п, оп. I, а.е. 18, л. 400, 513.
- ⁷⁸ Пак там, л. 307, 352–352, 575 а.
- ⁷⁹ Държавен вестник, № 125, 2 ноем. 1882.
- ⁸⁰ ЦВА, ф. 42-п, оп. I, а.е. 18, л. 476.
- ⁸¹ Икономов, Т. Цит. съч., 334–340.
- ⁸² ЦВА, ф. 42-п, оп. I, а.е. 18, л. 340, 391, 224.
- ⁸³ НБКМ – БИА, ф. 271, оп. 1, а.е. 12, л. 136; Държавен вестник, № 106, 16 септ. 1882.
- ⁸⁴ Държавен вестник, № 109, 23 септ. 1882.
- ⁸⁵ ЦВА, ф. 42-п, оп. I, а.е. 18, л. 424–425, 448, 456–457, 505, 515, 552–554, 568, 579, 587; Държавен вестник, № 114, 5 окт. 1882; № 128, 9 ноем. 1882.
- ⁸⁶ Държавен вестник, № 141, 11 дек. 1882.
- ⁸⁷ Иречек, К. Княжество България. Ч. 1. Българската държава. Пловдив, 1899, с. 331.
- ⁸⁸ Мететелов, Д. История на Военно-съдебната част, с. 217.
- ⁸⁹ ЦВА, ф. I, оп. V, а.е. 16, л. 17-19; Държавен вестник, № 18, 17 февр. 1883.
- ⁹⁰ ЦВА, ф. I, оп. V, а.е. 62, л. 54, 126, 128; а.е. 66, л. 66; а.е. 65, л. 185.
- ⁹¹ Държавен вестник, № 9, 28 ян. 1883.
- ⁹² Пак там, № 20, 22 февр. 1883.
- ⁹³ Пак там, № 76, 16 юли 1883.
- ⁹⁴ Пак там.
- ⁹⁵ Пак там, № 40, 12 апр. 1883.
- ⁹⁶ Пак там; № 46, 3 май 1883; № 50, 14 май 1883.
- ⁹⁷ Пак там, № 42, 21 апр. 1883.
- ⁹⁸ Пак там, № 48, 7 май 1883; № 49, 10 май 1883.
- ⁹⁹ ЦВА, ф. I, оп. V, а.е. 213, л. 128; Държавен вестник, № 63, 16 юни 1883.
- ¹⁰⁰ Стенографски дневници на III ОНС, Втора сесия, 58–59.
- ¹⁰¹ Държавен вестник, № 100, 20 септ. 1883; ЦВА, ф. I, оп. V, а.е. 301, л. 69, 74.
- ¹⁰² Стенографски дневници на III ОНС, Втора сесия, 69–81, 109–113, 116–138.
- ¹⁰³ Пак там, 134–135; Държавен вестник, № 106, 4 окт. 1883.
- ¹⁰⁴ Държавен вестник, № 109, 11 окт. 1883.
- ¹⁰⁵ Пак там, № 106, 4 окт. 1883.
- ¹⁰⁶ Пак там, № 121, 10 ноем. 1883.
- ¹⁰⁷ Стенографски дневници на III ОНС, Втора сесия, 74–75.
- ¹⁰⁸ Държавен вестник, № 14, 11 февр. 1884.
- ¹⁰⁹ Пак там, № 115, 25 окт. 1883.
- ¹¹⁰ ЦВА, ф. I, оп. V, а.е. 301, л. 168; а.е. 48, л. 116; Държавен вестник, № 120, 8 ноем. 1883.
- ¹¹¹ ЦВА, ф. I, оп. V, а.е. 47, л. 87; Държавен вестник, № 104, 29 септ. 1883.
- ¹¹² ЦВА, ф. I, оп. V, а.е. 47, л. 154–160.
- ¹¹³ Държавен вестник, № 3, 12 ян. 1884; № 47, 29 май 1884.
- ¹¹⁴ Пак там, № 30, 29 март 1884.
- ¹¹⁵ Пак там, № 108, 26 септ. 1887.

- ¹¹⁶Пак там, № 50, 7 юни 1884; № 53, 14 юни 1884; № 66, 24 юли 1884; № 80, 8 авг. 1884; № 126, 7 ноем. 1887.
- ¹¹⁷Пак там, № 20, 28 февр. 1884; № 28, 24 март 1884; № 80, 8 септ. 1884.
- ¹¹⁸Пак там, № 4, 10 ян. 1885.
- ¹¹⁹Пак там, № 37, 16 апр. 1885; № 90, 3 септ. 1885.
- ¹²⁰Авантюрите на руския царизъм в България. По документите на царските архиви. Варна, 1991, 96–97.
- ¹²¹НБКМ – БИА, ф. 740, а.е. 4, л. 272–273.
- ¹²²Държавен вестник, № 17, 16 февр. 1889.
- ¹²³Пак там, № 21, 25 февр. 1888; *Начович, Гр.* Из дневниците. С., 1999, 107–108.
- ¹²⁴Държавен вестник, № 117, 27 окт. 1888.
- ¹²⁵*Голмезова, Хр. П.* Капитан Узатисъ и убиването на мадамъ Скобелева (1879–1880). Четата на капитана Набокова (1887). Исторически разкази из съвременния български живот. С., 1910, 95–131; *Марков, Г.* Нашумелите афери на Третото българско царство. С., 1998, 22–28.
- ¹²⁶Авантюрите..., 131–132.
- ¹²⁷Държавен вестник, № 35, 22 апр. 1886.
- ¹²⁸Пак там, № 43, 13 май 1886.
- ¹²⁹Пак там, № 57, 19 юни 1886.
- ¹³⁰Пак там, № 59, 24 юни 1886.
- ¹³¹*Васильов, Т.* Цит. съч., с. 94.
- ¹³²Държавен вестник, № 9, 24 ян. 1887.
- ¹³³Това заключение на Ст. Грънчаров е поради предоверяването на Т. Васильов, който твърди, че през 1884–1886 г. за разбойничество не се е чувало. *Грънчаров, Ст.* Офицерството и политическият живот в България през периода 1884–1894 г. – ИИВИ и ВИНД, 33, 1982, с. 91; същото твърдение и в: Политическите сили и монархическият институт в България 1886–1894. С., 1984, с. 135.
- ¹³⁴Държавен вестник, № 45, 28 апр. 1887.
- ¹³⁵Пак там, № 7, 19 ян. 1888.
- ¹³⁶ЦДА, ф. 173, оп. 1, а.е. 162, л. 11–13.
- ¹³⁷Държавен вестник, № 75, 9 юли 1887.
- ¹³⁸Стенографски дневници на V ОНС, I РС, 301–302, 361; Държавен вестник, № 146, 24 дек. 1887.
- ¹³⁹Стенографски дневници на V ОНС, I РС, 350–354. Т. Васильов лансира тезата, че чл. 13. не съществува в проекта на Министерския съвет, а е внесен допълнително по предложение на Стамболов при обсъждането в Народното събрание (Цит. съч., с. 95). Тази теза се защитава и от Ст. Грънчаров (Офицерството..., с. 91), но и двете не са верни. Внесеният проект за закон съдържа чл. 14., гласящ: „Уловените в разбойничество, както и всички лица, които с оръжие в ръка би нарушили реда и тишината се съдят от полеви военни съдилища“. Стенографски дневници на V ОНС, I РС, с. 302.
- ¹⁴⁰Държавен вестник, № 12, 31 ян. 1889.
- ¹⁴¹Пак там, № 57, 26 май 1888; № 69, 23 юни 1888.
- ¹⁴²ЦВА, ф. 1, оп. V, а.е. 226, л. 144–147; Държавен вестник, № 88, 18 авг. 1888; № 126, 19 ноем. 1888; № 132, 3 дек. 1888.
- ¹⁴³Държавен вестник, № 125, 17 ноем. 1888; ЦВА, ф. 1, оп. V, а.е. 226, л. 269–270.
- ¹⁴⁴Държавен вестник, № 91, 29 авг. 1889; № 51, 6 март 1891.
- ¹⁴⁵*Васильов, Т.* Цит. съч., с. 94, 277.
- ¹⁴⁶Държавен вестник, № 51, 6 март 1891.
- ¹⁴⁷Пак там, № 71, 5 юли 1888; № 43, 13 май 1889.
- ¹⁴⁸Пак там, № 208, 24 септ. 1891.
- ¹⁴⁹ЦВА, ф. 1, оп. V, а.е. 114, л. 251; ф. 2612, оп. I, а.е. 4, л. 9.

- ¹⁵⁰Държавен вестник, № 49, 3 март 1890; № 52, 7 март 1890; № 12, 16 ян. 1891; № 188, 30 авг. 1891; № 204, 19 септ. 1891; № 132, 20 юли 1892; № 177, 17 авг. 1892; № 181, 21 авг. 1892; № 12, 8 ян. 1892; № 61, 18 март 1893; № 128, 17 юни 1893.
- ¹⁵¹Стенографски дневници на VIII ОНС, I РС, кн. II, с. 118, 630.
- ¹⁵²Стенографски дневници на XI ОНС, I ИС, 372–375.
- ¹⁵³Пак там, 2078–2094, 2171–2173, 2217–2227; Държавен вестник № 143, 5 юли 1901.
- ¹⁵⁴Систематически сборник на законите..., 1901–1907. Т. 2. С., 1908, с. 2175.
- ¹⁵⁵Държавен вестник, № 88, 19 апр. 1912.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 98–99, 2005–2006

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 98–99, 2005–2006

ПОЛИТИЧЕСКИЯТ ЖИВОТ В ИРЛАНДИЯ В НАЧАЛОТО НА XX ВЕК

БОРИСЛАВ МАВРОВ

Borislav Mavrov. POLITICAL LIFE IN IRELAND AT THE BEGINNING OF THE XXTH CENTURY

The Irish national question turned into one of the most important questions in the English colonial and imperial policy in the ninetieth and the beginning of the twentieth century. The aspiration of Irish people for gaining some kind of independence underlies in its very basis. Every subject acting on the Irish nationalist stage pursues one way or another exactly this aim. The difference between them is in the ways and the means through which they envisage and believe to achieve this goal.

The current study is focused on the profile and the nature of those Irish nationalist organizations from the end of the ninetieth and the beginning of the twentieth century, which can be briefly characterized as OLD and NEW. The Irish national party remains the key nationalist player in these years. But its monopolistic positions are threatened by the emerging wave of organizations of a new type, closely connected with the activities of the young generation Irish nationalist leaders.

Никой човек не може да определи границите на похода на една нация [...] и ние никога не сме се опитвали да поставяме предели на напредъка на ирландската нация и никога няма да го направим¹.

Със Закона за съюза от 1800 г. английското правителство предоставя на Ирландия възможността да има свое директно представителство в парламента в Уестминстър. Страната се сдобива с главен секретар и с особена административна структура в рамките на империята. От този момент нататък за ирландците изключителна важност придобива проблемът за повторното

извоюване на тяхната независимост от империята. Така се заражда и ирландският национален въпрос, който се превръща в един от водещите проблеми за английската колониална политика през XIX в. и началото на XX в. В основата на неговата същност е стремежът на ирландците да получат от британците някаква форма на самоуправление. Това е и най-общата цел на ирландските националистически организации от тази епоха и по-конкретно през първото десетилетие на XX в. Всички действащи субекти на ирландската националистическа сцена по един или друг начин преследват именно тази цел. Това, което ги отличава, са пътищата и средствата, чрез които те предвиждат да реализират целта си. Настоящото изследване се стреми да изгради ясна и обективна представа за ирландските националистически организации, да проследи ключовите моменти в дейността им, да разкрие техните основни принципи и възгледи. Единствено по този начин би могла да се схване най-правилно сложната и противоречива същност на ирландския политически живот в началото на XX в.

Основната сила и най-голям авторитет сред тях е Ирландската национална партия (ИНП), която отново набира сили след обхваналата я дълбока криза през 90-те години на XIX в. Тя запазва позицията си на водещ фактор в живота на ирландците, демонстрирайки волята си по парламентарен път да се бори за постигане на тяхното самоуправление – хоумрул. В този смисъл партията се вписва изцяло в представата за т.нар. *стар*, или традиционен национализъм. И макар че през този период не съумява да постави на дневен ред в парламента въпроса за ирландското самоуправление (чрез предлагането на трети пореден проектозакон за хоумрула), тя неизменно действа с готовност за защита интересите на своите сънародници в не една сфера – поземлени отношения, финанси, местно самоуправление, образование. И резултатите в тази посока не будят съмнение.

Въпреки това обаче в началото на XX в. националистическите депутати започват постепенно да поделят влиянието си сред ирландците заедно с организацията от израстващото поколение на т.нар. *нови* националисти. Последните се оказват голямото предизвикателство и конкуренция за Ирландската национална партия, изтъквайки необходимостта независимостта на страната, като крайна висша цел, да бъде извоювана в самата Ирландия и от самите ирландци, а не договорена и спазарена в Устминстър. Това става водещ и обединяващ принцип при *новия* национализъм и свързаните с него организации – групата около Артър Грифит (която впоследствие прераства в *Шин Фейн*), тайните общества, дълбоко свързани с фенианската традиция и най-вече с Ирландското републиканско братство, както и формированията, участващи в ирландското културно възраждане от края на XIX в. и началото на XX в. Между споменатите *нови* националистически организации обаче съществуват многобройни и значителни различия, които спомагат за оформ-

мянето на облика им и очертаването на спецификите, скрити под общия им знаменател на противници на конституционализма и поддръжници на новото и различното в ирландския националистически живот.

В историографските интерпретации до 30-те години на XX в. доминиращо е националистическото гледище. За представителите на това направление е характерно пресъздаването на ирландската история като борба между утвърждаващата се ирландска нация и „тираничния империализъм“ на англичаните и най-общо подчиняването на историческата истина на нуждите на нацията. Според традиционното националистическо схващане отделна ирландска нация, изградила се на базата на гелския език и култура, е съществувала още преди първата английска инвазия в далечния дванадесети век. Оттук нататък ирландците непрекъснато са лишавани от своите исторически права за сметка на гарантирането на английските интереси. Националистката историография се базира на историческия мит и митологизацията, стоейки малко встрани от строго научния подход, като смесва факти с фикции².

Именно използването на тези способности от страна на националистическите историци става и поводът в края на 30-те и началото на 40-те години да се появят и първите съмнения относно обективността на ортодоксалните националистически интерпретатори да представят родната ирландска история. Формира се течението на т.нар. ревизионисти. Т. У. Мууди³, Т. Б. Куин, Р. Дъдли Едуардс си поставят за задача да разкрият истинското ирландско минало, очиствайки го от митовите и приказния му характер, обединявайки се около изданието „Ирландски исторически изследвания“. Това е и причината събитията от ирландската история, националните герои и националните движения да бъдат детайлно преразгледани и представени по коренно различен и нов начин. Предлага се една неутрална и изчистена от прекалени емоции историческа интерпретация, стояща далеч от пристрастието към националната история. И ако задачата да се разрушат основите на националистическия подход е сравнително лесно постижима, то тази за създаването на една нова, обща, обемна и синтезирана история, базирана на предложения от ревизионистите нов прочит, се оказва доста по-трудна. Това практически става възможно чак след десетилетия – едва през 1971 г. с обобщителния исторически труд на Ф. С. Л. Лайънс „Ирландия след големия глад“. Най-добрият синтез на интерпретациите на ирландското минало, от гледна точка на историографите ревизионисти, прави обаче Рой Фостър с неговата провокативна и станала особено популярна история „Модерна Ирландия, 1600–1972“. По този начин ревизионизмът се превръща в ортодоксалното историографско течение, което измества стария митологизиран и дискредитиран националистически прочит на ирландската история.

В края на 80-те години обаче този наложил се вече подход към ирландското минало е силно разкритикуван в статия, публикувана по силата на иро-

нията в ревизионисткото издание „Ирландски исторически изследвания“ с автор Брендан Брадшоу⁴. Това изостря изключително много полемиката в историографските среди в Ирландия и поставя началото на една нова и още по-задълбочена дискусия относно начините, по които се интерпретира ирландското минало. Основното несъгласие, изтъкнато от Брадшоу, е свързано с прекомерната и лошо прикрита враждебност към националистическия прочит на ирландската история от страна на ревизионистите. Атаката е насочена предимно към самоцелното пренебрегване на човешкото страдание в трагичното минало на страната, което води до създаването на невярна историческа реконструкция. Всъщност, според Брадшоу, зад претенцията за обективност и естествен стремеж за демитологизация се крие един пробритански и лоялистски подход. За него ревизионистите историци създават история, която обаче е изцяло откъсната от историческото съзнание и по този начин те пренебрегват основната си социална задача и мисия. В този смисъл Брадшоу дава израз на общественото мнение в Ирландия, по-голямата част от което и към края на 80-те и началото на 90-те години на XX в. продължава да бъде съпричастно към делата на своите исторически личности и да се гордее с миналото си.

Обединяващото сред повечето историографски изследвания⁵ е мнението, че, въпреки сериозния дебат между националисти, ревизионисти и анти-ревизионисти, се създава едно изкуствено и относително противопоставяне, зад което се осъществява детайлно проучване на документи и източници (голяма част от които не са били достъпни за историците от по-ранните години) и се прилагат нови изследователски теории и методи. В по-общ план може да се заключи, че след 40-те години на XX в. се забелязва по-скоро процес на осезаемо разширяване на базата знания за ирландското минало, което на свой ред води до ревизирането на начините на неговата интерпретация. В този смисъл особено адекватно звучи оценката на Рой Фостър, че „сега ние всички сме ревизионисти“.

1. ИРЛАНДСКАТА НАЦИОНАЛНА ПАРТИЯ

Ирландската национална партия е единственото легитимно представителство на ирландските интереси през XIX и началото на XX в. в английския парламент. Лишени от възможността за собствен парламент със закона за Съюза от 1800 г. за ирландците остава единствената възможност да изпращат директно свои представители в Уестминстър. Техният брой се оказва една сравнително константна величина (70–80), а влиянието им – вариращо в зависимост от конкретните изборни резултати и по-специално от тези на Либералната партия и нейната възможност да състави или не самостоятелно

правителство. Казано по друг начин, когато на либералите не достигат достатъчен брой депутати за излъчване на собствено държавно управление, те прибегват до подкрепата на ирландските парламентаристи, което на практика означава силни позиции за Ирландската национална партия в съответния парламент, пропорционални на необходимостта от нейната поддръжка. В тези случаи на либералите се налага да платят цената за получената подкрепа – да поставят на преден план въпроса за хоумрула на ирландците. Най-общо става въпрос за идеал или стремеж, на който лидерите на партията дават гласност, конституционна формула, която би гарантирала на Ирландия автономия в повечето местни дела при формално запазване върховенство на парламента в Уестминстър. В този смисъл хоумрулът представлява минимумът, който ирландците са готови да приемат, и същевременно максимумът, който Англия е склонна да отстъпи⁶. Тази изначална привързаност на Ирландската национална партия към идеята за хоумрул (макар това далеч да не е единствената крайна цел преследвана от партията) предопределя и другото име, с което тя остава известна – „партия на хоумрула“.

В повечето случаи обаче ирландското представителство се оказва погълнато от огромното мнозинство, което получава едната или другата английска партия, и тогава ролята на националистическите членове на парламента има изцяло опортюнистичен характер. Въпреки това, на практика те никога не престават да полагат усилия и правят възможното във всяка една парламентарна сесия ирландската проблематика да бъде задълбочено обсъждана.

Създадената от Айзък Бът Ирландската национална партия започва да придобива доста силни позиции след 1877 г. по времето, когато като лидер се налага една от най-ярките фигури в ирландската национална история – Чарлз Стюърт Парнъл. Роденият в графство Уиклоу Парнъл е от смесен американски и англо-ирландски произход и изповядва протестантска религия. Последният факт обаче не му пречи да се превърне в един от най-отявлените и принципни защитници на идеята за хоумрул, изповядващи прилагането и на крайни средства по пътя на нейното реализиране. Въпреки многобройните трудности и провокации (и в професионален, и в личен план), през които преминава политическа му кариера, той се превръща в истински национален герой – борец за свобода и безспорен авторитет на Ирландското национално движение за поколения ирландци. И като че ли най-показателно в този смисъл е определението, което получава от своите съвременници – „Некоронованият крал на Ирландия“.

Смъртта на влиятелния Парнъл през 1891 г. поставя началото на една много дълбока криза в партията, нейните структури и ирландското общество като цяло, която на практика е ясно отчетлива през цялото последно десетилетие на XIX в. Адекватен израз на разделението са думите на лидера на националистите по това време Джъстин Маккарти: „Преди всичко това е

конфликт, породен от ревност и ненавист, а националната кауза е изоставена. И ние [...] откровено казваме на нашите опоненти, че не сме способни, дори при такава криза, да управляваме себе си, нашата омраза и нашите нрави“⁷.

Основен характерен белег на кризата е разделението на поддръжници и противници на Парнъл – „парнелити“ и „антипарнелити“. Влиянието на „Некоронования крал“ не буди съмнение и се оказва с голям резонанс не само сред неговите сподвижници, но и сред ирландците като цяло. Споменът за него и направеното от него са особено силни през по-голямата част от 90-те години на XIX в., та до формалното повторно обединение през 1900 г. Започва сериозна борба за присвояване наследството на Парнъл, макар и някои от спорещите, като Т. Хийли, възприемани като най-отявлените „антипарнелити“, привидно да отричат подобен стремеж⁸. Съотношението между двата противостоящи си лагера в количествено отношение е категорично в полза на противниците на покойния ирландски лидер – на общите избори през 1892 и 1895 г. „парнелитите“ успяват да вкарат в парламента съответно 9 и 11 депутати⁹.

Необходимо е да се отбележи, че, успоредно с това разделяне, в годините след 1891 г. е налице и друго ясно забележимо и на моменти много по-отчетливо и пагубно противопоставяне. Става въпрос за вътрешния конфликт сред самите „антипарнелити“ между Хийли и Дилън, който след 1895 г. става публичен¹⁰. В крайна сметка последният успява да надделее, спечелвайки председателското място в партията през 1896 г. (елиминирайки ветерана Джъстин Маккарти) и отстранявайки своя опонент. Всъщност Хийли заедно и с други личности като Уилям О’Брайън продължават и занапред да бъдат активни по всички ключови за ирландския национализъм въпроси, превръщайки се в свособразен вътрешен враг на партията на хоумрула. До голяма степен наблюдаваното противопоставяне не е само личностно – в този процес от определящо значение се оказват и идеологическите различия.

Смъртта на Парнъл дава основание на изявени интелектуалци като поета Йейтс да започнат да говорят за известна промяна в характера на национализма след 1893 г. Става въпрос за зараждането на нов тип национализъм, с подчертана културна ориентация и в много по-малка степен свързан със старата парламентарна традиция¹¹. Доказателство за това е, че през следващите години върви процес на създаване на организации като Гелската лига (1893), Гелската атлетическа асоциация (1884) и Ирландския литературен театър (1899).

Обективно погледнато, случилото се разделение след 1891 г. е логично следствие от авторитарния подход на управление на Парнъл, липсата на възможност за вътрешен дебат сред ирландските националисти и внимателното съдържане и регулиране на изявите на лидерите и елитите. Разбира се, нужно е да се отчете и разнородният характер на движението на Парнъл и негова-

та вътрешна противоречивост и нехомогенност дори по времето, когато той е начело. Така или иначе обаче, пукнатините и недоразуменията, които се проявяват през последното десетилетие на XIX в., макар и формално заличени с обединението десетина години по-късно, се оказват, че не могат да бъдат преодоляни и изкоренени, което на свой ред допринася за постоянната крехкост и уязвимост на Ирландската национална партия и за перманентната неувереност в собствените ѝ сили.

Представяйки основните характеристики на Ирландската национална партия, логично възниква и въпросът за ключовите програмни цели, които партията в частност и ирландските националисти като цяло ще преследват. В особено систематизиран израз въпросните цели могат да бъдат открити в програмата на Обединената ирландска лига на Уилям О'Брайън от 1900 г., които, имайки предвид неразривната връзка между лигата и партията, е логично да се заключи, че в много голяма степен са валидни и за ирландските парламентаристи. Погледът към тях дава отлична възможност да се изгради конкретна представа за стремежите, които възобновената и повторно обединена партия ще се стреми да реализира в първото десетилетие на XX в.¹²:

1. Пълно национално самоуправление на Ирландия.
2. Премахване на лендлордизма „чрез универсална и задължителна система за изкупуване на дяловете на лендлордовете“ и посредством възстановяване на изгонените по време на поземлената война арендатори.
3. Премахване на монопола на скотовъдците в скотовъдните области на Запада¹³.
4. Отпускането за изцяло ирландски нужди на 3 млн. лири годишно, което представлява приблизителния дял от данъците, който се събира от Ирландия.
5. Напълно равни образователни възможности за католиците, вкл. и „установяването и издържането на университет“.
6. Задължително разпространение из Ирландия на Закона за осигуряване на селскостопанските работници с къщи и общински земи за частно ползване в размер около 1 акър (4 дка).
7. Премахване на „съществуващата порочна система“ за наем за ползване на земя и имоти (за определен срок) в градовете.
8. Премахване на правото на Короната да прави отвод на съдебни заседатели в политическите дела; също и премахването на закона, който третира политическите престъпления наравно с останалите престъпления.
9. Осигуряване на избор на общински съвети на графствата и градчетата, което ще „демонстрира решителността на националистите от страната никога да не се съгласяват с нещо, което се отдалечава от

идеята на Гладстон за хоумрул“; и които един път годишно ще се събират като национален съвет, агитирайки за такива отстъпки като контрол на полицията от граждански представители, прехвърлянето към местните съвети на всякакви фондове, отпуснати за Ирландия за развитие на рибарството и селското стопанство, и цялостно разширяване на досегашните правомощия на ирландските общински съвети, определени от Закона за местното управление от 1898 г.

10. Развитие на ирландската индустрия.

11. Съхраняване на местния гелски език.

Прави впечатление, че така изложените програмни цели представляват много повече от конкретна изборна програма. На практика става въпрос за своеобразен устав на ирландските националисти, даващ отлична представа за широкия обхват на техните стремежи, формирал се в продължение на цялата им 30-годишна (към тогавашния момент) организирана парламентарна дейност. Макар и с известни диспропорции (върху някои от проблемите е фокусирано прекалено голямо внимание за сметка на други), в този фундаментален документ логично място са намерили всички ключови проблеми, вълнуващи ирландците в края на XIX и началото на XX в.: въпросът за хоумрула, поземленият въпрос, въпросът за администрирането на ирландските територии (местна власт, полиция, вътрешен ред и сигурност, финансови взаимоотношения между Великобритания и Ирландия) и не на последно място – въпросът за образованието. Това на практика са основните ключови точки, които Ирландската национална партия най-често, под една или друга форма, внася за обсъждане в парламента или по които най-настойтелно изисква от съответното либерално или консервативно правителство да направи отстъпки. И в крайна сметка, степента и начинът на решаване на тези проблеми се явяват най-обективния критерий, по който може да се съди за парламентарните достижения на Националната партия на Ирландия и за нейната успеваемост като цяло¹⁴.

Традиционният процедурен ход от страна на Ирландската национална партия е в началото на всяка една сесия да се внесат поправки в официалното обръщение – отговор на Тронното слово. Обичайната практика предполага включването на поне едно изменение, чието съдържание по правило представлява критика към факта, че въпросът за хоумрула не е залегнал в законодателната програма, която правителството излага пред парламента. Към това се добавят изменения, в които се настоява за разрешаване на поземления въпрос (като например възстановяване на изгонени арендатори) или пък се поставя искането за създаването на католически университет. Трябва обаче да се отчете, че реалната цел на така предложените изменения не е да затрудни или обърка правителството или пък да промени неговите управленски намерения. Напротив, те се използват от националистическите депутати

като повод да се проследи дейността на ирландската администрация през изтеклата година и да се очертаят предварително контурите на намеренията ѝ за близкото бъдеще. По характера на внесените предложения в началото на всяка една сесия може да се съди за това, какви теми и проблеми ще определят дневният ред за съответната година¹⁵.

Друг ключов механизъм, който фокусира вниманието върху ирландската проблематика, представляват дебатите относно разпределението на бюджетните средства за Ирландия. Обикновено те протичат особено разгорещено и задълбочено. И тук английското правителство не остава особено впечатлено от нападките, на които е подложено, но на по-малкия остров дискусиите по този въпрос са следени с особен интерес, а резултатите от тях се приемат като един от най-добрите барометри за ефективността и моментната сила на Ирландската национална партия.

Встрани от този тип дискусии, които имат ежегоден характер, партията използва от време на време и други техники за предизвикването на важни парламентарни дебати – вкарва от името на отделни парламентаристи законопроекти или временно се оттегля от Камарата на общините, за да насочи вниманието към някой много по-важен и спешен ирландски проблем. И именно по този начин ирландските парламентаристи успяват да достигнат до най-сериозните и ползотворни обсъждания на ключови за тях въпроси – в тези случаи правителството се оказва изненадано и неподготвено, за разлика от ирландските депутати, които в този момент действат с пълна енергия и голяма задълбоченост. Така повдигнатият проблем попада в центъра на обсъжданията в Уестминстър и английското обществено мнение като цяло, а в зародилите се дебати много често се достига до сериозно противопоставяне между националисти и юнионисти, което води до допълнително поляризиране и оживление.

Прави впечатление, че основната тежест при тези дебати се понася от определена група говорители сред ирландските парламентаристи (между 10–20 души), която обикновено се състои от хората с най-голям опит и способности, подпомогнати от специалисти в съответните сфери и в много по-малка степен от млади и обещаващи парламентаристи. Мнозинството ирландски избраници поради едни или други причини остават встрани от активната парламентарна дейност и в частност от актуалните дебати на деня, макар и винаги особено стриктни и редовни по отношение на присъствие и гласуване. Единственият механизъм, чрез който те успяват да вземат участие, са парламентарните питання. И трябва да се признае, че по този начин не особено изявените парламентаристи успяват неуморно да фокусират вниманието върху Ирландия – независимо дали става въпрос за конкретни проблеми в съответния избирателен район или за проблеми от значително по-общ характер. Според парламентарните регистри от последното десети-

летие на XIX в. и първото на XX в. разнообразието на отправените питання изглежда неизчерпаемо, а мнозинството членове на ИНП (40–50 от общо 70–80-те ирландски депутати) демонстрира активност предимно в подобен род парламентарна дейност¹⁶.

Всички разгледани дотук механизми, които използва в арсенала си Ирландската национална партия, безспорно спомагат за фокусиране на вниманието върху Ирландия и свързаните с нея проблеми и показват на избирателите неизчерпаемата енергия и инициативност на тези, за които са гласували. Това обаче далеч не означава, че те могат да бъдат определени като успешни. Причината за подобно заключение се крие в това, че нито една от посочените парламентарни техники не довежда до практическото реализиране на основните цели, които са залегнали в програмите на повечето националистически организации и които в частност партията на ирландските националисти преследва систематично в Уестминстър – законодателното решаване на различните социални, икономически и политически проблеми. Нито една от дебатираните теми, които ирландските националисти успяват да поставят на дневен ред през последното десетилетие на XIX в. и първото на XX в., на практика не довежда до фундаменталното разрешаване на което и да било от измеренията на ирландския въпрос.

По принцип позицията на Ирландската национална партия в английската парламентарна традиция не е особено благоприятна с оглед реализирането на нейните стратегически цели. Изключение са единствено случаите, когато двете основни политически партии – Консервативна и Либерална, имат относително сходни изборни резултати и съставянето на правителство става невъзможно без подкрепата на ирландските депутати. Тогава въпросът за хоумрула става особено актуален в дневния ред на съответния Парламент, превръщайки се в разменна монета за оказаната от страна на ирландските националисти жизненонеобходима подкрепа за излъчването на кабинет. В повечето случаи обаче Ирландската национална партия се оказва в подчинена позиция спрямо останалите две големи партии. И макар ирландските представители (и парнелити, и антипарнелити) да се гордеят и претендират с това, че се държат като независима и силна опозиция, не са редки случаите, в които те губят контрол над самите себе си, демонстрирайки слабост и раздражение. И като че ли именно осъзнаването на факта на тяхната относителна зависимост се оказва един от постоянните стимули за искането им за хоумрул: „[...] никакви подобряващи положението реформи, никакви поземлени актове или закони, касаещи работниците или образованието, нито замаскиране на финансовите проблеми, нито материални подобрения или индустриален напредък биха могли да задоволят Ирландия, докато ирландските закони не бъдат приемани и прилагани на ирландска почва от ирландци“¹⁷.

Встрани от тези принципни обосновки на поведението на Ирландската

национална партия интерес провокира и проследяването на конкретната ѝ парламентарна дейност в началото на XX в. Спечелването на изборите от страна на юнионистите през 1900 г. допринася за допълнителното объркване и раздразнение в редиците на националистите. Основното противопоставяне и разделение между правителството и ирландските депутати е по два ключови въпроса – състоянието на селското стопанство най-вече в западните ирландски земи и англо-бурската война в Южна Африка. В действителност положението на запад се оказва ужасяващо – бедна земя, големи семейства и малки поземлени участъци¹⁸. Въпреки факта, че Великобритания формално признава проблема и в лицето на главния секретар за Ирландия Артур Балфур предприема стъпки за неговото частично решаване посредством създаването на специален орган за пренаселените райони, трудностите за ирландците остават нерешени. Това мотивира Уилям О'Брайън да основе Обединената ирландска лига (като наследяваща Поземлената лига), която, макар и силно свързана с Ирландската партия, действа не толкова като политическа организация, а като център на аграрна агитация, призоваващ за адекватно решаване на наболелия аграрен въпрос. Другата конфликтна точка, която също предизвиква силното неодобрение от страна на ирландските националисти, е войната в Южна Африка. Според традиционните си виждания те възприемат войната като безскрупулен империализъм и международно престъпление, скрито зад маската на помирителната политика и благородните цели. Именно това схващане предопределя и поведението на Ирландската партия в Уестминстър, чиито депутати от есенната сесия на 1900 г., свикана във връзка с войната, присъстват единствено няколко дни, за да изразят своя категоричен протест срещу конфликта и впоследствие напускат парламента и се оттеглят в Ирландия¹⁹.

Повторното активно включване на националистическите представители в парламентарната дейност е на следващата, 1901 г., когато и лично техният лидер Джон Редмънд, и основателят на Обединената ирландска лига Уилям О'Брайън предлагат поправки, целящи задоволителното урегулиране на поземления въпрос. Тяхното отхвърляне само временно отлага дискусиата около ирландската проблематика и едва след няколко дни представителите на Ирландската национална партия предприемат кампания на активна обструкция в Уестминстър, която „напомня най-бурните дни от времето, когато лидер е Парнъл“²⁰. Така например на 5 март с.г. в края на регулярния дебат относно образователната политика националистите отказват да напуснат местата си и да се оттеглят в коридора за гласуване. Това става причина за грандиозен скандал, който завършва с намесата на полицията и насилственото изгонване на дванадесет гръмко протестиращи ирландски депутати. В тази връзка следва приемането на серия от мерки, предвиждащи значително по-сериозни наказания за онези парламентаристи, които не зачитат автори-

тета на спикера на Камарата на общините. Това на свой ред пък провокира ирландския лидер Джон Редмънд да произнесе реч, в която той особено ясно определя мястото на националистите в Уестминстър и тяхното отношение към Камарата на общините с оглед целите, които неговата партия преследва: „[...] Докато ни се налага да идваме в парламента и да полагаме усилия, в една враждебна среда, за осъществяването на нашите ирландски дела, ние ще използваме всяка форма, всяко право, всяка привилегия, всяка власт, които членството в този парламент ни дава – ние ще използваме тези неща по начин, който според нас е най-добър за Ирландия“²¹. Това становище и изброените примери като цяло са изключително красноречиви и до голяма степен показват стратегията на поведение, която Ирландската национална партия предприема не само през 1901 г., но и в периода до края на 1905 г. Става въпрос за един продължителен опортюнизъм и сериозна критика от страна на националистите спрямо юнионисткото правителство, както и непрекъснати опити то да бъде свалено от власт. Единственото изключение от логиката на този тип парламентарно поведение на ирландските депутати са дебатите около поземления закон от 1903 г.

Реализирането на това най-значимо по своята същност събитие за Ирландия още от времето на включването ѝ в Съюза през 1800 г. се свързва с името на Джордж Уиндъм, главен секретар за Ирландия от 1900 г. В по-общ план става въпрос за законодателна мярка, която се оказва с особен принос за решаването на ирландския въпрос като цяло и в частност за решаването на заплетения поземлен въпрос – предаването на земята от ръцете на лендлордовете във владение на дребните земеделци. Под натиска на Обединената ирландска лига на Уилям О'Брайън и Лигата на арендаторите на Т. У. Ръсел от една страна, и от друга, голямата инициативност и желание персонално на Уиндъм (който демонстрира изключителна привързаност и готовност да помогне на ирландците още от самото начало на своя мандат като главен секретар за Ирландия) се достига до конференция по поземления въпрос. На масата на преговорите сядат представители на прогресивните ирландски лендлордове (като лорд Дънрейвън) и защитници на интересите на дребните фермери (О'Брайън, Ръсел и Редмънд)²². Постигнатото решение заляга в основата на поземлен проектозакон (официално внесен в парламента на 25 март 1903 г.), обсъждан с активното участие на депутатите от Ирландската национална партия, в това число и онези, които демонстрират известна резервираност (Дилън, Секстън) към мярката. В крайна сметка след гласуването с голямо мнозинство в Камарата на общините и върховната санкция на Камарата на лордовете през август 1903 г. поземленият закон е окончателно приет. Без да се детайлизират тук конкретните му механизми на действие (механизми, чрез които земята преминава от ръцете на лендлордовете в тези на дребните земеделци), може да се заключи, че с него се осъществява и най-

важната стъпка от началото на XIX в. в посока ликвидиране на лендлордизма и създаването на нация от дребни собственици на земя.

Логично възниква и въпросът за причините подобна мярка да получи своята санкция и от управляващите – принципно враждебно настроените към ирландските искания тори. От една страна, става въпрос за субективен фактор – персоналният принос и подкрепа на генералния секретар на Ирландия Джордж Уиндъм, без които тази мярка би била немислима. От друга страна, поземленият акт от 1903 г. трябва да бъде обясняван и като ключов елемент от цялостната юнионистка стратегия за „задушаване на хоумрула с добри дела“²³. Определящо се оказва желанието на прогресивните елементи сред управляващите за осъществяване на някакъв тип федералистко споразумение в общоимперската рамка.

Както вече бе споменато, в Ирландската национална партия, макар и активно участваща чрез своите представители на всяко едно ниво в процеса на изготвяне и приемане на закона, няма еднозначно отношение към поземления акт. Главният мотив на противниците сред партийните среди на тази мярка е, че с решаването на поземления въпрос в Ирландия и с ликвидирането на лендлордизма се губи едно от най-мощните и влиятелни политически оръжия. Губи се сериозна движеща сила на националистическото движение. Основната линия на разделение сред представителите на парламентарната партия по този въпрос се проектира във вижданията и позициите на двама от нейните водещи лидери – Дилън и О’Брайън. На практика в този момент партията се оказва на ръба на разцеплението и проблемът е преодолян с оттеглянето на О’Брайън от парламента. Мнозинството от останалите националисти подкрепят Дилън във виждането му, че поземленият закон (въпреки всичките му позитиви) представлява преди всичко реверанс към лендлордовете. Оттук нататък следва систематична и целенасочена атака срещу Джордж Уиндъм, която в крайна сметка завършва с неговата оставка през март 1905 г. Скоро след това и юнионисткото правителство на Балфур е принудено да отстъпи управлението на Великобритания.

В периода от 1900 г. до 1905 г. може да се заключи, че ирландските депутати не дават особен принос за решаването на ирландските проблеми в парламента. Единствената законодателна мярка, която се оказва от изключителна важност за Ирландия – законът на Уиндъм, нито като концепция, нито като реализация може да се свърже с името на Ирландската национална партия. Въпреки благоразположеността към нея от страна най-вече на О’Брайън и Джон Редмънд (и мнението им, че начинът, по който се реализира този успех, може да повлече след себе си и други подобни по пътя към постигането на самоуправление²⁴), които я възприемат като градивна и благоприятна стъпка, общественото мнение остава подвластно на разпространеното от Давит, Дилън и Секстън схващане, че поземленият закон е вреден за стра-

ната²⁵. Всъщност поведението на последните като постоянно недоволни и придиричиви критици засяга до голяма степен морала на партията и поставя въпроса за лоялността на Ирландия като цяло. Опитите на правителствата на Солсбъри и Балфур да предприемат серия последователни оздравителни мерки е възприет от ирландските националисти като стратегия, целяща да отклони вниманието от основния въпрос – този за хоумрула.

Голяма надежда за Ирландската национална партия, че този проблем ще бъде отново поставен на дневен ред, дава идването на власт на либералите в Обединеното кралство с изборите от 1906 г.²⁶ Категоричната либерална победа поражда очакването сред националистите, че започва нов и по-плодотворен период в историята на хоумрул движението. Ирландските лидери получават адекватни гаранции от страна на министър-председателя сър Хенри Кембъл-Банерман за това, че въпросът за самоуправлението на Ирландия ще намери своето разрешение по време на неговия мандат: „Аз се надявам, че намерението да се постигне сериозен напредък по въпроса за ирландското управление няма да бъде дълго отлагано; и когато тази възможност дойде, моето твърдо и честно убеждение е, че много по-значимо споразумение от сега съществуващото ще бъде прието като окончателно решение [...]“²⁷.

Допълнителен стимул дава и обръщението на краля при откриването на новия парламент, който уверява, че интересите на ирландците няма да бъдат пренебрегвани. Необходимо е да се изтъкне не на последно място и изначалната историческа взаимовръзка между либерали и националисти, по силата на която в дотогавашните години въпросът за хоумрула на два пъти е получавал реална възможност за законово разрешаване.

Логично, депутатите от Ирландската национална партия демонстрират реализъм, отчитайки невъзможността още в първата парламентарна сесия след изборите да бъде предложен адекватен на техните очаквания закон. Вярата във валидността на дадените от либералите обещания се оказва непоколебима и националистите приемат изчаквателна позиция за повдигането на дебата за хоумрула (за тях поставянето на дневен ред на този въпрос не бива да е самоцел и за неговото успешно решаване особено значение би изиграло избирането на най-подходящия момент). Последното обаче далеч не означава, че тяхното търпение е безкрайно; за ирландските депутати сътрудничеството с либералите до голяма степен е условно и не може да бъде безгранично удължавано, без да са налице конкретни и очаквани резултати²⁸. Характерен белег на общия съюз през четирите години на взаимодействие (между 1906 и 1910 г.) е запазването на относителната свобода и самостоятелност от страна на Ирландската партия, която съхранява много от типичните си белези на парламентарно поведение и практика, с които тя се отличава най-вече, когато на дневен ред е поставена за разрешаване сложната и многопластова ирландска проблематика.

През първата година от управлението на сър Кембъл-Банерман парла-

ментът гласува три социални закона, пряко свързани с Ирландия (Закон за работниците, Закон за продажбата на спиртни напитки и Закон за градските наметели). Въпреки хармоничните отношения обаче между либерали и националисти, не се пристъпва към решаването на въпроса за хоумрула. В разговори с Лойд Джордж, както и с генералните секретари за Ирландия Джеймс Брайс и неговия наследник Агустин Бирел става ясно, че перспективите за прокарването на проектозакон за самоуправлението на Ирландия не са особено големи (въпреки ангажиментите към тази кауза на министър-председателя). Всъщност прогресивно увеличаващите се противоречия между двете камари ясно индикират невъзможността на този етап да се приеме дори и силно променен вариант на проектозакона за хоумрула. Единствената алтернатива, която правителството се оказва в състояние да предложи през 1907 г., е Законът за ирландските градски съвети и Законът за арендаторите, на които е отнета земята. Законът за градските съвети от 1907 г. представлява мярка, която цели прехвърлянето на осем административни департамента от ирландската администрация под контрола на избран от партията съвет. След серия от интензивни консултации между лидерите на Националната партия и правителството той е внесен в Камарата на общините през май 1907 г. Въпреки че Дилън и Редмънд застават недвусмислено в подкрепа на закона, в своята цялост Ирландската национална партия го отхвърля категорично на свое национално събрание през същия месец. В крайна сметка либералното правителство взима под внимание това развитие на нещата и тази законодателна мярка не влиза в сила²⁹.

И ако през първата парламентарна сесия от 1906 г. единство се събужда нетърпеливостта на националистите, то тенденциите, които се забелязват през 1907 г., са достатъчен повод за сериозна загриженост от тяхна страна относно способностите на либералното правителство да напътства ирландските дела при засилващи се противоречия с Камарата на лордовете. В този смисъл едва ли е случайно, че при завръщането си в Уестминстър за сесията от 1908 г. Ирландската национална партия като цяло демонстрира подчертана несговорчивост и неотстъпчивост по отношение на защитаваните от нея интереси. Дори общенията на краля в редовното му слово при откриването на новата сесия за промени в ирландското университетско образование и за промени в поземления закон от 1903 г. не успяват да умиловат националистите, ясно виждащи, че и този път парламентарният фокус ще бъде насочен към законодателството, свързано директно с английската проблематика. Позицията на депутатите от Националната партия личи в думите на лидера ѝ Джон Редмънд, който по недвусмислен начин заявява, че не може да се чака безкрайно дълго, докато Камарата на общините и тази на лордовете водят битка за конкретни детайли от едни изцяло английски закони: „[...] следвайки традициите, завещани ни от националистическите представители още от

времето на О'Конъл ние [Редмънд и неговите колеги] усещаме, че нашата истинска работа тук, аз бих казал нашата единствена работа тук, не е да осъществяваме реформи за Великобритания, а реформи за Ирландия³⁰.

Заявената твърда решимост на Ирландската национална партия да играе водеща роля при решаването на ирландските дела в Уестминстър през 1908 г. не остава без покритие и неслучайно точно през тази година три ключови ирландски закона са поставени на дневен ред. От тях безспорно най-важният е този за ирландските университети, за който несъмнен принос има генералният секретар на Ирландия Августин Бирел, приемащ идеята с ентузиазъм, готовност и разбиране. Става въпрос за един дълго забавян проблем, за решаването на който партията на ирландските националисти неуморно агитира години наред и крайната цел на когото е премахването на сериозната несправедливост – невъзможността на ирландските католици да имат свой собствен университет. Разграничавайки се от грешките на своите предшественици (Пийл, Гладстон, Брайс), Бирел решава да не се намесва в независимия статут на Тринити Колидж в Дъблин (този университет предвижда известни облекчения за присмането на католици) и създава две изцяло нови висши учебни заведения, на базата на вече съществуващи центрове, съответно в Дъблин и Белфаст. Неговото решение представлява мъдър компромис, внимателно отчитащ интересите на всички партии, така че да получи лесно подкрепа в Уестминстър. Дилън определя приетия закон за ирландските университети като най-сериозното благо за ирландската нация, дело на английски държавник³¹.

Горе-долу по същото време актуалност придобива и Законът за подобряване на жилищата на работещите, а неговото приемане след категоричната подкрепа от страна на националистите и юнионистите в Ирландия и на правителството на Аскуит става безпроблемно. И двете разгледани законодателни инициативи могат да се определят като конкретен резултат от дейността на Ирландската национална партия, а не като поредните отстъпки от страна на британското правителство с цел омиротворяването на ирландските депутати³². Реализирането на споменатите реформи се оказва особено ценно завоевание, имайки предвид, че те са интегрална част от програмата и конкретните цели, които партията се опитва да реализира през първото десетилетие на XX в. Оттук нататък обаче за ирландските депутати остава да решават редица други сериозни и наболели проблеми, като този с ревизирането на поземления закон от 1903 г. Става въпрос за необходимостта от промяна на т.нар. Закон на Уиндъм, която е все по-неотложна от 1904 г. насам. Финансовият механизъм на закона от 1903 г., по силата на който имотите преминават от ръцете на лендлордовете в тези на арендаторите, се оказва блокиран поради липсата на средства, прекаления глад за земя и троваостта на администрацията. Като резултат, стига се до насилие сред хората, занимаващи се със

земеделие, което на практика представлява второто ключово измерение на проблема³³. Реакцията на кабинета на Аскуит в тази връзка става факт едва в самия край на 1908 г., през ноември, когато се внася в парламента законопроект, макар че Ирландската партия още през 1907 г. предлага (чрез своя депутат Хоган) поземлен проектозакон, преминал вкл. и през второ четене. Раздразнени от прекалената правителствена мудност, натискът на националистическите лидери се засилва значително през лятото на 1908 г., когато Редмънд изпраща до Бирел официалното становище по въпроса, в което се излага допустимият минимум от условия, който партията е склонна да приеме. Според него правителството трябва да се ангажира с предлагането през текущата сесия на закон, който да се базира, от една страна, на внесения от партията предишната година и приет на второ четене проектозакон и, от друга, на доклада на комисията „Дъдли“, както и да съдържа в себе си разпоредби, които третираят финансовата страна на поземления закон от 1903 г. В заключение Редмънд прави сериозния извод, че ако кабинетът на Аскуит не съумее да намери задоволителен отговор на всеки един от изложените аспекти, ситуацията в Ирландия ще стане изключително критична и при това положение Националистическата партия няма да носи отговорност за мира в страната.

Такъв задоволителен отговор обаче либералите успяват да дадат с приетия окончателно през 1909 г. нов поземлен закон, който се оказва доминиращ знак на цялата парламентарна година. Макар и не изцяло отговарящ на очакванията на ирландските депутати и представляващ в една или друга степен компромис (налагащ се поради все по-осезаемите противоречия между камарите), този закон може да бъде определен като сериозна положителна стъпка. Той ускорява закупуването на земя и в крайна сметка съдейства за премахване на насилието в земеделието. И тук, както и при закона за ирландските университети, значителна роля изиграва както активната политика на Ирландската национална партия, така и личната подкрепа на секретаря на страната Бирел³⁴.

1908 г. се оказва ключова и от ирландска, и от британска гледна точка поради оттеглянето и смъртта на Кембъл-Банерман и замяната му като министър-председател от Аскуит. Съвсем естествено сред ирландските кръгове се забелязва сериозно безпокойство как промяната на върха в Либералната партия ще се отрази на стремежа им за хоумрул, и те логично, без каквото и да било забавяне, решават да тестват готовността на бъдещия нов премиер още преди да встъпи в длъжност. Става въпрос за предлагането на резолюция от лидера на партията Редмънд от края на март 1908 г., в която съществуващата система на управление в Ирландия е квалифицирана като неефективна, скъпа и непопулярна, а като единствено адекватно решение на въпроса е посочено незабавното даване на ирландците на самоуправление. Скритата

цел на този документ (приет в крайна сметка с известни изменения) е да провокира Аскиут официално да декларира като приоритет в своята бъдеща политика ирландския въпрос. Отговорът на либералния лидер обаче е една умерена, доста двусмислена и в крайна сметка съвсем незадоволителна за националистите реч³⁵. Това провокира на свой ред реакцията на Ирландската национална партия посредством Хийли, който се присъединява повторно към нейните редици през 1907 г. заедно с О'Брайън. В една от най-брилянтните си речи опитният ирландски лидер атакува по унищожителен начин Аскиут, при това с пълното одобрение на останалите му съпартийци³⁶.

Както вече стана ясно, предвидените и успешно осъществени реформи от управляващите по това време либерали са с акцент върху социалното законодателство. Тяхната значимост за ирландците не подлежи на съмнение, имайки предвид, че те променят фундаментите на техния начин на живот и решават значителна част от наболелите проблеми. Не на последно място те помагат на някои от ирландските националистически лидери, и най-вече на Джон Редмънд, да оправдаят продължителната си подкрепа за либералното правителство³⁷, въпреки че идеята за въвеждането на хоумрул изглежда към тогавашния момент все още смътна и трудно реализируема. Това се оказва сериозен аргумент в защита на онези, търпеливо поддържащи и вярващи в лоялността на либералното управление срещу нападките на техните съпартийци, които подозират английските министри в коварство и неискреност по отношение на намеренията им спрямо Ирландия. Всъщност именно това противопоставяне представлява една от най-сериозните и мъчителни дилеми, с които се сблъсква по това време Ирландската национална партия. Отношението към управляващите се оказва онази разделителна линия, която в крайна сметка налага на една немалка част да напусне партията и шумно да изрази своето недоволство от либералите. В този смисъл особено показателна е позицията на сър Томас Исмонд, който временно се оттегля от партийните редици. Неговото виждане е, че управляващите трябва да бъдат накарани да вземат по-определена линия на политика от тази, която вече са заели; ако те не успеят да направят това, то тогава „ние трябва да им се противопоставим във и извън парламента, толкова активно, колкото сме се противопоставяли на торите“³⁸. Подобно безпокойство е нещо съвсем логично, но проблемът е, че лидери като Редмънд не биха могли да си позволят лука на този етап да го споделят, знаейки отлично голямата степен на зависимост на хоумрул идеята от либералната поддръжка. Нещо повече, те много ясно си дават сметка, че ирландският въпрос ще бъде поставен на дневен ред едва след като управляващите утвърдят собствената си позиция и че ирландската съпричастност през този консолидационен период е задължително условие за бъдеща подкрепа от либерална страна. Всъщност освен всичко останало, ирландците се оказват зависими от правителството и поради факта, че то

изпълнява ролята на гарант на ирландските интереси във Великобритания. Именно с тези доводи Редмънд отговаря на многобройните обвинения за безрезервна подкрепа на Аскуит и поддръжниците му, идващи включително и от някои от най-ревностни му симпатизанти и близки съратници³⁹.

През първото десетилетие на XX в. дейността на Ирландската национална партия се движи в орбитата на социалното законодателство и именно в тази посока трябва да се търсят нейните сериозни достижения. Практическото приемане на различните реформи в парламента естествено не се оказва единствено заслуга на ирландските депутати, а и на техните английски колеги от управляващата от 1905 г. Либерална партия. Идеята за хоумрула, на която националистите са изначално предани, през въпросните години остава на заден план поради ограничените им възможности сами да я поставят на дневен ред и да осигурят нейното практическо прилагане. Последното обаче далеч не означава, че тя е отписана или жертвана по някакъв начин. И най-голямото доказателство за това е, че още през 1910 г., когато Либералната партия губи самостоятелното си мнозинство в Уестминстър и ирландските депутати придобиват ключово влияние, възможността за установяване на самоуправление на Ирландия става съвсем реална.

Говорейки за приноса на ирландските парламентаристи в политическия живот през първото десетилетие на XX в., за тяхното присъствие и влияние в парламента на Великобритания, неизменно възниква и въпросът за основните характерни особености на Ирландската национална партия, за нейната организация и механизми на поведение.

Прави впечатление, че отличителните белези на партията на националистите от времето на Парнъл на пръв поглед изглеждат валидни и към края на разглеждания период – 1910 г. Партийната дисциплина, основаваща се на лоялно придържане към партийните принципи, механизмите за определяне на кандидати за парламента в съответните избирателни райони, независимостта на партията от каквито и да било други партии (английски или ирландски) и превръщането ѝ по възможност в балансър и в ключ към добиването на парламентарно мнозинство – всичко това са особености, които привидно продължават да бъдат актуални и за управлението на Редмънд. На практика обаче, макар и фасадата на партийните институции и принципи да остава непроменена, те претърпяват радикална трансформация и може да се обобщава, че промяната в много по-голяма степен, отколкото статуквото, е определяща за парламентарното движение в Ирландия през периода⁴⁰. То оцелява не толкова, защото неговите лидери съхраняват механизмите на поведение на Парнъл, колкото защото те (лидерите) се оказват способни да адаптират въпросните механизми към конкретната политическа действителност.

Няколко фундаментални нива на различие могат да бъдат очертани между партията по времето на Парнъл и по това на Редмънд, въпреки изтъканото

привидно сходство. На първо място, става въпрос за възможността за осъществяване на контрол върху самата партия и налагане на дисциплина вътре в нея. Макар и да е имало изолирани случаи на напрежение през лидерството на Парнъл, не може и дума да става за появата на опозиционни групи, които да се разграничават принципно от водената политика и да изразяват готовност дори да предприемат драстичната стъпка на отделяне от партията. Едно от необратимите последствия от партийното разцепление от 1891 г., което продължава да е валидно дори и когато националистите се обединяват повторно през 1900 г., е нарушаването на стабилната взаимовръзка между дисциплина и партийно единство. И Редмънд, и Дилън като хора, стремящи се да съхранят достиженията на „Некоронования крал“, успяват да наложат традиционната стриктност, но не върху цялата организация, а върху един относително ограничен партийен кръг (тук не се включва периодът между 1900–1903 г., когато е налице завидно за епохата партийно единство). Вън от този кръг функционират малки независими и обособени групи националисти, които са враждебно настроени към партията и оспорват авторитета на лидерите ѝ. Нагледен пример за съществуващата разнородност в средите на Ирландската партия е въображаемата реконструкция, направена от английската преса, на евентуален самостоятелен парламент в Дъблин. Посоченото разделение е базирано на различията от английския политически живот и спомага за правилното разбиране и очертаване на отделните течения сред ирландските парламентаристи: „Би могло да има умерена Консервативна партия, ръководена да кажем от г-н Редмънд, Клерикална партия, разчитаща на г-н Хийли, или умерена Либерална партия около г-н Дилън, или пък по-прогресивна Радикална партия, в която г-н О’Конър и г-н Делвин биха били водещи фигури“⁴¹.

Вторият пункт, при който могат се открият значими различия, е механизмът за подбор на кандидатите за парламент. Установената практика от Парнълново време за ефективен предварителен контрол от страна на самата Ирландската национална партия посредством нейни местни кадри върху подбора на хората, влизащи в листите като кандидат-депутати, към началото на XX в. е сериозно трансформирана. По силата на реформите, осъществени от Обединената ирландска лига през и след 1900 г., избирателите са тези, които номинират свободно своите кандидати, възпрепятствайки по този начин партийните лидери да осъществяват директен контрол върху този процес. Така стабилността по отношение на организацията (нещо, което според Парнъл и неговите сподвижници е от изключителна важност) е безвъзвратно загубена и едва ли случайно в организационен план партията от 1910 г. в сравнение с партията от 80-те на XIX в. е в много по-слаба позиция.

До голяма степен проследените тенденции по отношение на дисциплината и организацията са валидни и относно въпросите за политическото по-

ведение на партията, и най-вече относно нейната самостоятелност и независимост спрямо други партии. До въвеждането на първия хоумрул проектозакон в средата на 80-те на XIX в. водените от Парнъл националисти с желание влизат в преговори, с която и да било друга партия, готова да подкрепи и защити в максимална степен техните конкретни искания. Нещата фундаментално се променят с налагането на идеята за самоуправление на Ирландия и с осъзнаването на факта, че нейното реализиране е възможно единствено чрез подкрепата на Либералната партия. Това с още по-голяма сила е валидно след 1906 г., когато либералите печелят категорично мнозинство в Уестминстър и по този начин правят Ирландската партия максимално зависима от тях за прокарването на тази своя изконна цел. И след изборите от 1910 г. единствено водените от Редмънд депутати правят възможно продължаването на либералното управление. Причината националистите да не могат да се възползват изцяло от своята решаваща роля на балансър, е съществуващият паритет между нуждата на либералите от ирландска подкрепа за добиване на парламентарно мнозинство и ирландската зависимост от либералната подкрепа за постигането на хоумрул. Всъщност нещата биха били други и Ирландската национална партия би могла да продължи да играе в значителна степен ролята на независима опозиция, балансирайки според конкретния случай между юнионисти и либерали (според конкретните обещания на спикерите на съответните партии), ако партийната стратегия се оказва свързана с реализирането на постепенни социални и икономически реформи на Ирландия в рамките на общия съюз. С внасянето обаче на идеята за хоумрул в активния политически дебат от средата на 80-те на XIX в. и особено през периода 1890–1910 г., възможностите за самостоятелно опозиционно поведение са изключително ограничени и се отнасят единствено до въпроси, които имат второстепенен характер. В този смисъл може да се заключи, че Ирландската национална партия жертва един от изконните си поведенчески принципи (осъществяването на независими опозиционни крачки) с оглед реализирането на една от най-приоритетните си стратегически цели – самоуправлението.

2. АРТЪР ГРИФИТ И ШИН ФЕЙН

И така, за периода след смъртта на Парнъл до 1910 г. Ирландската национална партия извървява сложен път на развитие и логично преминава през различни етапи на промени както по отношение на партийната дисциплина и организация, така и по отношение на своята политика и поведение спрямо другите партии. Но като че ли една от най-ключовите и значими промени, които се случват в ирландското парламентарно движение, е постепенната

загуба на авторитет от страна на водената от Редмънд организация и бавно прокрадващите се съмнения в способността ѝ да бъде единствен и адекватен защитник на ирландските интереси в Уестминстър. Този процес е неразривно свързан с действията на израстващото поколение т.нар. *нови* националисти и с появата на организации като *Шин Фейн*. Към 1910 г. обаче може да се заключи, че процесът на формиране на *новото* движение е все още твърде бавен, за него има само спорадични индикации и то далеч не заплашва на този етап надмощието и монопола на Ирландската национална партия.

Основното различие сред националистите е в избора на средства, с които да се преследва крайната цел – ирландската независимост. И ако от едната страна са парламентаристите с тяхната привързаност към конституционализма и законовите действия (О'Конъл, Бът, Парнъл, Редмънд), то тяхната алтернатива са поддръжниците на идеята за установяването на ирландска република чрез силата на оръжието (Тиоболд Улф-Тон). Така става ясно, че към началото на XX в. всеки един млад ирландски националист е изправен пред дилемата конституционализъм или физическа сила, институционализирани съответно от Ирландската национална партия и Ирландското републиканско братство (ИРБ). Обективният поглед все пак изисква да се признае, че това разделение е условно и в много случаи между двете традиции е налице известно припокриване и сливане. И най-силното доказателство в този смисъл е кариерата и развитието на младия националист от Дъблин Артър Грифит, който, решавайки по уникален начин въпросната дилема, в крайна сметка създава една от най-ярките организации в новата ирландска история – *Шин Фейн*. Проследяването на неговото собствено развитие като лидер до голяма степен обяснява и помага да се проследи появата на идеята за създаването на *Шин Фейн* и нейните начални стъпки като партия. Затова и скицирането на образа на Артър Грифит в настоящото изследване не е самоцел, а единствено подходящата отправна точка към разглеждането на алтернативите на парламентарната партия по това време.

Кариерата на Грифит⁴² започва в един от най-напрегнатите периоди на хоумрул агитацията. В последвалото разделение след смъртта на Парнъл, той се оказва в лагера поддръжниците на покойния лидер. Превратните години на непрекъснато и дълбоко политическо противопоставяне логично се отразяват и върху самия него, за когото към тогавашния момент се оказва доста трудно да определи категорично своите предпочитания. От една страна, той се увлича от патриоти конституционалисти като Суифт, Флуд и Гратан, а от друга, е впечатлен от постиганото от *Доброволците*, *Обединените ирландци* и *Младите ирландци* през XVIII в. Грифит обаче се отличава от мнозинството ирландски националисти от края на XIX в., за които е нещо естествено да възхваляват по-далечното бунтовническо минало и същевременно да се противопоставят на стратегията „политика на отчаянието“, следвана от

съвременните им тайни общества като фенианското и наследниците им от Републиканското братство. Неговата основна дилема е как да съвмести конституционализма с физическата сила и в крайна сметка да даде подходящата за страната му и времето рецепта⁴³. В самия край на XIX в. Грифит започва издаването на своя първи вестник-седмичник „Обединени ирландци“, като избраното име е смислово натоварено и го свързва с Джон Мичел от *Младите ирландци* (Мичел издава вестник под същото заглавие през 40-те години на XIX в.) и с Тиоболд Улф-Тон (бащата на ирландския републиканизъм и един от основателите на тайните общества на обединените ирландци от 90-те години на XVIII в.).

В своята уводна статия от март 1899 г. Грифит по недвусмислен начин изразява предпочитанията си към физическата сила, комбинирана с истинския национализъм на Гратан. Според него опитът да се възстанови ирландската независимост само и единствено с конституционни и парламентарни действия е обречен на пълен провал, особено след смъртта на Парнъл. В този смисъл е напълно логично отрицателното му отношение към повторно обединената Ирландската партия под водачеството на Редмънд. Безспирните му атаки в тази посока през следващите години са един от основните фактори, които подкопават значително вярата на хората във възможностите на националистическите депутати да осъществят на практика националния идеал⁴⁴.

Интересен момент от биографията на Грифит е връзката му с Републиканското братство и други тайни общества, въпреки принципната му резервираност относно тяхната способност да постигат целите си⁴⁵. Полицейските сводки свидетелстват, че той участва на техни събрания още на 20-годишна възраст, т.е. от 1891 г.⁴⁶ Този факт обаче по-скоро би трябвало да се разглежда като интелектуална съпричастност (подобно на случая с Йейтс) към една, според него, справедлива и достойна кауза, отколкото като сляпа преданост към идеята за установяването на ирландската република в близкото бъдеще чрез силата на оръжието. В тази връзка той споделя: „Обединените ирландци“ [става въпрос за вестника, който той издава] [...] никога не са били защитници на идеята за въоръжена защита, защото [...] знаят, че Ирландия е неспособна към настоящия момент да води физическа война с Англия. Но те са поддържали и винаги ще поддържат правото на ирландската нация да отстоява и защитава своята независимост със силата на оръжието“⁴⁷.

През 1900 г. Грифит създава заедно със своя верен приятел и пръв помощник във вестника Руни⁴⁸ организацията *Конфедерация на келтите* (*Cumann na nGaedheal*). Целта на новосъздадената формация е да работи за ирландската независимост, изграждайки общностен дух сред ирландците и споделяйки ценностите, към които други подобни непартийни организации категорично се стремят: подкрепа за ирландската индустрия, изучаване и преподаване на ирландска история, литература, език, музика, изкуство, кул-

тивирането на ирландските национални игри, съпротива срещу всякакъв вид английско влияние и развитието на „ирландска външна политика“. За първи президент на *Конфедерация на келтите* е избран Джон О'Лийри, а за негови заместници – Робърт Джонстън и Джон Макбрайд⁴⁹. Въпреки така дефинираните намерения на нейните създатели, организацията си остава в много голяма степен близка до ИРБ⁵⁰. Освен това Грифит продължава да бъде съпричастен и към дейността на ред други тайни общества заедно със своите близки сподвижници като Джон Макбрайд, Джон О'Лийри, Моуд Гон, П. Т. Дели и много други. Тази си активна дейност той съчетава с редакторската си работа в „Обединените ирландци“.

През тези години Грифит се опитва да намери верния път и баланс между двете предложени възможни стратегии – физическата сила и парламентаризма. В търсенето на адекватния отговор той се съсредоточава върху историческите книги, от които се стреми да извлече необходимия политически урок. Така фокусира вниманието си върху унгарската история, в която открива множество впечатляващи паралели с родната му ирландска. През първата половина на 1904 г. във вестника си публикува серия от статии (27 на брой), в които доказва, че политиката, с която Унгария печели своята държавна независимост, би се оказала особено ефективна, ако се приложи и в ирландската ситуация. През същата година тези статии са публикувани като памфлет под заглавието „Възкресяването на Унгария“⁵¹, който бързо получава широко разпространение под различни редакции и в крайна сметка се превръща в един от ключовите документи от ирландската политическа литература и от модерната ирландска история⁵². Въпреки своята изключителна начетеност и историческа образованост, Грифит използва един по-скоро пропагандистки подход и на базата на задълбочено представяне на унгарската история прави паралели с ирландската история, които, според повечето изследователи, са по-скоро механични и извадени от контекста⁵³. Защитниците му обаче изтъкват, че в случая е не толкова важна научната прецизност, колкото целесъобразността от наложената от него идея: изтегляне на ирландските депутати от работата на парламента в Уестминстър по подобие на унгарските им колеги. За Грифит всички ирландски парламентаристи в Уестминстър участват в незаконна дейност и подпомагат увековечаването на едно престъпление срещу Ирландия (въпреки подкрепата, с която се ползват), като те не се отличават практически от т.нар. ирландски юнионисти или лоялисти. За него парламентаризмът може да бъде атакуван в два основни пункта: първо, защото признава една узурпаторска власт; и второ, защото се оказва морално и материално разрушителен за Ирландия⁵⁴. Той същевременно не признава като достижение на ирландските депутати нито един от полезните за страната закони от XIX в. Идеята, която Артър Грифит развива на края на своята просторна лекция върху унгарската история, всъщност далеч не е нова, спо-

ред собственото му признание, както за самия него⁵⁵, така и за ирландската политическа действителност. Той отдава заслуженото за нейното издигане и пропагандиране най-вече на О'Конъл („О'Конъл защитаваше такава държавническа идея през своя живот“⁵⁶), подкрепен от *Младите ирландци*, както и на Гратан и Джон Мичел, и подчертава, че тя е систематично дискутирана в националистическата преса през XIX в.

Според Грифит през предишния век нито парламентаризмът, нито употребата на физическата сила не успяват да постигнат някакъв особен резултат. Следователно, според неговата логика, се налага необходимостта от формулирането на някаква нова политика, която да не представлява толкова компромис между двете водещи стратегии в ирландската политическа действителност, колкото да обедини в себе си най-ценното във всяка една от тях. В този смисъл, и на базата на унгарския опит, Грифит определя като най-адекватна политика на пасивната съпротива, изразяваща се в изтегляне от британския парламент (което на практика би означавало отричане законността на Съюза) и формирането на собствен ирландски парламент в Дъблин⁵⁷. Той достига до извода, че полезните за Ирландия закони, приети от парламента на Обединеното кралство през предишния век, са достижения, „които са постигнати [от унгарците] като резултат от несъзнателно следване от страна на унгарския народ на политика на пасивна съпротива, с редки отклонения в посока активна съпротива по важни стратегически въпроси“⁵⁸.

Именно тази идея – приемането от страна на ирландците на съзнателна политика на пасивна съпротива, без категоричното отричане на физическата сила, всъщност представлява същината на посланието, което Грифит отправя и което впоследствие ще се превърне и в ключа към политиката, пропагандирана от него. Тя на практика е отговорът на сложната дилема, с която Грифит се сблъсква и на която той посвещава цялата си интелектуална енергия като анализатор, журналист и ирландски революционер. Всъщност тя маркира и онзи междинен път в развитието на ирландския национализъм в началото на XX в. между парламентаристите на Редмънд и републиканските привърженици на крайните действия (Ирландското републиканско братство). Казано по друг начин, става въпрос за нов тип национализъм, за политика, която по своята същност е конституционна, без да е парламентарна, и войнствена, без да защитава физическата сила⁵⁹. Логично, предложената рецепта в публикацията „Възкресяването на Унгария“ провокира сериозен дебат в средите на ирландските националисти, в който се включват не само сподвижниците и приятелите на Грифит, но и неговите опоненти. Джон О'Лийри му споделя, че има прекалена вяра в хората и че нещата без жертви не могат да се решат. Младите му приятели от Ирландското републиканско братство, като Джон Макбрайд, пък са на мнение, че такъв тип политика е доста закъсняла, докато най-големият му журналистически опонент от вестник „Лидърът“ Д. П. Мо-

ран нарича Грифит и последователите му „зелената унгарска група“⁶⁰. Един от младите интелектуалци в Ирландската национална партия – Том Кетъл, определя политиката му като „най-голямата идея, допринесла за ирландската политика на това поколение“, като уточнява обаче, че тя трудно може да бъде ефективно приложена⁶¹.

Неслучайно, търсейки подходящо название на тази политика, Грифит се спира на келтските думи *шин фейн* („самите ние“), не само като най-атрактивно название, но и като най-адекватно обобщение на неговата концепция за национална самоувереност. На *Шин Фейн* обаче ѝ е нужно не само наименование, но и концептуална разработка. Основа на такава става реч на Грифит в Дъблин през ноември 1905 г.⁶², публикувана впоследствие като памфлет, носещ заглавието „Политиката на Шин Фейн“. На практика става въпрос за своеобразна политическа и икономическа програма на Ирландия. Според нея основаната власт ще бъде осъществявана от Съвет на 300-те, състоящ се от ирландски депутати и членове на местни правителствени съвети и действащ *de facto* като ирландски парламент. Програмата детайлизира въпроси, свързани с образованието, защитата на местната индустрия и търговията, националното обществено обслужване, националната банкова система и ред други, провокирани от идеите на икономическия национализъм и по-специално от германския икономист Фредерик Лист (като ги наслагва върху възгледите на Джон Мичел и Томас Дейвис) и книгата му „Националната система на политическа икономика“. Грифит поставя прекалено голям акцент върху заслугите му като „икономическия учител на нациите“ и надценява ролята му като „човекът, осушил английската мечта за търговско покоряване на света“, като „човекът, който Англия най-много мрази и се страхува след Наполеон“⁶³. Важното в случая обаче е не толкова Лист и оценката за неговото влияние, колкото заключението, че митническият протекционизъм и икономическият национализъм, проработили толкова добре в Германия, според автора на памфлета са най-адекватният икономически модел за Ирландия. Характерно за възгледите на Грифит в тази сфера е, че те остават сравнително статични, въпреки някои динамични промени през разглеждания период. Те могат да бъдат разделени на две ключови части: в първата се излагат далечните, крайните икономически цели, докато във втората – непосредствените мерки, които се налага да бъдат осъществени от местните правителствени органи⁶⁴.

В крайна сметка може да се заключи, че две ключови паралелни цели са очертани в програмата на *Шин Фейн* – политическа независимост (по унгарски образец) и икономически национализъм (по германски модел), реализирането на които, според Грифит, следва да бъде осъществено посредством политика на национална самоувереност и разчитане на собствените сили.

Така в самото начало на 1906 г. концепцията на Артър Грифит за поли-

тиката на *Шин Фейн* достига до голяма част от ирландците. „Политиката на *Шин Фейн* се оказва много сериозна и тя се разпространява изключително бързо през последната година“, заключава по същото време Дилън⁶⁵. Естествено към него започват да се отправят призови да основе и поведе нова политическа партия, която да я реализира на практика. Към тогавашния момент обаче той подхожда с неохота към подобни идеи и изразява надеждата си, че съществуващата парламентарна партия ще възприеме основните моменти от доктрината. Грифит вижда себе си по-скоро в ролята на политически учител и мислител, философ на ирландския национализъм, отколкото в тази на партиен лидер. В този смисъл едва ли изненадва фактът, че *Шин Фейн* се създава като партия, в която Грифит първоначално дори не членува; той продължава своята пропаганда от страниците на вестника си, носещ по това време името „Шин Фейн“ (1906–1914).

Ключов въпрос за разбиране същността и поведението на националистите около Грифит (първоначално групирани около *Обединените ирландци и Конфедерация на келтите*), а впоследствие и на самата *Шин Фейн* е този за взаимоотношенията им с ирландските парламентаристи.

В края на XIX в. и самото начало на XX в. взаимоотношенията между сепаратисти и парламентаристи се характеризират с умереност и взаимна толерантност. Доказателство за това е позицията на един от най-близките съратници на Грифит – Уилям Руни, който допуска възможността за някакъв вид сътрудничество с повторно обединената Ирландската национална партия. Според него парламентаристите трябва да бъдат разглеждани като едно от основните оръжия на националистическата артилерия. Дори и Грифит определя като приемливо евентуално сътрудничество с депутатите, но не и докато те са водени от Редмънд. В този смисъл, доколкото съществува някакво противопоставяне между парламентаристи и сепаратисти към този момент, то до голяма степен има личностен характер.

Именно такъв тип сблъсък бележи и първия по-значим конфликт между двата лагера, който поставя началото на дълбока разграничителна линия сред тях. Става въпрос за частичните избори в Южно Майо от 1900 г., провокирани от оттеглянето на Давит. Пропускайки възможността за постигането на навременен компромис сред разнородните местни националистически интереси, в крайна сметка се получава така, че от двете страни на барикадата застават съответно Джон О’Донъл и Джон Макбрайд. След серия от бурни събития първият е издигнат от Обединената ирландска лига и практически получава подкрепата на мнозинството от т.нар. традиционни националисти, докато майор Макбрайд е подкрепен от личности като О’Лийри, Артър Грифит, Руни, Хийли (подкрепата на последния е доказателство за разнородния профил, застанал зад него). Въпреки изключително ниската избирателна ак-

тивност (едва 1/3 от имащите право на глас от изборителния район), О'Донъл печели смазваща победа, която трудно може да бъде забравена и преглътната от кръга около Грифит и вестника му „Обединените ирландци“. Непосредствената им реакция е тоталното противопоставяне на парламентаристите на последвалите общи избори през същата година. В личен план Грифит също извлича важни поуки – неговата критичност се насочва персонално срещу Редмънд.

След създаването на *Шин Фейн* нещата не търпят особена промяна. Характерна особеност за политическото ѝ поведение в периода до 1918 г. е систематичният ѝ отказ да издига свои кандидати за които и да било от редовните парламентарни избори през тези години. Тази политика всъщност е резултат от политическо решение, взето още на първото заседание на Националния съвет на организацията в самото начало на 1906 г. То е причината издигнатите в някои изборителни райони кандидати от името на *Шин Фейн* във връзка с предстоящата кампания скоро да бъдат оттеглени⁶⁶.

Категоричната победа на изборите от 1906 г. дава възможност на Либералната партия да управлява самостоятелно без необходимостта от ирландска подкрепа. На практика това означава, че въпреки многократно демонстрираната съпричастност към ирландската проблематика, либералните лидери нямат конкретни ангажименти към идеята за хоумрул. Това предоставя удобен случай на новосъздадената *Шин Фейн* да атакува целесъобразността на упоритото придържане от страна на парламентарната партия към възможността за установяването на самоуправление в Ирландия чрез закони, подкрепени в Уестминстър от Либералната партия. Подобни аргументи обаче по време на консервативното управление биха звучали неоснователно и безпочвено поради надеждите, възлагани от мнозинството ирландци, за съюз с либералите като единствен възможен изход за страната им.

Атакуването на монополната позиция на Ирландската национална партия дава постепенно резултат и срещу нея започва процес на прогресивно увеличаващо се недоволство и разочарование, вкл. и сред част от собствените ѝ среди. Най-адекватният израз на това са събитията от 1907 г. в Северен Лейтрим, когато двама депутати – Томас О'Донъл и С. Дж. Долън. застават начело на движение, чиито идеи се доближават в максимална степен до тези на Грифит. Те се обявяват за оттегляне от Уестминстър, „за да работят в Ирландия за индустриалното, аграрно и езиково подобряване на Ирландия, докато същевременно демонстрират категорична враждебност срещу цялото английско влияние в нашите вътрешни работи“⁶⁷. Скоро след това, след решение на местното събрание на Ирландската обединена лига в Северен Лейтрим, призоваващо ирландските парламентаристи en bloc да излязат от парламента като знак на протест срещу либералното „предателство на Ирландия“, Долън напуска Ирландската национална партия, без на

този етап да се оттегля окончателно от Уестминстър. От тактическа гледна точка, решението му е да изчака, преди да стори това, за да даде възможност за подготовката на кампания за провеждането на частични избори. И когато най-накрая напуска парламента през февруари 1908 г., Долън има зад гърба си почти осеммесечна подготовка (преди същинската кампания) и той, както и подкрепящата го *Шин Фейн*, се намират в една значително по-благоприятна стартова позиция. *Шин Фейн*, въпреки недалечния провал на частичните избори от 1900 г. в Южно Майо, приема предизвикателството. В тази връзка Грифит написва: „*Шин Фейн* не търсеше самоцелно спора в Северен Лейтрим, но го приема“⁶⁸.

Следва сериозно предизборно противопоставяне и в крайна сметка сравнително изненадващи резултати – въпреки изборната загуба, кандидатът на *Шин Фейн* Долън постига близки резултати до тези на победителя Мийхън, издигнат от партията на Редмънд. А последствията от това са многоизмерни. Най-важното от тях е, че започва разбиването на монопола на позициите на Ирландската партия, а с това се разбива и националистическият вот. И макар че е трудно да се очертаят точният профил и мотивите на онези, които подкрепя Долън, е очевиден прогресът, осъществен от сепаратистите, сравнен с постигнатото от тях на частичните избори в Южен Майо през 1900 г. От организационна гледна точка *Шин Фейн* е значително по-развита от сепаратистката структура от 1900 г., като движението започва да придобива все по-голяма популярност из страната. И ако дотогава силата на организацията е била съсредоточена предимно в Дъблин, то тя постепенно придобива силни позиции и създава свои клонове и в други краища на Ирландия. В този смисъл *Шин Фейн* започва да променя постепенно облика си на пропагандна група, съсредоточила дейността предимно в столицата.

Към средата на 1908 г. вече се появяват някои индикации, че в скоро време именно *Шин Фейн* може да се превърне в големия печеливш на ирландската националистическа сцена. Сериозно основание за това е нарастващото разочарование от продължаващото недаване от страна на управляващите либерали на конкретни гаранции за поставянето на хоумрул проблема на дневен ред. Когато обаче Лойд Джордж предлага през 1909 г. т.нар. народен бюджет, начева серия от събития и така очертаната тенденция на възход на *Шин Фейн* започва да се прекъсва. Отхвърлянето на бюджета от Камарата на лордовете довежда до провеждането на два пъти на избори през 1910 г., резултатите от които водят отново до значително нарастване на позициите и влиянието на Ирландската национална партия за сметка на ръководената от Грифит партия, която по това време изживява изключително трудни моменти.

Стратегическите различия в *Шин Фейн* започват ясно да се открояват след 1910 г. нататък, докато в първоначалния период 1907–1910 г. те са по-скоро епизодични и възникнат относно конкретни въпроси. От една страна,

е самият Грифит, а от друга, са неговите противници – Хобсън и О'Хегарти, който чак към 1916 г. застава категорично в този лагер. Те и техните последователи сепаратисти започват да осъзнават, че са мнозинство сред организацията, което по всеобщо признание преследва републикански цели. Те категорично подкрепят първоначалната идея за пасивна съпротива, но считат, че когато изпълни своите цели (а именно – да подкопае устоите на британското управление), тя трябва да отстъпи мястото си на физическата сила и активната съпротива, посредством която да се установи република. И точно тук е голямото различие с Грифит и неговите поддръжници. Последните също защитават методите на пасивна съпротива, но на свой ред застъпват схващането, че след като тя постигне определени резултати, те посредством мирни преговори с английското правителство трябва да се стремят към дуалистична монархия или към модела на конституцията от 1782 г. Казано по друг начин, според тях, движението трябва да борави с мирни средства и да не разчита на физическата сила. В този смисъл може да се заключи, че основната разделителна линия сред двете ключови течения в *Шин Фейн* засяга преди всичко механизмите за реализиране на основата цел, а не толкова самата цел – постигането на ирландската независимост. Макар че е необходимо да се направи уговорката, че въпреки единството относно същността на крайната цел, съществува разединение и относно нейната форма – република или дуалистична монархия. Това уточнение всъщност доказва дълбочината на съществуващите различия и дава отрицателен отговор на въпроса възможно ли е и сътрудничество между двата лагера, което да доведе до намирането на общ компромисен път между тях. Практически *Шин Фейн* след 1910 г. се изправя пред дилемата република или дуалистична монархия, която няма да бъде разрешена преди 1917 г.

Не на последно място, говорейки за все по-отчетливо забелязващи се стратегически различия сред самите „непарламентаристи“ измежду националистите, както и за възможните бъдещи тенденции на развитие на организацията, е необходимо да се засегне и въпросът за личния принос на Грифит за развитието на нови, прогресивни идеи сред ирландското националистическо движение в началото на XX в., както и за явлението *Шин Фейн* и основните му завоевания по това време.

Основните възгледи на Артър Грифит са много последователни, макар че не бива наивно да се твърди, че изложените от него идеи през журналистическата му кариера са изцяло хармонични. Така например виждането му за мирните средства и ненасилието не е напълно съотносимо с идеала му за корпоративна държава. И въпреки всичко, неговият принос не бива да бъде омаловажаван най-малкото, защото той успява изцяло да промени националистическото движение в Ирландия и да внесе в него един нов, различен подход. Така Грифит фокусира усилията на много свои съратници и ясно

демонстрира на Ирландската национална партия, че тя има алтернатива и по този начин успява да я предизвика. Но като че ли най-обективната оценка обикновено правят опонентите и в този смисъл особено внимание заслужават думите на Бълмър Хобсън: „Аз имах много различия с Грифит, но няма по-искрен човек от него, или човек, който да е толкова изцяло и безкористно отдаден на страната си от него“⁶⁹.

Оценката за дейността на Грифит обаче няма да е особено пълна без кратка оценка и на дейността и достиженията на *Шин Фейн* в първоначалния период на нейното съществуване – организацията, родена на базата на неговите възгледи за пътя на Ирландия. На първо място, става въпрос за категоричното отстояване на принципа (въпреки многобройните възможности за изкушение и компромис), че независимостта на страната, като крайна висша цел, трябва да бъде извоювана в самата Ирландия и от самите ирландци, а не договорена и спазарена в Уестминстър. Без тази база по-нататъшното развитие на движението е обречено на провал. Това е и нужната основа, върху която *Шин Фейн* стъпва, за да формира организацията си за в бъдеще. Нещо повече, така се създава форум за националистически дебат, от който впоследствие се раждат нови идеи, така необходими в преломните години след 1916 г. За първи път става възможно сепаратисти да дискутират своите идеи и виждания публично, открито и дори да демонстрират известна разнопосочност помежду си, заставайки на различни позиции.

Необходимо е да се отбележи и едно достижение на ръководената от Грифит организация, често игнорирано и едностранно интерпретирано от парламентаристите. Става въпрос за предаността на *Шин Фейн* в този ранен период от историята ѝ към идеята за ненасилствено реализиране на поставените цели. На този етап това разбиране преобладава и дава основния облик на организацията и дори лидер като О'Хегарти (както вече бе проследено) преминава в лагера на привържениците на физическата сила чак през 1916 г.

Не на последно място трябва да се отличат силата и енергията, с които *Шин Фейн* и водената от нея пропаганда успяват да въздействат и увлекат след себе си значителна част от младите в Ирландия, у които разпалват категорично желание за постигането на политическа свобода.

3. ИРЛАНДСКОТО РЕПУБЛИКАНСКО БРАТСТВО

Встрани от тези две основни организации от ирландската политическа сцена през първото десетилетие на XX в. би трябвало да се отдели определено внимание и на т.нар. тайни общества, дълбоко свързани с фенианската традиция, и най-вече на Ирландското републиканско братство. Тук обаче се налага уговорката, че, макар и републиканско по своите цели, Братството ня-

ма ясно определена политическа философия, като то може много трудно да бъде еднозначно дефинирано; при него е доловим и известен афинитет към романтизма, и същевременно преданост към насилието и крайните средства за борба. В този смисъл може да се заключи, че идеологията на ИРБ е едновременно националистическа и сепаратистка, леко модерна и радикална в несоциалистическия смисъл⁷⁰. Това обаче, което с пълна сила е общовалидно за тази тайна организация и нейните членове, е нескритият стремеж към проникване във всяка една група, поставила си за цел да премахне британското от Ирландия. Затова не бива да изненадва и фактът, че голяма част от дейците на Ирландското републиканско братство участват директно или индиректно и в редица други тайни общества и националистически организации.

Появата на подобни нелегални формации далеч не е еднократен процес, като динамиката му може да бъде проследена през целия XIX в. До голяма степен ключов се оказва опитът и вдъхновението на *Обединените ирландци*. Двама негови деятели стоят в основата на появата на фенианската традиция. Джон О'Махони създава през втората половина на XIX в. в Ню Йорк, САЩ, Фенианското братство горе-долу по времето, по което Джеймс Стивънс създава в Дъблин (черпейки от опита на френските нелегални формации) съответна организация – Ирландското републиканско братство. Въпреки съществуването на общото название за тези две организации – фениански (от ирландските исторически военни формирования *фиана*), отношенията между тях са изключително динамични и напрегнати. Встрани от хронологията на проблемите между ирландското и американското тайно общество през втората половина на XIX в., логично е фокусът в настоящото изследване да се насочи към Ирландското републиканско братство като организация, пряко действаща на ирландската националистическа сцена. Интерес провокира проследяването на основните ключови характеристики на поведение и философията на въпросната съзаклятническа формация, което на свой ред е основополагащо за правилното дефиниране и разбиране на Ирландското републиканско братство в живота на борещата се за своята независимост Ирландия.

Според Конституцията на организацията нейни членове могат да бъдат всички ирландци без значение от коя класа произхождат и каква религия изповядват, които са готови да работят за установяването на свободно ирландско управление. Докато се подготвя за реализиране на крайната цел – възстановяването на независимостта чрез силата на оръжието – Братството в мирно време би трябвало да се ограничи и съсредоточи усилията си върху подобряването на положението в Съюза, да работи за разпространяването на братска любов сред ирландците, да пропагандира републиканските принципи и да разпространява идеята и знанието за ирландските национални права. Според разбиранията на водачите на тайната структура, при наличие на одобрение от страна на народа, трябва да се започне война срещу Англия, но до-

като се изчаква решение за това и се избере подходящ момент, Ирландското републиканско братство е готово да даде подкрепата си на всяко движение, което има възможност да допринесе за постигането на ирландската независимост. Внимание заслужава и практиката членовете при своето приемане да полагат клетва, обещавайки тържествено да дават най-доброто, на което са способни за установяването на ирландската национална независимост и да демонстрират изключителна вярност пред Върховния съвет на ИРБ и Правителството на ирландската република, безусловно да се подчиняват на Конституцията на ИРБ и висшестоящи офицери и да съхраняват ненарушими тайните на Организацията⁷¹. Всъщност цялото управление на Братството е съсредоточено във „Върховния съвет на ИРБ и Правителството на ирландската република“, състоящи се от единадесет членове: седем от тях са избрани като представители на четирите ирландски провинции, Южна и Северна Англия и Шотландия, и четирима почетни членове, избирани съответно от седемте. Указите на правителството представляват на практика закони на Ирландската република, докато тя се освободи от английския неприятел и не се установи постоянно управление. Въпросните закони могат да засягат събирането на данъци, договарянето на заеми, както и въпроси, свързани с мира и войната. И всеки опит на член на ИРБ да подкопае властта и авторитета на Върховния съвет чрез измяна е наказуем – дори чрез смърт. Като измяна се определя съзнателното предателство на каузата на ирландската независимост и поставянето в услуга на британско или друго чуждо правителство във вреда на ирландския национален интерес. Според Конституцията на тайното общество не се предвижда съществуването на държавна религия – всеки гражданин е свободен да боготвори Господа според собственото си съзнание и разбирания. Предвижда се Върховният съвет да се избира на всеки две години и да функционира негов изпълнителен орган, състоящ се от президент, секретар и ковчезник. Подвластен на контрола на Върховния съвет, президентът трябва да направлява дейността на организацията във всичките ѝ отдели и той е обявен „на практика и по право за президент на Ирландската република“⁷².

Отчитайки факта, че Републиканското братство представлява тайно съзаклятническо общество, за неговото съществуване и функциониране жизненоважно се оказва надеждното съхраняване на голямо количество тайна информация. И макар и в организацията да е налице добре разработената система на конспиративност и тайнственост, не са рядкост случаите, в които правителството в Лондон се оказва в течение на плановете, подготвяни от ИРБ. Затова и с цел предотвратяване на подобно изтичане на информация и заздравяване на вътрешните комуникационни връзки в тайното общество се въвежда специална шифрова система, в която ключовите имена и термини са заменени от съответни названия от по-общ характер. Така например

самото ИРБ е замествано в писмата с „фирмата“ или „бизнесът“, членовете на Върховния съвет са „ръководителите на фирмата“ или „директорите“, Конституцията е „търговските правила“, а „стоката“ и „товарите“ означават съответно оръжията и мунициите, които Братството се стреми да придобие и впоследствие дистрибутира. Наивно обаче е да се смята, че, въпреки тази закодирана система на общуване в рамките на организацията, за правителството би представлявало някакъв проблем да получава адекватно представа за това, което се планира. В този смисъл подобен тип комуникация по-скоро служи за своеобразно успокоение на членовете на самата организация и е елемент, който на практика допълнително допринася към тайнствения и съзаклятнически характер на ИРБ.

В началния период от своето създаване организацията демонстрира относително толерантно отношение към най-големите си конкуренти на националистическата сцена – привържениците на хоумрул идеята. Това е в пълно съзвучие със спомената вече (според Конституцията ѝ) готовност за подкрепа на всяко движение, което има възможност да допринесе за постигането на ирландската независимост. Повратен момент обаче се оказва смъртта на Парнъл през 1891 г. (влиянieto на Парнъл и последиците от неговата смърт вече бяха обстойно анализирани), след която вече се слага край на възможностите за сътрудничество с Ирландската партия. Въпреки големите очаквания, към тогавашния момент Ирландия продължава да бъде част от Обединеното кралство, а Националистическата партия разширява своите позиции за сметка на ИРБ, което по това време изживява трудни времена – намаляващ брой членове и фрагментация, обусловена от увлечението на младите и крайно настроени привърженици към физическата сила⁷³.

Всъщност тази тенденция на слабост на Републиканското братство продължава да бъде валидна през цялото първо десетилетие на XX в. (това, както ще стане ясно, не е общовалидно за тайните общества в страната). Безспорно доказателство за което е фактът, че английската имперска администрация в Дъблин, в лицето най-вече на заместник-секретаря на Ирландия, не вижда повод за особено притеснение от действията и поведението на ИРБ. Основание за подобни заключения дават многобройните полицейски рапорти и сводки, в които по правило от тези години не се съдържат никакви обезпокоителни данни за дейността на съзаклятническите организации. Ето какво точно споделя в тази връзка заместник-секретарят на Ирландия Антъни Макдонъл през март 1905 г.: „През двете и половина години на внимателно наблюдение аз не съм забелязал и частица солидно доказателство, която да покаже, че в Ирландия има някаква тайна политическа дейност, за която правителство да има и най-малки страхове“⁷⁴.

Макдонъл допълва, че в много голяма степен това е и мнението на опитния ръководител на Разузнавателния отдел на Англия в Ирландия. Нещо по-

вече, появяват се опасения, че постът на майор Госелин е излишен и може да бъде закрит, предвид доста слабата активност на Републиканското братство. Подобни схващания обаче крият ред опасности и създават условия ИРБ да използва подценяването от страна на властимащите и да активизира застрашително своята дейност. До такъв извод достига и наследникът на майор Госелин – Уилкинс, само няколко месеца след като поема тази длъжност: „Аз съм на мнение, че би било голяма грешка да снемем наблюдението от тях [тайните общества], тъй като те имат сериозен потенциал да създават проблеми [...] те трябва да знаят, че са наблюдавани и да се страхуват от последствията на това, че биха били разкрити“⁷⁵.

Очевидната летаргия на ИРБ през периода само спорадично е нарушавана от събития, които далеч не могат да се определят като предварително планирани. Но дори и тези случаи на изолирана активност ясно показват по-скоро ограничените ресурси на организацията и нейната неефекасност. В този смисъл уместен пример е погребението на видния водач на Братството Джон О'Лийъри през март 1907 г. Макар и повод за събирането на едно място на много видни националистически лидери, споделяли неговите ценности и разбирания (Джеймс О'Конър, П. Т. Дели, Джон О'Хенлън, Джон Макбрайд, Фред Алън, Артър Грифит и др.), както и на стотици хора, погребалната церемония далеч не успява да се превърне в сериозно националистическо събитие, така както това е ставало многократно при други подобни поводи. Това всъщност се оказва само едно от многобройните доказателства, потвърждаващи тенденцията, че ИРБ се намира в такъв етап от своето развитие, от който едва ли би могло да излезе без радикални трансформации.

Най-точните измерения на кризата, в която се намира Братството, са данните за неговите членове. И ако към 1879 г. можем да говорим за 35 000 души, с тенденция към нарастване, то в края на първото десетилетие на XX в. става въпрос за около 2000 членове общо в Ирландия и Великобритания. Към това трябва да се прибави и красноречивият факт, че организацията се намира в пълна материална и морална зависимост от американското подразделение *Клен на Гейл* (*Clan na Gael*). Ако все пак може да се отличи някакъв безспорен принос на републиканците, то това е умението им да пропагандират и ревностно да защитават сепаратисткия идеал и мечта. Според тях в подходящ момент, като например въвличането на Англия във война, Ирландия може да стигне най-накрая до своята независимост чрез употребата на физическа сила.

Обективният поглед към ирландската национална история в началото на XX в. обаче изисква да се признае, че, въпреки спомената сериозна криза на самото Братство и липса на каквато и да е била активност от негова страна, състоянието на останалите тайни общества е далеч по-различно. Точно през тези години близо дузина други подобни националистически организации

(изповядващи нетрадиционния нов тип национализъм, различаващ се от национализма на ирландските парламентаристи) развиват и демонстрират особено активно поведение. Нещо повече, дейността на последните е неразривно свързана с водещи фигури, много близки до Братството и в много случаи и с лидери от неговия Върховен съвет. Става въпрос за едно наистина тясно и изключително сложно преплитане в поведението, целите, постиженията и лидерството на широк кръг тайни организации, чието разбиране и проследяване е истинско предизвикателство. В този смисъл летаргията на ИРБ е компенсирана от други близки до нея формации и в голяма степен изглежда оправдана и логична. Като че ли това е и основното обяснение за изтъкнатите слабости на Братството – разфокусирането на вниманието и разхвърлянето на усилията на лидерите му към немалката група от сходни формирования, които нито за момент не престават да се борят за своята кауза. Разбира се, поради тяхното многообразие и разнопосочен характер на преследваните конкретни цели е трудно те да бъдат охарактеризирани в един по-общ план. Затова тук се налага и малко по-детайлен подход.

На първо място е необходимо да се спомене разгледаната вече организация *Шин Фейн*, представляваща сама по себе си събирателен образ на създадената от Артър Грифит Конфедерация на келтите и клубовете *Дънганон*. Въпреки вече изтъкнатите различия между ИРБ и Грифит (като националистически идеолог и баща на *Шин Фейн*), може категорично да се заключи, че безспорно са налице многобройни общи виждания, предимно в края на XIX в. и самото начало на XX в.⁷⁶

4. КУЛТУРНИЯТ НАЦИОНАЛИЗЪМ

Много специфично място през тези години заемат организациите, свързани с т.нар. културен национализъм. Тук става въпрос за формации, които се раждат най-вече под влияние на съществуващата обща европейска тенденция сред нововъзникващите нации от края на XIX в. към самоопределяне и изграждане на собствен идентитет, солидна база за национална политическа кампания. Естествено за започването на този процес от особено значение се оказва и един чисто обективен фактор – кризата в парламентарната партия след смъртта на Парнъл. От друга страна, обяснение може да се потърси и в стремежа на т.нар. нови националисти не толкова да предлагат алтернативи на хоумрула, колкото да положат усилия за планиране и развитие на културния живот в една бъдеща самоуправляваща се страна⁷⁷. Освен това е необходимо да се изтъкне, че стратегията на реформите, осъществени от британските либерали със съдействието на Ирландската партия, създава криза на очакванията. В този смисъл ирландското културно и политическо възражда-

не от края на XIX в. и началото на XX в. дължи своята голяма енергия и сила на нереализираните амбиции и възможности на образованата средна класа в Ирландия⁷⁸. Техните създатели най-общо се стремят да си отговорят кой и какво представлява Ирландия и ирландското или както „Младия ирландец“ сър Чарлз Гевън Дъфи формулира въпроса: „Какво се надяваме да направим от Ирландия?“. Всъщност движението за изследване на ирландското придобива много и различни форми – от възраждане на гелските спортове и гелския език до проучване на ирландските фолклорни приказки и опити на писатели и мислители да дефинират същността на понятието *ирландско*.

Една от водещите институции, които демонстрират подчертан интерес към ирландското, е Католическата църква. Тя систематично полага усилия и търси начин като институция да обвърже ирландското с католическото, за да може да поддържа водещата си роля на „настойник“ на ирландското морално и политическо съзнание. В този смисъл светските или протестантските вариации на ирландското са възприемани с дълбоко подозрение (най-вече когато става въпрос за фенианския републиканизъм и парнелизма). Католическата църква насочва усилията си към Ирландската национална партия като най-възприемчива и благодатна към католицизиране. Най-голям принос за този процес вътре в самата партия има Тим Хийли, а вън от нея безкомпромисният Д. П. Морън⁷⁹ (категоричен и независим журналист, пишец в седмичника си „Лидърът“), а проекцията му в страната се изразява в нарастващия интерес към дейността на сектантски групи като Католическата асоциация на Ирландия и Античния орден на ирландците⁸⁰. За тези хора или групи от хора идентичността на „народа-нацията“ е изначално заложена в тяхната католическа същност. Според Морън: „Ирландската нация е *de facto* католическа нация, така както английският католицизъм признава Англия като протестантка нация [...] през последните триста години онези, които са се борили и защитавали Ирландия като страна с ирландски характер, са предимно католици, а онези, които се опитват да се противопоставят и се борят срещу него, са в мнозинството си неирландци [...]“⁸¹.

Разбира се, тук е необходимо да се отбележи, че с определянето на ирландското като нещо изключително католическо по своята същност, на практика се отрича съзнателно правото и мястото на Острова на други ирландски, но некатолически групи.

И докато Църквата се стреми към „католицизирането“ на ирландското, то останалите формирования от течението на т.нар. културен национализъм посвещават своите усилия на „гейликизирането“ (или „келтизирането“) или както Макдона сполучливо го определя като „ирландизирането на Ирландия“. Става въпрос за Ирландското литературно общество, Гелската лига и Гелската атлетическа асоциация (ГАА).

Появата на първото от тях, Ирландското литературно общество (дружест-

во), трябва да се търси през 90-те години на XIX в. и се свързва с името на поета Йейтс. Известният ирландец е близък до фенианизма и е въведен в ИРБ, но целта му не е да предлага алтернатива на политиката; той по-скоро е загрижен за това, какво да се прави след като политиците успеят да извоюват хоумрул. Именно повторното поставяне на дневен ред на въпроса за ирландското самоуправление през 1893 г., както и смъртта на Парнъл се оказват непосредствените стимули за голямата културна активност от началото на 90-те години на XIX в.⁸² Затова и не изненадва фактът, че Ирландското литературно общество (дружество) в Лондон на Йейтс и Национално литературно общество (дружество), създадено едновременно от Йейтс и стария фенианист Джон О'Лийри, се появяват съответно през 1891 г. и 1892 г.; а концептуалната лекция на дружество „Националността и литературата“, в която той настоява за национална литература в един космополитен контекст, е прочетена точно в разгара на дискусиата около втория проектозакон за самоуправлението. С още по-голям резонанс за културното раздвижване от тези години се оказват гръко-турската война от 1897 г., избухването на англо-бурската война и стогодишнината от събитията 1798 г. Именно последното е и непосредственият повод и конкретно вдъхновение, което стимулира Йейтс през декември 1898 г. да сформира Ирландския литературен театър (или театърът „Аби“, от името на сцената, на която се играят постановките).

Ирландският литературен театър и наследилата го организация Ирландско национално театрално общество (февруари 1903 г.) дават отлична възможност за формирането на представа за културния проект на Йейтс и неговите сподвижници лейди Грегъри, Едуард Мартин, Джордж Мур и Дж. М. Синдж. Преди всичко, говорейки за Ирландското театрално общество, трябва да се изтъкне неговият стремеж към изграждането на национална ирландска драма, която да има и подкрепата на възможно най-широки кръгове сред артистичните среди и да притежава висока интелектуална стойност. Целта с по този начин да се подпомогне развитието на националната кауза, макар и творейки своето изкуство на английски език. На практика се получава така, че творците от Ирландския литературен театър се радват на подкрепа и се харесват както на праволинейните юнионисти като лорд Ардилаун, така и на крайни сепаратисти като Мод Гон. Това прави него и немалка част от творбите, поставени от свързаните с него творци, с двусмислен и на моменти противоречив характер (например „Графиня Кетлийн“, поставена от Йейтс през 1899 г.). Противоречивост има и у самия Йейтс, който се явява, от една страна, като един от най-ярките защитници на националните ирландски особености и същевременно твори на английски език; противопоставя се на доста от начинанията, предприети от британската администрация (напр. кампанията в Южна Африка) и приема през 1910 г. гражданска пенсия от правителството в Лондон. Логично обяснение на тази двусмисленост в твор-

чеството и развитието на самия Йейтс, но и на повечето негови сподвижници (лейди Грегъри, Джордж Мур, Дж. М. Синдж), е стремежът към обединяване на голямата религиозна, социална и регионална разпокъсаност на Ирландия зад общото гелско наследство. Затова и литературното възраждане стои в основата на създаването на приказки, възхваляващи великото гелско минало, ирландски воители, побеждаващи врагове в техните земи, и благородни селяни, съхраняващи традиционните ценности⁸³. За по-голяма убедителност те често използват в творбите си силата на мястото и пейзажа – красивата и чиста пасторална гледка на Западна Ирландия е противопоставена на сивата, урбанизирана и индустриализирана среда на Британия. В тази логика е представен и ирландският национален характер с неговата откровеност, вътрешна сила и традиционализъм, контрастиращ на английския – обезценен, неморален и неестествен.

Всъщност появата на кампании и организации, посветили се на идеята за разпространение и подкрепа на ирландското, става факт малко преди същинското културно възраждане от 90-те години на XIX в. Така още през 1876 г. се появява Обществото (Дружеството) за запазване на ирландския език, основано от Дейвид Комин, отец Нолан, а негов вицепрезидент е небезизвестният Айзък Бът. Дейността, която развива, и успехите, които отбелязва (разрешение за ограничено използване на ирландски в началната училищна степен и законът за средното образование, който, наред с всичко, регламентира използването на ирландски в новото средно училище), до голяма степен трасират пътя на Гелската лига. Последната е създадена с цел проповядване на оригиналния местен език сред говорещите английски език, като по този начин се прекратява процесът на изтласкване на гелския език. Като трибуна на Лигата се налага „Гейлик Джърнъл“ („Gaelic Journal“), чието издаване е активно подпомогнато от младия и впоследствие най-виден деятел на Гелската лига Дъглъс Хайд и Майкъл Кюсък, който скоро ще формира другата много силна културно-националистическа организация – Гелската атлетическа асоциация.

Основополагащ елемент в развитието на тази организация се оказва лекцията, която Дъглъс Хайд представя през 1892 г. (публикувана през 1894 г.) „Необходимостта от деанглицизация на Ирландия“. На практика тя очертава концептуалната рамка на Гелската лига, като в нея се призовава за всеобхватно ирландско културно възраждане, породено от страха „да се превърнем в [...] нация от имитатори, японците на Западна Европа“. „[...] би трябвало да бъдем поразени от изключителния факт, че нацията, която по всеобщо признание, някога е била една от най-класически образованите и културни нации в Европа, сега далеч не е такава; би трябвало да разберем как едни от най-начетените и образовани хора сега са се превърнали в едни от най-малко любознателните и невежи хора [...]“⁸⁴.

В краткосрочен план това обръщение провокира чиновника от Дъблин Йън Макнийл да създаде масова организация за популяризиране и разпространение на ирландския език. От нея през 1893 г. се създава въпросната Лига, ръководена от професора по ирландски в Университета в Менът отец Юджийн О'Грауни с активното участие и на Хайд и Макнийл. Идеята, която лекторът Хайд защитава, е надполитическо културно възраждане, привличащо вниманието едновременно и на националистите, и това на юнионистите. От тази изходна точка той се стреми да изгради една несектантска и неполитическа организация, която да обедини всички, имащи желание да се посветят на ирландския език. Скоро обаче, въпреки така декларираните намерения, се оказва, че в ситуацията, в която Лигата *de facto* действа, тя няма възможност да осъществи плуралисткия идеал, към който се стреми, и да спазва изцяло и неизменно културната си насоченост.

Сред конкретните постижения на Лигата могат да се отличат усилията, които полага, за да извоюва достойно място на ирландския в образователната система. И в тази посока организацията се явява до голяма степен приемник на постиженията на Обществото (Дружеството) за съхранение на ирландския език. Несъмнено трябва да се изтъкне успехът ѝ за създаването на лекторски екип по ирландски в Университета в Корк. Самият Дъгълс Хайд става член на правителствените комисии, които се занимават с проучване на среднообразователната система (1901) и университетите (1906). Но най-голямото завоевание през първото десетилетие на XX в. е превръщането на ирландския в задължителна учебна дисциплина в новия Национален университет на страната през 1910 г. (и то при яростната съпротива от страна на Джон Дилън). Това постижение става солидна база, върху която през следващите години ще бъдат натрупани нови успехи.

Гелската лига оказва категоричен натиск и за разпространението на ирландския в обществения живот. И в тази посока постиженията са сериозни: през 1896 г. успява да накара кандидатите, участващи в частичните избори в Източен Кери, да държат своите речи на ирландски; на следващата година съумява да извоюва правото на ирландски говорещите да дават своите показания в съда на ирландски; през 1905 г. Лигата предприема кампания, целяща да накара пощата да приема писма адресирани на ирландски.

В тези свои начинания Гелската лига разчита най-вече на изключително сериозни пропагандни усилия, използвайки вестници, списания, брошури. Организацията осигурява форума за изява на младите, образованите сред обществото, на протестантите, разочаровани от юнионистите, на онези католици, които не намират движението за хоумрул за привлекателно. В крайна сметка най-значимите завоевания на Лигата трябва да се търсят в средата на първото десетилетие на XX в., когато нейните местни организации са почти 1000 на брой, а членовете ѝ към 75 000.

Много интересен е и въпросът за взаимовръзката между Ирландската национална партия и силите на новия национализъм, и в частност – Гелската лига. Всъщност Ирландската партия, въпреки сериозните си различия, никога не е прекъсвала изцяло връзките си с т.нар. нови националистически движения и между тези две страни са налице немалко допирни точки. Така например Айзък Бът през 70-те години на XIX в. е и президент на Обществото (Дружеството) за запазване на ирландския език; през 1901 г. депутат от партията прави опит да се обърне към Камарата на общините на ирландски език; през 1904 г. Джон Редмънд предлага на Дъгълс Хайд да се кандидатира за депутат; Стефън Гуин (депутат от Голуей в периода 1906–1918 г.) е за известно време в изпълнителния съвет на Лигата. Всъщност тук може по-скоро да се говори не толкова за някаква общност на интересите, колкото за дълбоко и сложно преплитане в целите и дейността на някои от ирландските лидери.

Подобна сложна взаимовръзка е налице и във взаимоотношенията между Ирландската партия и друга авторитетна националистическа организация от тези години – Гелската атлетическата асоциация (ГАА). Последната се създава в края на 1884 г. от Майкъл Кюсък като отговор на засилената британска културна доминация в Ирландия, определена от самия него като „тирания на внесени и наложени със сила традиции и обичаи“⁸⁵. Според основателя на Атлетическата асоциация ирландците са били съблазнени да приемат чужди игри и спортове, които са нетипични за тях и в резултат на това се достига до систематично унижение и деморализация. В тази посока разсъждава и един от сподвижниците на Кюсък, Майкъл Давит: „[...] ние трябва да [...] попречим на убиването на онези келтски спортове, които са заплашени [...] от навлизането на саксонските обичаи [...]“⁸⁶.

Като някогашен запален играч на ръग्би и крикет, Кюсък защитава възраждането и разпространението на античните спортни традиции на страната и най-вече хърли и атлетика. През 1885 г. се систематизират правилата на ирландската версия на футбола, като той се превръща в най-зрелищния и атрактивен спорт.

Гелската атлетическа асоциация се намира в непосредствена връзка с повечето съществуващи и функциониращи по това време националистически организации. Прави впечатление, че нейният разцвет съвпада до голяма степен с най-успешните години на ръководената от Парнъл партия. Въпреки съществуващата силна взаимовръзка между парламентаристите и „атлетите“, пресилено би било да се твърди, че отношенията между двете организации представляват константна величина. Естествено между тях съществуват и моменти на противоречия и напрежение, но те са по-скоро изключение от правилото. Депутати от Ирландската партия като Майкъл Давит, Джъстин Маккарти, Уилям О’Брейн по недвусмислен начин изразяват симпатиите си към дейността на Атлетическата асоциация. Особено категоричен пример

за общността между двете организации е погребението на Парнъл, който е ескортиран в последния си път от 2000 известни играчи по хърли.

Подобно на отношенията с ирландските парламентаристи от епохата на „Некоронования крал“, съществува тясно взаимодействие и между Гелската атлетическата асоциация и Ирландското републиканско братство, което е далеч по-логично и разбираемо. Поне първоначално, при създаването на Асоциацията, Майкъл Кюсък предприема един общоцърковен подход, консултирайки се с широк кръг от представители на религиозните среди, търсейки патрони на организацията, които биха спомогнали за нейната порядъчност и интегритет. Значително въввлечено в процеса на формиране на Асоциацията и в нейната дейност е и Републиканското братство. И безспорно доказателство за това е фактът, че сътресенията, които изживява Атлетическата асоциация в началото на 90-те на XIX в., са своеобразно отражение на трудностите, които върхлитат парламентарната партия след смъртта на Парнъл и противоречията между млади и стари във фенианското движение от това време⁸⁷.

Край на тези междуособни времена настъпва в самото начало на XX в., когато в Асоциацията се провежда реформа и начело застава ново, ефективно и свързано с фенианизма ръководство, олицетворявано от Том Кларк. То си поставя за цел да възстанови Атлетическата асоциация като ярко и решително националистическо формирование, което, без да губи подкрепата на духовенството, да може да възпитава и поддържа не само голям ентусиазъм за традиционните ирландски спортове, но и да демонстрира категорични сепаратистки настроения. Така ГАА от началото на XX в. осигурява мрежа и се превръща в трамплин за войнствено настроени републиканци, готови да се противопоставят на водената от Редмънд политика. В този смисъл може да се заключи, че Атлетическата асоциация е свързана не толкова с Ирландската национална партия като цяло, а с парламентаристите националисти от времето на Парнъл. Затова и основен неин характеризиращ белег е стремението да продължи обединението на фенианизма, аграризма и Католическата църква. Получава се своеобразен парадокс – организацията, ръководена по това време от Том Кларк, да съчетава в своята дейност в много по-голяма степен и много по-ефективно особените техники на парнелизма от истинските наследници на Парнъл – самата Национална партия. Атлетическата асоциация обединява и умерени, и крайни; дава поле за изява на революционери и същевременно не е забранена от британците; дълбоко пропита е от представители на тайните общества и се радва на поддръжка от страна на Католическата църква. Това дава основание да се говори за своеобразна двойственост и преплитане в дейността на ГАА на традициите на т.нар. стар и нов национализъм. Всъщност именно тази тенденция се явява основен характеризиращ белег за развиващия се с пълна сила ирландски национализъм в първото десетилетие на XX в.

В самото начало на двадесетото столетие национализмът в Ирландия навлиза в нова фаза след трудните и превратни времена, последвали смъртта на Парнъл. В редиците на ирландските националисти се проявяват интензивни процеси на реструктуриране. До голяма степен се изменя характерът на национализма в страната, като се затвърждава присъствието на т.нар. нови националистически организации. Като основна движеща сила се налагат млади и енергични лидери, които поставят на изцяло различна основа ирландското движение. В този смисъл особено показателни са думите, отправени към секретаря по ирландските въпроси Джеймс Брайс през юни 1907 г. от един комисар по поземлените въпроси: „Виждам отличителните белези на нова група в ирландската политика – на нов движещ дух в страната. Ново, по-младо поколение се задава и никой не може все още да каже какъв ще бъде изходът“⁸⁸.

Въпреки това обаче, и през тези години с най-голям авторитет продължава да действа Ирландската национална партия, която отново набира сили след повторното си обединение. Тя запазва позицията си на водещ фактор в живота на ирландците, ясно заявявайки готовността си да се бори за постигане на тяхното самоуправление – хоумрул. През първата половина на разглеждания период ирландските депутати демонстрират деструктивно поведение спрямо политиката на управляващите (изключение е единствено подкрепата им за Поземления закон от 1903 г.) и в този смисъл не дават особен принос за решаването на конкретните ирландски проблеми. Нещата до голяма степен се променят, когато на власт идват либералите през 1906 г. С активното участие на националистите и при откритата подкрепа на управляващите се предприемат редица стъпки в посока подобряването на положението в Ирландия. Въпросът за ирландското самоуправление обаче, въпреки заявеното намерение от страна на либералите, през тези години не е поставен на дневен ред. Причината е, че либералното правителство има самостоятелно мнозинство в Камарата на общините и не се оказва зависимо от ирландските гласове. Коренна промяна настъпва след изборите от 1910 г. (проведени на два пъти – през януари и декември с.г.), когато става ясно, че за да продължи своето управление, на кабинета на Аскуит му е жизнено необходима подкрепата на депутатите от Ирландска национална партия.

Всъщност точно в този момент започва и последният период на възход за партията, когато тя се оказва в центъра на събитията, свързани с третия проектозакон за самоуправлението. Въпреки тази краткосрочна перспектива, за годините в навечерието на Първата световна война е необходимо да се отбележи фактът, че в началото на XX в. стартира един изключително важен и необратим процес – националистическите депутати губят монополните си позиции сред ирландците като единственото възможно политическо представителство на техните интереси. Организациите, създадени от изстрада-

щото поколение на т.нар *нови* националисти, са голямото предизвикателство за Ирландската национална партия. Основното различие тук е свързано не толкова с крайната цел – ирландската независимост под една или друга форма, колкото с пътищата и начините за нейното реализиране. Трябва обаче да се заключи, че процесът на формиране на *новото* движение е все още твърде бавен, за него има само спорадични индикации и превръщането му в действителна заплаха за надмощието и монопола на Ирландската национална партия практически става факт в самия край на Първата световна война, когато политиката на парламентаристите на Редмънд постепенно ще започне да изглежда неефективна и неадекватна.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Charles Stewart Parnell. – The Times, 22 January 1885.
- ² Curtin, N. „Varieties of Irishness“: Historical Revisionism, Irish Style. – The Journal of British Studies. Vol. 35, No 2, Revisionisms (April 1996), p. 195.
- ³ Moody, T. W. Irish History and Irish Mythology – In: Brady, C. (ed.) Interpreting Irish History. Dublin, 1994. 71–86.
- ⁴ Bradshaw, B. Nationalism and Historical Scholarship in Modern Ireland. – Irish Historical Studies 26, No 104, November 1989.
- ⁵ Brady, C. (ed.) Interpreting Irish History. Dublin, 1994; Boyce, D. G. and Alan O'Day (eds.). The Making of Modern Irish History. London, 1996; Curtin, N. Цит. съч.
- ⁶ Детайлно представяне на различните дефиниции, интерпретации, терминология и теоретични обосновки вж. у: O'Day, A. Irish Home Rule 1867–1921. Manchester, 1998, chap. 1, 1–21.
- ⁷ McCarthy, J., C. Pread. Our Book of Memories: Letters of Justin McCarthy to Mrs Campbell Pread. – In: Hepburn, A. C. (ed.) Ireland 1905–1925, Vol. 2. Documents and Analysis. Northern Ireland, 1998, p. 57.
- ⁸ Jackson, A. Ireland 1798–1998. Politics and war. Oxford, 1999, 142–145.
- ⁹ Jackson, A. Home Rule. An Irish history 1800–2000. London, 2003, p. 101.
- ¹⁰ Пак там, с. 100.
- ¹¹ Вж.: Foster, R. F. W.B. Yeats: A life I: The Apprentice Mage. Oxford, 1997.
- ¹² The Freeman's journal, 20 June 1900.
- ¹³ Тази точка в действителност е лично завоевание на Уилям О'Брайън и Обединената ирландска лига.
- ¹⁴ Lyons, F. S. L. The Irish Parliamentary Party. London, 1951, 220–221.
- ¹⁵ Пак там, с. 221.
- ¹⁶ Пак там, с. 223.
- ¹⁷ O'Brein, B. R. (ed.) Home Rule Speeches of John Redmond, MP. London, 1910. 337–338.
- ¹⁸ Според сър Хорас Планкет в Ирландия към този момент съществуват около 200 000 поземлени участъка с размер между 1 и 15 акра, от които прехраната си изкарват почти 1 млн. души.
- ¹⁹ Единствено Хийли продължава да посещава парламентарните заседания, поради което е изключен от партията в самия край на 1900 г.
- ²⁰ Gwynn, D. Life of John Redmond. London, 1932, p. 101.
- ²¹ Hansard, 4th series, XC, 862.

- ²² Вж.: *Bew, P.* Conflict and Conciliation in Ireland. Oxford, 1987, 96–102; *Gailey, A.* Ireland and the Death of Kindness. Cork, 1987, 190–192; *O'Brein, W.* An Olive Branch in Ireland, chap. IX; *Davitt, M.* Fall of Feudalism in Ireland.
- ²³ “killing home rule with kindness” – стратегия, която торите възприемат спрямо ирландския проблем в средата на 90-те години на XIX в. В същината на тази стратегия заляга желанието им да възпрат ирландските амбиции за хоумрул, посредством серия от умерени и конструктивни отстъпки, чрез които да се задоволи нарастващото националистическо чувство у ирландците, без да се допусне отслабването на Британската империя като цяло.
- ²⁴ *Maume, P.* The Long Gestation. Dublin, 1999, p. 66.
- ²⁵ *Lyons, F. S. L.* Цит. съч., с. 242.
- ²⁶ *Maume, P.* Цит. съч., с. 41.
- ²⁷ The Times, 24 November 1905.
- ²⁸ *Lyons, F. S. L.* Цит. съч., с. 243.
- ²⁹ *Jackson, A.* Home Rule..., 154–155.
- ³⁰ Вж. речта на Редмънд в: Hansard, 4th series, CLXXXIII, 151–164.
- ³¹ *Jalland, P.* A Liberal Chief Secretary and the Irish Question: Augustine Birrell, 1907–1914. – The Historical Journal, Vol. 19, No 2, Jun 1976, p. 431.
- ³² *Lyons, F. S. L.* Цит. съч., с. 248.
- ³³ За по-точна представа за слабостите на поземления акт от 1903 г. вж. напр.: Hansard, 4th series, CLXXXIII, 575–96 (Birrell, 3 Feb. 1908); Hansard, 5th series, III, 188–194 (Birrell, 30 March 1909); Hansard, 5th series, VIII, 1492–1500 (Dillon, 30 July 1909).
- ³⁴ *Jalland, P.* Цит. съч., с. 434.
- ³⁵ *Lyons, F. S. L.* Цит. съч., с. 250.
- ³⁶ *Healy, T. M.* Letters and Leaders of My Day. London, 1928, II, p. 482, Letter to Maurice Healy of 31 March 1908.
- ³⁷ Подкрепата и търпението на Редмънд към либералните партньори не бива да се схваща като константна величина, като дори и той в края на разглеждания период (края на 1909 г.), в навечерието на изборите споделя, че: „[...] политически условия в Ирландия са такива, че докато не се направи официална декларация [от страна на управляващата Либерална партия] по въпроса за хоумрула, за нас не само ще е невъзможно да подкрепим либералните кандидат-депутати в Англия, но ние трябва по-най категоричния начин да помолим нашите приятели да гласуват срещу тях “; цит. у: *Гийт, D.* Цит. съч., с. 166.
- ³⁸ Пак там, 151–152.
- ³⁹ *Lyons, F. S. L.* Цит. съч., с. 251.
- ⁴⁰ Пак там, с. 255.
- ⁴¹ *Peatling, G. K.* British Opinion and Irish Self-government, 1865–1925. Dublin, 2001, p. 72.
- ⁴² Вж.: *Maye, B.* Arthur Griffith. Dublin, 1997, 27, 29–30, 69–73.
- ⁴³ *McCartney, D.* The Political Use of History in the Work of Arthur Griffith. – Journal of Contemporary History. Vol. 8, No 1.(Jan., 1973), p. 6.
- ⁴⁴ Пак там, с. 7.
- ⁴⁵ *Maume, P.* Цит. съч., с. 85.
- ⁴⁶ *O'Brein, L.* Revolutionary Underground. The Story of the Irish Republican Brotherhood 1858–1924. Dublin, 1976. p. 108.
- ⁴⁷ United Irishman, 11 May 1901, 1, 4; 18 May 1901, 6–8.
- ⁴⁸ Пак там, 14 окт. 1905.
- ⁴⁹ *Davis, R.* Arthur Griffith and the Non-Violent Sinn Fein. Dublin, 1974, 17–18.
- ⁵⁰ *O'Brein, L.* Цит. съч., 116–117.
- ⁵¹ *Griffith, A.* The Resurrection of Hungary. Dublin, 1904.
- ⁵² Вж. *Kettle, T. M.* Would the Hungarian Policy Work. – New Ireland Review, Feb. 1905, 321–328.
- ⁵³ *Davis, R.* Цит. съч., с. 115.

- ⁵⁴ *McCartney, D.* Цит. съч., 9–10.
- ⁵⁵ На събрание на *Cumann na nGaedheal* през 1902 г. той призовава ирландските депутати да възприемат „политиката на унгарските депутати“ (*United Irishman*, 1 November 1902).
- ⁵⁶ *Griffith, A.* *The Resurrection of Hungary.* cit, p. 92.
- ⁵⁷ *Maume, P.* Цит. съч., с. 57.
- ⁵⁸ Пак там, с. 91.
- ⁵⁹ *McCartney, D.* Цит. съч., 11–12.
- ⁶⁰ Пак там.
- ⁶¹ *Kettle, T.* Цит. съч.
- ⁶² *McLoughlin, M.* (ed.), *Great Irish Speeches of the Twentieth Century.* Dublin, 1996, 3–7.
- ⁶³ *Mitchell, A., P. O'Snodaigh.* *Irish Political Documents 1869–1916.* Dublin, 1989, p. 121.
- ⁶⁴ *Davis, R.* Цит. съч., с. 128.
- ⁶⁵ *Maume, P.* Цит. съч., с. 58.
- ⁶⁶ *Davis, R.* Цит. съч., с. 41.
- ⁶⁷ Пак там, с. 42.
- ⁶⁸ Пак там, с. 43.
- ⁶⁹ *Hobson, B.* *Ireland yesterday and tomorrow.* Dublin, 1968, p. 4.
- ⁷⁰ *Garvin, T.* *The Anatomy of a Nationalist Revolution: Ireland, 1858–1928. – Comparative Studies in Society and History*, Vol. 28, No 3 (Jul., 1986), p. 476.
- ⁷¹ *O'Broin, L.* Цит. съч., 6–7.
- ⁷² Пак там, с. 8.
- ⁷³ *Boyce, D. G.* *The Revolution in Ireland, 1879–1923.* London, 1988, p. 140.
- ⁷⁴ Цит. по: *O'Broin, L.* Цит. съч., с. 127.
- ⁷⁵ Пак там, 127–128.
- ⁷⁶ Пак там, вж. глава VIII, 108–120.
- ⁷⁷ *Foster, R. F. W.* Цит. съч., с. 41.
- ⁷⁸ *Jackson, A.* *Ireland 1798–1998...*, p. 170.
- ⁷⁹ Вж.: *Maume, P. D. P. Moran.* Dublin, 1995.
- ⁸⁰ *Miller, D.* *Church, State and Nation in Ireland 1898–1921.* Dublin, 1973, 208–217; *Maume, P.* Цит. съч., 94–95.
- ⁸¹ *The Leader*, 27 July 1901.
- ⁸² Вж. *Foster, R. F.* Цит. съч.
- ⁸³ Пак там, с. 51.
- ⁸⁴ *Hyde, D.* *The Revival of Irish Literature and Other Addresses.* – In: *Hepburn, A. C.* (ed.) *Ireland 1905–1925. Vol. 2. Documents and Analysis.* Northern Ireland, 1998, 69–71.
- ⁸⁵ *Jackson, A.* *Ireland 1798–1998...*, p. 181.
- ⁸⁶ *Mitchell, A., P. O'Snodaigh.* Цит. съч., с. 61: *Cork Examiner*, 3 November 1884.
- ⁸⁷ Пак там, с. 183.
- ⁸⁸ *Ireland 1905–1925...*, p. 77.

САЩ И ЧЕХОСЛОВАШКИТЕ ГРАНИЦИ НА ПАРИЖКАТА МИРНА КОНФЕРЕНЦИЯ 1919 Г.

КРАСИМИРА МАРХОЛЕВА

Krasimira Marholeva. THE USA AND THE CZECHOSLOVAK BORDERS AT THE PARIS PEACE CONFERENCE, 1919

During the First World War the USA supported the territorial integrity of the Habsburg Empire and did not envisage the establishment of independent states on its place because of the fear of “balkanization” of the region. At the end of the war, when it became obvious that Austria-Hungary could not be detached from Germany, the American government adopted an anti-Habsburg policy and supported the national aspirations of its subjects peoples, in particular, the Czechs and Slovaks.

During the Paris Peace Conference, the American president Woodrow Wilson tried to realize his ideas about postwar Central Europe. In outlining the borders of Czechoslovakia, the American delegation tried to implement the national self-determination principle regarding the national minorities living within it. It confronted with the French position, which based its policy on the establishment of strong states in Central Europe. As a result, the French policy prevailed and the Czechoslovak State was established as multinational.

В развитието на всяка държава има преломни моменти. За САЩ това са първите две десетилетия на XX в., когато страната взема участие в Първата световна война, окачествено от някои историци като „революция“ в американската външна политика. Именно тогава САЩ започват да проявяват интерес и към проблемите на Централна Европа, която до този момент е *terra incognita* както за официалните правителствени кръгове, така и за обикновения американец.

Интересът на 28-ия американски президент Томас Удроу Уилсън (1856–1924)¹ към този регион датира още от преподавателските му години. Негова-

та военновременна политика към проблемите на Централна Европа, в частност към чехите и словаците, има двойствен характер. Макар да е смятан за най-големия защитник на малките централноевропейски народи, по време на Първата световна война той подкрепя териториалната цялост на Австро-Унгария. Тази негова прохабсбургска политика продължава чак до пролетта на 1918 г., т.е. само шест месеца преди края на войната, а нейното трансформиране в антихабсбургска се дължи не на пропагандата на подвластните народи на Дунавската империя, а на променената дипломатическа обстановка.

Участието на САЩ на Парижката мирна конференция е не само логичен резултат от включването им в Първата световна война, но е и отражение на стремежа на Удроу Уилсън да превърне страната в световен лидер, налагайки американското разбиране за следвоенното устройство на света. Самата Парижка конференция представлява, в по-широк аспект, сблъсък на Уилсъновия идеализъм с „*Realpolitik*“ на европейските държави по отношение на следвоенната реорганизация на Европа, а в своя централноевропейски аспект – явното разминаване между „реваншисткия“ национализъм на държавите – наследници на Австро-Унгария и Уилсъновия принцип за национално самоопределение. Очакванията на американския президент за триумф на „новата дипломация“ се превръщат в трагедия, плод на редица вътрешно- и външнополитически фактори.

„Бащата“ на Чехословакия Томаш Гарик Масарик (1850–1937) още по време на войната издига идеи за следвоенното устройство на Централна Европа, които включват тясно икономическо, а в по-далечна перспектива и политическо сътрудничество на отделните народи под формата на федерация. Те се оказват илюзорни и обречени на неуспех още преди края на войната. Колкото и парадоксално да звучи, първите симптоми за краха на неговата програма се проявяват при учредяването на Централноевропейския съюз. Макар привидно да сплотява отделните народи от Централноевропейския регион, той показва и непреодолимите национални противоречия и конфликт на интереси между тях, които ще се проявят в още по-голяма степен по време на Мирната конференция и в междувоенния период.

Интересът на историците към политиката на Удроу Уилсън по време на Първата световна война датира още от междувоенния период. Тогава се появяват спомени на съвременници² и публикувани документи³ за военновременната му политика, както и за участието на САЩ на Парижката мирна конференция. В изследванията след Втората световна война се прави опит да се даде по-обективна оценка на външната политика на 28-ия американски президент в унисон с активната роля, която САЩ започват да играят на световната политическа сцена⁴.

Съветската историография анализира политиката на У. Уилсън през призмата на марксистко-ленинската идеология, т.е. там липсва обективна

оценка⁵. Публикациите от края на 80-те години⁶ окачествяват политиката на американския президент по време на Парижката мирна конференция като „дипломатически Вердюн“.

Участието на САЩ във войната присъства като проблематика и в българската историография. Предмет на научни изследвания са мирната програма на президента Удроу Уилсън по време на Първата световна война и американското участие на Мирната конференция⁷, както и военновременните отношения между САЩ и държави от съглашенската коалиция⁸. Балканската политика на САЩ в разглеждания период също присъства в научните разработки на българските историци и по-специално отношенията между последната и България⁹. През 80-те години се появиха публикации, в които се проследяват основните тенденции в американската външна политика през XIX и първото десетилетие на XX в.¹⁰

Разпадането на Австро-Унгария в края на Първата световна война е обект на научен интерес в американската¹¹, италианската¹², английската¹³, френската¹⁴, унгарската¹⁵, чешката¹⁶, сръбската¹⁷ историография. Чешката се спира по-подробно на задграничната съпротива на нейните народи, политиката на Антантата към нея по време на световния конфликт, както и неуспешните опити за федерализация на Централноевропейския регион. Американската историография анализира политиката на САЩ към Източна и Централна Европа по време на войната, а сръбската проследява разпадането на многовековната империя през призмата на отношенията САЩ – Италия през посочения период. В унгарската се разглежда ролята на общественото мнение и пропагандния фактор, докато във френската и английската се акцентира върху преговорите за сепаративен мир.

Съветската историография представя разпадането на Австро-Унгария като резултат от вътрешни причини (класовата борба, социалното недоволство)¹⁸ или вследствие на влиянието на болшевишката революция върху „угнетените народи“ на Хабсбургската империя¹⁹. В чехословашката марксистка историография се разглеждат вътрешнополитическите аспекти в създаването на Чехословакия²⁰ или се лансира схващането, че не „обсипаното със звезди знаме, а червената звезда на Великата октомврийска социалистическа революция вдъхновила чехите в борбата им срещу Австро-Унгария“²¹.

В българската историография част от изследователите²² разглеждат разпадането на Австро-Унгария в контекста на събитията, които се наблюдават в Източна и Централна Европа по време и в края на Първата световна война, а именно – разпадането на многонационални империи като Руската и Османската, докато други²³ – в резултат на „външнополитически грешки и колебливост, без да се подценяват съществуващите международни противоречия“.

Научните изследвания на българските историци, посветени на създаване-

то на Чехословакия, са малко²⁴. В тях се акцентира върху емигрантската дейност на Т. Масарик и политиката на Съглашението спрямо Австро-Унгария по време на войната и на Парижката мирна конференция.

Политиката на Съглашението и САЩ спрямо Чехословакия на Парижката конференция отдавна е привлякла вниманието на изследователя. Първите публикации датират от междувоенния период²⁵ и в първите години на Втората световна война²⁶. Появяват се спомени на преки наблюдатели²⁷ или участници в Мирната конференция²⁸. От 40-те години на XX в. са и първите сериозни изследвания за разпокъсването на историческите земи на Унгария²⁹.

Въпросът за чехословашките граници намира място най-вече в унгарската историография³⁰, където се засяга и проблемът за следвоенната реорганизация на Централна Европа, в частност разпокъсването на Унгария. В изследванията на унгарските историци от 80-те години³¹ се лансира тезата, че Трианонският договор е „продукт на европейския национализъм“, но най-вече „триумф на пропагандата“. В английската историография от същия период³² се разглежда не само мястото на чехословашката кауза за независимост във военновременната британска външна политика, но се излагат гледните точки на представители на британската общественост за следвоенната реорганизация на Централна Европа. Чешката историография от XXI в.³³ проследява не само разпокъсването на земите на короната на св. Стефан на Парижката конференция в края на войната, но и отделя голямо внимание върху вътрешно- и външнополитическото развитие на Унгария в междувоенния период.

Целта на изследването е да се проследи политиката на САЩ при очертаване на границите на Чехословакия преди и по време на Парижката мирна конференция. Годината 1919 е маркирана като горна хронологична граница поради няколко причини: 1) американската делегация участва активно на Парижката мирна конференция до лятото на 1919 г., а в края на с.г. напуска Париж; 2) Границата между Чехословакия и Унгария се фиксира през лятото на 1919 г. на Парижката мирна конференция и в този си вид е включена в Трианонския договор през 1920 г. САЩ не взимат участие на последвалата Конференция на посланиците, която не внася никакви корекции. В настоящото изследване тя няма да бъде разглеждана, тъй като проблемът вече е подробно изследван в българската историография³⁴.

САЩ, ЧЕХОСЛОВАШКАТА КАУЗА ЗА НЕЗАВИСИМОСТ И РАЗПАДАНЕТО НА АВСТРО-УНГАРИЯ (1914–1918)

САЩ се появяват на международната политическа сцена в края на XIX в., показвайки амбициите си да станат член на „клуба на Великите сили“³⁵. Наред с „доктрината Монро“, „изолационизма“, политиката на „отворените вра-

ти“, важен елемент от американската външна политика е идеята за „предопределение на съдбата“ – американците живеят с убеждението, че са богоизбран народ, на когото е отредено да доминира и да се бори срещу тиранията, олицетворявана, според тях, от Стария свят. Те мислят, че техните политически институции са по-съвършени от тези на другите народи, затова се чувстват задължени да ги „пренесат“ в чужбина. Оттук и лансираната теория за изключителността и преимуществото на държавните институции на САЩ³⁶.

Външнополитическите интереси на страната са насочени в няколко направления – Латинска Америка, Далечния изток (Китай), а стратегическите и търговските са в посока Европа, Канада, Мексико. В края на XIX в. в Тихоокеанския регион и Атлантика американските интереси се сблъскват с тези на Германия. Американският президент Теодор Рузвелт предупреждава, че последната е потенциална заплаха за САЩ и рано или късно страната му ще влезе във военен конфликт с нея³⁷. За разлика от него У. Уилсън е на мнение, че САЩ трябва да сключат тесен съюз с Великобритания и Германия.

Другата голяма централноевропейска държава, Хабсбургската империя, не присъства във външнополитическата стратегия на САЩ в довоенния период. Контактите между двете страни са предимно в сферата на търговията и културата. Интересът към Централна Европа намира отражение главно в изследванията на американски учени – Хърбърт Милър, Арчибалд Кулидж, Уил Монро. За обикновения американец многонационалният характер на Хабсбургската монархия е непознат като факт, макар в навечерието на Първата световна война в САЩ да живеят значителен брой имигранти от Австро-Унгария.

Избухването на Световната война не променя нищо в отношенията между Австро-Унгария и САЩ. Последните не я смятат за потенциален съюзник или враг, затова през първите години на военния конфликт нямат изработена конкретна политика спрямо нея. Макар и смятана за европейска Велика сила, тя не е толкова важен политически фактор на световната сцена. Красноречив е и фактът, че „пътуващият посланик“ на У. Уилсън полк. Хауз никога не посещава Виена. Американските военни кореспонденти повече се интересуват от Западния фронт или Германия, отколкото от другите държави от Централните сили.

Подвластните австро-унгарски народи още от самото начало на войната започват пропагандна кампания в Западна Европа, насочена срещу империята на Хабсбургите. Чехите и словаците не правят изключение – през 1915 г. известният чешки професор от Карловия университет и лидер на Реалистичната партия Томаш Масарик поставя началото на чешко-словашката задгранична съпротива срещу империята на Хабсбургите заедно с Едвард Бенеш³⁸ и със словака Милан Шефаник³⁹, създавайки Чехословашкия национален съвет (ЧСНС) в Париж. Сътрудничеството на Т. Масарик и Е. Бенеш е една от отличителните черти на чехословашката задгранична съпротива. Подоб-

но сътрудничество не може да се наблюдава в полското и в югославянското движение.

ЧСНС си поставя за цел да убеди държавите от Съглашението, че старата империя е изчерпала своята историческа роля и е в техен интерес да подкрепят независимостта на малките централноевропейски народи, които ще послужат като надеждна бариера срещу „Drang Nach Osten“ и германската мечта за „Mitteleuropa“.

В своята програма Т. Масарик лансира концепцията за съществуването на един чехословашки народ, ръководейки се от няколко съображения. На първо място, това е неговото дълбоко вътрешно убеждение, че словаците са клон на чешката нация. Наред с това, ако чехите и словаците бъдат представени като два отделни народа, Съглашението едва ли ще приеме идеята една многонационална държава (Хабсбургската) да бъде заменена с друга (Чешко-словашка, да не говорим за 3-милионното германско малцинство)⁴⁰.

Националните аспирации на чехи и словаци за пръв път намират място в официалната декларация на Съглашението от 10 януари 1917 г. благодарение на дипломатическите сондажи на Е. Бенеш в Ке д'Орсе. В нея се заявява, че между военните му цели е и „освобождение на италианците, славяните, румънците и чехо-словаците от чужда власт“⁴¹. Макар това да се смята за политически успех на ЧСНС, от последвалите събития става ясно, че под термина „освобождение“ Съглашението разбира по-скоро автономия, отколкото независимост. То не желае разпадането на Австро-Унгария и я смята за надежден гарант за запазване баланса на силите в Европа. Идеята за създаване на малки държави на нейно място по-скоро се разглежда като заплахата за бъдещия мир, отколкото като гаранция за следвоенната стабилност на Стария континент.

Американският президент У. Уилсън също подкрепя запазването на Хабсбургската империя. Още от самото начало на войната той предлага да влезе в ролята на посредник за нейното прекратяване. В поредица от речи през 1916 и 1917 г. У. Уилсън изразява своето виждане за принципите, въз основа на които трябва да бъде изграден бъдещият мир и лансира концепцията на националното самоопределение: „Всеки народ има право да избере под чий суверенитет да живее“⁴²; „Не може и не трябва да има продължителен мир, който не приема принципа, че властта на правителствата произтича от съгласието на управляваните и никъде не съществува право народи да преминават от една власт под друга, сякаш са собственост“⁴³.

Страховете на управляващите във Виена заради лансираната концепция на „национално самоопределение“ са напълно неоснователни – под този термин У. Уилсън разбира „самоуправление“, а не „независимост“. Макар да се обявява в защита на правата на малките народи, той отказва да подкрепи разделяне на Австро-Унгария и създаване на суверенни държави на нейно място поради страха от „балканизация“ на Централна Европа. Затова, пред-

вид прохабсбургската политика на САЩ, на пръв поглед изглежда необясним фактът, че чехите и словаците ги смятат за най-ревностния защитник на малките централноевропейски народи. Причината за този идеализиран образ на северноамериканската република трябва да се търси във фразеологията на речите на У. Уилсън – те не са точно формулирани и могат да бъдат тълкувани по всякакъв начин заради своята двусмисленост⁴⁴.

Декларираното от Германия намерение да поднови неограничената подводна война е една от причините САЩ да ѝ обявят война на 6 април 1917 г. Февруарската революция в Русия и падането на царския режим дават на У. Уилсън морално оправдание да заяви, че войната срещу Германия трябва да се разглежда като кръстоносен поход в името на демокрацията, борба между демократичните държави, за каквито се смятат съглашенските държави, и теокрацията и милитаризма, олицетворявани от Германия⁴⁵.

САЩ обявяват война на Австро-Унгария едва половин година по-късно в резултат на две външнополитически събития – болшевишката революция, която засилва германските позиции на Изток, и създаването на Върховния военен съвет (ВВС) в Рапало през ноември с.г. След като стават член на ВВС, САЩ се оказват в курioзна ситуация – съветът изработва военни планове срещу Австро-Унгария и Германия, а САЩ не са във война с първата. На 4 декември У. Уилсън препоръчва на Конгреса да объяви война на Австро-Унгария, като същевременно подчертава нежеланието си за нейното разделяне: „Ние по никакъв начин не желаем да реорганизираме Австро-унгарската империя. Не е наша работа да се месим в икономическото и политическото ѝ развитие“⁴⁶.

Друга сериозна индикация, че У. Уилсън подкрепя Австро-Унгария, са 14-те точки, обявени на 8 януари 1918 г., смятани за неговата най-детайлна военновременна програма за мир. Три от точките са посветени на Централна Европа, което свидетелства за нарасналия интерес към нея от страна на американското правителство. Точка 10. се отнася за Австро-Унгария: „Народите на Австро-Унгария, чието място сред народите по света желаем да видим гарантирано и обезпечено, трябва да получат най-свободна възможност за автономно развитие“⁴⁷.

Освен че отказват да подкрепят разпадането на Австро-Унгария, Съглашението и САЩ се опитват да я извадят от войната чрез сключване на сепаративен мир. Първите преговори се водят между американския посланик във Виена Фредерик Пенфийлд и австро-унгарския външен министър Отокар Чернин. Последният заявява, че Хабсбургската империя може да започне преговори за мир само едновременно със своите съюзници и отхвърля идеята да скъса съюза с Германия. Следващите преговори между Съглашението и Австро-Унгария започват през април 1917 г. с посредничеството на шурея на император Карл I Сикст Бурбонски, но са провалени от Италия, която настоява да получи земите, обещани ѝ в Лондонския договор (26 април 1915 г.).

Към края на януари 1918 г. в Швейцария се провеждат последните преговори за мир между американския представител проф. Джордж Херън и австрийския професор Хайнрих Ламаш. Те показват желанието на император Карл I да се откъсне от „пруското“ влияние и да приложи концепцията на американския президент за национално самоопределение чрез създаване на конфедерация от държави в рамките на Австро-Унгария⁴⁸.

По ирония на съдбата самата австро-унгарска дипломация „помага“ на подвластните си народи. През април 1918 г. избухва т.нар. Сикстова афера⁴⁹ – френският премиер Ж. Клемансо публично разкрива тайните преговори между Съглашението и австро-унгарския император Карл Хабсбургски, с което дискредитира последния в очите на германците. В резултат на аферата Австро-Унгария е принудена да сключи тесен икономически и военен съюз с Германия, който на практика прави невъзможни по-нататъшни преговори за сепаративен мир.

Избухването на Сикстовата афера се оказва повратен момент в политиката на Съглашението и САЩ спрямо Австро-Унгария. Съглашенските и американските политици си дават сметка, че е безсмислено да продължат преговорите за сепаративен мир, при който да се запази целостта на Хабсбургската империя. Така те приемат другата възможна алтернатива – подкрепа на аспирациите на подвластните народи на империята⁵⁰. Ясен знак за това е официалната декларация на Съглашението в началото на юни: „Създаването на обединена и независима полска държава със свободен излаз на море е едно от условията за продължителен и справедлив мир [...] Съглашенските правителства изразяват своята подкрепа към националните стремежи за освобождение на чехословашката и югославската нация“⁵¹. Държавният секретар също излиза с официална декларация: „Правителството на Съединените щати [...] подкрепя националните аспирации на чехословаците и югославяните“⁵². По същото време У. Уилсън споделя в частен разговор, че след Сикстовата афера няма друг избор освен да подкрепи австро-унгарските народи в борбата срещу собственото им правителство⁵³.

Кулминация на антихабсбургската пропаганда в САЩ е идването на Томаш Масарик в страната през май 1918 г. Неговата цел е да получи признание за чехословашката независимост от американското правителство. При посещението си в Питсбърг той заявява, че „ще се създаде свободна Чехия и свободна Словакия“. В книгата си „Нова Европа“ чешкият лидер очертава и устройството на бъдещата чехословашка държава: „Чехословашката държава несъмнено ще бъде република [...] чешкият и словашкият народ е зрял за република. От векове сме отвикнали да имаме крал, Хабсбургите винаги са ни били чужди“⁵⁴. Конкретен израз на чешко-словашкото сътрудничество в САЩ става подписаната на 31 май Питсбъргска спогодба между Т. Масарик и Словашката лига. В нея се посочва, че в бъдещата чехословашка държава

словашките земи ще получат автономия – ще имат собствена словашка администрация, словашкият език ще бъде официален в съда и училищата⁵⁵.

Стъпването на Т. Масарик на американска земя става в изключително подходящ момент, защото по същото време действията на чехословашкия корпус в Русия допринасят за превръщането му във важен фактор в политиката на Съглашението. Той става важен елемент от съглашенската стратегия на Изток, тъй като се оказва единствената голяма военна сила, която може да възстанови Източния фронт. Давайки си сметка за това, Е. Бенеш поставя условие, че ако корпусът остане в Русия, Съглашението трябва официално да признае справедливите аспирации на чехи и словаци за национална независимост.

На 30 юни френското правителство признава ЧСНС „за върховен орган, изразяващ интересите на народа, и като първообраз на бъдещото чехословашко правителство“⁵⁶, а на 9 август британското правителство издава официална декларация, с която признава ЧСНС за „Върховен орган на чехословашките национални интереси и настоящ представител на бъдещото чехословашко правителство“ с върховна власт над трите армии⁵⁷.

През август 1918 г. У. Уилсън се съгласява чехите и словаци да се признаят въз основа на заслугите им в Русия, а не заради справедливите им аспирации, тъй като тогава ще се създаде прецедент, от който ще се възползват останалите народи на Австро-Унгария, както и тези, които са част от други империи, с които САЩ са съюзници във войната. На 3 септември 1918 г. американското правителство излиза с официална декларация, че „признава Чехословашкия национален съвет за де факто воюващо правителство“⁵⁸.

В средата на октомври 1918 г. Е. Бенеш информира съглашенските правителства, че ЧСНС е съставил временно правителство на Чехословашката република със седалище в Париж⁵⁹. Едновременно с това чешките политици в емиграция извършват акредитация на чешки и словашки представители в съглашенските столици⁶⁰. ЧСНС даже започва преговори със САЩ за отпускане на заем на бъдещата чехословашка държава⁶¹. Чешка делегация начело с К. Крамарж заминава за Женева да преговаря с представителите на чешката и словашката емиграция. От името на ЧСНС в Париж участва Едвард Бенеш (Т. Масарик по това време е в САЩ). По време на преговорите се обсъждат въпросите относно бъдещото устройство на Чехословашката държава. Идеята на К. Крамарж за монархия не среща подкрепа. Решено е Чехословакия да стане република. В Женева се обсъжда и въпросът за състава на първото чехословашко правителство. За поста премиер е издигната кандидатурата на К. Крамарж. В чехословашкото правителство в изгнание, обявено на 18 октомври, словаци са предствени чрез словака Милан Шефаник като министър на войната. Друг словак, Вавро Шробар, става член на Пражкия национален комитет⁶². След приключване на преговорите делегатите му публи-

куват заявление, в което се казва: „Ние провъзгласяваме, че чехословашката нация завинаги скъсва връзките си с Виена и Будапеща и няма да престане да се бори, докато не постигне пълна свобода на четирите си исторически провинции. Представителите на чехословашката нация по-нататък заявяват, че не съществува и никога няма да съществува съюз между нацията и династията на Хабсбургите“⁶³.

Макар Съглашението и САЩ вече да са изоставили идеята за запазване целостта на Австро-Унгария, австрийските управляващи правят опити да спасят империята чрез нейната реорганизация на федерална основа. На 16 октомври император Карл I издава манифест за превръщане на Цислейтания „[...] във федеративна държава, където всеки народ ще образува свое държавно образувание“, подчертавайки, че „целостта на земите на унгарската корона“ няма да бъде засегната от реформата⁶⁴. Манифестът се появява твърде късно, а основната му слабост е, че реорганизацията не важи за унгарската част, тъй като, полагайки конституционната си клетва като унгарски крал в края на 1916 г., Карл I гарантира ненамеса във вътрешните работи на Транслейтания. Това означава, че словашкият въпрос (включване на словашките земи в състава на бъдеща чехословашка държава) не може да бъде решен.

За да обезсмисли манифеста на австро-унгарския император, Т. Масарик подготвя чехословашката декларация за независимост, в която отхвърля австрийските планове за федерализация с аргумента, че „федерализирането на държави и народи предполага даването на свобода и демокрация“⁶⁵. В писмо до американския президент от 18 октомври той посочва, че е принуден да публикува Декларацията заради „австрийските мирни сондажи“ и заради „псевдофедерацията, която цели да заблуди света“⁶⁶.

Манифестът на Карл I и Вашингтонската декларация на Т. Масарик не повлияват върху вече взетото решение от страна на У. Уилсън, който обявява: „Съединените щати признават, че [...] ЧСНС е де факто воюващо правителство [...] Следователно президентът не може да приеме автономия [...] като основа за мир, така че не той, а чехо-словаците ще решат своето бъдеще“⁶⁷. Друго доказателство за признаване правото на чехите и словаците за независимост от американското правителство е „Официалният коментар“ на 14-те точки на У. Уилсън, написан от У. Липман и Ф. Коб по искане на полк. Хауз. Ревизираната т. 10., в която се споменава за автономия на австро-унгарските народи, звучи по следния начин: „Това предложение вече е невалидно, тъй като вече съществува Чехословакия. Независимост на Словакия означава разчленяване на северозападните части на Унгария“⁶⁸.

Когато на 28 октомври в Прага става известно за нотата на новия австро-унгарски външен министър Г. Андрaши към правителството на САЩ, улиците на Прага се изпълват с хиляди хора, свалящи австрийските знамена и нас-

тояващи за провъзгласяване на чешката независимост. Вечерта създаденият през лятото на 1918 г. в Прага Национален комитет (НК) приема документ, получил по-късно названието Първи закон на Чехословашката държава. В него се обявява създаването на независима чехословашка държава. В точка първа се заявява, че държавната форма на управление ще бъде определена по-късно след съгласуване с Чехословашкия национален съвет в Париж, а дотогава върховната власт ще се представлява от НК⁶⁹. Когато в Словакия идва новината за провъзгласяване на Чехословашката държава в Прага, на 30 октомври в Турчански Мартин Словашкият национален съвет приема декларация, в която се подчертава, че в езиково и културно отношение словашката нация представлява част от единната чехословашка нация. Словашкият национален съвет се обявява за единствения орган, упълномощен да говори от името на словашкия народ на предстоящата мирна конференция⁷⁰.

На 29 октомври Виена отговаря, че приема „мнението на президента за правата на народите в Австро-Унгария, особено на чехите и словаците и югославяните“ и настоява за сключване на примирие⁷¹. Т. Масарик се опасява, че по-нататъшната размяна на ноти с Хабсбургската империя би затвърдила правото ѝ да преговаря от името на другите народи. Затова той изпраща меморандум на У. Уилсън, в който посочва, че нотата е доказателство за неискреността на управляващите във Виена. Приемайки предишната нота на президента, те на практика признават ЧСНС за правителство и следва да преговарят с него, а не с американския президент⁷². Секретарят Хюстън споменава за заседанията на Уилсъновото правителство от 29 октомври 1918 г.: „Обсъждаше се австрийската нота (на Андраши), искаща примирие. Изтъкна се и фактът, че Чехословакия вече е представена от Масарик в Париж“⁷³. На 31 октомври У. Уилсън решава да не праща отговор до Австро-Унгария. Дипломатически и политически решението му означава края на империята, тъй като отказва да преговаря с правителство на държава, която, според него, вече не съществува.

ДУНАВСКИЯТ РЕГИОН В КРАЯ НА 1918 Г. – ОТ ИДЕЯТА ЗА ФЕДЕРАЦИЯ КЪМ НЕИЗБЕЖНАТА „БАЛКАНИЗАЦИЯ“

Новата политика на Съглашението спрямо Австро-Унгария се оказва „катализатор“ за националните вълнения в самата империя и даването на този своеобразен „картбланш“ на подвластните народи от страна на съглашенската коалиция на практика минира империята отвътре и ускорява нейното разпадане. На 21 октомври германските депутати в райхсрата провъзгласяват присъединяването на Австрия към Германия. На 25 октомври в Будапеща се създава Национален съвет начело с граф Михай Каройи. Издигат се искания

за независима Унгария, незабавно сключване на сепаративен мир, отхвърляне на съюза с Германия⁷⁴. На 27 октомври румънският Национален съвет в Трансилвания обявява присъединяването си към Румъния, на следващия ден чешките политици в Прага обявяват създаването на чехословацка държава, на 29 октомври Хърватското областно събрание провъзгласява присъединяването на Хърватия към Кралството на сърби, хървати и словенци. На 31 октомври и украинците от Галиция се отделят от монархията⁷⁵.

Разпадането на Австро-Унгария в края на октомври 1918 г. поставя на преден план въпросът как да бъдат разделени земите на империята и на какъв принцип да бъдат прокарани границите между появилите се на нейно място държави. Нещата се усложняват от факта, че по време на войната Съглашението в редица тайни договори, сключени с държавите от региона, вече им е обещало земи от Австро-Унгария, към които имат претенции и други народи.

Полк. Хауз отбелязва в дневника си от 24 септември, че У. Уилсън „няма представа как да постъпи с Австро-Унгария или как империята ще бъде разделена“⁷⁶. Американският президент смята, че очертаването на границите между държавите – наследнички на Австро-Унгария трябва да стане на предстоящата мирна конференция. Протокол от заседание на Комисията по външна политика към Сената на 19 август 1919 г. хвърля светлина върху американското виждане за характера на издадените декларации в подкрепа на независимостта на австро-унгарските народи. Американският президент посочва, че Съглашението и САЩ са признали ЧСНС, Полския и Южнославянския национален съвет за временни представители на съответните народи, т.е. признаването се смята за неофициално и няма международен характер⁷⁷.

За разлика от президента държавният секретар Р. Лансинг има вече конкретни планове за Централна Европа. В края на септември 1918 г. той изработва меморандум от 12 точки, в който очертава своето виждане как трябва да изглежда политическата карта на региона след войната. Според държавния секретар на мястото на Австро-Унгария трябва да се създадат независима Полша, която да обхваща всички полски земи, разделени между Русия, Германия и Австрия; независима Чехословакия, която да включва земите на чешката корона (Бохемия, Моравия и Силезия) плюс словашките земи; Южнославянска държава, в която трябва да влязат Хърватия, Славония, Далмация, Босна и Херцеговина, Сърбия и Черна гора; Карпатска Украйна трябва да влезе в състава на една бъдеща руска федерация, а Трансилвания да се присъедини към Румъния; Унгария да се отдели от Австрия, която трябва да обхваща историческите си граници и евентуално да стане част от следвоенна Германия⁷⁸. От меморандума става ясно, че вижданията на Р. Лансинг за следвоенното устройство на Европа включват създаване на напълно независими държави.

Подобно на държавния секретар, Анкетната комисия също представя планове за следвоенната реорганизация на Централна Европа. Първият детайлен проект се появява още през май 1918 г., непосредствено след избухването на Сикстовата афера. Той е озаглавен „План за реорганизиране на Централна Европа, 1918. Федерализацията на Австро-Унгария в настоящите ѝ граници“. Той предвижда създаването на федерация от 6 части, чиито граници са начертани въз основа на исторически и политически принципи – Унгария, Австрия, Югославия, Бохемия, Полша и Трансилвания. Комисията признава, че във всяка от държавните образувания ще има голям брой малцинства. Така например Унгария, която ще е значителна по площ, ще бъде населявана още от славянско, германско и румънско население. Трансилвания ще има значително унгарско и германско малцинство. В Полша положението няма да е по-различно – освен поляците, които ще бъдат мнозинство, в страната ще живеят още германци, румънци и украинци. На свой ред Бохемия ще включва 60% чехи, 30% германци и полско население. При очертаване на нейната територия американските експерти не включват словашките земи, които е предвидено да останат в пределите на Унгария.

Събитията в Централна Европа от лятото и есента на 1918 г. показват, че подобен план за реорганизиране на региона е „мъртвороден“ – отделните народи, в това число чехите и словациите, се обявяват за напълно независимо съществуване. Тези политически реалности са отразени във втория меморандум на Анкетната комисия от октомври с.г. и се доближават до вижданията на държавния секретар. Макар в него да се предвижда появата на напълно независими държави на мястото на Австро-Унгария⁷⁹, в същото време се посочват и отрицателните последствия от разпадането на Дунавската империя: „Комисията, натоварена с изучаването на този проблем, е принудена да стигне до заключението, че предложените граници на държавите, възникнали на територията на Хабсбургската империя, са незадоволителни като международни граници на суверенни държави. Оказа се невъзможно да се одобрят такива гранични линии, които да бъдат едновременно справедливи и практични. Като пример за несправедливо решение може да бъде изтъкнат фактът, че една трета от територията на Чехословашката държава ще бъде населена с чуждо за страната население. Другият пример е поставянето на една четвърт от унгарците под чужда власт“⁸⁰.

Съглашението също няма никакви конкретни планове как да се разделят земите на разпадналата се Хабсбургска империя. Британците признават аспирациите на народите от Централна Европа не въз основа на някаква предварително начертана програма, а в резултат от събитията от пролетта на 1918 г. Още през май с.г. Робърт Сесил дава да се разбере, че британското виждане за освобождение на потиснатите народи от австро-унгарска власт не включва пълното разпадане на империята и създаване на напълно независими дър-

жави, а федерация от държави, която трябва да се окаже надеждна бариера срещу евентуален германски и руски натиск⁸¹. В меморандум от началото на август 1918 г. британският политик изразява съмнения дали „нова Европа“, т.е. възникването на няколко славянски държави, ще бъде по-миролюбива от „старата Европа“ и предлага федерализация на Хабсбургската империя като начин за предотвратяване „балканизацията“ на региона⁸². Подобни опасения има и служителът във Форин офис Лио Еймъри, който в меморандума си от края на октомври 1918 г. се обявява срещу създаване на независими държави на мястото на Австро-Унгария – нейното унищожение ще доведе до нестабилност в този регион, което само по себе си е предпоставка за друга война. Затова според него: „Трайна стабилност може да се постигне най-добре чрез създаване на една Дунавска конфедерация, в която да влязат Австрия, Бохемия, Унгария, Югославия, Румъния и вероятно България. Важно е да се разбере, че каквито и нови образувания да се създадат на мястото на Австро-Унгария, те не трябва да бъдат независими. Да създадем нови изкуствени държави, водени от максимата „всичко за победителя“, това е все едно да създадем нова и по-лоша версия на Балканския полуостров. Най-добрата политика е реорганизация на региона въз основа на националния принцип чрез създаването на съюз, който ще включва цялата Австро-унгарска империя (без Галиция и Буковина), Румъния, Сърбия и България. В подобен съюз отделните народи ще решат националните противоречия помежду си и ще имат възможност за развитие“⁸³.

В случая британските и американските възгледи за бъдещето на Дунавския регион съвпадат. И двете страни препоръчват създаване на федерация на дунавските народи, явно изхождайки от собствения си опит – британската система на доминионите и федералното устройство на САЩ.

Подобно на американци и британци, Томаш Масарик подкрепя идеята за тясно сътрудничество между държавите – наследнички на Австро-Унгария. Той разглежда подобно сътрудничество само в икономическата сфера, и то след решаване на териториалните противоречия между тях. Чешкият лидер не изключва то да прерасне в политическо, т.е. да се създаде Асоциация на Дунавските държави. Като предпоставка за осъществяването на тази идея той посочва необходимостта от пълна независимост на държавите – наследнички. В този смисъл е и едно негово изказване: „Тези, които вярват, че можем да формираме федерални връзки с австрийци и унгарци, показват, че не могат да разберат логичните резултати от войната. Една Дунавска конфедерация по подобие на дуалистичната Австро-Унгария – не искаме това при никакви обстоятелства“⁸⁴.

Вижданията на Т. Масарик за следвоенно сътрудничество на централно-европейските народи намират своето отражение в създадената организация Централноевропейски съюз (ЦЕС) през септември 1918 г. в Ню Йорк. Спо-

ред Х. Милър първостепенна задача на ЦЕС е да се „подготви почвата“ за създаване на Дунавска федерация. В писмо до него Т. Масарик посочва, че създаването на ЦЕС има „голямо политическо значение, тъй като ще постави на преден план националните проблеми в Източна Европа“, „ще допринесе за по-близкото сътрудничество между различните народи“ и ще подготви пътя за мирната конференция“⁸⁵. По предложение на И. Падеревски Т. Масарик става неин председател⁸⁶. Това е първият случай, когато представители на 7-те подвластни народа на империята загърбват различията си и се срещат обединени от общата цел – война до края срещу общия им враг. На свиканото на 26 октомври във Филаделфия събрание на ЦЕС се приема „Декларация на общите цели“. В нея се издигат няколко основни принципа: 1) всяко правителство упражнява властта си в съгласие с управляваните; 2) народите имат право да изберат такова управление, което да отговаря на техните интереси; 3) всички държави са свободни да издигнат принципи, според които ще се развиват, без това да бъде в ущърб на другите държави; 4) отказ от тайна дипломатия; 5) между държавите трябва да има тясно сътрудничество в интерес на световния мир; 6) създаване на Общество на народите⁸⁷.

В декларацията няма нищо ново и оригинално, това е едно своеобразно повторение на речите на У. Уилсън за следвоенната реорганизация на Европа⁸⁸. Няколко дни по-късно Т. Масарик изпраща на американския президент копие от декларацията, посочвайки, че целта на създаването на ЦЕС е да се предложи алтернатива на германския план за Централна Европа. Така ще се парири германската експанзия на Изток. Чешкият лидер посочва, че първо условие за реорганизацията на Централна Европа е разрушаването на Австро-Унгария⁸⁹.

На събранието във Филаделфия се повдига въпросът за федерализацията на Централна Европа. Според чешкия лидер в настоящия момент е рано да се мисли за многонационална федерация. След войната усилията на отделните народи ще бъдат съсредоточени в конституиране на новопоявилите се държави и затова на този етап не е уместно да се обединяват. Въпреки това, той смята, че междудържавното сътрудничество ще бъде първата стъпка към една бъдеща централноевропейска федерация.

Още във Филаделфия обаче първоначалният ентузиазъм отстъпва място на възраждащите се национални противоречия сред народите на разпадащата се империя – конфликтът между украинци и поляци, сблъсъкът на интереси между италианци и южни славяни за Адриатика. Тези противоречия решават съдбата на ЦЕС – той се разпада скоро след края на войната⁹⁰.

Политиката на Франция спрямо Централна Европа е подчинена на създаване на достатъчно жизнеспособни държави – Полша, Чехословакия и Югославия, на мястото на Австро-Унгария, която е играла традиционната роля на бариера срещу германската експанзия. В същото време френските

политици са обезпокоени от развоя на събитията в самата Австрия. Живеещите в нея германци се обявяват за обединението ѝ с Германия. Френското правителство се опасява, че Германия може да излезе от войната по-голяма и по-силна, отколкото когато е влязла в нея. На 30 октомври в разговор с френския президент Р. Поанкаре Жорж Клемансо дава да се разбере, че не желае Южна Австрия да се присъедини към Германия. Но от друга страна, както френският президент посочва, министър-председателят няма „план за бъдещето на Централна Европа“⁹¹.

Причината Съглашението да няма изработено становище относно австро-унгарския проблем се крие в обстоятелството, че вниманието му е изцяло съсредоточено към Германия. Когато на 30 октомври В. Орландо пристига в Париж с новината, че император Карл I в телеграма до италианското Върховно командване настоява за „незабавно прекратяване на военните действия“, Съглашението вижда в това необорим аргумент, който ще принуди Германия да приеме условията за примирие. Дейвид Лойд Джордж заявява: „[...] би било голямо предимство да се споразумеем с Австро-Унгария, преди да се заемем с Германия“. „Предлагам тези условия да бъдат предадени незабавно на Австрия. Ние трябва да действаме преди президентът Уилсън да има време за отговор“⁹². Това е първият знак за нарастване на разногласията сред съюзниците относно военните цели и бъдещия мир. Те се проявяват на срещата на ВВС на 29 октомври – 3 ноември във Версай, на която се обсъждат условията за примирие с Австро-Унгария. Като представител на У. Уилсън там отива полк. Хауз. Най-големият проблем, който стои пред американското правителство, е да накара Съглашението да приеме 14-те точки като база за примирието и бъдещия мир. Наред с това У. Уилсън не желае да приеме тайните договори и настоява САЩ да играят доминираща роля при бъдещите преговори за мир. С изключение на точка 2. Англия е склонна да приеме останалите, но не и Франция и Италия. Това означава първата да не получи добри стратегически граници на Изток, а втората да не може да вземе териториите от Австро-Унгария, обещани ѝ през 1915 г. Още на първата среща със съглашенските политици полк. Хауз си дава сметка за неизбежните възражения на Сидни Сонино срещу т. 9., което става факт още същия ден. Италианците даже връчват меморандум, в който изтъкват исторически, географски, военни, културни и етнически аргументи в полза на претенциите си за източния бряг на Адриатика. В отговор на отказа на Съглашението да приеме 14-те точки като основа за примирието У. Уилсън заплашва, че ще сключи сепаративен мир с победените държави. След приемането им полк. Хауз докладва на американския президент за „голямата му дипломатическа победа“ на 5 ноември, без да си дава сметка, че Съглашението няма да се съобразява с тях. Очевидно У. Уилсън все още си прави илюзии, че западните съюзници, изтощени от войната, ще отстъпят пред американския идеализъм.

Условията за примирие с Австро-Унгария са подготвени от ВВС на 30 октомври 1918 г., а самото примирие е сключено в Падуа на 3 ноември. Във военните му клаузи Съглашението иска войските му да получат правото на „свободно придвижване през всички пътища и железопътни линии на австро-унгарска територия“. „Войските на обединените сили ще окупират тези стратегически пунктове в Австро-Унгария, които сметнат за необходимо, което ще им позволи да водят военни действия или да поддържат реда.“⁹³

Няколко дни по-късно, император Карл Хабсбургски абдикира в качеството си на австрийски император⁹⁴, но не и като унгарски крал. Напускайки Виена, той оставя писмо, в което предоставя на унгарския народ правото да реши съдбата на трона. Според унгарските закони абдикацията му не е валидна, тъй като не е подписана нито от унгарския министър-председател, нито е ратифицирана от двете камари на Унгарския парламент⁹⁵.

На 1 ноември 1918 г. Унгария обявява отделянето си от Хабсбургската империя и в Будапеща е провъзгласена Унгарска република. Неин премиер става либералът Михай Каройи. Новото унгарско правителство очаква мирната конференция с надеждата, че там ще се приложат и реализират Уилсъновите принципи и идеи за траен мир и правото на народите на самоопределение. Според унгарския премиер САЩ са призвани да реорганизируют цяла Европа, да изкоренят мисълта за реванш и затова трябва да имат решаващата дума на мирната конференция. В този смисъл е и неговото изказване: „Обявеният от Уилсън пацифизъм представлява не само програма за слагане край на войната, но и се обявява за траен мир, за по-прогресивен и справедлив свят, където вместо вражда ще съществува съюз между народите“⁹⁶. Подобни са възгледите и на министъра на националностите Оскар Яси, който още преди войната се ползва с репутацията на защитник на правата на неунгарските народи в Унгария. Той смята, че целостта на Унгария може да бъде съхранена чрез създаване на конфедерация по швейцарски модел, т.нар. Източна Швейцария, която ще включва Австрия, Унгария (без Хърватско), Бохемия, Полша, Илирия, цяла Транслейтания и голяма част от Балканите⁹⁷. Планът на О. Яси за създаване на конфедерация има за цел не само запазване на териториалната цялост на Унгария, но и цели да парира завоевателните амбиции на Германия и Русия спрямо Централна Европа⁹⁸.

Унгарското правителство си поставя като основна вътрешнополитическа задача запазване на административния контрол върху всички унгарски територии. То декларира, че примирието, подписано от австро-унгарските представители и ген. Диаз на италианския фронт на 3 ноември, не е задължително за Унгарската република. Правителството на М. Каройи предлага да се сключи друго примирие от името на новата държава с ген. Франше д'Епре. За място на преговорите е избран Белград. В чл. 17. от подписаното на 13 ноември 1918 г. примирие е посочено, че цялата унгарска територия,

с изключение на Хърватско и Славония, трябва да остане под управление на унгарската администрация: „Съюзниците няма да се намесват [...] във вътрешните работи на Унгария“⁹⁹. Никъде не се споменава за изтегляне от словашките райони. Това е изтълкувано от унгарското правителство като потвърждение, че Словакия ще продължи да бъде част от Унгария.

Същевременно, за да стабилизира властта си, правителството на М. Каройи полага усилия да установи дипломатически отношения със съгласенските държави. След като тези опити се оказват неуспешни, единствената възможност, която остава, е да се установят макар и неофициални контакти с пребиваващите в страната мисии. По това време във Виена се намират английска разузнавателна мисия начело с полк. Кънингам и две американски мисии начело с Е. Тейлър и с А. Кулидж. Последният има за задача да събере информация за Централна Европа във връзка с предстоящата мирна конференция. По време на шестдневния си престой в Будапеща А. Кулидж се среща с граф Каройи и други унгарски управляващи, изпраща няколко доклада до американската комисия за мирни преговори за обстановката в страната, която той не намира никак обнадеждаваща. Икономическата блокада я лишава от жизненоважни ресурси, в резултат на което има реална заплаха от болшевишко въстание¹⁰⁰. В един от докладите си А. Кулидж обръща внимание на деликатния и сложен въпрос за националностите в страната. Той се запознава с плана на Оскар Яси за нейното реорганизиране по модела на Швейцария, предоставяйки широка автономия на народите ѝ. Самите унгарци изразяват пред А. Кулидж надеждата си да бъдат запазени историческите граници на страната, а не отделни нейни части да бъдат поделени между съседите ѝ. Той докладва, че очакванията на унгарците са да се приложат Уилсъновите принципи, а именно – на народите да бъде дадена възможност да решат част от коя държава искат да бъдат. Според А. Кулидж, ако чуждестранната окупация на унгарски земи предопредели бъдещите граници на страната, това ще означава, че повече от три милиона унгарци ще бъдат поданици на чужди държави. Той предупреждава, че ако единството на съществуващата от хилядолетие Унгария бъде нарушено, това ще бъде прелюдия към неизбежни конфликти в този регион¹⁰¹. Това би представлявало нарушение на Уилсъновия принцип за национално самоопределение.

Макар Съгласението и САЩ да са приели за свършен факт разпадането на Австро-Унгария, в някои клаузи на примирието в Падуа се споменава за „австро-унгарска територия“ и се изисква изтегляне само от тези земи, обещани на Италия по Лондонския договор от 1915 г. Нещо повече – във военните клаузи е записано, че австро-унгарската административна цялост остава непокътната. Никъде не се предвижда предаване на властта в ръцете на народите на разпадналата се империя. От друга страна обаче, няколко дни преди срещата на ВВС Франция признава чехословашкото временно пра-

вителиство. Подписани са и споразумения между Ке д'Орсе и Форин офис от една страна, и ЧСНС, от друга, признаващи правото на последния да участва в междусъюзническите конференции¹⁰².

Причината западните държави да оставят под контрола на австрийските власти териториите на империята е породена от сведенията за хаотичната обстановка в Централна Европа, където властта на правителствата на новообразуваните държави все още е недостатъчно стабилна и надеждна. Британският представител във ВВС сър Хенри Уилсън изказва съмнението си относно разчленяването на Хабсбургската империя на малки държавици и предупреждава, че „ако Европа бъде балканизирана, не би могло да има мир“¹⁰³.

Планираната офанзива на Съглашението през Централна Европа не се състои. Това е и основната му грешка – то пропуска възможността да постави под свой контрол Дунавския регион, където между новопоявилите се държави започват да се възраждат старите вражди, придружени с нови териториални претенции, които влизат в противоречие със сключените договори за примирие с победените държави. До голяма степен тези събития от есента на 1918 г. предопределят и взетите на Мирната конференция решения за границите на новите държави.

„РАЖДАНЕТО“ НА ЧЕХОСЛОВАКИЯ

От тази грешка на Съглашението се възползва и правителството в Прага, за да присъедини териториите, към които е предявило своите претенции още по време на войната.

След като ръководената от К. Крамарж делегация се завръща от Женева, се подготвя временна конституция, която е одобрена на 14 ноември 1918 г. Според нея Хабсбургската монархия се лишава от всички права върху чешките земи, а Чехословакия се обявява за република. Върховен законодателен орган става Националното събрание, а изпълнителната власт е отговорна пред него. Държавният глава – президентът – се избира от Националното събрание¹⁰⁴. Премиер става Карел Крамарж, а за президент на републиката единодушно е избран Томаш Гарик Масарик, който на 21 декември 1918 г. се завръща в Прага¹⁰⁵.

Основната задача, която стои пред правителството, е окупирането на граничните райони в чешките земи с преобладаващо германско население, както и присъединяването на Словакия.

На 29 октомври 1918 г. във Виена се свиква австрийско национално временно събрание на германски делегати от Чехия, на което се прокламира основаването на автономна провинция Германска Бохемия (*Deutschboehmen*),

а на следващия ден тя е обявена за част от новата австрийска държава. Германците от Моравия последват примера им, обявявайки Южна Моравия (*Deutschmaehren*) за част от Австрия. По-късно се създават още две провинции – Судетите (в Силезия и в Северна Моравия) и в Южна Чехия. Основният недостатък на тези провинции е, че те не представляват географски добре обособени територии и не могат да бъдат обединени¹⁰⁶.

Лидерите на германците в Чехия изпращат дипломатически ноти до президента Уилсън и до съглашенските държави, протестирайки срещу „империалистическото посегателство върху правата от страна на чешката държава“. Нотата, адресирана до У. Уилсън в края на ноември 1918 г., е подписана „от името на 2,5 млн. немци в Чехия, които се смятат за част от свободната Германска република“¹⁰⁷. Австрийското правителство изпраща две ноти до съглашенските държави, в които посочва намерението на Чехословакия да присъедини „огромни територии от Чехия и Моравия, които са населени с повече от 3 милиона германци“, без да изчака решението на предстоящата мирна конференция. Настоява се за провеждане на плебисцит, който да определи част от коя държава да бъдат тези райони¹⁰⁸.

Намиращият в Париж Едвард Бенеш иска териториалните въпроси на новата държава да бъдат решени още преди началото на Мирната конференция, а именно – всички територии, към които тя има претенции – населените с германци погранични територии и словашките земи. Затова той провежда политика на „свършените факти“ (*fait accomplis*). По време на преговорите за примирие с Австро-Унгария усилията му са съсредоточени върху осигуряване на съюзнически военни сили в гореспоменатите райони. Той дава на ВВС план за военни действия, който предвижда съюзническа окупация на населените с германско население области в Северна и Западна Чехия, както и на няколко града в Северна Унгария и в Австрийска Силезия¹⁰⁹. Едвард Бенеш се стреми да осигури на чехословашките сили във Франция и в Италия статут на съюзнически, за да може да участва в съглашенската окупация. По силата на сключената военна конвенция между ЧСНС и Франция маршал Фош поема командването и на чехословашките войски¹¹⁰. По този начин те се превръщат в съюзнически и като такива могат да участват в окупирането на стратегически места на територията на Австро-Унгария съгласно условията на примирието.

В меморандум до Съглашението от 3 ноември Е. Бенеш подчертава, че Чехословакия представлява „остров на мира и реда“ в Централна Европа и бариера срещу разпространението на болшевизма в региона, който заплашва най-много Унгария и може да повлияе на съседните държави. Според него трябва да се покаже, че „в страната цари ред и ние работим срещу анархията и за овладяване на положението в Централна Европа“. Е. Бенеш иска Съглашението и Съединените щати чрез съвместна декларация да дадат на

чехословашкото правителство правото „да управлява народите, живеещи в рамките на историческите граници на Чехия, Моравия, Австрийска Силезия и Словакия“¹¹¹.

На 19 декември 1918 г. френското правителство в нота до германското и австрийското правителство посочва, че до решенията на Мирната конференция чехословашката държава трябва да обхваща „границите на историческите провинции Чехия, Моравия и Австрийска Силезия“¹¹². По този начин то нарушава условията на примирието, според които територията на Австро-Унгария ще бъде считана за едно цяло и няма да бъде разделяна до Мирната конференция.

Осигурил си френска подкрепа, Е. Бенеш прави опити да получи подобна декларация от Англия и от Съединените щати. Преговорите с британското правителство обаче не преминават толкова гладко, както тези с Ке д'Орсе. Форин офис даже допуска възможността за присъединяване на някои от граничните райони с германско население от Западна и Северозападна Чехия към Германия¹¹³. Въпреки това, доводите на Е. Бенеш и френската нота от 19 декември карат британското правителство на 7 януари 1919 г. да изпрати нота до германското и австрийското правителство, която изразява същата позиция, а именно, „[...] че границите на Чехословакия трябва да съвпадат с тези на историческите провинции Бохемия, Моравия и Австрийска Силезия“¹¹⁴.

Значително по-трудни се оказват преговорите на Е. Бенеш със Съединените щати. В началото на декември 1918 г. Т. Масарик се опитва да убеди полк. Хауз, че е важно историческите граници на Бохемското кралство да останат непроменени, тъй като тези области със стратегически планински вериги ще „осигурят на нас, чехите, единствената защитна граница срещу нашия могъщ и агресивен съсед“. Давайки си сметка, че германците в Чехия ще се позоват на Уилсъновия принцип за правото на народите на самоопределение, Т. Масарик и Е. Бенеш изтъкват пред полк. Хауз, че това право може да бъде по-добре гарантирано, ако 3 млн. германци останат в Чехия. Ако техният брой бъде сведен до 1 млн., те ще бъдат по-податливи на асимилация. Освен това Е. Бенеш дава уверения, че германското население ще има еднакви права с чешкото. Според Т. Масарик разделянето на тези територии между Германия и Чехословакия не е от практическа полза, посочвайки, че 3 млн. германци не са съсредоточени в една географска област, а са „широко разпръснати и в много от районите, където досега са преобладавали, има същия брой чешко население“¹¹⁵. Опитите на Т. Масарик да убеди полк. Хауз колко неотложен за решаване е проблемът за германското малцинство в Чехия се оказват неуспешни, тъй като последният отбелязва в дневника си, че разговорът с чешкия лидер „не е от особено значение, нито представлява интерес“¹¹⁶. Нещо повече – от американска страна са склонни по-скоро да

подкрепят германските искания в унисон с обявления от У. Уилсън принцип за правото на народите на национално самоопределение. Така например един от членовете на Анкетната комисия, проф. Ч. Сиймур, който се занимава с териториалните проблеми в Централна и Източна Европа, предлага да бъде направена корекция в северозападната част на чешките земи в полза на Германия и по този начин чехите да се „освободят“ от значителен брой германско население.

Австро-унгарският проблем не е сред приоритетите на американската дипломация. Президентът Уилсън избягва активна намеса в Централна и Източна Европа, тъй като предпочита териториалните въпроси и аспирации на новопоявилите се държави да се решат на Мирната конференция¹¹⁷. Затова официалната политика, която американското правителство възприема спрямо новите държави, е отказ от всякакви предварителни преговори. От друга страна обаче, американското правителство приема за даденост съществуването на Чехословакия – по думите на американския дипломат Алън Дълес, „ако Съглашението и САЩ исках да ѝ отнемат независимостта, трябваше да започнат война с нея“¹¹⁸. В същото време в меморандума си до Р. Лансинг „Новите народи и болшевизмът“ Джордж Херън препоръчва Чехословакия да стане приоритет на американската политика в Централна Европа, защото само тя е способна да спре болшевизма¹¹⁹. Тази негова оценка се дължи на контактите му с чешки и словашки политици, най-вече със Стефан Осуски.

В крайна сметка чехословашките дипломати успяват да получат устното съгласие на САЩ за окупация на районите в Чехия с германско население, използвайки нестабилната обстановка в Централна Европа. В нота до Р. Лансинг Е. Бенеш посочва, че за да бъде поддържан реда в страната, трябва незабавно да бъдат установени териториалните граници на чехословашката държава. Ако нейното правителство консолидира бързо властта си във всички територии, то ще се превърне в стабилизиращ фактор в Централна Европа и ще може да се противопостави на болшевишкото настъпление. Тези аргументи, заедно с факта, че европейските съюзници вече официално са санкционирали чешката окупация, са използвани от Е. Бенеш да получи устното съгласие на полк. Хауз¹²⁰. Така, в края на декември 1918 г., три седмици преди започването на Мирната конференция, тези области с одобрението на Антантата и мълчаливото съгласие на САЩ са присъединени към Чехословакия.

Въпросът за населените с германци гранични райони не е единственият териториален проблем, с който се сблъсква новата чехословашка държава. Не по-малко важно е присъединяването на Словакия. Невъзможно е да се очертаят исторически граници на областта, тъй като такива никога не са съществували. Северната може да бъде лесно определена по Карпатите, но на юг няма „естествена граница“, там преобладават райони със смесено населе-

ние. Освен това няма достатъчно войски, тъй като наличните са използвани за окупиране на граничните региони.

От САЩ Т. Масарик телеграфира на Е. Бенеш, че Словакия трябва незабавно да бъде окупирана. За да се парира унгарската съпротива, той предлага сключване на съюз с румънци и южни славяни, както и използване на чехословашките части в Италия. На 2 ноември първите чехословашки части навлизат в словашките земи¹²¹. Целта е конференцията да бъде поставена пред свършен факт. Ниският имидж на унгарците, както и фактът, че Унгария се намира в лагера на победените, са използвани от Е. Бенеш да получи разрешение за окупирането на Словакия, нарушавайки по този начин условията на Белградското примирие. Той започва преговори с маршал Фош за установяване на военна демаркационна линия в Северна Унгария, зад която унгарските войски да се изтеглят и по този начин да освободят словашките територии. Тя е прокарана по р. Дунав чак до устието на р. Ипой, откъдето продължава до град Римавска Собота. Без да потърси одобрението на другите съюзници, Франция от името на ВВС настоява пред унгарското правителство да се съобрази с договорената демаркационна линия. То отказва да изпълни заповедта, тъй като териториална и административна единица под такова име не съществува и следователно границите ѝ не могат да образуват демаркационна линия. Обстановката се усложнява от словашкия политик Милан Ходжа, който е в неведение от събитията в Париж, а с Прага връзките са много ненадеждни. Той прибързано сключва споразумение с унгарското правителство за временна гранична линия. Според нея Унгария трябва да се изтегли от някои безспорно словашки райони, но в унгарски ръце остават Източна и Южна Словакия, в това число градовете Братислава и Кошице¹²². Действията на М. Ходжа поставят Е. Бенеш в трудно положение. Под негов натиск чехословашкото правителство се разграничава от преговорите на М. Ходжа. На 21 декември 1918 г. френското правителство издава нота, санкционираща чешката окупация на Словакия¹²³. Така анксията на Словакия от Чехия е обявена за свършен факт.

За разлика от Франция и Англия САЩ не дават съгласието си за окупация на Словакия. Когато чешките войски установяват контрол върху Северна Унгария, А. Кулидж докладва за реакцията на унгарците – те окачествяват нахлуването като неоснователен „империализъм“ и не могат да повярват, че Съглашението и САЩ биха одобрили нарушаването на принципите на националното самоопределение¹²⁴. В друг доклад проф. А. Кулидж подкрепя унгарската позиция и се обявява за запазване на географското единство на страната, което е гарантирало жизнеспособността на унгарската държава в продължение на повече от десет века¹²⁵.

Така няколко седмици преди откриването на Мирната конференция историческите земи на Чехия, Моравия и Северна Унгария до Дунав са обеди-

нени в Чехословацка държава. Френското правителство променя клаузите на примирието с Австро-Унгария, защото това е в унисон с френската политика към Централна Европа. Англия и Съединените щати, които нямат преки интереси в този регион, търсят временно решение, надявайки се на Мирната конференция тези въпроси да бъдат внимателно обсъдени. От друга страна, става ясно, че политиката на М. Каройи, насочена към запазване на териториалната цялост на Унгария чрез преговори с неунгарските народи, претърпява фиаско. Съглашението не само, че не възнамерява да приложи на практика Уилсъновите принципи, които е приело през ноември във Версай, но и санкционира явното нарушаване на Белградското примирие. Освен чешки войски, на територията на Унгария нахлуват сръбски, хърватски и румънски войски, които искат да сложат ръка върху териториите, обещани им от Съглашението още в началото на войната. Така че освен Англия и Франция, народите на бившата вече Хабсбургска империя също „забравят“ за Уилсъновите принципи, които по време на войната приемат за свой лозунг.

Ако чехите постигат целта си по отношение на чешките гранични райони и присъединяването на Словакия, по съвсем различен начин стои въпросът с малката област в Силезия Тешин. Трудността тук произтича от факта, че за нея претендира и Полша, която също се намира в лагера на победителите.

Тешин е малка територия, богата на въглища и тежка индустрия и следователно важен фактор в икономическия живот на Централна Европа. Въпреки че исторически принадлежи на Чехия, територията в етническо отношение представлява смесица от народи, говорещи на местен силезийски диалект с полски, чешки и немски елементи, от които преобладаващ е полският. За чехите районът е от важно значение поради въглищните находища в Карвин, железопътната линия, свързваща Чехия и Моравия със Словакия¹²⁶. Полиците от своя страна показват недвусмислено, че също имат претенции към цялата област, позовавайки се на етническия принцип. В края на октомври 1918 г. в Тешин се формира Полски национален съвет, който обявява намерението си да управлява областта от името на полската държава. Властта на съвета скоро е подсилена от полски войски. Въпреки че се създава Чешки национален съвет, той не получава военна помощ от правителството в Прага. При тези неблагоприятни обстоятелства Чешкият съвет се опитва да се споразумее с Полския съвет. На 5 ноември 1918 г. между тях се сключва споразумение, според което областта е разделена от демаркационна линия: от четирите области само западната е дадена на Чехословакия, а въглищният район Карвин, както и железопътната линия остават под полски контрол¹²⁷. Чешкият съвет в Тешин се съгласява на това споразумение, тъй като се надява, че демаркационната линия е временна и вече има уговорка между Прага и Варшава за бъдещото разделение на района.

Правителството в Прага с тревога наблюдава нарастването на полската

власт в Тешин и в средата на ноември К. Крамарж пише на Е. Бенеш: „Те (поляците – б. м., К. М.) искат цялата Източна Силезия; мобилизират се срещу нас и разчитат на факта, че не разполагаме с армия. Поляците искат железопътната линия Кошице – Бохумин и Карвин. За нас полският проблем е един от най-опасните и аз Ви моля да му отделите сериозно внимание. Не можем да се развиваме без Източна Силезия и въглищата ѝ“¹²⁸.

Е. Бенеш се стреми да установи контрол върху Тешинската област по същия начин, по който постъпва с граничните области в Чехия, Моравия и Словакия – чрез решение от страна на западните съюзници. Той се позовава на френската нота от 19 декември 1918 г., в която се заявява, че до решенията на Мирната конференция чехословашката държава трябва да има границите на историческите провинции Чехия, Моравия и Австрийска Силезия. Английското правителство, макар и по-сдържано, също декларира, че Австрийска Силезия трябва да бъде под чехословашка юрисдикция до решението на Мирната конференция, а Тешин трябва да се даде на чехите с малки корекции на изток в полза на Полша.

Обстановката се усложнява, когато към средата на януари 1919 г. в Париж пристигат тревожни доклади за икономическа стагнация в областта от Американската продоволствена комисия, която тогава се намира в Централна Европа. Един от членовете ѝ допълва: „Ако монархията се беше запазила непокътната, нещата като цяло щяха да изглеждат много по-добре, отколкото сега“. В Париж Р. Лансинг също не крие опасенията си: „Поляци, чехо-словаки, украинци, югославяни, черногорци, сърби, албанци, всички народи от Централна Европа и Балканите воюват един срещу друг. Така, както Руската, Австрийската и Германската империя се разпаднаха на отделни национални образувания, така и Световната война се разпадна на множество малки войни“¹²⁹. На свой ред Удроу Уилсън, давайки си вече сметка, че трябва да се изостави политиката за ненамеса в новите държави, се съгласява, че съюзниците трябва да отправят съвместно предупреждение „до поляците, чехите и словаците, югославяните [...] с възможните негативни последици от използването на сила от тяхна страна“¹³⁰.

В резултат от тревожната информация Съглашението решава на 22 януари 1919 г. да прати в Полша мисия с двойна цел: да предложи какви мерки трябва да бъдат предприети в помощ на страната и да предотврати въвличането ѝ в една „безсмислена агресивна политика“¹³¹. Мисията още не е напуснала Париж, когато пристигат съобщенията за нахлуването на чешките войски в Тешин. Конкретен повод за това е решението на полското правителство да проведе избори там през януари 1919 г. за полско национално събрание. Едно такова мероприятие може да се превърне в своеобразен референдум за това, на коя държава да принадлежи областта. Затова пражкото правителство пренебрегва предупрежденията на Е. Бенеш и решава да предприеме воен-

ни мерки, за да предотврати провеждането на избори. Владимир Щепанек, секретар на чехословашкото Външно министерство, се връща от Париж със съобщение от Е. Бенеш без френски войски да не се предприема никаква окупация¹³². Чехословашкото правителство решава да действа, без да изчака френските войски, използвайки престижа на съюзническите офицери начело на чешките войски. То обаче си прави погрешни сметки, като очаква, първо, че Полша няма да окаже съпротива срещу войска начело със съглашенски офицери, и второ, че окупацията на толкова малка област като Тешин няма да привлече вниманието на Съглашението и накрая ще получи одобрението му. Обратно на очакванията на Прага обаче Варшава отказва да се изтегли от Тешин и дава заповед на войските си да отговорят на „силата със сила“¹³³. Фактите показват още, че Централна Европа вече не е *terra incognita*, и то особено за американските специалисти, които имат по-богата информация за този регион.

Американските дипломати реагират остро на това нападение, настоявайки, че в случая с Тешин трябва да се приложи етническият принцип. Членовете на американската мисия начело с А. Кулидж също окачествяват чехословашкото нападение за агресия¹³⁴. Според американския специалист по полските въпроси проф. Робърт Лорд „поляците имат основание за областта Тешин с преобладаващо полско население“ и в съответствие с етническия принцип смята, че на Чехословакия трябва да се отстъпи само западната част от района. Чарлз Сиймур поддържа същото становище и затова предлага да се прокара граница на етнически принцип¹³⁵. Членовете на Анкетната комисиция обмислят възможността областта да се раздели между Чехия и Полша, като по-голямата част получи Полша, окачествявайки по този начин чешките претенции към областта за неоснователни¹³⁶.

Макар да смятат чехословашките претенции за основателни, Франция и Великобритания се дистанцират от опита за окупация поради начина, по който е предприет. Е. Бенеш е принуден да се сблъска със „силни и неодообрителни порицания“¹³⁷. Чехословашкото правителство сега се явява в ролята на нарушител на споразумението и допринася за задълбочаване на несигурната обстановка в Централна Европа. Чехите обаче отказват да изтеглят войските си, освен ако на тяхно място не дойдат съюзнически. На свой ред поляците настояват в Тешин да бъде изпратена междусъюзническа комисия. Съветът на 10-те очертава предварителна демаркационна линия, зад която чехословашките войски трябва да се изтеглят, като контролът на железопътната линия се подели между поляците и чехите. Забраняват се всякакви избори в областта до окончателното решение на Мирната конференция. Съставена е съвместна съюзническа прокламация, в която са формулирани условията на чешко-полското споразумение¹³⁸. К. Крамарж и Е. Бенеш отказват да подпишат документа, смятайки, че подобно примирие няма да реши проблема.

Освен това последният има опасения, че може да се прости с поста си на министър на външните работи под натиска на общественото мнение, ако се съгласи да се отстъпят територии на Полша в Тешин. У. Уилсън не одобрява позицията на чехословашкия премиер и на външния министър. Той моли У. Стийд, който е в близки отношения с чехословашката делегация, да убеди членовете ѝ да подпишат примирието. Американският президент намеква, че не би желал чехите и словаците да изгубят неговата подкрепа по „други въпроси“ заради упорството си. Е. Бенеш капитулира, подписвайки споразумението на 3 февруари 1919 г.¹³⁹

Четирите Велики сили назначават членовете на контролната комисия, която да замине за Тешин. Там тя трябва да съблюдава изпълнението на споразумението и „да предотврати всякаква възможност от конфликт между чехи и поляци в областта“¹⁴⁰.

Конфликтът в Тешин нанася сериозен удар върху опитите на Едвард Бенеш да представи Чехославация пред съглашенските и американските политици като пример за стабилност и ред в Централна Европа. Той показва и друга тревожна индикация – че „Нова Европа“ на Т. Масарик се разминава със следвоенната действителност.

ЧЕХОСЛОВАШКИТЕ ГРАНИЦИ НА ПАРИЖКАТА МИРНА КОНФЕРЕНЦИЯ

Подготовката за бъдещата мирна конференция започва много преди края на войната. През пролетта на 1917 г. в Англия се създава комисия за събиране на материали, във Франция е образувана *Изследователска комисия* под ръководството на генерал Лавис. През септември 1917 г. в САЩ се създава *Анкетната комисия*, в която са привлечени около 150 специалисти начело с проф. А. Кулидж. Нейното ръководство е поверено на полк. Хауз, близък приятел и сътрудник на президента¹⁴¹.

По време на подготовката се обсъжда как да бъде наречена предстоящата среща за изработване на мирните договори – конгрес или конференция. Приема се второто наименование, тъй като според държавите – победителки не се предвижда там да присъстват победените държави. Те трябва да получат в завършен вид изработените проектодоговори за мир с право да направят в най-кратък срок своите възражения. За място на конференцията първоначално се предлага някоя неутрална държава (Швейцария)¹⁴², но в крайна сметка се възприема идеята това да бъде Париж¹⁴³ като столица на държавата, най-много пострадала от войната.

Много хора в САЩ очакват полк. Хауз да оглави американската делегация на Мирната конференция. Прогнозите не се сбъдват – на 18 ноември

1918 г. У. Уилсън съобщава намерението си да застане начело на американската делегация¹⁴⁴. Американският президент е убеден, че само той може да наложи принципите на „новата дипломация“. Когато през декември 1918 г. заминава за Европа, той изрича пророчески, че неговото пътуване ще бъде „или голям успех, или огромна трагедия“¹⁴⁵. Това е първата от поредицата грешки, които прави – вместо да остане в страната, за да парира „намясто“ републиканската опозиция, той заминава за Европа, за да обсъжда проблеми, които се оказват твърде чужди за американската действителност. Втората му грешка е в избора на делегация. Вместо да привлече за сътрудници служители на Държавния департамент, той подбира такива измежду членовете на Анкетната комисия, т.е. кабинетни учени, а не опитни дипломати. В делегацията няма широко надпартийно представителство, в нея не са включени републиканци – единственото изключение е опитният републикански дипломат Хенри Уайт. Президентът отказва да включи в делегацията представител на Сената, защото е наясно, че ще трябва да посочи новия председател на Комисията по външна политика Хенри Кабът Лодж, с когото са в крайно лоши отношения. Основната причина се крие в убеждението му, че на конференцията трябва да присъстват главите на правителствата, че той се нуждае преди всичко от доверени съветници, а той ще вземе крайното решение¹⁴⁶. Наред с всичко това, трябва да се прибави и фактът, че през есента на 1918 г. вътрешнополитическите позиции на Уилсън сериозно се влошават след изборите за Конгрес, в резултат на които републиканците получават мнозинство.

Преди откриването на конференцията У. Уилсън посещава Лондон, Манчестър, Рим, където е посрещнат с ентузиазъм и наречен „кръстоносеца за нов световен ред“, „спасителя на Европа“. В Италия американският президент посещава папата, когото смята за ревностен привърженик на идеята за създаване на ОН¹⁴⁷. Неговата убеденост, че е в състояние да наложи своите разбирания за продължителен мир, се подхранва от обстоятелството, че държавите от Съглашението са финансово задължени на САЩ. В тази връзка юридическият му съветник Дейвид Хънтър Милър отбелязва: „Европа е банкрутирала финансово, а европейските правителства – морално. Само съмнението за оттегляне на САЩ от конференцията ще предизвика падането на всяко от европейските правителства и революция във всяка държава“¹⁴⁸.

В края на декември и началото на януари 1919 г. в Париж пристигат делегациите на САЩ, Япония, Италия, Кралството на сърби, хървати и словенци, Полша, Чехословакия, Румъния и Гърция. Общият брой на делегациите, присъстващи на конференцията, е 27, а броят на участниците, вкл. експертите и техническия персонал – над 2000¹⁴⁹. Конференцията е открита официално на 18 януари 1919 г. от френския президент Раймон Поанкаре, а по предложение на Удроу Уилсън за неин председател е избран министър-председателят на Франция Жорж Клемансо. Върховен орган на Парижката конференция

става Съветът на 10-имата, който включва премиерите и външните министри на САЩ (Удроу Уилсън и Робърт Лансинг), Франция (Жорж Клемансо и Стефан Пишон), Англия (Лойд Джордж и Артър Балфур), Италия (Виторио Орландо и Сидни Сонино) и Япония (Ямако Сайонджи и Макино)¹⁵⁰. През март 1919 г. става ясно, че Съветът на 10-имата е твърде голям орган, за да взима бързо и лесно решения, затова се създава Съвет на 4-мата, на който участват само премиерите на Великите сили без Япония. Външните министри образуват Съвет на външните министри или Съвет на 5-имата, тъй като в него участие взима и японският външен министър. Те обсъждат решенията на отделните комисии (58 на брой) и Централната териториална комисия и ги препращат на Съвета на 4-мата за окончателно одобрение¹⁵¹.

Американската дипломация на Парижката мирна конференция се съсредоточава върху три основни проблема: 1) следвоенното положение на Германия, което е свързано с баланса на силите в Европа; 2) прилагане на принципа на националното самоопределение, т.е. премахване на териториалните спорове между отделните държави; 3) създаване на ОН. Според американската дипломация ключова роля в реорганизацията на Централна Европа трябва да играе германският въпрос. Още по време на американския неутралитет У. Уилсън дава да се разбере, че няма интерес от залязването на Германия като Велика сила, за да не се наруши баланса на силите в Европа, което би застрашило американските интереси. Той даже предлага последната да участва на Мирната конференция с 5 представители¹⁵², нещо, което е отхвърлено от другите държави – победителки.

Другите държави от съглашенската коалиция отиват на конференцията с коренно различни цели. Целта на Франция е да си върне Елзас-Лотарингия, да наложи възможно най-тежки репарации на Германия и да я превърне във второстепенна европейска сила, разделяйки я на няколко държави. Затова по отношение на мирния договор с Германия най-големи са противоречията между американци и французи. Докато първите искат договора да бъде в духа на лансираните от британския икономист Дж. Мейнард Кейнс принципи, то вторите настояват за налагането на т. нар. Картагенски мир. Особено показателен е сарказмът на Ж. Клемансо по отношение на У. Уилсън: „Господ ни е дал само 10 заповеди, а г-н Уилсън – цели 14“¹⁵³. Противоречията между американци и французи се появяват още след подписването на примирието, т.е. преди откриването на Мирната конференция. У. Уилсън иска първо да се създаде ОН и уставът му да залегне в мирните договори, докато французите настояват първо да се изработят мирните договори с победените държави.

Британците нямат претенции към европейски територии, техните цели са по-глобални – защита на британските търговски интереси, разширяване на британската военноморска хегемония и влияние в Средния изток. По отношение на Германия британците заемат по-умерена политика в сравнение

с Франция – те нямат интерес да ѝ налагат прекалено тежки мирни условия, което би я превърнало във второстепенна европейска сила. Това е в противоречие с традиционната британска политика за равновесие на силите в Европа. На свой ред Италия иска териториите, обещани ѝ по Лондонския договор от 1915 г., придобивки в Мала Азия и в Северна Африка.

От малките държави в Централноевропейския регион американското правителство придава най-голямо значение на Полша, тъй като тя се намира между Германия и Русия. Към останалата част на Централна Европа САЩ нямат трайни интереси. Регионът е твърде отдалечен, САЩ не биха могли да упражняват пряко и ефективно политическо влияние, тъй като там няма американски военни сили. Те предлагат като решение на проблемите на Централна Европа различна форма на интеграция между отделните народи – още през октомври 1918 г. Анкетната комисия предлага федерация между държавите – наследнички на Австро-Унгария, а за прибалтийските държави – тесни икономически връзки и митнически съюз. По отношение на централноевропейските проблеми САЩ се ръководят от два принципа: 1) на националното самоопределение – при очертаване на етническите граници между държавите – наследнички. Поради сложните национални противоречия в Централна и Източна Европа почти невъзможно е обаче да се следва етническият принцип. Затова американските представители са склонни на отстъпки, за да запазят компактността на държавната територия – случаят с италианските аспирации към Южен Тирол; 2) стратегически съображения – създаване на силни държави, които да служат като бариера, отделяща Европа от Съветска Русия. Типичен пример за втория подход е Полша – У. Уилсън издига военни и икономически съображения като водещи за жизнеспособността и стабилността на новата държава. За разлика от Англия, която се опасява от полско-френско сближение като поредна стъпка към утвърждаване на френската хегемония в Европа и затова се отнася отрицателно към полските териториални амбиции, САЩ подкрепят силна Полша като противовес на Русия. Самите поляци предявяват прекомерни териториални претенции, с които разгневяват не само англичани и американци, но и французите – те искат да получат границите от 1772 г., т.е. Познан, Померания, Данцинг, части от Източна Прусия¹⁵⁴. Поначало полският проблем се оказва най-сложен и предизвиква най-големи противоречия и „главоболия“ – между 1918 и 1921 г. поляците воюват срещу германци, украинци, чехи, литовци и руснаци. У. Уилсън се съгласява включването на германци в Полша, за да реализира т. 13. – излаз на море на новата полска държава. Следователно и неговите точки са в противоречие с издигнатия от него принцип на националното самоопределение.

От държавите – победителки Франция е тази, която проявява най-голям интерес към Централна Европа. Присъствието на региона сред приоритетите

на френската външна политика е свързано с опасността от страна на Германия. И британци, и американци признават този регион в Европа за част от френската сфера на влияние. Затова при взимането на решения обикновено надделява френското становище, макар то често да се сблъсква с британското и американското. Не без значение са и други фактори – седалище на конференцията е Париж, неин председател е французин (Жорж Клемансо), а най-големите военни формирования в Централна Европа са френските.

В началото на януари френското Външно министерство предлага въпросите, отнасящи се до новите държави, да бъдат разглеждани от специални комисии. Предложението обаче е отхвърлено. Вместо това Съветът на 10-имата решава делегатите на всяка страна да представят исканията си устно пред самия Съвет¹⁵⁵. Едва когато съглашенските държави започват да изслушват делегациите, те разбират, че тази процедура ще отнеме прекалено много време за събирането на необходимата информация, въз основа на която да се вземат съответните решения. Президентът Уилсън е изненадан от „безсмислието да се изслушват ден след ден всевъзможни претенции“ и на 30 януари поставя за преразглеждане този проблем, като по този начин приема френското предложение¹⁵⁶. Така например, след като са изслушани румънската и югославската делегация, Съветът на 10-мата решава да назначи Комисия по румънско-югославските дела. По същия начин, когато на 5 февруари ръководителите на чехословашката делегация Едвард Бенеш и Карел Крамарж застават пред Съвета, исканията им са препратени до Комисията по чехословашките дела¹⁵⁷.

В рамките на следващите три седмици са образувани комисии за всички нови държави от Централна Европа с изключение на Австрия и Унгария, които като победени не са поканени на конференцията. Всяка от комисиите се занимава с въпроси, свързани само със съответната държава, без да взема отношение по проблеми, които са от компетенцията на други комисии. Така че реорганизацията на Централна и Източна Европа вече не се разглежда като комплекс от взаимосвързани въпроси, които да бъдат разрешени чрез едно цялостно споразумение, а като отделни проблеми от локално естество. Това е основната грешка, която допускат политическите ръководители на конференцията.

Американските делегати в комисията нямат определено формулирана политическа цел, единствените писмени инструкции, които получават от американския президент, е да работят за „справедлив“ мир в духа на пълна безпристрастност. Становището на Анкетната комисия също често пъти се различава от това на президента, нерядко в резултат от установяване на лични контакти с европейските дипломати и политици (между Дейвид Хънтър Милър и италианския посланик в САЩ Мачи ди Челере) или поради предишен опит в европейската политика (Р. Лансинг). Освен това на конференци-

ята американските представители се сблъскват с европейските реалности, които се разминават с възприетите от президента принципи, въз основа на които той иска да реорганизира следвоенна Европа. Позицията на американските делегати е слаба и поради липсата на опит в международни преговори. Вместо от Държавния департамент, те са подбрани от състава на Анкетната комисия. Първият американски делегат Чарлз Сиймур е професор в Йейлския университет, който никога не е участвал в международни преговори. В края на конференцията е заменен от друг професор, Арчибалд Кулидж, от Харвардския университет, който също почти не се е занимавал с политически въпроси. Единствено Алън Дълес, вторият американски представител в комисията, има дипломатически опит – по време на войната той работи в американската легация в Берн. За неопитността на американските делегати признава и самият Ч. Сиймур: „Камбон се държеше с нас с бащинска снисходителност, а Кук ни наричаше „тези две деца“¹⁵⁸.

Другата причина за неуспеха на американската делегация да наложи становището си се дължи на факта, че по време на първите заседания нейните членове прекалено открито изразяват готовността си към компромиси, което веднага е използвано от френските делегати. Причината за американската отстъпчивост Ч. Сиймур характеризира така: „Нашето географско положение е такова, че можем да препоръчаме само арбитраж и разоръжаване. Уилсъновият идеализъм се сблъска с Realpolitik“¹⁵⁹.

Пред американските представители не стои въпросът дали ще има или не Чехословакия, тъй като, по думите на Чарлз Сиймур, „Парижката конференция не създаде Чехословакия“. Показателен е докладът на американските експерти по териториалните въпроси от 21 януари 1919 г., в който се заявява: „Съществуването на чехословашката държава е свършен факт, вече има правителствени институции, трябва само да се очертаят основните граници“¹⁶⁰. Единствената записка за становището на американския президент по въпроса за границите на Чехословакия е една кратка забележка, която той отправя към един от експертите си на път за Париж: „Днес президентът каза на Йънг, че според него ще бъде трудно да се начертаят нови граници на Чехия, въпреки че има ясна граница, която ще остави 2 милиона германци извън Чехословакия“¹⁶¹. За американските експерти е ясно, че чехословашката държава ще бъде многонационална. Така че основният въпрос, който стои пред тях, е да се очертаят такива граници, които да включват възможно най-малък брой чуждо население.

За разлика от американските делегати френските имат ясно формулирана цел – да се даде на Чехословакия възможно най-голяма територия с възможно най-силни в стратегическо отношение граници и което е най-важно – да се предотврати всяко присъединяване на нови територии към Германия. За постигането на тази цел френските представители се възползват от

предимството, което получават с избирането на опитния дипломат Жул Камбон за председател на Комисията, като по този начин държат инициативата по време на заседанията. Вторият френски представител е Жул Ларош, шеф на Централноевропейския отдел на Ке д'Орсе¹⁶².

Великобритания е естественият съюзник на Франция в Комисията. Въпреки че понякога влиза в ролята си на балансьор между нея и САЩ, като цяло тя взима френската страна. Първи английски представител е сър Джоузеф Кук, австралийски министър на флотата. Той обаче има слаби познания по география на Централна Европа, не знае френски език¹⁶³. Неговата философия е подчинена на максимата: „Нека нашите приятели, чехите, получат това, което искат“¹⁶⁴. Така че истинската работа пада върху младия Харълд Никълсън, сътрудник във Форин офис. Той е наясно с трудностите от географско и етническо естество при прокарване на граници през територии, които никога преди това не са разделяни от международна гранична линия¹⁶⁵. Отношението на Харолд Никълсън към двете части на бившата вече Хабсбургска империя – австрийската и унгарската, е различно. За Австрия той посочва: „Към Австрия изпитвам носталгия по отношение на това, което е останало от нея след създаването на Нова Европа. За мен тя е само една патетична реликва“. Същевременно той не крие своята унгарофобия: „Признавам си, че изпитвам открита ненавист към това туранско племе. Подобно на своите братовчеди турците, то унищожи всичко и не сътвори нищо. Векове наред унгарците потискаха своите подчинени народи“¹⁶⁶.

Политиката на италианските представители в много случаи съвпада с американската, но различията в мотивите пречи да си сътрудничат. Докато американците гледат на проблема през призмата на презокеански „гост“, италианците изхождат от своята континентална политика и интереси.

Работата на Комисията по чехословашките дела продължава от 28 февруари до 12 март 1919 г. Тя трябва да реши четири основни проблема – съдбата на германското население в пограничните райони на Бохемия и Моравия; конфликтът за Тешин; границата с Унгария; въпросът със Карпатска Украйна. Дейността на Комисията започва с обсъждане на териториалните искания на чехословашката делегация, които се съдържат в 11 меморандума, представени от Е. Бенеш пред Съвета на 10-имата на 5 февруари 1919 г. Тяхната подготовка е и първата външнополитическа задача на чехословашкия външен министър, на когото отсега нататък му се налага да се съобразява с премиера К. Крамарж, официалният ръководител на чехословашката делегация. По това време Е. Бенеш вече си е спечелил репутацията на опитен дипломат на все още несъществуващата де юре държава. За това свидетелства оценката, която дава за него Ч. Сиймур: „Той имаше голяма заслуга за организиране на революцията, която помете Хабсбургите, и за организиране на чехословашката армия в Сибир. Неговите дипломатически умения в съче-

тание с почитеността на президента Масарик допринесоха за признаването на новата държава от съюзниците¹⁶⁷.

За Е. Бенеш от първостепенно значение е в новата държава да влязат пограничните райони в Северна и Западна Чехия с преобладаващо германско население. Затова в първите проекти на меморандумите той настоява да се потвърдят историческите граници на чешките земи така, както са съществували през 1914 г. Намесата на К. Крамарж обаче води до промени в окончателния текст на меморандума. От самото начало е очевидно, че политиката на министър-председателя се различава силно от тази на външния министър. К. Крамарж знае малко за обстановката в лагера на Съглашението, главно защото интересите му са насочени изключително към Русия, а най-важните години от войната е прекарал в затвора. Той идва в Париж под влияние на националния оптимизъм, който цари сред чешкото обществено мнение – чехите са убедени, че са „любимата нация“ на Антантата, предопределена да получи възможно най-изгодните условия на конференцията. К. Крамарж даже цитира Джордж Херън, според когото „чехите се намират в центъра на Европа не само в географско, но и в културно отношение“¹⁶⁸. От самото начало К. Крамарж настоява за промяна на чехословашко-германската граница, така че части от Пруска Силезия и районът на Глац, както и някои територии в Австрия да бъдат включени в новата държава. Всички тези искания са включени в меморандумите.

По време на представянето на чехословашките претенции пред Съвета на 10-имата чехословашкият външен министър акцентира върху необходимостта от запазване на историческите граници на чешките провинции, омаловажавайки, доколкото е възможно, значението на исканите поправки. По отношение на границата с Унгария Е. Бенеш иска за такава да се определи демаркационната линия от декември 1918 г. Чехословашкият външен министър набляга на факта, че новата държава се нуждае от излаз на Дунав, за да има достъп до море. Той настоява и за териториален коридор между Чехословакия и Югославия, за да осигури излаз към Адриатика за чешките промишлени стоки. Претендирайки за словашките земи, Е. Бенеш се позовава и на „исторически“ аргументи – съществуването на „чехословашки народ“ още през Средновековието, който насилствено е разделен от унгарци и германци.

Карпатска Украйна¹⁶⁹ също е включена сред териториите, към които Чехословакия има претенции. Ентусиазмът на новата държава към присъединяването на тази област не може да се обясни със славянското чувство, а със стратегически съображения – тя ще е от полза за Чехословакия, защото ще ѝ осигури териториален коридор с Румъния¹⁷⁰.

Живеещите в САЩ украинци са единствените национално осъзнати елементи от населението на областта. По време на Първата световна война сред

тях няма организирано политическо движение. Първите политически прояви датират чак от есента на 1918 г. През октомври 1918 г. У. Уилсън се среща с представителя на карпатските украинци Г. Жаткович и дава съгласие украинците да получат автономия в рамките на една от съседните държави¹⁷¹. Два дни по-късно се създава Американски национален съвет на рутените, който става член на ЦЕС и неговият председател Г. Жаткович подписва „Декларацията на общите цели“¹⁷². По време на конференцията във Филаделфия на 25 октомври разговаря с Т. Масарик и предлага областта да стане част от Чехословакия със статут на автономия¹⁷³. Това решение се одобрява на 12 ноември 1918 г. от Американския национален съвет на рутените в Скрантън¹⁷⁴. Решенията в САЩ предизвикват оживление в областта. Чрез агитацията на Григорий Жаткович по-голямата част от рутените възприемат идеята за обединение с Чехословакия¹⁷⁵. След проведен референдум в САЩ 67% от живеещите там се обявяват в подкрепа на този план, 28% – за обединение с Украйна, 2% – за пълна независимост, и само 1% – за Унгария¹⁷⁶.

Включването на Карпатска Украйна не фигурира в първоначалните планове на Т. Масарик. В края на войната той си дава сметка, че областта ще бъде от важно стратегическо значение за бъдещата държава с оглед на формирането на съюз с Кралството на сърби, хървати и словенци и с Румъния. Областта би осигурила териториална връзка с последната.

Френските представители приемат без резерви чехословашките искания за историческите граници и по тяхно предложение всички членове на Комисията се съгласяват като изходна точка за работата им да вземат границите от 1914 г. Според Х. Никълсън претенциите на Чехия и Моравия за историческите им граници са основателни, въпреки че ще включват много германци. Когато другият английски делегат сър Джоузеф Кук предлага при спорните положения за територията на чехословашко-германската граница да бъде взето под внимание желанието на населението, Ж. Камбон отговаря, че подобно действие е прекалено опасно, тъй като, ако в даден район бъде проведен плебисцит, то и в други населени с германци райони населението ще настоява за същото. Американските представители се отнасят критично към чехословашките претенции, тъй като те включват не само земите на чешката корона, но и цял Тешин, части от Германска Силезия, главно в района на Ратибор, коридор с Кралството на сърби, хървати и словенци, както и Лужишко¹⁷⁷. Официалното становище на американските представители е представено на 14 март – от една страна, те оценяват колко е важно да се запазят историческите граници и съществуващите икономически връзки. От друга страна, единствени те в Комисията изразяват загрижеността си относно проблема за малцинствата¹⁷⁸. По време на заседанията те посочват, че този привидно малък брой чуждо население в различните части на границата сериозно може да застраши вътрешнополитическата стабилност на Чехо-

словакия. По тази причина американските представители предлагат новата държава да се откаже от някои незначителни територии, които евентуално биха могли да „излъчат“ народни представители, чиято враждебна дейност ще затруднява работата на парламента. Затова те предлагат към Германия да се присъединят няколко анклав – Фридланд, Румбург и Егерланд, които няма да нарушат икономическата цялост на региона. Така чехословашката държава ще се „освободи“ от 300 000 германци, а с това опасността от иредентистки движения сред тях ще намалее значително¹⁷⁹.

Американските предложения срещат сериозни възражения от френска страна. Последната категорично се противопоставя на присъединяването към Германия на каквито и да е територии от Чехословакия. В началото американските членове на Комисията са подкрепяни от италианските си колеги Салваджо Раджи и Аугусто Страниери, които не поддържат безусловно чехословашките претенции поради страха от създаване на профренски блок в Централна Европа. Затова те се обявяват срещу включването на голям брой чуждо население в границите на новата държава. Техните аргументи скоро стават обект на иронични критики, тъй като самата Италия претендира за територии, в които преобладаващото население не е италианско, а славянско и германско. В крайна сметка италианците подкрепят британската и френската позиция¹⁸⁰.

Така френското становище относно чехословашко-германската граница надделява. Тя се оказва в пълно противоречие с Уилсъновия принцип за национално самоопределение – на живеещите в пограничните райони германци е отказано правото да се самоопределят.

Ако за чехословашко-немските граници френските представители успяват сравнително лесно да се наложат, то съвсем другояче е положението със словашката граница. Географски погледнато, в областта е трудно да се прокара някаква международна граница с изключение на бившата унгарска граница в Карпатите. Предложената от чехите линия е в явно противоречие с етническият принцип, но това е единствено възможната стратегическа линия в областта, а именно – по Дунав и планинските вериги на север от Будапеща.

Американските препоръки за следвоенните граници на Унгария са подготвени от Разузнавателния отдел (в който влизат бивши членове на Анкетната комисия) на Американската делегация за мир на 21 януари 1919 г. Като цяло предложените граници съвпадат с тези в Трианонския договор. Макар че през есента на 1918 г. САЩ не дават писменото си съгласие за присъединяването на словашките земи към Чехословакия, в препоръките си за чехословашката граница те не поставят под съмнение този факт. Въпросът не се свежда до това, дали Словакия ще бъде част от новата държава, а къде точно ще минава границата, т.е. проблемът опира до броя на унгарското малцинство в чехословашката държава. Затова в плана се посочва, че: „В Унгария

предложената граница върви на юг от езиковата и включва повече от 500 000 унгарци¹⁸¹. Когато областта Житни остров става предмет на обсъждане, единствено френските представители настояват тя да бъде присъединена към Словакия. Американският и италианският представител предлагат тя да бъде оставена на Унгария. Италианската политика по отношение на южната граница на Словакия се определя от позицията ѝ спрямо Кралството на сърби, хървати и словенци. Италия не иска да позволи Унгария да бъде прекалено орязана в полза на двата си славянски съседа. Ако двете държави се свържат с коридор, те ще доминират в Източна Европа. Италия няма интерес от славянско проникване към Адриатика, което тя смята за „вътрешно море“. Поради тази причина италианските представители се противопоставят Житни остров да остане в пределите на чехословашката държава. Според италианските членове на комисията областта може да послужи като предмостие за планирания чехословашко-югославски коридор. Английските представители нямат единно становище. Вторият британски представител Харълд Никълсън настоява Житни остров да остане в Унгария. Това е продиктувано не толкова от загриженост към унгарците, към които се отнася с „остра ненавист“, колкото от опасения за броя на унгарското малцинство¹⁸². Джоузеф Кук обаче вярва, че опасността, заплашваща Чехословакия, е външна – евентуално нападение на германци и унгарци, а не вътрешна – парламентарен бойкот от страна на малцинствата. Затова той смята, че оставянето на Житни остров в Унгария би представлявало опасност за Чехословакия¹⁸³.

Френските дипломати се възползват от тази липса на единомислие у английските представители, за да наложат становището си. В крайна сметка американската страна се оказва в положението на изолация, тъй като не получава политическа подкрепа от другите делегации. Ч. Сиймур накрая се съгласява на компромис по отношение на словашката граница. Под внимание е взето само едно от исканията на американците – стратегическите хълмове на север от Будапеща да не бъдат давани на Чехословакия. В замяна на това те се съгласяват Житни остров да остане в пределите на новата държава¹⁸⁴. Братислава също е включена в Чехословакия, защото тя осигурява така важния за икономиката на новата държава излаз на Дунав, а оттам и на Черно море.

Най-малко спорове предизвиква бъдещото положение на Карпатска Украйна. Салваджо Раджи е единственият член на Комисията, който се обявява против включването ѝ в Чехословакия, посочвайки, че това ще отреже връзките на Унгария с Полша. Под натиска на другите делегати обаче той се съгласява на анексията, която окачествява като „лошо решение“¹⁸⁵.

В същото време американците подкрепят присъединяването на Карпатска Украйна, където живеят украинци, към Чехословакия. Макар че в предложената карта на американската делегация тя да фигурира като част от Унгария, в доклада се посочва: „Не е желателно Рутения да остане част

от Унгария, тъй като ще се създаде унгарски клин между румънците и чехословаците“. Отхвърля се идеята за обединение на областта с Полша, Галиция или Украйна, тъй като последните три държави могат да станат част от Русия, а е нежелателно тя да се простира отвъд Карпатите, до унгарската равнина¹⁸⁶. Следователно САЩ тук не подкрепят етническия принцип. Те са убедени, че Украйна рано или късно ще се присъедини към Съветска Русия, а те не искат границите ѝ да стигат до Карпатите независимо от етническата близост на русините с украинците. Именно страхът от Русия става причина и американските представители да отхвърлят плана на Ю. Пилсудски за федеративна полска държава, състояща се от Полша, Литва, Белорусия, Украйна и Галиция¹⁸⁷.

Като цяло, американските предложения за териториалния обхват на следвоенна Унгария целят запазването на историческите ѝ граници и икономическата ѝ жизнеспособност. По тази причина те очертават унгарско-югославската граница в полза на последната. Отхвърля се идеята за коридор между Кралството на сърби, хървати и словенци и Чехословакия, тъй като там преобладава унгарско население¹⁸⁸. Италия подкрепя американската позиция, но изхождайки от други съображения – за нея не е желателно засилването на Кралството на сърби, хървати и словенци като съперник в Адриатическия регион. Напротив, тя няма интерес да се прилага принципът на националното самоопределение, защото това означава доброволно да се откаже от обещаните ѝ по Лондонския договор територии, в които населението не е италианско.

Разбира се, американската делегация невинно се придържа към етническия принцип – пример за това е Полският коридор, който минава през територии с германско население. От друга страна обаче, давайки на поляците излаз на море, американците изпълняват т. 13. от мирната програма на Уилсън от 8 януари 1918 г.

Американските и френските различия се наблюдават и при определяне на румънско-унгарската граница. Там спорът е между Андре Тардьо и Робърт Лансинг по време на среща на Съвета на външните министри през май 1919 г., който преглежда препоръките на териториалните комисии. Франция се ръководи от стратегически и икономически съображения, които ще разрушат икономическото единство на Дунавския регион. При САЩ водещи са не само икономически, но и етнически мотиви, и то по отношение на победените държави – те не искат да се нарушава икономическият интегритет на Дунавския басейн, тъй като това ще бъде икономически удар за Австрия и Унгария¹⁸⁹.

До 12 март 1919 г. Комисията по чехословашките дела оформя предложенията си в предварителен доклад, чийто окончателен вариант е готов на 26 март. В Чехия и Моравия граничната линия следва историческите граници

със следните поправки: Ратибор и Глац, Моравската равнина и част от района на Гмунд са включени в Чехословакия. Що се отнася до Словакия, там препоръките са единодушни – граничната линия трябва да минава по Дунав и да включва Житни остров, по р. Ипой и покрай железопътната линия (заедно с нея). Карпатска Украйна е дадена на Чехословакия с условието да ѝ се даде автономия. Накрая Комисията предлага вместо териториален коридор между Чехословакия и Кралството на сърби, хървати и словенци, да се установят тесни икономически връзки между двете държави¹⁹⁰.

Дейността на Комисията е сведена до една малка част от централноевропейския проблем – въпросът за чехословашките граници. Затова тя взема решение само от локално естество, оставяйки на Съвета на 4-мата проблема за бившата Хабсбургска империя като цяло. Там са по-скептични относно перспективата за нормализиране на политическия живот в Централна и Източна Европа. Държавният секретар Р. Лансинг изразява безпокойството си от „бъркотията“ в Централна Европа и опасността да бъде „балканизирана“: „Сърбите и италианците се карат, чехите и украинците се бият, както румънците и унгарците [...]“¹⁹¹. Полк. Хауз също признава, че в земите на бившата Дунавска империя има някои „неспокойни райони“, огромен проблем, с който Великите сили рано или късно ще се сблъскат.

Събитията показват, че решенията на Комисията се оказват окончателни, тъй като Съветът на 4-мата не успява да направи повече от приемането на мирните клаузи.

Във връзка с определяне на германските граници британският премиер Лойд Джордж представя меморандум в края на март 1919 г., в който акцентира и върху въпроси около бившата Хабсбургска империя, които имат пряко отношение към договора с Германия – да се присъедини част от населението ѝ към съседните страни би било истинска провокация към последната. Той нарича Полския коридор „опасен“, който може да „посее семената на бъдеща война, оставяйки толкова много германци в Полша“¹⁹². Затова той препоръчва освен стесняване на Полския коридор, с цел да включва възможно най-малък брой германско население, Съветът на 4-мата да „коригира чешката граница“ при обсъждането на доклада на Комисията по чехословашките дела¹⁹³.

Този документ показва пълно разминаване между политиката на британската делегация в Комисията и позицията на Д. Лойд Джордж. Опасенията на последния за включване на голям брой германско малцинство в Чехословакия се споделят и от Хенри Брейлсфорд, който от страниците на „Контемпъри Ривю“ предрича, че „джуджетата империи“ Чехословакия и Полша ще се сблъскат с „огромни иредентистки проблеми“ от страна на германците, останали в пределите на тези държави¹⁹⁴.

В отговор на меморандума на Д. Лойд Джордж Ж. Клемансо отговаря, че

на Германия като компенсация ще ѝ бъде позволено да остане Велика морска сила, с което британците обаче не са съгласни. Интересното в случая е, че и френският, и британският премиер базират разсъжденията си въз основа на едни и същи доводи, а именно баланс на силите. След като Австро-Унгария изчезне, няма кой да служи като противовес на Германия. Д. Лойд Джордж смята, че ако бъде провокирана, Германия ще е в състояние да „погълне“ държавите, появили се на мястото на бившата Дунавска монархия. На свой ред Ж. Клемансо вярва, че Германия винаги ще се стреми към експанзия, независимо дали е провокирана или не, затова новите държави трябва да бъдат достатъчно „костеливи орехи“.

На 1 април Съветът на външните министри разглежда доклада на Комисията по чехословашките дела. Държавният секретар Р. Лансинг заявява, че „възражява срещу целия метод на стратегически принципи при определяне на границата“, които са в противоречие с „духа на ОН, международното разоръжаване, както и американската политика, отразена в речите на Уилсън“¹⁹⁵. В отговор Ж. Камбон казва, че: „Ако дадена държава бъде образувана стриктно според националните чувства на всяко село, резултатът ще бъде една страна, толкова нахъсана, колкото петната върху кожата на пантерата“¹⁹⁶. В отговор на възраженията на Робърт Лансинг, че чехословашката държава ще включва твърде много чужди народи (особено германци), Стефан Пишон отговаря, че Германия не може да включва население от австрийските земи¹⁹⁷. Заседанието се превръща в сблъсък между Р. Лансинг и френските представители, когато държавният секретар издига идеята за плебисцит в Румбурк, една от областите, които американските експерти искат да се даде на Германия. Ген. Ларош посочва, че не може да бъде проведен плебисцит само в един отделен район, без да бъде приложен и в останалите. Ако това стане, Чехословакия ще бъде значително орязана териториално¹⁹⁸.

Заседанието приключва, без да се стигне до някакво решение. Освен това вниманието на Дейвид Лойд Джордж и Удроу Уилсън е съсредоточено върху проблемите с репарациите, Саар, Рейнската област, така че Централна Европа не заема приоритетно място. Към това трябва да се прибави и обстоятелството, че в началото на април американският президент рухва физически. Италианският премиер В. Орландо не проявява интерес, тъй като вниманието му е насочено върху въпроса за Фиуме. Така че Съветът на 4-мата не се занимава с проблема за германското малцинство, а американското предложение за корекция на чехословашко-германската граница в полза на Германия, по думите на проф. Ч. Сиймур, „беше изхвърлено в кошчето за боклук“. „Даже и предложението да беше прието, проблемът оставаше, тъй като в пределите на Чехословакия щяха да останат 2 млн. германци.“¹⁹⁹

На 4 април, в отсъствието на У. Уилсън, Върховният съвет се заема с германско-чехословашката граница. Като се имат предвид различията меж-

ду Четиримата големи, конфликтът изглежда неизбежен. Заседанието обаче донася изненадваща за мнозина развръзка. Възприета е границата между Австро-Унгария и Германия от 1914 г., т.е. старата историческа граница²⁰⁰. Причината американският представител толкова лесно да се съгласи на компромис е, че У. Уилсън е заместен не от държавния секретар, а от полк. Хауз. Неговата политика е съвсем различна от тази на Р. Лансинг. Той смята, че е „по-важно да се постигне мир, отколкото [...] да спорим за детайлите“, т.е. да види „незабавен мир и умиротворен свят, отколкото по-добър мир и протакане“²⁰¹. Необяснима е коренната промяна в позицията на Д. Лойд Джордж, и то по-малко от седмица след като съставя споменатия меморандум. Западно-европейската историография²⁰² смята, че по всяка вероятност става дума за силни възражения от страна на Форин офис относно меморандума. Когато се повдига въпросът за значителното германско малцинство в Чехия, Съветът на 4-мата не взима под внимание заключителните бележки в доклада на Комисията: „Чехословашката държава ще включва в границата си голям брой чуждо население, докато значителна част от собствения ѝ народ ще остане в съседните държави“. По време на заседанието на Съвета на 4-мата от 4 април въобще не се споменава за необходимостта от защита на германското малцинство. Не е ясно дали У. Уилсън одобрява взетото на 4 април решение, но въпросът за границите повече не е повдиган. Решението е включено в този си вид във Версайския договор, в който е посочена „старата граница, както е съществувала на 3 август 1914 г., между Австро-Унгария и Германската империя“. Така взетото от Едуард Хауз и Жорж Клемансо решение става факт, след като накрая Германия подписва Версайския мирен договор на 28 юни 1919 г.

На 8 май Съветът на министрите на външните работи започва да преглежда докладите на всички комисии, занимаващи се с границите на Австрия. В началото А. Балфур посочва, че „не е възможно Съветът на външните министри да прегледа в детайли работата на комисиите“, а Р. Лансинг отбелязва в дневника си: „Ние само утвърждавахме докладите на комисиите“. На 9 май министрите на външните работи без дискусии одобряват границата между Австрия и Чехословакия²⁰³. На 12 май тя е одобрена и от Съвета на 4-мата, тъй като съгласенските представители виждат в бързото подписване на мирния договор възможност да се нормализира политическия и икономическия живот в Австрия и предотвратяване на разпространението на радикализма. Предложената от комисията гранична линия минава по някогашната административна граница между чешките земи и Долна и Горна Австрия с някои поправки в полза на Чехословакия. На 2 юни в Сен Жермен условията са връчени на австрийската делегация. Проектодоговорът предизвиква вълнения във Виена²⁰⁴. В усилията си да накара Великите сили да променят някои точки от договора, австрийската делегация посочва опасността от комунистически преврат във Виена. Западните държави наистина променят някои от

политическите и икономическите клаузи в полза на Австрия, правят известни териториални поправки – присъединяване на области от Западна Унгария. Австрийските представители обаче се надяват на далеч по-големи корекции. Представителите на германското население в Северна и в Западна Чехия, д-р Рудолф Лодгман и Йозеф Зелигер, които идват в Париж като членове на австрийската делегация, връчват на участниците на конференцията меморандум от името на своите сънародници. В тях се изтъква, че ако германското малцинство остане в пределите на чехословашката държава, то никога няма да се примири с подчиняването си на една много по-млада и, по думите на ръководителя на австрийската делегация Карл Ренер, „по-ниско развита в културно отношение“ нация. В меморандума се предлага провеждането на плебисцит в посочените райони. Целта е ясна – териториите да бъдат присъединени към Германия²⁰⁵. Сама по себе си тази идея не е уместна, тъй като споменатите райони не представляват географско, икономическо или административно цяло и са разделени от области с чешко население. Така че, ако тези населени с германци територии се обявят за независими, те ще заприличат на малки изолирани островчета сред чехословашката държава без възможност за свободен икономически и политически живот.

Що се отнася до населените с германци територии в Южна Чехия и Моравия, граничещи с Долна и Горна Австрия, австрийската делегация настоява те да бъдат включени в Австрия. Тук също се настоява за провеждане на плебисцит под контрола на международна комисия, която да поеме администрацията на териториите, а чешките войски да се изтеглят²⁰⁶. Да се приеме искането за плебисцит във всички територии, посочени в документа, означава Антантата да поеме управлението на половината Чехия и Моравия и да образува многобройни комисии за поддържане на реда със съюзнически войски. Това означава да бъде окупирана значителна част от Централна Европа, нещо, което и британското, и американското правителство се стараят да избегнат. Единствено американската делегация подкрепя австрийското искане за промяна на граничната линия, тъй като се опасява от революция във Виена. Друга причина за тази нейна позиция е промяната в състава на американските представители. След подписването на Версайския мирен договор президентът Уилсън заедно с голяма част от американските експерти и технически съветници си заминават. Сред тях е и Чарлз Сиймур, американският представител в Комисията по чехословашките дела. На негово място идва проф. Арчибалд Кулидж, който участва в работата на Централната териториална комисия, Комисията по чехословашките дела и Съвета на 5-имата²⁰⁷. Докато Ч. Сиймур се съгласява с френското становище, че чехословашката държава е нужно да бъде „жизнеспособна“ и трябва да съхрани историческите си граници, вижданията на А. Кулидж са коренно различни. През март 1919 г. от Виена той изпраща на Комисията подробен меморандум, в който

е изложено становището му за бъдещите граници на Чехословакия. Според него те трябва да следват етническият принцип, или иначе казано – части от Северна и Западна Чехия да бъдат включени в Бавария, а Североизточните райони да станат част от Пруска Силезия. Планът му като цяло се покрива с този на австрийското правителство²⁰⁸. Опитите му да убеди Комисията, че територията извън предишната административна граница, дадена на Чехословакия, трябва да бъде включена в Австрия, се оказват безуспешни.

Робърт Лансинг се противопоставя на частично прилагане на принципа на национално самоопределение, което вместо да намали политическата нестабилност в Централноевропейския регион, я увеличава, а териториалните противоречия между народите пораждаат конфликти. Държавният секретар не одобрява факта, че Австро-Унгария безвъзвратно е заменена от „многобройни малки свадливи и алчни народи: По протежение на границите на тези малки независими държави живеят народи, чиято кръв е чужда на държавата и които искат обединение със съседната държава, която претендира за териториите, които обитават. Това е основната причина за безпокойство и смут“²⁰⁹. В същото време той си задава въпроса: дали пълното приложение на принципа на националното самоопределение ще стабилизира региона, завладян от новия национализъм? Р. Лансинг заключава песимистично: „Трябва да погледнем истината в очите. Войните в никакъв случай не са свършили. Трябва да бъдем подготвени за бъдещи спорове и конфликти между тези алчни народи. Вероятно Франция и Италия се оказаха по-предвидливи и прагматични от Съединените щати и от Великобритания в увереността им, че е необходимо да се начертаят стратегически граници като средство за запазване на световния мир. Признавам, че промених становището си“²¹⁰. Официално държавният секретар не се отказва от своята интерпретация на принципа на националното самоопределение и противопоставянето му срещу стратегическите съображения при определяне на границите. Затова той подкрепя усилията на А. Кулидж да се промени южната граница на Чехия в полза на Австрия и иска от президента одобрение за преначертаване на границите така, че австрийската да бъде определена въз основа на етническия принцип. У. Уилсън обаче не отделя особено голямо внимание на териториите на бившата Хабсбургска империя. Това личи от едно негово писмо от 25 юни до Р. Лансинг, в което признава, че не е имал време да проучи проблема. Друга индикация за неговата липса на заинтересованост е заседанието на Съвета на 10-имата от 12 май, на което границите са одобрени без никакви обсъждания²¹¹. Така че самият американски президент също отстъпва от принципа за национално самоопределение – той споменава за райони в Бохемия, в които населението е немско, но в същото време те представляват част от историческите граници на някогашното Бохемско кралство и неделима част от икономическия живот на страната. Затова там етническа линия не

може да бъде прокарана. Тази политика на американския президент се явява потвърждение, че самият той не е последователен в своите 14 точки.

В крайна сметка Съветът на 4-мата одобрява първоначалния доклад на Комисията по чехословашките дела. Според него старата граница между Горна и Долна Австрия, от една страна, и Чехия и Моравия, от друга, трябва да бъде изменена в полза на Чехословакия – тя присъединява малка австрийска територия с железопътната линия при Гмунд и десния бряг на р. Морава. В този вариант границата между Австрия и Чехословакия е включена в Сенжерменския договор на 10 септември 1919 г. Това е първият международноправен документ, с който се признава официално създаването на чехословашка държава.

Американският президент обаче е този, който пръв повдига въпроса за гарантиране правата на малцинствата в отделните държави, макар Х. Темпълри да твърди, че този проблем за пръв път е поставен на дневен ред пред Върховния съвет на конференцията едва в края на април 1919 г. от американската и британската делегация²¹². Въпросът е прехвърлен върху комисия, която се събира няколко пъти в периода май – ноември 1919 г. Решава се Полша и Чехословакия, в които има германско малцинство, да гарантират правата му чрез приложен специален анекс към мирните договори. Независимо от протестите на двете държави, че подобен акт е нарушение на техния суверенитет, те са принудени да приемат това допълнение към договора. Чехословакия е сред 10-те държави, които подписват подобни анекси²¹³ – на 10 септември 1919 г. между нея и държавите от съглашенската коалиция. Така в пределите на новата държава остава тримилионно германско малцинство, което в продължение на няколко години, въпреки неколнократните предложения на президента Т. Масарик, отказва да сътрудничи на пражкото правителство. Чак през 1926 г. судетските немци променят тактиката и даже изпращат свои представители в изпълнителната власт²¹⁴.

След подписването на договора с Австрия остават за утвърждаване още две части от чехословашката граница – с Унгария и с Полша. Обсъждането на унгарските граници представлява типичен пример как отлагането на политически и териториални проблеми води до тяхното задълбочаване.

В края на март правителството на М. Каройи пада. Основна причина за това е решението от 26 февруари за създаване на неутрална зона между румънските и унгарските сили в Трансилвания. По искане на румънците унгарците трябва да опразнят голяма част от областта, която е обещана на Румъния по договора от 1916 г.²¹⁵ Това искане представлява поредното нарушение на Белградското примирие и затвърждава основното правило, от което се ръководят победителите – „правото на силата“.

На 20 март искането за нова демаркационна линия е представено на унгарското правителство от полк. Викс. В отговор правителството на М. Каройи

подава оставка, а новият премиер Бела Кун обявява създаването на Унгарска съветска република и отказва да изпълни искането²¹⁶. Смяната на М. Каройи с Б. Кун представлява символично преминаване на унгарското правителство от уилсонизъм към ленинизъм. Ако М. Каройи очаква западна подкрепа заради идентичност между неговите и на американския президент принципи, то Б. Кун се надява на помощта на Червената армия, за да защити териториалната цялост на Унгария. До известна степен това може да се разглежда и като един вид приемственост в политиката на двамата. Така например федералистката концепция присъства и при Бела Кун – тя е заложена в новото наименование на държавата – Федеративна социалистическа съветска република Унгария. Съществена промяна има, разбира се, в икономическата сфера, където правителството на Б. Кун подхожда далеч по-радикално²¹⁷.

Подобно е и мнението на американски наблюдатели в Будапеща – според тях революцията има по-скоро национален, отколкото комунистически характер: „Унгарците използват болшевиизма като последно средство да запазят териториалната цялост на страната си“²¹⁸.

Тревожните вести от Унгария принуждават Съвета на 4-мата да отдели значително внимание на унгарския въпрос. Франция настоява за незабавна военна намеса, която да се справи с комунизма в Унгария и да предотврати разпространението му. Маршал Фош представя план на 27 март 1919 г. по време на заседание на Съвета на 4-мата, който среща сериозни възражения от страна на американската делегация. Генерал Блис вижда в него опит на Франция да въвлече САЩ „във война с Изтока“ и да използва американските ресурси и финанси за френските военни планове, а Р. Лансинг – претекст за засилване на френското влияние в Източна и Централна Европа и въвлечане на САЩ във война в региона и срещу Русия. Държавният секретар предлага вместо войски да се изпрати дипломатически представител при Б. Кун²¹⁹.

Генерал-лейтенант Смитс е изпратен в Унгария да се запознае с обстановката. Той не успява да убеди Бела Кун да приеме новата демаркационна линия в Трансилвания²²⁰. В доклада си ген. Смитс препоръчва да се отдели по-голямо внимание на Централноевропейския регион, в частност в земите на бившата Хабсбургска империя. Той предлага въпросите, свързани с нея, да бъдат прехвърлени на една „подконференция“, също в Париж. В нея да участват всички държави – наследнички на Австро-Унгария. Председателят на тази конференция да бъде назначен от Великите сили. Ген. Смитс вярва, че под негово влияние споменатите държави ще намерят начин поне да уточнят „принципите, по които ще бъдат очертани границите“. Според него основна цел на тази подконференция трябва да бъде създаване на икономически съюз между Дунавските държави в унисон с идеите на У. Уилсън. Ген. Смитс е убеден, че след като се възстановят икономическите връзки между държавите, пътят към политическия съюз ще бъде открит²²¹. Той явно подце-

нява степента на националните сили в Централна и Източна Европа. защото храни илюзии, че след решаване на икономическите проблеми ще се стигне до компромис между Чехословакия и Унгария за територии. Оптимизмът му е безпочвен – по това време Комисията по чехословашките работи е готова с доклада си и остава той да бъде одобрен от политическото ръководство на конференцията. Трудно е да си представим как чехословашката делегация ще се съгласи на ревизия на границата с Унгария, след като са удовлетворени нейните териториални искания.

Слабостта на плана на ген. Смитс се посочва в доклада на Робърт Кърнър от 19 април 1919 г. „Политическата обстановка в Централна Европа“. Според него трудно е да се очаква Чехословакия, Румъния и Югославия да се съгласят (без сериозен натиск) да решат териториалните противоречия помежду си. С други думи, една централноевропейска конференция ще трябва да се занимава с неща, които вече са факт. В противен случай тя ще представлява прелюдия към нова война в Централна Европа, но не срещу болшевизма, а между отделните народи в региона²²².

Докладът на ген. Смитс никога не се поставя на разглеждане от Съвета на 4-мата въпреки настояванията на американската делегация.

Избухването на болшевишката революция в Унгария представлява удобен повод за чехословашката делегация да предяви нови териториални претенции към последната. Тя адресира дълъг меморандум до Ж. Клемансо в края на март, в който подчертава, че единствено Чехословакия представлява „оазис в пустинята“ на фона на обстановката в съседните държави. За да се гарантира нейната политическа стабилност и да не бъде изолирана и да установи контакт с Румъния, чехословашкото правителство предлага да окупира двете железопътни линии, които са единствената връзка между Западна и Източна Словакия²²³. В началото на юни по настояване на Е. Бенеш на Чехословакия се дава жп линията Иполисаг. С тази незначителна поправка границата най-накрая е санкционирана от конференцията на 11 юни 1919 г. като окончателна²²⁴.

На 12 юни 1919 г. конференцията уведомява Чехословакия, Унгария и Румъния относно бъдещите им граници и категорично настоява и трите държави да прекратят военните действия. Въпреки това войната между Чехословакия и Унгария не е прекратена. Едва след една успешна чехословашка офанзива на 15 юни 1919 г., самият Бела Кун заявява, че е готов да преговаря за спиране на военните действия и да се изтегли зад споменатата в нотите гранична линия²²⁵. Преговорите за изтеглянето на унгарските сили от Словакия са възпрепятствани от отказа на Е. Бенеш да преговаря пряко с унгарско правителство, което не е признато от Чехословакия. На 16 юни ген. Блис с натоварен със задачата да уреди необходимите споразумения от военен характер между командващите унгарските и чехословашките войски и в началото на юли унгарските войски се изтеглят от Словакия²²⁶.

С решението си от 7 юли 1919 г. Върховният съвет завършва разделянето на Унгария. Тя е поканена на конференцията чак на 1 декември 1919 г., когато съдбата ѝ е отдавна предрешена. На 12 февруари 1920 г. унгарската делегация получава условията на мирния договор. През следващия месец тя праща редица ноти с възражения и издига свои предложения²²⁷. Ръководителят на делегацията граф Апони базира унгарските искания на „териториалната цялост на Унгария“. Основното, за което се настоява, е провеждането на плебисцит в областите, откъснати от Унгария²²⁸. Наред с това се осъществяват преки дипломатически контакти с Италия, Полша и Франция. В лицето на Италия унгарската делегация намира подкрепа в усилията си да предотврати разпокъсването на страната. Италия се стреми към създаване на бариера срещу френското и славянското влияние в Централна и в Източна Европа. Ако усилията на Франция са насочени към изграждане на съюз между Чехословакия, Румъния и Полша, то Италия подкрепя Унгария и евентуалния ѝ съюз с Румъния, както и привличането на Полша в блок, враждебен на Чехословакия.

По това време Парижката конференция почти е приключила своята дейност. Министрите на външните работи напускат Париж и работата около все още недовършените договори се превръща в прерогатив на Конференцията на посланиците, в която всяка от Великите сили е представена от посланика си във Франция. Унгарските граници се обсъждат на Междусъюзническата конференция в Лондон през февруари 1920 г., а през юни същата година се дискутира Тешин. САЩ не изпращат представител на нито една от конференциите. Така Италия е лишена от американска подкрепа. Когато италианският премиер Франческо Нити повдига въпроса за промени в мирния договор с Унгария, той среща силна опозиция в лицето на Англия и Франция. Според двете държави „не само, че е трудно, но и почти невъзможно в този период на конференцията да се обсъждат промени в договора с Унгария“.

През 1920 г. се забелязва промяна в политиката на Франция поради факта, че през 1920 г. външен министър става Морис Палеолог, който е проводник на нова политика към Унгария, а именно – включването ѝ във френската сфера на интереси. Унгарската делегация вижда в това възможност да се ревизират някои от териториалните клаузи в договора – включване на Източна Словакия и Карпатска Украйна в пределите на Унгария, коригиране на западната граница на Словакия така, че Братислава и Кошице, както и Житни остров да останат в границите на Унгария. Протоколите от преговорите с М. Палеолог показват, че той не е склонен на толкова радикални промени²²⁹.

В Трианонския мирен договор, подписан на 4 юни 1920 г. между Унгария и Антантата, териториалните клаузи относно чехословашко-унгарската граница са включени във вида, в който са предложени от Комисията по чехословашките дела през март 1919 г. Трианонският договор узаконява

включването на Словакия в Чехословакия, макар съдбата ѝ да е предрешена още през есента на 1918 г. Дори членове на американската делегация признават²³⁰, че на Парижката конференция въпросът се е свеждал не до това, дали Словакия да бъде включена в новата държава, а до броя на унгарското малцинство в нея.

Трианонският договор не е подписан от САЩ – американската делегация напуска Париж през декември 1919 г., тъй като Конгресът отказва да ратифицира Версайския договор. САЩ подписват отделен договор с Унгария чак на 29 август 1921 г., но в него не се споменава за границите, фиксирани в Трианонския договор²³¹.

От всички граници на Чехословакия най-голям проблем представлява тази с Полша заради избухналия през есента конфликт за Тешин между двете държави и прераснал малко по-късно във военен сблъсък. През февруари 1919 г. Съветът на 4-мата изпраща комисия в областта със задачата да поддържа реда и спокойствието там. Наред с всички останали проблеми, той е обсъждан от Комисията по чехословашките дела и от Комисията по полските дела. Всяка от комисиите обаче предлага различни гранични линии – още едно доказателство, че централноевропейските проблеми трябва да бъдат разглеждани комплексно от една комисия.

На 10 април председателят на междусъюзническата комисия в Тешин в телеграма до Париж изразява безпокойствието си от обстановката в областта: „Комисията не е в състояние да продължи да поддържа обществения ред. С всеки изминат ден тук расте анархията, тъй като чехословашкото и полското правителство отказват да се съобразяват с административните разпоредби на комисията. Тя се опасява от избухване на въстание и спешно настоява да се изпратят съюзни войски в Тешин“. Под влияние на тези тревожни новини двете комисии се събират, за да вземат решение. В Комисията по полските дела САЩ са представени от проф. Р. Лорд, а в тази по чехословашките – от проф. Ч. Сиймур. Първият води прополска политика, докато вторият подкрепя граничната линия, предложена първоначално от комисиите²³². Макар че при очертване на полските граници американците да изтъкват икономически и стратегически причини, по отношение на Тешин те се позовават на етническият и пренебрегват икономическият принцип. На пръв поглед излиза, че американците „мерят с двоен аршин“. Всъщност това са два различни казуса – първият е между страна – победителка и главния враг на Съглашението (Германия), а вторият е между две държави – победителки и следователно съюзнички!

Италианските представители предлагат разделителна линия, която се базира на етническият принцип, изхождайки от предположението, че всички силезийци са поляци. Затова те смятат, че три от четирите области трябва да се дадат на Полша.

Държавният секретар Р. Лансинг в желанието си да ограничи френското влияние върху новите държави в Централна и Източна Европа се опитва да изведе целия въпрос от правомощията на конференцията и предлага Полша и Чехия сами да постигнат споразумение. След седмица преговори Е. Бенеш съобщава на Р. Лансинг, че разговорите не са дали резултат и че поляците са заели безкомпромисна позиция. И. Падеревски настоява Полша да получи всички части от Тешин, населени с поляци, което на практика означава цялата област. Той добавя, че авторитетът на цялото полско правителство зависи от този случай и затова той не може да промени своята политика.

Докладът на чехословашката и на полската комисия е изпратен за предварително одобрение в Съвета на външните министри. Р. Лансинг не присъства на тази среща, но Хенри Уайт прави изявление от негово име: „Господин Лансинг не счита, че решението за Тешин е толкова наложително, тъй като не е свързано с германските граници, които в момента конференцията обсъжда. Според Лансинг много по-добре би било представителите на двете държави, а именно министър Падеревски и министър Бенеш, да обсъдят проблема. Ако не успеят да се споразумеят, тогава да бъде назначен арбитър“²³³.

Макар предложението на американския държавен секретар да е прието, то не решава проблема. Британските представители във Върховния икономически съвет, който се занимава с икономическото възстановяване на Европа, в меморандум до У. Уилсън обръщат внимание, че икономическото възстановяване на региона е забавено от недостига на въглища, породен от конфликта. В меморандума се настоява президентът да запознае Съвета на 4-мата със сериозните последици от конфликта в Силезия върху икономиката на Чехословакия, Полша и Австрия²³⁴. Хърбърт Хувър също е обезпокоен от обстановката. Той е най-осведоменият член на американската делегация относно обстановката в Централна и Източна Европа. За него проблемът е повече икономически, отколкото политически, затова той предлага политическият спор „да бъде замразен за три месеца“, а начело на областта да застане директор, чиято задача да бъде възстановяване на добива на въглища, а не решаване на политическия спор. За разлика от Р. Лансинг, той не вярва, че чехи и поляци ще постигнат компромис, затова предлага в областта да бъдат изпратени американски и британски части в качеството на полицейска сила, както и да се създаде междусъюзническа комисия, която да изпълнява функциите на правителство²³⁵.

Тактиката на полското правителство е за протакане на преговорите. През лятото на 1919 г. събитията се развиват благоприятно за Полша и в ущърб на Чехословакия. И. Падеревски обещава на Т. Масарик да се срещне с него в Прага и да направи „големи отстъпки“ с цел да постигне споразумение с него. През май той уверява американската делегация, че „има надежда за

разумно решение“. През юли 1919 г., след като преговорите между Т. Масарик и И. Падеревски завършват с неуспех, в Краков се събира чехословакско-полска комисия, за да обсъди проблема²³⁶. През юли 1919 г. Чехословакия трябва да се бие на два фронта – унгарско-чехословакската граница става арена на истинска война, а на север се сблъсква с Полша. Освен това френските представители се натъкват на сериозната опозиция от страна на италианците и американците. След отпътуването на Ч. Сиймур за САЩ първи американски представител става Робърт Лорд, който полага всички усилия да се стигне до благоприятно за Полша споразумение²³⁷.

Новата политическа обстановка през лятото на 1919 г., предизвикана от чехословакско-унгарските сражения, неизбежно оказва своето влияние върху представителите на двете комисии. Докато по-рано френските делегати имат доводи да убедят двете комисии, че политическата стабилност на Чехословакия е по-голяма от тази на Полша, то сега политическото положение на последната изглежда по-изгодно²³⁸.

Междувременно едно ново събитие идва в помощ на поляците. През септември 1919 г. в Париж пристига словакият свещеник Андрей Хлинка, който настоява чехословакското правителство да изпълни Питсбъргската спогодба от май 1918 г., като даде на Словакия автономия в границите на Чехословакия. Въпреки че полското правителство официално се разграничава от него, повече от очевидно е, че то дава съвет на А. Хлинка да поиска от конференцията в Словакия да бъде проведен плебисцит, който, според очакванията на Полша, би довел до връщането ѝ в границите на Унгария²³⁹. Причината за подобна позиция е желанието на Полша да има обща граница с Унгария и евентуално да си поделят Словакия. Полша предявява претенции към райони в северната част на Словакия, тъй като, според нея, тези райони са населени с полско население. Въпреки това, комисииите по чехословакските и полските дела единодушно решават границата между Полша и Унгария да остане непроменена²⁴⁰.

Пред Върховния съвет Едвард Бенеш предупреждава, че ако Тешин бъде даден на Полша според етнически съображения, тогава въпросът с Галиция също трябва да се реши съгласно този принцип. За да предотврати вземането на решение въз основа на докладите на двете комисии, Е. Бенеш предлага нова линия, която представлява компромис между първия доклад на комисииите от април и втория, представен през август. Границата, която той начертава, минава по р. Олза на север до града Тешин. По-голямата част от въглищния район Карвин, както и железопътната линия се дават на Чехословакия.

Когато се оказва, че Великите сили нямат намерение да променят позициите си, единственият възможен вариант остава провеждането на плебисцит. И Е. Бенеш, и Р. Дмовски дават съгласие, изхождайки от различни съображения – чехословакият външен министър смята, че това е възможност да се

избегне неблагоприятно решение на конференцията, а Р. Дмовски, защото се надява по този начин Полша да получи дори по-голяма част от територията, за която претендира. След започване на Полско-руската война обаче Полша се отказва от идеята за плебисцит, тъй като смята, че след евентуална победа срещу Русия ще получи по-голяма част от областта.

Американската делегация няма голямо влияние върху Конференцията на посланиците в Париж. След като Американският конгрес отказва да ратифицира Версайския договор, американските представители в Париж участват само като наблюдатели и Италия губи тяхната подкрепа. Англия заема благоприятна за Чехословакия позиция по отношение на Тешин, а през лятото на 1920 г. на мястото на Балфур като външен министър идва лорд Кързън.

Положението на Полша също се променя. Ако през есента на 1919 г. Чехословакия политически и дипломатически е в неблагоприятна позиция, то през лятото на 1920 г. Полша се намира в подобно положение. В сраженията срещу Русия поляците отначало търпят поражение. Полският премиер Владислав Грабски и външният министър Станислав Патек идват на конференцията в Спа, за да искат военна подкрепа срещу Русия. При така очертаните обстоятелства полският премиер не е в състояние да се противопостави на решението на Върховния съвет за бъдещето на Източна Галиция, относно Тешин като условие за военна помощ. На 11 юли 1920 г. междусъюзническата комисия приема линията Олза за граница между Чехословакия и Полша, а взетото на Конференцията на посланиците решение в Спа от 28 юли 1920 г. слага край на чехословашко-полския конфликт²⁴¹.

Така конфликтът за Тешин се решава благоприятно за Чехословакия благодарение на променената външнополитическа обстановка. Американските представители на Парижката конференция не повлияват върху окончателното решение за областта, тъй като още през 1919 г. американската делегация напуска конференцията. Макар Едвард Бенеш да смята решението на конференцията на посланиците за дипломатическа победа, той е принуден да признае, че политиката му за привличане на Полша за съюзник на Чехословакия претърпява провал.

Разривът между двете държави не може да бъде заличен чрез сключеното териториално споразумение. Идеята за общи интереси и външна политика на двете държави – важен фактор в политическите сметки на Т. Масарик и Е. Бенеш – престава да бъде възможна. Проектираното полско-чехословашко приятелство „се изпарява“ по време на конфликта за Тешин. Така че Чехословакия, вместо да стане част от прозападната и антигерманска „верига“ от държави, се превръща в остров сред море от враждебни държави, без да може да разчита на подкрепа от страна на своите съседи. От проектираната антигерманска „бариера“ остава т.нар. Малка Антанта (Чехословакия, Югославия, Румъния), която обаче не може да замести като стабилен външнополитически фактор Австро-Унгария.

Политиката на САЩ спрямо държавите – наследници на Австро-Унгария е подчинена преди всичко на лансирания от У. Уилсън принцип на национално самоопределение. В пълна сила това важи и за Чехословакия. Още от самото начало става ясно, че придържането към този принцип е на практика невъзможно. Първата причина се корени още в периода непосредствено след края на войната, когато противоречията сред държавите от Съглашението, от една страна, и САЩ, от друга, придобиват по-конкретни очертания. Приемането на 14-те точки на президента Удроу Уилсън от страна на европейските му съюзници е преди всичко тактически ход, но не и реално намерение те да бъдат приложени на практика. Втората причина се корени в принципа, който се налага веднага след войната, а именно – „правото на силата“. В резултат границите на новите държави са предопределени още преди откриването на конференцията и в нарушение на сключените примирия с победените държави. Важното в случая е, че това става с явната „благословия“ на съглашенските държави, в частност на Франция, която цели да създаде такава следвоенна Централна Европа, която да служи като „бариера“ срещу евентуална германска експанзия.

Неуспехът на американската делегация на Парижката мирна конференция да наложи мир в духа на Уилсъновите принципи се дължи и на факта, че нейните членове нямат достатъчно опит, нито получават достатъчно ясни инструкции от американския президент. Случаят с границите на Чехословакия не прави изключение. Американските представители в Комисията се оказват в изолация и не успяват да прокарат своите виждания за границите на новата държава.

На Парижката мирна конференция окончателно се санкционира разпадането на Австро-Унгария. В резултат от Сенжерменския и Трианонския мирен договор териториите на бившата Хабсбургска империя се поделят между Австрия, Унгария, Чехословакия, Кралството на сърби, хървати и словенци, Италия, Полша и Румъния.

За унгарците Трианон е символ на национална катастрофа, сравнима с поражението на унгарците в битката при Мохач през 1526 г. Разбира се, за съседите на Унгария Трианон е въплъщение на справедливостта, символ на освобождението на дунавските народи. Трианонският договор не само че разделя историческите земи на страната, но и етнически разпокъсва унгарците в 4 държави – от 10 млн. унгарци 67% остават в Унгария, 16% – в Румъния, 10% – в Чехословакия, 6% – в Югославия²⁴².

Според унгарския историк Ищван Боржоди Трианонският договор е „продукт на европейския национализъм“, но най-вече „триумф на пропагандата“²⁴³. Пропаганда от типа „в бяло или черно“ най-добре е представена от Харолд Никълсън, секретар на британската делегация на Парижката конференция. Обобщавайки настроенията в лагера на победителите, той посочва:

„Нашите емоции бяха насочени не към миналото, а към настоящето и бъдещето – към нова Сърбия, нова Полша, нова Чехословакия“²⁴⁴.

Следвоенната реорганизация на Дунавския регион се изгражда върху нестабилна, „пясъчна“ основа. Унищожаването на Хабсбургската империя води до създаване на държавно-политически вакуум в Централна Европа, който държавите – наследнички не са в състояние да запълнят. Вместо да реорганизируют политическата структура на Дунавската империя на федеративна основа, победителите дават благословията си за възникване на няколко държави на нейно място. Една многонационална империя е заменена от няколко многонационални държави. Освен че присъединяват голяма част от земите на Хабсбургската империя, новите държави „наследяват“ и „пренасят“ националните и териториалните противоречия, съществували отпреди войната.

Макар че Австро-Унгария е разрушена в името на принципа на националното самоопределение на народите, този принцип не се прилага на Парижката мирна конференция. Нито един от народите ѝ не получава правото да определи под чия власт ще живее в унисон с Уилсъновите принципи.

Ако Удроу Уилсън се стреми да приложи националния принцип както при победените държави, така и при народите от лагера на победителите, то чехословашката делегация, както и тези на държавите – наследнички на Австро-Унгария смятат, че този принцип важи само за победителите и се придържат към принципа „правото на силата“. В духа на този принцип съдбата на Словакия се решава още през есента на 1918 г., когато е присъединена към чехословашката държава в явно нарушение на сключеното примирие между Съглашението и Унгария. Този акт е санкциониран писмено от Франция, неохотното съгласие на Англия и безразличието на САЩ. Парадоксалното в случая е, че по време на войната чехите и словаците воюват под коренно противоположния лозунг „силата на правото“!

Чехословакия се създава като етнически хибридна държава, в пълно противоречие с Уилсъновия принцип на национално самоопределение. Освен голямото германско малцинство, в пределите на новата държава живеят още унгарци, карпатски украинци, поляци, словаци. На последните им е отказано правото на автономия, обещана им от Т. Масарик чрез сключената в САЩ Питсбъргска спогодба през 1918 г. между него и Словашката лига. Конституцията на Чехословакия от 1920 г. предвижда централистично, а не федералистко устройство на държавата. Това ще предопредели и характера на отношенията им в междувоенния период.

- ¹ Томас Удроу Уилсън (1856–1924) – роден във Вирджиния в семейството на презвитериански свещеник, с шотландски и ирландски корени. След дипломирането си за кратко упражнява адвокатска професия, а през 1885 г. защитава докторат в университета „Джон Хопкинс“. В периода 1890–1902 г. У. Уилсън преподава политически науки в Принстън, после е ректор на университета до 1910 г. Между 1910–1912 г. е губернатор на Ню Джърси, след това печели номинацията на Демократическата партия за кандидат-президент, а през 1912 г. спечелва президентските избори и става 28-ият президент на САЩ.
- ² *Seymour, C.* The Intimate papers of Colonel House. T. 1–4. Boston – New York, 1926–1928; *Daniels, J.* The Wilson Era. Years of Peace. 1910–1917. Chapel Hill, 1960; *Tumulty, J.* Woodrow Wilson as I Know Him. New York, 1921; *Seymour, Ch.* What Really Happened at Paris. The Story of the Paris Peace Conference, 1918–1919. New York, 1921; *Lansing, R.* The Peace Negotiations, A Personal Narrative. Boston, 1921; *Freud, S., W. Bullitt.* Thomas Woodrow Wilson. A Psychological Study. Boston, 1967.
- ³ *Baker, R. S.* Woodrow Wilson and World Settlement. T. 1–3. New York, 1922.
- ⁴ *Gelfand, L.* The Inquiry. American Preparations for Peace, 1917–1919. London, 1963; *Link, A.* Woodrow Wilson: Revolution, War and Peace. Arlington Heights, 1979; *Temperley, H.* A History of the Peace Conference of Paris. T. 1–6. Oxford, 1969; *Pomerance, M.* The United States and Self-Determination: Perspectives on the Wilsonian Conception. – The American Journal of International Law, LXXVI, 1976; *Heater, D.* National Self-Determination: Woodrow Wilson and His Legacy. New York, 1994; *Gamble, R.* Savior nation: Woodrow Wilson and the Gospel of Service. – Humanitas, XIV, 2001, 1.
- ⁵ *Гершков, З. М.* „Нейтралитет“ США в годъ Первой мировой войны. М., 1962; *Зубок, Л.* Очерки США. М., 1956; *Йоффе, А.* Миссия Рута в России в 1917 году. – Вопросы истории, 1958, № 9.
- ⁶ *Уткин, А.* Дипломатия Вудро Вилсона. М., 1989.
- ⁷ *Петков, П.* САЩ, Световната война и мирната програма на президента Удроу Уилсън. – ГСУ. ИФ, 89–90, 1996–1997. С., 2000.
- ⁸ *Пантев, А.* „Специалните отношения“ между Англия и САЩ по време на Първата световна война. – История и обществознание, 1986, № 2.
- ⁹ *Генов, Г.* Ньойският договор и България. С., 1935; *Христов, Х.* България, Балканите и мирът 1919. С., 1984; *Пантев, А., П. Петков.* САЩ и България по време на Първата световна война. С., 1983; *Petkov, P.* The United States and Bulgaria in World War I. New York, 1991.
- ¹⁰ *Пантев, А.* Стратегически проекти за външната политика на САЩ в края на XIX – началото на XX век. – ГСУ. ИФ, 75, 1982; *Петков, П.* Основни доктрини в американската външна политика в края на XVIII и началото на XIX век. – История и обществознание, 1988, № 5–6, 90–103; Нови акценти в американската външна политика от Гражданската война до Първата световна война. – История, 1996, № 3–4.
- ¹¹ *Mamatey, V.* The United States and East Central Europe 1914–1918. A Study of Wilsonian Diplomacy and Propaganda. Princeton, 1957; The USA and the Dissolution of Austria-Hungary. – Journal of Central European Affairs, X, October 1950.
- ¹² *Valiani, L.* The End of Austria-Hungary. London, 1973.
- ¹³ *Calder, K.* Britain and the Origins of New Europe, 1914–1918. Cambridge, 1976; *Fest, W.* Peace or Partition. The Habsburg Monarchy and the British Policy, 1914–1918. New York, 1978; *Hanak, H.* The Government, the Foreign Office and Austria-Hungary, 1914–1918. – The Slavonic and East European Review, XLVII, 1969.
- ¹⁴ *Feito, F.* Rekviem za Mrtvou Riši. Praha, 1998.

- ¹⁵ *Glant, T.* Through the Prism of The Habsburg Monarchy: Hungary in American Diplomacy and Public Opinion During World War I. New York, 1998; *Tarasovicz, S.* American Peace Plans and the Shaping of Hungary's post World War I Borders. – In: Total War and Peacemaking, A Case Study on Trianon. Eds. *B. K. Kiraly, P. Pastor, I. Sanders.* New York, 1982; *Romsics, I.* The Great Powers and the Dissolution of Austria-Hungary. – The Hungarian Quarterly, XLI, Autumn 2000, No 159.
- ¹⁶ *Irmanova, E.* Konec starého světa. – Slovanský přehled, LXXXVII, 2001, No 4.
- ¹⁷ *Zivojinovic, D.* America, Italy and the Birth of Yugoslavia 1917–1919. New York, 1972; The Vatican, Woodrow Wilson, and the Dissolution of the Hapsburg Monarchy 1914–1918. – East European Quarterly, III, 1969.
- ¹⁸ *Рубиницэйн, Е.* Крушение Австро-Венгерской монархии. М., 1963.
- ¹⁹ *Трайнин, И. П.* Национальные противоречия в Австро-Венгрии и ее распад. М., 1947.
- ²⁰ *Galandauer, J.* Vznik československe republiky. Praha, 1988.
- ²¹ *Hajek, J. S.* Wilsonovská legenda v dějinách ČSR. Praha, 1953.
- ²² *Баева, И.* Монархия-република в Източна Европа през ХХ в. – Исторически преглед, 2003, № 1–2.
- ²³ *Мишев, Р.* История на Австро-Унгария, 1867–1918. В. Търново, 2005.
- ²⁴ *Готовска, Т.* Назад към изгубения трон. С., 1996.
- ²⁵ *Seytour, C.* Czechoslovak Frontiers. – Yale Review, XXVIII, 1938–1939.
- ²⁶ *Jaszi, O.* The Problem of Sub-Carpathian Ruthenia. – In: Czechoslovakia, Twenty Years of Independence. Ed. *R. Kerner.* Princeton, 1940.
- ²⁷ *Steed, H. W.* Through Thirty Years, 1892–1922. A Personal Narrative. T. 2. London, 1925.
- ²⁸ *Beneš, E.* Problémy nové Evropy a zahraniční politika československa. Projevy a uvahy z r. 1919–1924. Praha, 1924; Světová válka a naše revoluce. T. 1–2. Praha, 1935; *Nicolson, H.* Peacemaking, 1919. London, 1933.
- ²⁹ *Deak, F.* Hungary at the Paris Peace Conference. New York, 1942.
- ³⁰ Total War and Peacemaking, A Case Study on Trianon; *Magoszi, P.* The Rutheniana Decision to Unite with Czechoslovakia. – *The Slavic Review*, XXXIV, 1975, No 2; *Ormos, M.* From Padua to the Trianon 1918–1920. Budapest, 1990; *Major, M.* American-Hungarian Relations 1918–1944. Ontario, 1991; *Romsics, I.* Edvard Benes and the Czechoslovak-Hungarian Border. – The New Hungarian Quarterly, XXX, 1992, No 128.
- ³¹ *Borsody, S.* Hungary's Road to Trianon: Peacemaking and Propaganda. – In: Total War and Peacemaking, A Case Study on Trianon. Ed. *B. Kiraly, P. Pastor, I. Sanders.* New York, 1982.
- ³² *Callcott, W. R.* The Last War Aim: British opinion and the Decision for Czechoslovak Independence, 1914–1919. – The Historical Journal, XXVII, 1984, No. 4.
- ³³ *Irmanova, E.* Maďarsko a Versailleský mírový systém. Usti nad Labem, 2002.
- ³⁴ *Готовска, Т.* Цит. съч.
- ³⁵ *Пантев, А.* Стратегически проекти..., с. 127.
- ³⁶ *Gamble, R.* Savior nation: Woodrow Wilson and the Gospel of Service. – Humanitas, XIV, 2001, No 1, p. 8.
- ³⁷ *Гершов, З. М.* „Цит. съч., с. 28; Според Ch. Beard и M. Beard (The Rise of American Civilization. T. 2, New York, 1947, 614–615) до Първата световна война САЩ сключили тайно споразумение с Англия и Франция за съвместна война срещу Германия, макар официалните американски кръгове да отричат това.
- ³⁸ *Едвард Бенеш (1884–1948)* – чешки политик, сподвижник на Томаш Масарик, първият външен министър на Чехословакия, президент на страната от 1935 г.
- ³⁹ *Милан Шефаник (1880–1919)* – словак, от групата на „гласистите“, по професия астроном. През 1904 г. се установява във Франция, получава френско гражданство, работи за френското правителство и френския военноморски флот.

- ⁴⁰ *Křen, J.* Konfliktní společnosti. Praha, 1990, p. 395.
- ⁴¹ The Papers of Woodrow Wilson. Ed. *A. Link*. T. 40. Princeton, 1966, 439–441 (по-нататък вж. PWW).
- ⁴² *Mamatey, V.* The United States and East Central Europe..., p. 41.
- ⁴³ *Gamble, R.* Цит. съч., с. 12.
- ⁴⁴ Пак там, с. 6.
- ⁴⁵ Documents and Statements Relating to Peace Proposals and War Aims (December 1916 – November 1918). London – New York, 1919, doc. 13, p. 41–42.
- ⁴⁶ Пак там, док. 34, с. 89–96.
- ⁴⁷ PWW, T. 46, p. 40.
- ⁴⁸ Hoover Institution on War, Revolution, and Peace, Herron Papers: Austria I, Doc. IV; *Herron, G.* „Heinrich Lammasch's Suggestion for Peace in Bern.“ – In: Heinrich Lammasch, seine Aufzeichnungen, sein Wirken und seine Politik. Hrsg. von M. Lammasch, H. Sperl. Wien – Leipzig, 1922, 186–193.
- ⁴⁹ Сикстовата афера е наречена на името на шурей на Карл I Сикст Бурбонски, който посреднич при преговорите за мир между Виена и Париж.
- ⁵⁰ *Campbell, S.* The Secrets of Crewe House. London, 1947, 25–27.
- ⁵¹ Documents and Statements..., doc. 57, p. 191.
- ⁵² Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1918. Supplement 1. The World War. T. 1. Washington, 1933, 808–809 (по-нататък FRUS, 1918, WW 1, Suppl. 1).
- ⁵³ PWW, T. 48, 205–206.
- ⁵⁴ *Masaryk, T.* Nova Evropa. Brno, 1994, p. 147.
- ⁵⁵ Dokumenty československé zahraniční politiky. Vznik československa. Praha, 1994, doc. 41, p. 123.
- ⁵⁶ Пак там, док. 54, с. 142.
- ⁵⁷ Пак там, док. 88, с. 201.
- ⁵⁸ Пак там, док. 104, с. 246.
- ⁵⁹ Пак там, док. 145, с. 306–307.
- ⁶⁰ Пак там, док. 146, с. 307–308 – Лев Сихрава отива във Франция; док. 148, с. 310 – Стефан Осуски – във Великобритания; док. 149, с. 311 – Лев Борски – в Италия.
- ⁶¹ Пак там, док. 152, с. 315.
- ⁶² Пак там, док. 184, с. 348–349.
- ⁶³ Пак там, док. 186, с. 350–351.
- ⁶⁴ *Galandauer, J.* Karel I..., 258–259; *Irmanova, E.* Maďarsko a Versailleský mírový systém, 76–77.
- ⁶⁵ Dokumenty československé zahraniční politiky, doc. 155, p. 317–320.
- ⁶⁶ AUTGM, MA, XV-Amerika, kr. 312, sl. 25.
- ⁶⁷ Documents and Statements, doc. 78, 252–253.
- ⁶⁸ Documents of American History since 1898. Ed. By H. Commager. New Jersey, 1973, doc. 423.
- ⁶⁹ Dokumenty československé Zahraniční Politiky, doc. 170, 332–333.
- ⁷⁰ Пак там, док. 183, с. 347–348.
- ⁷¹ FRUS, 1918, WW 1, Suppl. 1, p. 404.
- ⁷² Dokumenty československé Zahraniční Politiky, doc. 177, p. 340–341.
- ⁷³ *Mrazek, J.* Woodrow Wilson a Americké uznání za vládu de facto. Praha, 1933, p. 66.
- ⁷⁴ *Pastor, P.* The Hungarian Revolution's Road From Wilsonianism to Leninism, 1918–1919. – East Central Europe, III, 1976, No 2, p. 213.
- ⁷⁵ *Muuses, P.* Цит. съч., с. 244.
- ⁷⁶ *Perman, D.* The Shaping of the Czechoslovak State. The Diplomatic History of the Boundaries of Czechoslovakia. Leiden, 1962, p. 50.

- ⁷⁷ *Mrazek, J.* Цит. съч., с. 67.
- ⁷⁸ *Glant, T.* Through the Prism of the Habsburg Monarchy, Appendix C, p. 303.
- ⁷⁹ Пак там, 297–298.
- ⁸⁰ Papers relating to the Foreign Relations of the United States. Paris Peace Conference, 1919. Т. 1. Washington, DC, 1942, p. 81 (по-нататък FRUS, PPC, 1919).
- ⁸¹ *Nosek, V.* Independent Bohemia. London, 1918, p. 147.
- ⁸² *Jeszensky, G.* British Policy towards Central Europe, 1914–1918. – 20th Century Hungary and the Great Powers. New York, 1995, 64–65.
- ⁸³ Пак там, с. 66.
- ⁸⁴ *Perman, D.* Цит. съч., с. 190.
- ⁸⁵ AUTGM, МА, XV-Amerika, кр. 312, сл. 23.
- ⁸⁶ *Zahradnicek, T.* Masaryk a středoevropská spolupráce (listopad 1917–listopad 1918). – In: TGM, Rusko a Evropa..., 252–253; *May, A.* The Mid-European Union. – In: The Immigrants' Influence, p. 259.
- ⁸⁷ Dokumenty československé zahraniční politiky, doc. 168, p. 330–331.
- ⁸⁸ *May, A.* Цит. съч., с. 251.
- ⁸⁹ AUTGM, МА, XV-Amerika, кр. 312, сл. 25.
- ⁹⁰ *May, A.* Цит. съч., с. 265.
- ⁹¹ *Zivojinovic, D.* America, Italy nad the Birth of Jugoslavia, p. 155.
- ⁹² *Seymour, C.* The Intimate Papers... Т. 4, p. 105.
- ⁹³ FRUS, 1918, WW 1, Suppl. 1, 433–434.
- ⁹⁴ *Баева, И.* Цит. съч., с. 100.
- ⁹⁵ *Готовска, Т.* Цит. съч., с. 125.
- ⁹⁶ Пак там, 90–91.
- ⁹⁷ *Litvan, G.* A Twentieth-Century Prophet: Oscar Jaszi 1875–1957. Budapest, 2006, p. 131.
- ⁹⁸ *Borsody, S.* Oscar Jaszi's Vision of Peace. – In: Hungary's Historical Legacies. Studies in Honor of Stephen Bela Vardy. Boulder, 2000, 117–118; *Kann, R.* The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848–1918. Т. 1–2. New York, 1983, Т. 1, p. 147.
- ⁹⁹ *Krizman, B.* The Belgrade Armistice of 13 November 1918. – The Slavonic and East European Review, XLVIII, January 1970, No 110, 85–87.
- ¹⁰⁰ *Tarasovics, S.* Цит. съч., с. 240.
- ¹⁰¹ *Deak, F.* Hungary at the Paris Peace Conference. New York, 1942, p. 20.
- ¹⁰² Dokumenty československé zahraniční politiky. Československo na Pařížské mírové konferenci Praha, 2001, doc. 3, p. 55 (по-нататък: Československo na Pařížské mírové konferenci).
- ¹⁰³ *Zivojinovic, D.* America, Italy and the Birth of Jugoslavia, p. 172.
- ¹⁰⁴ *Pechota, V.* Czechoslovak Constitutionalism. – Czechoslovak and Central European Journal, X, Winter 1991, No 2, p. 4.
- ¹⁰⁵ *Mamutey, V.* The Role of President Wilson in the Foundation of Czechoslovakia. – In: Czechoslovakia Past and Present. Т. 1. Ed. *M. Rechcigl.* Hague, 1968, p. 27.
- ¹⁰⁶ Пак там, с. 29.
- ¹⁰⁷ FRUS, PPC, 1919, Т. 2, 377–378.
- ¹⁰⁸ Пак там, с. 379.
- ¹⁰⁹ Československo na Pařížské mírové konferenci, doc. 2, p. 52–54.
- ¹¹⁰ Пак там, док. 6, с. 61–63.
- ¹¹¹ Пак там, док. 2, с. 52–54.
- ¹¹² FRUS, PPC, 1919, Т. 2, 379–383.
- ¹¹³ Пак там, 376–377.
- ¹¹⁴ *Perman, D.* Цит. съч., с. 85.

- ¹¹⁵*Bonsal, S.* Suitors and Suppliants. The Little Nations at Versailles. Washington, 1946: <http://www.hungarian-history.hu/lib/hung.htm>
- ¹¹⁶Пак там.
- ¹¹⁷FRUS, PPC, 1919, T. 2, p. 224.
- ¹¹⁸*Seymour, C.* Czechoslovak Frontiers. – Yale Review, XXVIII, 1938–1939, 273–274.
- ¹¹⁹*Rakova, S.* Politika Spojených států ve střední Evropě po první světové válce. Praha, 1983, p. 30.
- ¹²⁰FRUS, PPC, 1919, T. 2, 379–383.
- ¹²¹*Irmanova, E.* Maďarsko a Versailleský mírový systém, p. 99.
- ¹²²*Pastor, P.* Hungarian Territorial Losses During the Liberal-Democratic Revolution of 1918–1919. – In: Total War and Peacemaking, A Case Study on Trianon, p. 262.
- ¹²³*Ormos, M.* From Padua to the Trianon 1918–1920. Budapest, 1990, p. 111.
- ¹²⁴*Deak, F.* Цит. съч., с. 21.
- ¹²⁵Пак там, 362–364.
- ¹²⁶*Wandycz, P. S.* The United States and Poland. Harvard, 1980, p. 136.
- ¹²⁷Československo na Pařížské mírové konferenci, doc. 5, p. 58–60.
- ¹²⁸Пак там, док. 12, с. 68–71.
- ¹²⁹*Perman, D.* Цит. съч., с. 105.
- ¹³⁰Пак там.
- ¹³¹FRUS, PPC, 1919, T. 12, p. 675.
- ¹³²Československo na Pařížské mírové konferenci, doc. 89, p. 189.
- ¹³³FRUS, PPC, 1919, T. 12, p. 322.
- ¹³⁴*Wandycz, P.* Цит. съч., с. 137.
- ¹³⁵*Perman, D.* Цит. съч., с. 112.
- ¹³⁶FRUS, PPC, 1919, T. 12, 313–317.
- ¹³⁷*Beneš, E.* Problémy nové Evropy a zahraniční politika československa. Projevy a uvahy z r. 1919–1924. Praha, 1924, p. 66.
- ¹³⁸FRUS, PPC, 1919, T. 3, 818–822.
- ¹³⁹*Dejmek, J.* Československo, jeho sousedé a velmoci ve XX. století (1918 až 1992). Praha, 2002, p. 137.
- ¹⁴⁰Československo na Pařížské mírové konferenci, doc. 98, p. 196–197.
- ¹⁴¹*Rakova, S.* Цит. съч., с. 22.
- ¹⁴²FRUS, PPC, 1919, T. 1, p. 120.
- ¹⁴³Пак там, с. 124.
- ¹⁴⁴*Seymour, Ch.* Letters from the Paris Peace Conference, New Haven and London, 1965, p. 4.
- ¹⁴⁵*Tarasovics, S.* Цит. съч., с. 238.
- ¹⁴⁶*May, A.* The American epoch..., 204–205.
- ¹⁴⁷*Heater, D.* National Self-Determination: Woodrow Wilson and His Legacy. New York, 1994, p. 54.
- ¹⁴⁸*Macmillan, M.* Peacemakers: the Paris Conference of 1919 and its attempt to end war. London, 2002, p. 18.
- ¹⁴⁹*Христов, Х.* България, Балканите и мирът 1919. С., 1984, с. 34.
- ¹⁵⁰*Temperley, H.* Цит. съч. Т. 1, 249–250.
- ¹⁵¹Пак там, с. 267.
- ¹⁵²FRUS, PPC, 1919, T. 1, 156–157.
- ¹⁵³*Macmillan, M.* Цит. съч., с. 115.
- ¹⁵⁴*Wandycz, P.* Цит. съч., с. 133.
- ¹⁵⁵FRUS, PPC, 1919, T. 3, p. 172.
- ¹⁵⁶Пак там, с. 818.

- ¹⁵⁷Там, с. 887.
- ¹⁵⁸*Seymour, Ch. Czechoslovak Frontiers*, p. 278.
- ¹⁵⁹*Rakova, S.* Цит. съч., с. 39.
- ¹⁶⁰*Seymour, Ch. Czechoslovak Frontiers*, 273–274.
- ¹⁶¹*Perman, D.* Цит. съч., с. 139.
- ¹⁶²*Seymour, Ch. Letters from...*, p. 175.
- ¹⁶³*Macmillan, M.* Цит. съч., с. 247.
- ¹⁶⁴*Seymour, Ch. Czechoslovak Frontiers*, p. 277.
- ¹⁶⁵*Sakmyster, T. Great Britain and the Making of Treaty of Trianon.* – In: *Total War and Peacemaking, A Case Study on Trianon*, p. 117.
- ¹⁶⁶*Nicolson, H. Peacemaking 1919.* London, 1933, p. 34.
- ¹⁶⁷*Macmillan, M.* Цит. съч., с. 240.
- ¹⁶⁸*Mamatey, V. The Role of President Wilson in the Foundation of Czechoslovakia*, p. 187.
- ¹⁶⁹Територията е част от Унгарското кралство. Среща се и с имената Руска Крайна, Подкарпатска Рус, Рутения. Географски погледнато, тя е продължение на Словакия. В навечерието на Първата световна война населението там наброява около 570 000 души. То се смята за най-изостаналото в икономическо и в политическо отношение в Австро-Унгария. Според унгарската статистика от 1910 г. 70–90% от населението е неграмотно. Средната класа е маджаризирана. Няма училища на родния език, липсва какъвто и да е политически живот. В същото време се наблюдава масова емиграция в САЩ. Именно сред тамошните емигранти се заражда идеята за автономия на Рутения. След Първата световна война областта е присъединена към Чехословакия, след Мюнхен 1938 г. е дадена на Унгария, а след Втората световна война става част от Съветския съюз.
- ¹⁷⁰*Československo na Pařížské mírové konferenci*, doc. 108, p. 207–210.
- ¹⁷¹Там, док. 11, с. 67–68.
- ¹⁷²*Sandor, V. Carpatho-Ukraine in the Twentieth Century.* Harvard, 1997, p. 6.
- ¹⁷³*Magoszi, P. The Ruthenian Decision to Unite with Czechoslovakia.* – In: *The Slavic Review*, XXXIV, 1975, No 2, p. 374; *Mamatey, V. The Slovaks and Carpatho-Ruthenians.* – In: *The Immigrants' Influence...*, p. 244.
- ¹⁷⁴*Československo na Pařížské mírové konferenci*, doc. 11, p. 67–68.
- ¹⁷⁵*Jaszi, O. The Problem of Sub-Carpathian Ruthenia.* – In: *Czechoslovakia, Twenty Years of Independence.* Ed. R. Kerner. Princeton, 1940, p. 203.
- ¹⁷⁶*Крофта, К. Подкарпатская Русь и Чехословакия.* Прага, 1935, с. 40.
- ¹⁷⁷*Seymour, Ch. Czechoslovak Frontiers*, p. 282.
- ¹⁷⁸*Walworth, A. Wilson and His Peacemakers. American Diplomacy at the Paris Peace Conference, 1919.* New York, 1986, p. 263.
- ¹⁷⁹FRUS, PPC, 1919, T. 2, 232–236.
- ¹⁸⁰*Seymour, Ch. Czechoslovak Frontiers*, p. 281.
- ¹⁸¹*Tarasovics, S.* Цит. съч., 241–242.
- ¹⁸²*Nicolson, H. Peacemaking 1919*, p. 279.
- ¹⁸³*Seymour, Ch. Czechoslovak frontiers*, p. 277.
- ¹⁸⁴Там.
- ¹⁸⁵*Romsics, I. Edvard Beneš and the Czechoslovak-Hungarian Border.* – *The New Hungarian Quarterly*, XXX, 1992, No 128, p. 100.
- ¹⁸⁶*Tarasovics, S.* Цит. съч., 241–242.
- ¹⁸⁷*Rakova, S.* Цит. съч., с. 52.
- ¹⁸⁸*Tarasovics, S.* Цит. съч., с. 242.
- ¹⁸⁹Там.
- ¹⁹⁰*Perman, D.* Цит. съч., 153–154.

- ¹⁹¹Пак там, с. 158.
- ¹⁹²*Macmillan, M.* Цит. съч., с. 227.
- ¹⁹³*Kertesz, S.* The Consequences of World War I: The Effects on East Central Europe. – In: *Total War and Peacemaking, A Case Study on Trianon.*
- ¹⁹⁴*Callcott, W. R.* The Last War Aim: British opinion and the Decision for Czechoslovak Independence, 1914-1919. – *The Historical Journal*, XXVII, 1984, No 4, p. 986.
- ¹⁹⁵FRUS, PPC, 1919, T. 4, 543–547.
- ¹⁹⁶Пак там, 544–545.
- ¹⁹⁷*Callcott, W. R.* Цит. съч., с. 988.
- ¹⁹⁸FRUS, PPC, 1919, T. 4, p. 545.
- ¹⁹⁹*Seymour, Ch.* Czechoslovak Frontiers, p. 285.
- ²⁰⁰*Dockrill, M., J. D. Goold.* Peace Without Promise: Britain and the Peace Conferences, 1919–1923. Hamden, 1980, p. 111.
- ²⁰¹*Seymour, C.* The Intimate Papers..., p. 402.
- ²⁰²*Sakmyster, T.* Цит. съч., с. 124.
- ²⁰³FRUS, PPC, 1919, T. 4, p. 679.
- ²⁰⁴*Macmillan, M.* Цит. съч., с. 254.
- ²⁰⁵*Джордж, Л.* Правда о мирных договорах. Т. 2, 154–158.
- ²⁰⁶Пак там, 158–161.
- ²⁰⁷FRUS, PPC, 1919, XI, 251–252.
- ²⁰⁸Пак там, 271–278.
- ²⁰⁹*Perman, D.* Цит. съч., с. 203.
- ²¹⁰Пак там, с. 204.
- ²¹¹Пак там, 205–206.
- ²¹²*Temperley, H.* Цит. съч. Т. 5, с. 123.
- ²¹³*Roucek, J.* Czechoslovakia and Her Minorities. – In: *Czechoslovakia...*, p. 172.
- ²¹⁴Пак там, с. 179.
- ²¹⁵FRUS, PPC, 1919, T. 4, p. 16.
- ²¹⁶*Vermes, G.* The Agony of Federalism in Hungary Under the Karolyi Regime, 1918/1919. – *East European Quarterly*, VI, 1973, No 4, p. 501.
- ²¹⁷*Pastor, P.* The Hungarian Revolution's Road From Wilsonianism to Leninism..., с. 218.
- ²¹⁸*Macmillan, M.* Цит. съч., 270–271.
- ²¹⁹*Vigh, K.* The Causes and Consequences of Trianon: A Re-Examination. – In: *Total War and Peacemaking, A Case Study on Trianon*, p. 70.
- ²²⁰FRUS, PPC, 1919, T. 5, 41–43.
- ²²¹*Vigh, K.* Цит. съч., с. 70.
- ²²²*Perman, D.* Цит. съч., 188–189.
- ²²³Československo na Pařížské mírové konferenci, doc. 158, p. 268–271.
- ²²⁴*Romsics, I.* Edvard Benes and the Czechoslovak-Hungarian Border, p. 101.
- ²²⁵FRUS, PPC, 1919, T. 6, p. 512.
- ²²⁶Пак там, 550–557.
- ²²⁷*Deak, F.* Цит. съч., 231–238.
- ²²⁸FRUS, PPC, 1919, T. 9, p. 876.
- ²²⁹*Готовска, Т.* Цит. съч., 116–117.
- ²³⁰*Seymour, Ch.* Czechoslovak frontiers, p. 275.
- ²³¹*Vigh, K.* Цит. съч., с. 76.
- ²³²*Lloyd George, D.* The Truth about the Peace Treaties. Т. 2, 246–248.
- ²³³FRUS, PPC, 1919, T. 4, 610–611.
- ²³⁴*Perman, D.* Цит. съч., с. 236.

²³⁵Пак там, с. 237.

²³⁶FRUS, PPC, 1919, IX, 336–337.

²³⁷*Benes, E.* Problemy nove Evropy a zahranicni politika ceskoslovenska, p. 65.

²³⁸FRUS, PPC, 1919, T. 6, p. 287.

²³⁹*Bonsal, S.* Suitors and Supplants. The Little Nations at Versailles. Washington, 1946: <http://www.hungarian-history.hu/lib/hung.htm>

²⁴⁰*Perman, D.* Цит. съч., 248–249.

²⁴¹*Динева, Д.* Войната, революцията, границите (Централна Европа 1914–1920). Случаят с Полша. – Исторически преглед, 1998, № 1–2, с. 82.

²⁴²*Borsody, S.* Hungary's Road to Trianon: Peacemaking and Propaganda. – In: *Essays on World War I: Total War and Peacemaking, A Case Study on Trianon.* Ed. *B. Kiraly, P. Pastor, and I. Sanders.* New York, 1982, p. 23.

²⁴³Пак там, с. 26.

²⁴⁴*Nicolson, H.* Peacemaking 1919, 32–33.

ПРОБЛЕМЪТ ЗА МЕСТНАТА ВЛАСТ ПРИ ПОДГОТОВКАТА И ПРИЕМАНЕТО НА КОНСТИТУЦИЯТА НА НР БЪЛГАРИЯ ОТ 1947 Г.

ЙОРДАН МАНТАРЛИЕВ

Jordan Mantarliev. THE “AUTHORITIES OF LOCAL POWER” IN THE PROCESS OF PREPARATION AND ADOPTION OF THE CONSTITUTION OF THE PEOPLE’S REPUBLIC OF BULGARIA IN 1947

The article traces the stages in the preparation and adoption of the new Constitution of the People’s Republic of Bulgaria in December 1947. Outlined are the basic views both of the governing political parties and of those in opposition concerning the future state and political structure of the country, an element of which are the local authorities of the system of government. Subject to analysis is the borrowing and introduction of foreign experience, mainly Soviet and Yugoslavian, in organizing the structures of the local authorities of power.

В научната, предимно историческа и юридическа, литература е отделено достатъчно внимание на изготвянето, обсъждането и приемането на конституцията на НР България от 1947 г., без обаче проблемът за местната власт да бъде откроен детайлно и самостоятелно¹. Не липсват научни изследвания, в които са анализирани заемките от съветското и югославското конституционно право при изработването на основните положения в конституцията на НР България от 1947 г.², и такива, в които се подлагат на теоретично осмисляне правата, компетенциите, организацията и подчинеността на местните органи на властта спрямо централните³.

Целта на настоящото проучване е да бъдат посочени и анализирани възгледите на управляващите и опозиционните политически партии по отноше-

ние на местните органи на властта при обсъждането и приемането на новата конституция, да се очертаят техните концепции за местната власт, да се посочат чуждите заемки при структурирането на материята за народните съвети като местни органи на властта и др.⁴

* * *

Непосредствено след политическата промяна на 9 септември 1944 г. въпросът за подготовка и приемане на нова конституция изобщо не стои на дневен ред пред управляващата отечественофронтовска коалиция, в която влизат Българската работническа партия (комунисти) (БРП (к)), Българският земеделски народен съюз (БЗНС), Народен съюз „Звено“ (НС „Звено“) и Българската работническа социалдемократическа партия (БРСДП). Отдава се значение на възстановяването на потъпканата след Деветнадесетомайския преврат от 1934 г. Търновска конституция, което намира място в програмата на правителството на Отечествения фронт (ОФ) от 17 септември 1944 г.⁵

Формалното запазване на Търновската конституция се заобикаля от управляващите с методите и механизмите на извънпарламентарните средства. Опиращо се на чл. 47. от Конституцията⁶, правителството издава наредби-закони от името на малолетния цар Симеон II, които противоречат на духа и буквата на самата Конституция и задълбочават реформационните процеси с тенденция за утвърждаване на общество от съветски тип. Такива са наредбите-закони за Народния съд за защита на народната власт, за трудово-поземлената собственост, за конфискуване на имотите, придобити чрез спекула и незаконен начин, и др.⁷

Същевременно запазването (макар и безпринципно да е нарушавана) на Търновската конституция се обуславя от няколко причини:

1. След 9 септември 1944 г. България няма уреден международен статус. Правителството не е признато от страна на западните сили, а конституционното устройство и монархическата форма на управление създават представа за следване на буржоазнодемократичните предписания на Търновската конституция⁸.

2. За създаване на нова конституция все още няма пълно съгласие между съюзниците в ОФ. Между управляващите коалиционни партньори съществуват общи принципни договорености, но и съществени различия. Към първата група се отнасят идеите за изграждане на държавно дирижирано стопанство, одържавяване на едрата индустрия и прякото ангажиране на държавата в разрешаването на социалните противоречия, т.е. идеи, които са в разрез с либералния дух на Търновската конституция. Различията произхождат от това, че тези принципни постановки се оценяват от БРП (к) като програма-минимум при изграждането на еталонно съветско общество, а за другите (некомунистическите партии) това до голяма степен се отъждествява с край-

ните им програмни цели. В некомунистическите партии, влизащи в ОФ, обаче има готовност, ако не да се изработи нова конституция, то да се направи редакция на Търновската в републиканско-демократичен дух⁹. С приемането на нова конституция БРП (к) цели да бъдат закрепени по законодателен ред извършените след преврата на 9 септември 1944 г. обществено-политически промени¹⁰.

3. През есента на 1945 г. се възстановяват опозиционните политически партии, които са съществена пречка за политическите амбиции и аспирации на БРП (к) за утвърждаване на нейния политически монопол. Това са Българският земеделски народен съюз – Никола Петков (БЗНС – НП) с печатен орган вестник „Народно земеделско знаме“, Българската работническа социалдемократическа партия (обединена) (БРСДП (о) със секретар Коста Лулчев и печатен орган вестник „Свободен народ“, Демократическата партия (ДП) начело с Никола Мушанов и Александър Гиргинов с печатен орган вестник „Знаме“, групата на „независимите интелектуалци“ начело с проф. Петко Стоянов и Радикалната партия (обединена) с печатен орган „Народен глас“¹¹. В програмите си принципи опозицията застъпва демократичността като основа за развитие на обществено-политическия живот, пледира за поставянето на местната власт на началата на самоуправлението, а в арсенала ѝ от пропагандни средства влиза издигането на Търновската конституция „за светия“.

Самият процес на подготовка и приемане на нова конституция се провежда в условията на усложнена вътрешна и външнополитическа обстановка. Избраното на 27 октомври 1946 г. Велико народно събрание (ВНС) става арена на политическите сблъсъци между управляващите и опозицията, като и едната, и другата политическа групировка се опитва да наложи своята политическа визия за бъдещото развитие на страната. Друго вътрешнополитическо събитие през 1947 г., което рязко повдига градус на политическо напрежение, е съдебният процес и смъртната присъда над Никола Петков – лидер на най-голямата опозиционна политическа партия – БЗНС – НП¹². Във външнополитически аспект, след подписването на мирните договори с бившите германски сателити, провъзгласяването на „доктрината Труман“ и „плана Маршал“, през 1947 г. се изострят противоречията между СССР и западните страни – Великобритания и САЩ. На съвещанието на комунистическите партии на СССР, България, Румъния, Чехословакия, Полша, Югославия, Унгария, Италия и Франция от 22 до 28 септември 1947 г., проведено в Щкларска Поремба (Полша – Долна Силезия), под съветски натиск се създава Коминформбюро. Вземите решения се отнасят до засилване на „революционните преобразувания“ в страните от Централна и Източна Европа, ускоряване на „прехода към социализъм“ по съветски образец и консултиране на външнополитическите им инициативи¹³.

Тези събития са важни, тъй като пряко рефлектират върху процеса на доуточняване на някои основни положения в проектоконституционния текст, който да се приближи по-близо до съветската конституция от 1936 г.

* * *

След изборите за XXVI обикновено народно събрание (ОНС), проведени на 18 ноември 1945 г. и бойкотирани от опозицията, пътят за нова конституция става открит. Председателят на Централния комитет (ЦК) на БРП (к) Георги Димитров лансира идея за изменение на Търновската конституция¹⁴. На 23 ноември 1945 г. под натиск на БРП (к) Националният комитет (НК) на ОФ възприема тази линия и в своето „Въззвание към българския народ“ апелира за по-решителни мероприятия в държавното преустройство. На XXVI ОНС се вменява в дълг „да предприеме необходимото“, за да приведе действащата Конституция в „съгласие с демократичните преобразувания на народа“ (имат се предвид промените след 9 септември 1944 г.)¹⁵.

Въпросите за изменение на Търновската конституция чрез свикване на ВНС, което да подготви почвата за приемане на нов конституционен проект, е предмет на обсъждане на Деветия разширен пленум на ЦК на БРП (к), проведен на 12 декември 1945 г. Пред пленума членът на Политбюро (ПБ) на ЦК на БРП (к) Васил Коларов и политическият секретар на ЦК на БРП (к) Трайчо Костов защитават тезата, че само Велико народно събрание ще измени Конституцията и фактически ще изработи нова, която да „разчисти почвата за нови изменения по пътя на демокрацията и социално-стопанските реформи в полза на трудещите се“¹⁶.

Както проличава обаче от Тронното слово, прочетено от регента проф. Венелин Ганев при откриването на XXVI ОНС на 15 декември 1945 г., и от разискванията по него, проведени в Народното събрание на 25 декември 1945 г., политическият момент за приемане на нова конституция все още не е настъпил, а като „крачки напред“ се налагат изменения на Търновската конституция в духа на новите обществено-политически и социални промени и премахване на монархическата форма на държавно устройство¹⁷. Избраният за председател на XXVI ОНС В. Коларов също обвързва създаването на нова конституция с подходящ за целта момент¹⁸.

На две поредни заседания, проведени на 19 и 22 юли 1946 г., НК на ОФ и ръководствата на отечественофронтовските партии разискват законопроекта за организиране на допитването до народа за народна република и за свикване на ВНС, което да приеме нова конституция¹⁹. На второто заседание, председателствано от Г. Димитров, се приема неговото предложение въпросът за общинското самоуправление да се обсъди, поясни и детайлизира, когато конституционният проект се внесе във ВНС²⁰.

Успоредно с подготовката на горните закони²¹ ЦК на БРП (к) натоварва

комисия, която да изработи първоначален вариант на конституционен проект. Тя е в следния състав: председател – д-р Минчо Нейчев, и членове – Евгени Каменов, д-р Нисим Меворах, Георги Петров, Найдено Райчев и Любомир Радоилски. В дейността си комисията ползва съветската конституция от 1936 г. и югославската, приета в края на януари 1946 г.²² В първоначалния вариант на проекта не фигурира подробен текст за местните органи на властта и начина на избирането им, но впоследствие това е коригирано²³. Изготвеният проект е разгледан и подробно обсъден от ПБ на ЦК на БРП (к), на чието заседание председателят на Централния комитет Г. Димитров не участва, понеже е в Москва, откъдето изпраща бележки²⁴. Те са с дата 21 септември 1946 г. По отношение на глава четвърта – „Местни органи“, корекциите са незначителни, тъй като Г. Димитров се съгласява с посочените параметри за дейността на местните органи на властта в лицето на народните съвети – изборност, отчетност пред избирателите, собствен бюджет, грижи за стопанското и културното повдигане на населеното място, опирание на помощта на организациите на ОФ по места и др. Там, където в проекта е изписано „народни съвети“, Г. Димитров премахва „народни“, а в уводния лист към бележките споменава за въвеждане на принципа на общинско самоуправление²⁵.

След референдума от 8 септември 1946 г., който се произнася за премахване на монархията, процесите за изготвянето и приемането на нова конституция се развиват в „положителна насока“. На 15 септември България е обявена за народна република, а на 23–24 септември 1946 г. се провежда Единадесетият пленум на ЦК на БРП (к), на който, наред с другите решения (утвърждаване на кандидатските листи на партията в изборите за ВНС и съгласение между управляващите партии в изборната подготовка), се приема и изработеният от комисията на ПБ на ЦК на БРП (к) конституционен проект. Последният става изходна база, върху която НК на ОФ съсредоточава усилията си за изграждане и изготвяне на свой отечественофронтowski образец за бъдеща конституция²⁶.

На заседанието на НК на ОФ с ръководствата на отечественофронтowski-ските партии на 18 септември 1946 г. се приема предложението на В. Коларов да се избере комисия от по трима представители на всяка партия от ОФ, която да изготви проект за конституция от името на НК на ОФ²⁷. Избраната комисия е с петнадесетчленен състав с председател отново д-р М. Нейчев от БРП (к) и членове: от БРП (к) – д-р Нисим Меворах и Минчо Минчев, от БЗНС – министър Любен Коларов, д-р Михаил Геновски и Ради Найденов, от НС „Звено“ – министър Христо Лилков, проф. Петко Стайнов и Иван Харизанов, от БРСДП – Йордан Бодуров, Тодор Тихолов и Павел Цолов, и от Радикалната партия – д-р Пенчо Костурков, Славчо Стоилов и Владимир Арнаудов²⁸. За няколко дни комисията успява да съгласува възгледите на БРП (к) с тези на останалите четири партии от ОФ, които не представят свои

самостоятелни проекти, а одобряват предложения от БРП (к) проект. На първото заседание на комисията на 21 септември 1946 г. д-р Н. Меворах заявява, че при обсъжданията ще се имат за основа съветската, югославската и новият проект за френска конституция²⁹. Уточненията на членовете за местните органи на властта се правят на четвъртото и петото заседание, проведени на 23 и 25 септември, и в значителна степен намират отражение в публикувания на 4 октомври 1946 г. конституционен проект³⁰.

На 27 септември и 1 октомври 1946 г. се провеждат поредните заседания на НК на ОФ с ръководствата на отечественофронтовските партии, на които проличават сходните позиции на представителите на управляващите партии по отношение на местната власт. В първото заседание д-р М. Нейчев съобщава, че комисията прекратява дейността си, че отделните мнения не са довели до съществени разногласия и че почти всички постановления са приети единодушно. По отношение на държавното устройство по места д-р Нейчев информира, че комисията възприела началата на самоуправление и пряк избор на органите на местната власт, които да бъдат едновременно и органи на държавната власт³¹. Г. Димитров и д-р М. Геновски застъпват тезата изменението в проекта да се извършат, когато той се разисква по членове. По отношение на местната власт М. Геновски заявява, че проектът бил „изключително демократичен“³².

Несъществени различия между представителите на управляващите партии по отношение на органите на местната власт са изразени на заседанието от 1 октомври 1946 г., когато се разглеждат членове 51. и 52., отнасящи се до местната власт. В изложенията на проф. П. Стайнов, Петър Попзлатев и Ив. Харизанов (и тримата от НС „Звено“) се застъпват сходни позиции, които са свидетелство за наличието на единен подход в редовете на тази партия по отношение на ограничаването на децентрализацията. Така например проф. Стайнов предлага по-подробно да се осъществи и конкретизира съществуването на областните, околийските и общинските народни съвети като органи едновременно на местната и на държавната власт, а уточненията спрямо техния избор, дейност и отчет да се извършат по-късно. Ораторът изразява съмнение в наличието на околията като обособена териториална единица със своя стопанска и социална роля. Друг спорен въпрос за проф. Стайнов се оказва липсата на длъжностите областен директор и околийски управител, тъй като не било възможно вътрешният министър да няма свои преки представители в областта. Това свидетелствало, че народните съвети ще са извън държавната власт³³. П. Попзлатев смята, че за единството на администрацията в страната е нужно да се дава тон „отгоре“, че ликвидирането на институциите на областния директор и на околийския управител ще доведе до хаос и настоява да се намери по-скорошно решение на материята за избора на местните органи на властта, тъй като вече година и половина в Министер-

ството на вътрешните работи се обсъжда въпросът дали кметът да се избира отделно или от числото на общинските съветници³⁴. Ив. Харизанов заявява, че прекалената децентрализация е вредна и предлага да се разгърне свобода за общинския съвет, да се даде право на самоуправление, но в рамките на държавата, и да не се вреди на принципите на плановото стопанство и дирижираната икономика³⁵.

Близки до горните идеи защитават В. Коларов и Г. Димитров. Според първия управлението трябва да се опира на инициативите на народа, да има елементи на общинска автономия, но властта на местните органи да не бъде абсолютна и неограничена и да не се прилага пряко съветският опит³⁶. Г. Димитров смята, че в конституционния текст трябва да се разяснят само особеностите по отношение на ролята и функциите на народните съвети, а по-нататъшните подробности да се уредят по законодателен път след приемането на конституцията. Някои от тези особености, според него, са административното делене, изборът на народните съвети с всеобщо и равно избиращелно право, отчетността пред избираещелите и др.³⁷

Съображенията на двамата ръководни дейци на БРП (к) са взети под внимание, което показва, че в заседанията на НК на ОФ с отечествено-фронтовските партийни ръководства се налага волята на комунистическите представители. Тяхната политическа визия за мястото на местните органи на властта в цялостната държавноадминистративна структура на страната се концентрира върху ограничаването на децентрализацията и до засилването на административно-политическия контрол над местната власт от страна на държавата в лицето на МВР. Обаче по-далеч, до пряко копиране на съветската конституционна практика, не се достига. Причината за това е чисто политическа – да не се създава впечатление за съветизация на страната и проектът се направи по-привлекателен за широките народни маси в хода на пропагандната подготовка на изборите за ВНС. Поради това не са взети под внимание и предложенията на В. Коларов, д-р Н. Меворах и М. Геновски за прокарване на „демократическия централизъм“ в структурата на органите на държавната власт, а по отношение на органите на местната власт е избягната формулировката местните комитети на ОФ да се превърнат в местни органи на държавното управление по подобие на съветите в СССР, възникнали в хода на революцията от октомври 1917 г.³⁸

Конституционният проект от името на ОФ е публикуван на 4 октомври 1946 г. Според членове 51. и 52. територията на страната в административно отношение се дели на области, околии и общини, които се управляват от областни, околийски и общински народни съвети. Те съдействат за изпълнението на общостопанския план и се грижат за стопанското и културното развитие на региона. Отчетите, давани пред избираещелите, са ежегодни, като общинските народни съвети ги предоставят непосредствено пред избираеще-

лите, а околните и областните – пред делегати, избрани от общинските народни съвети³⁹.

По почин на НК на ОФ публикуваният проект се подлага на „всенародно обсъждане“, протичащо успоредно с подготовката на изборите за ВНС⁴⁰. По отношение на местната власт предложенията общо взето се отнасят до по-ясното дефиниране на принципите на автономия и самоуправление на общините и до изборността на народните съвети⁴¹.

В началния момент опозиционните политически партии не издигат свои конституционни проекти, а апелират за възстановяването на Търновската конституция, както е предвидено в програмата на правителството на ОФ от 17 септември 1944 г.⁴² Това те правят и със средствата на печатната си пропаганда⁴³.

Освен пълното идеализиране на Търновската конституция, друга насока във възгледите на опозиционните партии по конституционния въпрос е подлагането на „опустошителен критичен дъжд“ на проекта за конституция на ОФ, който е квалифициран като проектоконституция, „при която всички имат власт и никой няма власт“ и при която се създават условия за „анонимен режим и диктатура“⁴⁴. Отечествонофронтовският конституционен проект е заклеймен като „реакционен в истинския смисъл на думата“ и като проект за „партийна конституция“ (разбирай на БРП (к), изхождащ от „идеологията на диктатурата“⁴⁵.

Управляващите партии парират ударите чрез два подхода – пълно отрицание на Търновската конституция като „остаряла и безсилна“ и като „защитаваща едно безвъзвратно загинало минало“⁴⁶, и пропагандиране на проекта на ОФ като „един от най-демократичните в света“, защитаващ интересите на народа и „законно“ утвърждаващ общественно-политическите преобразования след 9 септември 1944 г.⁴⁷

На 21 октомври 1946 г. Демократическата партия обнародва свой проект за конституция, който представлява редакция на Търновската конституция, изчистена от монархически наслоения. На проблемите на местната власт е отделен само чл. 3. – аналогия на същия член от Търновската конституция. Упоменато е, че в административно отношение територията се дели на области, околии и общини, като общините се управляват върху началата на самоуправлението от общински кмет и общински съвет, избрани пряко от всички избиратели на общината. Подчертано е, че административното деление на републиката ще се уреди с особени закони⁴⁸.

С публикуването през октомври 1946 г. конституционни проекти на ОФ и на Демократическата партия завършва първият етап от подготовката и приемането на нова конституция на НР България, чието начало е формирането на конституционните комисии при ПБ на ЦК на БРП (к) и НК на ОФ през август и септември 1946 г., които да изготвят проект за конституция.

На 27 октомври 1946 г. се провеждат изборите за VI ВНС, които са спечелени от управляващата отечественофронтовска коалиция. Тя получава 366 мандата (от общо 465), а опозицията – 99. ВНС е открито на 7 ноември 1946 г. и за негов председател е избран В. Коларов⁴⁹. В речта си по този повод той заявява, че ВНС ще даде на страната една „конституция, съобразена с волята на народа и достойна за жертвите, които той понесе в борбата срещу ненавистната монархо-фашистка диктатура“⁵⁰.

На 18 ноември 1946 г. се провежда Дванадесетият пленум на ЦК на БРП (к), на който по отношение на конституционния въпрос се настоява въз основа на проекта на ОФ във ВНС да се прокара „една действително прогресивна конституция“⁵¹. Подобен акцент е сложен и в програмната декларация на третото правителство на ОФ (първо правителство на Г. Димитров) от 28 ноември с.г.⁵²

След като взема постове на министър-председател и на председател на ВНС, за БРП (к) е по-лесно да пристъпи към подготовката на нов конституционен текст на основа на проекта на ОФ.

В заседанието на ВНС на 21 ноември 1946 г. в съгласие с приетия правилник за дейността му⁵³ се избира 55-членната конституционна комисия⁵⁴, в която БРП (к) има 30 представители, БЗНС – 9, БРСДП – 3, НС „Звено“ – 2, Радикалната партия – 2, а опозицията – 9⁵⁵. Преобладаването на представители на управляващите партии дава възможност за налагането на техните възгледи по отношение на въпросите за цялостното обществено-политическо устройство, елемент от което е и местната власт.

Парламентарната конституционна комисия се конституира на първото си заседание на 19 декември 1946 г.⁵⁶ За председател е избран д-р М. Нейчев от БРП (к), а за подпредседатели – Тодор Павлов от БРП (к), д-р М. Геновски от БЗНС, Здравко Митовски от БРСДП. За главен секретар е определен Владимир Димчев от БРП (к), за главен докладчик – Йордан Чобанов (БРП (к), а за докладчици – М. Минчев (БРП (к), Атанас Добревски (БЗНС) и Иван Попдимитров (НС „Звено“). Избират се и четирима секретари. Комисията се разделя на четири секции, като с въпросите на местната власт се занимава третата – по държавното устройство⁵⁷. От БРП (к) в нея са включени Антон Югов, Димитър Ганев, Георги Дамянов, Георги Чанков, Т. Павлов, д-р Кирил Драмалиев, Й. Чобанов и Вл. Димчев, а от БЗНС – Петър Каменов и Петър Запрянов⁵⁸.

Структурира се и Научно-техническа комисия, която работи паралелно със секциите на Парламентарната конституционна комисия. Научно-техническата комисия отправя покани до известни български юристи и общественици, от които се изискват препоръки по окончателната редакция на текстовете⁵⁹.

Отделните секции на Парламентарната конституционна комисия започват работа на 23 декември 1946 г. За основа се взема проектът на ОФ от 4 октомври 1946 г., като внимателно се проучват някои френски конституционни проекти и конституции заедно с конституциите на СССР и Югославия, без обаче да се стигне до пълното им копиране. До 30 декември 1946 г. се провеждат 15 заседания, на които са обсъдени идеите и предложенията, постъпили от страна на членове на комисията, от народни представители – нечленове на комисията, и от частни лица и организации⁶⁰. Според главния докладчик на конституционната комисия Й. Чобанов дебатите в отделните секции се провели в дух на „най-широка търпимост“ и на „пълна и взаимна коректност“ между представителите на отделните политически партии⁶¹. Това твърдение обаче се опровергава от изявленията на някои опозиционни депутати, които протестират срещу липсата на сериозни разисквания и дискусии и смятат, че както техните мнения, така и бележките на специалистите юристи не са взети под внимание и по този начин не им е дадена възможност да работят. В този дух се открояват изявленията на Никола Петков и Марин Личев от БЗНС – НП, на К. Лулчев от БРСДП (о) и на проф. П. Стоянов (независим)⁶².

До края на 1946 г., когато отделните секции на Парламентарната конституционна комисия в общи линии приключват дейността си, се очертават различните представи за мястото на местните органи на властта в държавно-политическата структура на страната.

В работата си секцията по държавно устройство не променя систематиката в проекта на ОФ, служещ за техническа база, а само осъществява преномерация⁶³. Без изменения се приемат членове 51. и 52. от проекта на ОФ, които в проекта на конституционната комисия стават членове 54. и 55.⁶⁴ Уточненията засягат главно прецизирането на постановката, че областите, общините и околиците „се управляват“ от избрани народни съвети⁶⁵, като вътрешният министър А. Югов настоява на народните съвети, като органи на местната власт, да се дадат „по-широки права“ (без да уточни какви) от старите органи на самоуправление – общинските и бившите окръжни съвети. Според него на народните съвети трябва да се предостави и възможност за контрол над действията и разпорежданията на местните длъжностни лица, които от своя страна представлявали органите на централната власт⁶⁶.

Доста различия проличават при обсъждането на бъдещото административно-териториалното устройство на страната. Министърът на информацията и изкуствата Димо Казасов се изказва за пълно ликвидиране на областите като административно-териториални единици поради това, че съществуването на съвременни съобщителни средства и наличието на достатъчен брой специалисти от всички отрасли в околийските центрове довеждат до улесняване дейността на администрацията⁶⁷. Опозиционните представители заемат

позиция, диаметрално противоположна на тази на Д. Казасов, и настояват за „възкресяване“ на окръжията. Според Христо Стоянов (БЗНС – НП) окръжието като административна единица, по-малка от областта и по-голяма от околията, се явява по-жизнеспособно. Според М. Личев (също от БЗНС – НП) околията е излишна и центърът на тежестта трябва да се прехвърли върху областта (окръжието)⁶⁸. Според препоръките, дадени от проф. П. Стайнов (сътрудник на Научно-техническата комисия към Парламентарната конституционна комисия), околийските народни съвети са излишни, като по този начин се лансира положението областните народни съвети да се слеят с областните стопански камари и да поемат както техните функции, така и някои от тези на Министерството на земеделието⁶⁹. Идеята, подобно на тази на Д. Казасов, се мотивира с напредването на съобщителните средства, които допринасят всички краища да могат да влизат във връзка с центъра⁷⁰. Накрая проф. Стайнов заключава, че до голяма степен въпросът не е от областта на конституционното, а на административното право и изброяването на функциите на горните самоуправителни тела не трябва да бъде предмет на конституцията. По отношение на чл. 52. той препоръчва да се изброят, по подобие на Франция, само областите и общините и да се уточни, че тяхното администриране ще става на базата на самоуправлението и „нищо повече“, тъй като другото било само администрация⁷¹.

Възгледите на проф. П. Стайнов свидетелстват за една демократична позиция, предполагаща поставянето на местната власт на началата на самоуправлението. Тези идеи обаче, както и предложенията на Хр. Стоянов и М. Личев, не са взети под внимание от представителите на управляващите отечественофронтовски партии. В мнозинството си трета секция приема, че ликвидирането на областта като междинно звено е преждевременно (съгласие с предложението на опозицията), че околията се очертава все повече като „действително жизнеспособна единица“ (несъгласие с горните възгледи), че и към околията, и към областта в бъдеще трябва да функционират изборни народни съвети⁷².

През есента и зимата на 1946 г. намират гласност два конституционни проекта, публикувани по-късно, и които не са взети под внимание от отечественофронтовските партии. Те са на известните професори по право Венелин Ганев и Стефан Баламезов. Първият проект е предложен от името на „Българската лига за защита правата на човека и гражданина“. Той е сходен с проекта на Демократическата партия. По отношение на местната власт проектът отново е непълен и не се отличава много от отечественофронтовския що се отнася до лаконичността, с която е изразено функционирането на местните административни органи. Така например е подчертано, че в административно отношение територията на републиката се дели на области, околии и общини, които се управляват автономно от избрани областни, околийски и

общински съвети. Те се грижат за стопанското и културното повдигане на населените места в границите на съвета (чл. 60.)⁷³.

Проектът за конституция на проф. Ст. Баламезов е с дата 31 октомври 1946 г. и е под формата на „Основни начала на Конституцията на България“ и на „Бележки върху новата конституция“⁷⁴. Материята за местната власт отново е непълно разработена. Дадено е само пояснение, че местното самоуправление ще се осигури със специални закони, с които да се определят административните поделения, в които то ще се развива, както и компетенциите на неговите изборни органи и упражнявания от тях контрол⁷⁵.

Прави впечатление, че в посочените два конституционни проекта не се отива към пълно разработване на материята за местните органи на властта. Толкова, доколкото те са засегнати, съотношението е в полза на изборността, прокарване на принципа на автономията или самоуправлението. Може би, следвайки тези императиви и защитавайки буржоазно-демократичните ценности, опозиционните политически партии не смятат да се разпростират и задълбочават в проблематиката за местната власт, която се оставя за последващо уреждане с „особени закони“.

От края на декември 1946 г. до началото на март 1947 г. Парламентарната конституционна комисия не заседава⁷⁶. Това подсказва, че проектът за конституция е обсъден само на заседанията на комисията от 23 до 30 декември 1946 г., което е един твърде кратък период за неговото по-точно прецизиране. От друга страна, това пък е напълно обяснимо, тъй като се предвижда генералните дебати да се проведат, когато текстът се внесе за обсъждане на първо четене във ВНС.

В началото на март 1947 г. бюрото на конституционната комисия съгласува и номерира приетите в четирите секции отделни части на конституционния проект, който се одобрява окончателно на шестте пленарни заседания на комисията, проведени от 4 до 19 март 1947 г. На тези заседания като членове на комисията присъстват министър-председателят Г. Димитров, председателят на ВНС В. Коларов и други членове на ПБ на ЦК на БРП (к). Представителите на опозицията се оттеглят от дискусиите и решават да изразят своите позиции във ВНС⁷⁷.

Между другото от редица публикации и изявления на управляващите проличава тяхното намерение за прокарване на „строго единство в управлението“. Така например в статията на вътрешния министър А. Югов „Конституцията и местното управление“, публикувана в списанията „Администрация“ и „Общински преглед“, тенденцията към централизъм е изразена чрез намерението за подчинение на малцинството на волята на мнозинството и посредством йерархическата зависимост на стоящите един над друг административни органи⁷⁸.

На 73-тото заседание на ВНС на 20 май 1947 г. започва разглеждането на

първо четене на изработения от Парламентарната конституционна комисия проектоконституционен текст. Секретарят Ефрем Митев (БРСДП) прочита мотивите към конституционния проект, запознава народните представители с членове 55. и 56., уреждащи материята за местните органи на властта, и заключава, че новата конституция се оформила като „една съвременна, истинска, народна и демократична конституция“⁷⁹.

В изявлението на главния докладчик на конституционната комисия Й. Чобанов, отнасящо се до местните органи на властта, се преповтарят членове 55. и 56. В проекта (чл. 55., ал. 2.) се споменава, че органи на държавната власт в съответното териториално поделение (област, околия, община) са изборни местни народни съвети. Според заключението на Чобанов комисията поощрила местната самоинициатива и самодейност посредством следната констатация: „Нашият кмет, когато изпълнява разпорежданията на органа на централното управление, трябва да надява ливреята на орган на държавната власт, а когато привежда в изпълнение решенията на общинския съвет, трябва да надява ливреята на т.нар. местно самоуправление“⁸⁰.

В това заключение проличава намерение за обезличаване на местната власт и поставянето на нейните органи в пълна подчиненост и зависимост от институциите на централната държавна власт. По този повод още на същото заседание започват дебати по проблемите на нейното устройство. За опозиционните представители, които при обсъжданията в конституционната комисия през декември 1946 г. са поставени в неравноправно положение, парламентарната трибуна е най-подходящото място, откъдето имат възможност да изразят политическите си концепции за структурирането на органите на местната власт. Идеите им включват запазването на общинската автономия и стриктното разделение на властите. Пример за това е начинът, по който независимият депутат проф. П. Стоянов и лидерът на опозиционния Земеделски съюз Н. Петков оборват думите на Й. Чобанов. Според Н. Петков към момента общинската автономия е сведена до „нулата“, а предвидените в проекта параметри за дейността на местното самоуправление дали възможност кметът да се превърне в „измикарин“ (на централната власт)⁸¹.

На следващото, 74-то заседание на ВНС (27 май 1947 г.) в изложението си представителят на отечественофронтовския Земеделски съюз д-р М. Геновски издига принципа за единност и неделимост на властта, който прикрива под маската на демократизирането на органите на местната власт посредством тяхната изборност⁸².

Особено интересно е 76-ото заседание на ВНС, проведено на 29 май 1947 г., на което Атанас Минков от НС „Звено“ заявява, че няма индикации за нанасяне на политически удар върху местното самоуправление, че местните органи на властта няма да са сляпо подчинени на централната власт, а ще изпълняват само някои функции, делегирани от нея⁸³. В изказването

си опозиционният земеделски лидер Н. Петков подчертава демократичния характер на Търновската конституция и констатира сливането на властите в предложения за обсъждане отечественофронтовски конституционен проект⁸⁴. От името на парламентарната група на своя Земеделски съюз Н. Петков прочита проект за конституция, който, подобно на проекта на Демократическата партия, е създаден въз основа на Търновската конституция⁸⁵. За широките демократични възгледи на БЗНС – НП в областта на местната власт свидетелства фактът, че при подготовката на конституционния му проект се изхожда от позицията административното делене да е „близко до народа“, като се възстанови окръжието, а самоуправлението се гради върху общината и се възстанови изборността на окръжните и общинските органи. Това е отразено в членове 5. и 67. от проекта⁸⁶.

Конституционният проект на БЗНС – НП не е взет под внимание и не е подложен на обсъждане във ВНС. Управляващите следват друга насока в подхода си към опозицията. В началото на юни 1947 г. е снет депутатският имунитет на Н. Петков във връзка с докладната записка на вътрешния министър А. Югов до министър-председателя Г. Димитров от 28 май 1947 г. В нея се съобщава, че срещу опозиционния земеделски лидер са събрани обвинителни материали от страна на Държавна сигурност, които дават възможност той да бъде подведен под съдебна отговорност⁸⁷. По този начин от ВНС е отстранен един от най-яръстните противници на вътрешната политика на правителството, а проектът за конституция на БЗНС – НП е подложен на пълно отрицание и иронизиране⁸⁸.

Дори и в отсъствието на Н. Петков от ВНС до приемането на проектоконституцията на първо четене на 20 юни 1947 г. проблемът за местните органи на властта е обект на чести словесни престрелки между представители на управляващите и опозиционните партии. От страна на първите се защитава съчетаването на принципите на централизма и самоуправлението⁸⁹, а опозиционните народни представители издигат в култ общинското самоуправление като ядка на демокрацията и открито се противопоставят на неговото обезличаване и попадането му в зависимост от органите на централната власт⁹⁰.

В заседанието на ВНС, проведено на 20 юни 1947 г., конституционният проект е приет на първо четене с гласовете на 302 от присъстващите 366 народни представители, като 64 депутати от опозицията не вземат участие в гласуването⁹¹.

С това приключва вторият етап от подготовката на новия Основен закон. Той обхваща конституирането на Парламентарната конституционна комисия във ВНС през ноември 1946 г., дебатите, проведени в нея през декември 1946 г. и март 1947 г., и приемането на проектоконституцията от ВНС на първо четене на 20 юни 1947 г.

От 20 юни до ноември 1947 г., когато проектоконституцията е подложена за обсъждане на второ четене, стават важни изменения в международната и вътрешната обстановка на страната, които налагат цялостна преработка на приетия на първо четене конституционен текст. Подписването през февруари 1947 г. на мирния договор с България развързва ръцете на правителството за политическа разправа с опозицията. През август 1947 г. е разтурен БЗНС – НП, а през септември е изпълнена и смъртната присъда срещу лидера му⁹². Това вътрешнополитическо събитие илюстрира силно напрегнатата политическа атмосфера, в която се осъществяват преработката и подготовката на новия конституционен текст.

От друга страна, решенията на споменатото съвещание на деветте европейски комунистически партии за ускоряване на прехода към социализъм по съветски модел, проведено през септември 1947 г. в Полша, са изключително важни, тъй като очертават по-нататъшните насоки в държавното преустройство. Резултат от тях е и промяната, която се налага в приетия на първо четене конституционен вариант, за да се доближи той по-близо до съветската конституция от 1936 г. и югославската от 1946 г. Основните акценти в това отношение се разглеждат на две заседания на ПБ на ЦК на БРП (к) в началото на октомври 1947 г.⁹³ Взема се решение за изменението на конституционния проект да се образува комисия с отговорник председателят на ВНС В. Коларов и членове – Тр. Костов, А. Югов, Владимир Поптомов и д-р М. Нейчев⁹⁴.

На 14 октомври 1947 г. се провежда Тринадесетият пленум на ЦК на БРП (к), който взема решение да се внесат съществени изменения в конституционния текст, тъй като на буржоазната демокрация били предоставени „значителни концесии“. Материята за ролята и функциите на местните органи на властта също се оценява като непълно разработена. Препоръките, които пленумът отправя, засягат въвеждането на институцията „Президиум на Народното събрание“ вместо „Председател на републиката“, по-пълно разработване на материята за народните съвети като местни органи на властта, решително преустройство на държавната организация въз основа на конституцията, за да се отстранят „буржоазните преживелици“ от миналото и др.⁹⁵

Резултатите от тези императивни предложения не закъсняват. На 16 октомври 1947 г. в доклад до министър-председателя Г. Димитров вътрешният министър А. Югов настоява във връзка с въпросите, които се проучват в МВР за изменение в административно-териториалното устройство и с оглед на това в него да бъдат заложени принципи, залегнали в новата конституция, отговорни служители и администратори да се запознаят с „опита, практиката и постиженията на другите братски нам страни“⁹⁶. С постановление на Министерския съвет от 17 октомври 1947 г., с цел проучване на въпросите

на „нашето административно устройство“, за 25 дни в СССР се командировават вътрешният министър А. Югов, главният секретар на МВР проф. Евгени Каменов и областният директор на Пловдивска област Добри Брадистилов. За същия период и със същата задача в Югославия се изпращат главният директор на Дирекцията на администрацията към МВР Любен Ангелов и областният директор на Плевенска област Георги Михов⁹⁷.

Решенията на Тринадесетия пленум на ЦК на БРП (к) са повод на 22 октомври 1947 г. да се проведе разширено заседание на НК на ОФ с ръководствата на отечественофронтовските партии, на което се потвърждава необходимостта от внасянето на съществени изменения в проектоконституцията, които да бъдат обсъдени във ВНС при разискване на проекта на второ четене⁹⁸.

В същия дух е и разпространената от името на НК на ОФ, ръководствата на партиите от ОФ и масовите организации декларация. В нея се настоява за преустройство на ОФ в единна общественно-политическа организация (ЕОПО); засилване на държавния сектор в стопанството; настъпление срещу „реакцията“ в страната; окончателно приемане на конституцията чрез внасяне на изменения и допълнения в нея, отнасящи се до органите на върховната власт (въвеждане на институцията „Президиум на Народното събрание“ (ПНС) вместо „Председател на републиката“, който да е зависим от самото Народно събрание), по-подробно разработване на материята за ролята и функциите на народните съвети и на ръководната роля на държавата в стопанското строителство и пр. В документа се изразява намерение за преустройство на държавната организация въз основа на конституцията с оглед тя да се приспособи към „новите потребности на нашето демократическо строителство и развитие“⁹⁹.

За тези нови насоки в общественно-политическото развитие на страната е много красноречиво изявлението на секретаря на ЦК на БРП (к) Г. Чанков. В речта си на 27 октомври 1947 г. пред пленума на Областния комитет на БРП (к) в Пловдив той заявява, че държавната организация в България ще се реорганизира по подобие на югославската, която пък е копирала от съветската¹⁰⁰.

При разработването на принципно нови положения в конституционния текст трябва да се отбележи, че още през лятото на 1947 г., след приемането на конституцията на първо четене, с посредничеството на българския дипломатически представител в Москва Найденов се осъществяват контакти със съветски специалисти по държавно право. Н. Найденов предава проектоконституцията на НР България в Правния институт на Съветската академия на науките¹⁰¹. Мненията и бележките на съветските юристи¹⁰² стават основа, върху която членовете на конституционната комисия при ЦК на БРП (к) с отговорник В. Коларов изготвят нов проект на консти-

туцията, различаващ се съществено от приетия на първо четене във ВНС. По отношение на материята за местните органи на властта, която обхващаше глава IV, мнение дават съветските учени Горкин и Трайнин. Според тях проблемът за местната власт е разработен непълно и трябва да се допълни, като по-подробно се пояснят въпросите, свързани с изборността и продължителността на мандата, с вътрешната структура и изпълнителните органи на народните съвети, а така също и подчинеността им спрямо централните органи на властта¹⁰³.

През октомври 1947 г. тези и други препоръки (интересуваме се само от предложенията, отнасящи се до местните органи на властта) от страна на съветските прависти се разглеждат в комисията за изменение на конституцията към ПБ на ЦК на БРП (к), която подготвя нов текст, предоставен по-късно на В. Коларов¹⁰⁴. Редица предложения, адресирани до В. Коларов, които да се вземат под внимание от комисията при ПБ на ЦК на БРП (к) прави и главният докладчик на конституционната комисия при ВНС Й. Чобанов. Според него помощта от съветска страна по отношение на стила и терминологията в проектоконституцията на НР България не била от голяма полза, тъй като преводът бил несвършен, а съветските рецензенти не знаели български език. Й. Чобанов настоява при уточняване на материята за местната власт да бъдат дефинирани термините „органи на властта“ и „органи на управлението“; наименованието на глава IV – „Местни органи“, да остане, защото било позидържано от югославското „Органи на държавната власт в административно-териториалните единици“; да се обособят в отделен раздел, по подобие на югославската конституция, правилата на взаимоотношение между органите на властта и управлението в хоризонтална и вертикална плоскост, тъй като в конституцията на СССР такава глава липсвала¹⁰⁵.

В началото на ноември 1947 г. председателят на ВНС В. Коларов се запознава с новият проектоконституционен текст, изготвен от комисията при ПБ на ЦК на БРП (к)¹⁰⁶. Неговите бележки са по-скоро технически и коректурни. Така например продължителността на мандата на областните, околийските и общинските народни съвети е поправен от две (в първоначалния вариант на комисията) на три години, а посочените като изпълнителни и разпоредителни органи на народните съвети „постоянни комисии“ са определени като „управления“¹⁰⁷. Като нова глава в преработения текст се обособява VII – „Отношения между органите на държавната власт и органите на държавното управление“¹⁰⁸. Това показва, че в комисията на Политбюро за изменение на конституцията са взети под внимание както мненията на съветските юристи Горкин и Трайнин, предложението на Й. Чобанов проблематиката за отношението между органите на местната и органите на централната власт да се уреди по югославски модел, така и техническите препоръки от страна на В. Коларов¹⁰⁹.

През първата половина на ноември 1947 г. обсъждането на проекта за конституция се пренася от комисията за изменение на конституцията към ПБ на ЦК на БРП (к) в самото Политбюро¹¹⁰. На заседанието завърналият се от командировката в СССР вътрешен министър А. Югов донася от Москва предложенията на председателя на ЦК на БРП (к) и министър-председател на страната Г. Димитров под формата на „Бележки за изменение на проекта на конституцията“. Препоръките на лидера на БРП (к) са одобрени от Политбюро и са приложени към вече уточнения и одобрен проект за конституция. Според насоките, дадени от Г. Димитров, се цели: изграждането на една „стройна социалистическа организация и структура“, в която органите на държавната власт и управление да се структурират на базата на т.нар. демократически централизъм; преоделяването на теорията за разделението на властите, която присъства в предишните проекти; уточняване на правата на народните съвети като местни органи на държавната власт и управление и др.¹¹¹

В заседанието на ПБ на ЦК на БРП (к) в значителна степен се оформя видът на конституционния проект, който се внася за обсъждане на второ четене във ВНС на 29 ноември 1947 г. В проекта намират отражение също и оценките и препоръките, които се дават от командированите в СССР и Югославия представители на централната власт. Така например членовете на ПБ на ЦК на БРП (к) приемат идеите на вътрешния министър А. Югов за създаване на единен орган за държавен контрол и за начина на оформяне и попълване на съставите на временните управи на народните съвети от страна на местните комитети на ОФ по примера на Югославия. Не е приета обаче идеята за запазването на областите като отделни административно-териториални единици¹¹². Вероятен мотив за тяхното премахване е да не се утежни държавният и административният апарат. Във връзка с това изоставянето на тристепенната система на административно-териториално устройство (област, околия и община) и заменянето ѝ с двустепенна (околия и община) е продиктувано от тенденцията за намаляване на междинните звена между общините и централните държавни органи. Обаче неизвестността в приложението на двустепенната система на народните съвети налага с приемането на окончателния текст на конституцията (посредством чл. 47., ал. 2.) да се предостави възможност за корекции в създаденото административно-териториално устройство на страната¹¹³.

От командированите в Югославия административни лица Л. Ангелов и Г. Михов при прецизирането на конституционния проект ПБ на ЦК на БРП (к) възприема редица моменти от устройството на местната власт в Югославия, където на територията на отделните административни единици най-висшите органи на държавната власт по въпросите от местно значение са народните комитети, избирани въз основа на общо, равно и пряко избирателно право с тайно гласуване. Народните съветници при местните народни

комитети (в по-малките градове и селата) се избират за срок от две години, а при околийските, градските и районните народни комитети със степен на околийски народни комитети – за срок от три години¹¹⁴.

Югославският модел в устройството на местната власт е характерен със своя децентралистичен подход, който се извява чрез компетенциите и правата на народните комитети по отношение на решаването на всички местни проблеми, свързани със стопанския план, комуналния живот, земеделието, горите, индустрията, търговията, занаятите, финансите, народното здраве, социалните грижи, културата, просветата и др. Тези дейности обаче се осъществяват в рамките на общия държавен план и контрол от страна на по-горните институции на държавната власт¹¹⁵. Това, от своя страна, оформя един централистичен подход във взаимоотношенията между органите на държавната власт с тези на държавното управление. Тази материя се налага, както е известно, като отделна глава в българския вариант за конституция.

На заседанията, проведени на 18 и 19 ноември 1947 г., Парламентарната конституционна комисия във ВНС одобрява без особени изменения изработения от комисията при ПБ на ЦК на БРП (к) конституционен текст. По отношение на местната власт дебати не се провеждат. Представителите на всички парламентарни групи единодушно подкрепят направените в духа на октомврийската декларация на НК на ОФ изменения и допълнения¹¹⁶. Масовото одобрение на изготвения от ПБ на ЦК на БРП (к) конституционен вариант е свидетелство преди всичко за политическия диктат, който комунистическите представители налагат в парламентарната комисия във ВНС, но се дължи и на факта, че със Закона за забрана и разтуряне на БЗНС – НП от 26 август 1947 г. се ликвидира и неговата парламентарна група, като се анулира депутатският мандат на нейните членове, без да се допусне тяхното заместване от следващите кандидати в избирателните списъци¹¹⁷. Оттук нататък събитията следват своя предначертан политически ход. Обсъждането и приемането на проектоконституцията на второ и трето четене във ВНС се осъществяват без бурни дебати и без разисквания. Дори опозиционните народни представители от БРСДП (о) не смеят да изложат своите възгледи за държавното устройство, елемент от което е и местната власт.

Второто четене на проектоконституцията на НР България започва в 122-рото заседание на ВНС на 29 ноември 1947 г., на което Й. Чобанов запознава народните представители с направените промени в първоначалния вариант, приет на първо четене. Що се отнася до органите на местната власт, главният докладчик на Парламентарната конституционна комисия пояснява, че по-подробно са разработени въпросите за организацията на тези органи и техните функции. При систематизацията като нова глава се структурирала материята за взаимоотношенията между органите на държавната власт, т.е. на местните с тези на държавното управление¹¹⁸.

Специално внимание на проблематиката за местната власт се отделя и на 123-тото заседание на ВНС (30 ноември 1947 г.), когато проектът за конституция се приема на второ четене¹¹⁹. Й. Чобанов добавя, че в процеса на преоформяне на първоначалния вариант във вид на самостоятелна глава се обособява глава V – „Местни органи на държавната власт“. В изложението на вътрешния министър А. Югов по отношение на тази глава се прави историческа ретроспекция за пътищата на местното самоуправление до и след политическия преврат на 9 септември 1944 г., като в напълно идеологически дух се подчертава, че в буржоазната държава народът бил държан „фактически далеч от управлението“ за разлика от ситуацията след тази дата, когато историческите условия наложили запазването на старите форми на държавно устройство, в които „вложихме ново съдържание“. По много необоснован начин обаче са отразени промените в проектоконституцията, които се отнасят до „осигуряване правилното функциониране на създадената държавна организация“, проправянето на плановото начало в икономиката и единството в управлението. Тези иновации са: прокарване на принципа на „цялостна, стройна и завършена отгоре до долу демократична система на народната власт“ на базата на т.нар. демократически централизъм; премахване разделението на властите; предоставяне на възможност на народните съвети да ръководят всички местни служби на държавното управление, които по вертикален път се ръководят и от самите министерства; опирание на народните съвети в тяхната дейност на „широките народни маси“ и др. Съвсем необосновано е и заключението на вътрешния министър, че с тази система не се създавали условия за ограничения в дейността и функциите на местните органи на властта. След речта на А. Югов глава V е гласувана член по член и приета на второ четене¹²⁰.

По същия начин Й. Чобанов докладва и се приемат членове 65–70, които съставляват новата глава VII – „Отношения между органите на държавната власт и органите на държавното управление“. Единствен по нея се изказва народният представител от БЗНС Яни Янев, според когото чрез съдържанието на посочената глава се гарантирала „законността в управлението“¹²¹.

В 124-тото заседание на ВНС, проведено на 4 декември 1947 г., окончателният вариант на конституцията е приет на трето четене чрез поименно гласуване и саморъчни подписи на народните представители¹²². От присъствалите 364 (от общо 375) народни представители всички одобряват проекта за конституция на НР България, вкл. и тези от БРСДП (о). Останалите 11 души предварително заявяват своя положителен вот¹²³.

Със заседанието на ВНС на 4 декември 1947 г., на което конституционният проект се приема на трето четене, се слага край и на третия етап (октомври–декември 1947 г.) в подготовката и приемането на нов Основен закон на НР България. Този етап обхваща цялостната преработка на приетия

на 20 юни 1947 г. на първо четене конституционен вариант в учредената за тази цел комисия при ПБ на ЦК на БРП (к), „единодушното“ му одобрение от Парламентарната конституционна комисия при ВНС и гласуването му на второ и трето четене във ВНС.

* * *

Новата конституция на НР България влиза в сила от 6 декември 1947 г. и прокламира сливането на трите власти, а това заедно с ликвидирането на многопартийната система подготвя условията за прокарване на тоталитарно комунистическо управление посредством прилагането на съветския модел на обществено-политическо развитие. По този повод след приемането на Конституцията министър-председателят Г. Димитров отбелязва, че Основният закон „затвърждава основите на нашата народна власт“ и създава „необходимите конституционни бариери против всяко връщане назад“¹²⁴.

На местните органи на държавната власт, както вече бе отбелязано, е отделена специална глава – V. Според нея територията на републиката се дели на общини и околии и с особен закон могат да се създават по-големи административни единици (чл. 47.). Органи на държавната власт в общините и околията са изборни общински и околийски народни съвети с тригодишен мандат (чл. 48.). В техните компетенции се включва ръководството на всички стопански, социални и културни мероприятия от местно значение; изработването на стопанския план и бюджета на населените места в рамките на републиканския народостопански план и бюджет; грижите за управлението на държавните имоти и стопанските предприятия на своята територия; запазването на обществения ред и др. (чл. 49.). Изпълнителни и разпоредителни органи на общинските и околийските народни съвети са общинските и околийските управи в състав: председател, подпредседатели, секретар и членове, а в по-малките населени места – само от председател и секретар (чл. 51.). Приема се принципът на едногодишен отчет пред избирателите (чл. 52.). Сесиите на общинските и околийските народни съвети са редовни и извънредни (чл. 53.). Допуска се възможността към народните съвети да се създават отдели по различните клонове на управлението, които са подчинени на управата на съвета, на сходните отдели при по-горните народни съвети или на съответното министерство или правителствена служба (чл. 55.). Общинската и околийската управа са подчинени на народния съвет, който ги е избрал, но и на по-горните органи на държавно управление (чл. 54.). В рамките на компетентността си местните народни съвети издават разпореждания и вземат решения съобразно законите на страната и нарежданията на по-горните органи на държавната власт¹²⁵.

Принципите за единност и неделимост на властта и за йерархически надзор от страна на органите на централната власт са приложени в членове 50.,

54. и 55. на Конституцията на НРБ, а отношението между органите на държавната власт и управление са разгледани в същия дух в глава VII. Според нея Президиумът на Народното събрание и по-горните местни народни съвети (общински, околийски и окръжни (последните, създадени през септември 1949 г.) имат право да отменят противозаконните и неправилни действия на по-долните народни съвети (чл. 66.), да разтурят по-долния местен народен съвет на своята територия и да насрочват избори за нов, да освобождават от длъжност управата на по-долния народен съвет и да насрочват избори за нова (чл. 70.). Правителството и отделните негови членове (става дума за ресорните министри) имат право да отменят противозаконните и неправилни действия (не е дадено пояснение за тези действия) на общинските и околийските управи, а управите при по-горните народни съвети имат същото право по отношение управите на по-долните народни съвети (чл. 67.). Друга компетенция на правителството и на управите на по-горните народни съвети е предоставената им възможност да спират изпълнението на противозаконните и неправилни действия на по-долните местни народни съвети и да отнасят до Президиума на Народното събрание въпроса за тяхното отменяне¹²⁶.

Материята за народните съвети е разработена въз основа на сталинската конституция в СССР от 1936 г. (глава VIII) и на югославската от 1946 г.¹²⁷ Според първата органи на държавната власт в краищата, областите, окръзите, районите, градовете и селищата са изборни съвети на депутатите на трудещите се с двугодишен мандат (членове 94. и 95.). Съветите на депутатите на трудещите се ръководят подчинените им органи на управление, обезпечават защитата на държавните порядки, предприемат строителство на своята територия, изготвят и приемат местния бюджет и др. (чл. 97.). Изпълнителни и разпоредителни органи на депутатите на трудещите се са техните изпълнителни комитети в състав председател, негов заместник, секретар и членове (чл. 99.)¹²⁸.

Разликата в изграждането на местните органи на властта в СССР и в НР България е в това, че в първия случай съветите на депутатите на трудещите се възникват като „революционни органи“, а в българския вариант се утвърждават след приемането на конституцията¹²⁹.

Под едно или друго наименование народните съвети като местни органи на държавната власт присъстват и в конституциите на останалите страни от съветската сфера на влияние, което отново свидетелства за съветски заемки¹³⁰.

От особено значение за материята, обхващаща органите на местната власт в конституцията на България от 1947 г., са заемките от конституцията на Югославия от 1946 г. Според новата Конституция на НР България народните съвети като местни органи на държавната власт изпълняват същите функции в стопанско и културно отношение, както народните комитети в

Югославия, които също са органи на държавната власт по места. Глава VII от българската Конституция наподобява структурата на глава XIV от югославската – „Отношения между органите на държавната власт и органите на държавното управление“¹³¹.

Що се отнася до мандатността на местните органи на властта в съветския вариант, тя е две години, в българския – три, а в югославския – две години за народните комитети по места и три години за тези в околии, градовете и районите със степен на околии. От голямо значение е, че и в трите конституции (съветската, югославската и българската) съветите на депутатите на трудещите се, народните комитети и народните съвети се разглеждат като местни органи на държавната власт, което подчертава даването на превес на единоначалието и централизма в държавното устройство, въпреки че Югославската федерация е характерна с по-децентралистичен политически модел на развитие спрямо сталинския модел, утвърден в СССР.

Фактите показват, че от есента на 1947 до лятото на 1948 г. в България се приемат редица компоненти на съветския (сталинският) модел на социализма, но в неговия по-смекчен югославски вариант, при който местните органи на властта придобиват значителни права и широки функции. Впоследствие с утвърждаването на същинския сталински модел се интензифицира процесът на централизация на държавния апарат и произтичащото от това формализиране на властта на народните съвети¹³².

Основните положения от Конституцията на НР България, в които са фиксирани правата, компетенциите, организацията и йерархическата подчиненост на народните съвети спрямо централните органи на държавно управление в лицето на Народното събрание и Министерския съвет, са предмет на анализ и коментар от редица изследователи. Научните изследвания условно могат да бъдат разделени на две групи:

1. Такива, в които в синхрон с идеологическия дух на времето (тъй като са публикувани преди 1989 г.) прокараната система на подчиненост на местните органи на властта на централните се оценява в положителна насока, като се изхожда от следните позиции: разширявал се принципът на колективност в управлението и се прекратявала практиката на еднолично взимане на решения¹³³; това била „неизбежна и наложителна необходимост“, продиктувана от „основните изисквания на класовата борба и за победата на социалистическия сектор в стопанството и културата“¹³⁴; осигурявало се установяване на единна законност, както и провеждането на единна линия в централистично ръководеното планово стопанство¹³⁵ и др.

2. Изследователите в периода след 1989 г. стигат до съвсем други заключения, а именно: че системата на държавна организация, утвърдена според конституцията от 1947 г., очертава сливането на трите власти и че материалната за местните органи на властта е детайлно регламентирана в духа на

съветското държавно устройство¹³⁶; че разделението „Върховни органи на държавната власт“ и „Органи на държавното управление“ в Конституцията, както и обособяването на отделна глава за техните взаимоотношения е не-обосновано и че водещи са съветските заемки в устройството на местната власт в България¹³⁷; че с налагането на централистичното начало в обществено-политическото развитие на страната и системата на „двойно ведомствено подчинение“ се налага зависимост на органите на местната власт от съответните териториални ръководства на БКП¹³⁸; че е очевиден стремежът местните органи на властта да бъдат лишени от самоуправление, да се изградят като държавни, а не като общински органи и да се осъществява силна държавна намеса в дейността им¹³⁹; че се създавала привидна представа за засилване на местното самоуправление, но фактически в страната е изградена една свръхцентрализирана държавна система с пълно господство в нея на огромния бюрократичен централизиран държавен апарат¹⁴⁰.

Приемайки изводите на онези изследователи, които смятат, че с новата Конституция на страната се прокарва централистичната тенденция в държавното управление, при която местните органи на властта се подчиняват на централните, но изхождайки от съдържанието на Основния закон, могат да се посочат редица примери както в полза на тенденцията за засилване на централизма, така и за наличие на отделни елементи на местно самоуправление, с което всъщност се подчертава една двойственост. Така например по нареждане на горестоящите органи народните съвети осъществяват общодържавна дейност в границите на териториалния си обхват, а по собствена инициатива решават въпроси от местно значение и с това не е изключена определена самостоятелност в дейността им¹⁴¹. Комплексът от държавни служби и учреждения в рамките на определен народен съвет дава възможност последният да бъде определен като „териториална организираност на местни държавни служби“¹⁴², т.е. те функционират като поделения на местния народен съвет за решаване преди всичко на въпроси от местен порядък.

Примери за централистичния подход в устройството на местната власт са както вертикалния и хоризонталния строеж на държавните органи, така и формулировката, че в рамките на своята компетентност народните съвети сами вземат решения и издават разпореждания, съобразявайки се с Конституцията, законите, указите на ПНС, постановленията и разпорежданията на правителството и на по-горестоящите народни съвети¹⁴³. По този начин изпълнението на едни или други решения от страна на изпълнителните комитети на местните народни съвети, отнасящи се до определени мероприятия от местен характер, не може да се осъществи без предварителното одобрение и санкция от страна на по-горния народен съвет, респективно ПНС и МС като органи с обща компетентност в централен мащаб. Това свидетелства за т.нар. „система на двойно ведомствено подчинение“, т.е. двустранна зависимост на

местния народен съвет спрямо по-горния орган на местна власт (околийски и окръжен народен съвет) и спрямо централните органи на държавната власт (ПНС и МС)¹⁴⁴. В тази насока с пълна сила и тежест се прилага принципът на т.нар. демократически централизъм, придобил завършена форма в чл. 18. от Устава на Всесъюзната комунистическа партия (болшевики) – ВКП (б), което е всъщност подчинение на частите на цялото, на малцинството – на мнозинството, на низшите органи на властта – на по-висшите¹⁴⁵, а това свидетелства за налагането на сталинския централистичен подход в НР България във взаимоотношенията местна – централна власт.

Вертикалната структура на държавните органи също се заключава в четири основни степени: Народно събрание – окръжен народен съвет (от септември 1949 г.) – околийски народен съвет – общински народен съвет. Тази структура изисква йерархически надзор и субординационна зависимост на по-долния орган на държавна власт и управление на по-горния. Хоризонталният строеж се развива в трите степени на базата на териториалното деление в страната. Това са окръжен, околийски и общински народен съвет¹⁴⁶.

* * *

Новата конституция на НР България от 1947 г. се обсъжда и приема в един не твърде продължителен период – около година и четири месеца (август 1946 г. – декември 1947 г.). Процесът на подготовка на конституцията се провежда в условията на изострена вътрешна и външнополитическа обстановка. Първата е маркирана от дирижираната от страна на БРП (к) настъпателна политическа кампания срещу опозиционните политически партии, върхът на която е съдебният процес и смъртната присъда над Н. Петков – лидер на най-многочислената опозиционна партия – БЗНС – НП.

Идеите на представителите на опозиционните политически партии за прокарване на „широко местно самоуправление“ в устройството на местните органи на властта, което да залегне в новата конституция, не са взети под внимание от управляващата отечественофронтовска коалиция, като по този начин се налага политическата визия на комунистическата партия за основните насоки в общественно-политическото преустройство на българското общество. Пример за това е, че основните моменти в проектоконституцията се обсъждат в Политбюро на ЦК на БРП (к) и се налагат на Парламентарната конституционна комисия при ВНС.

Във външнополитически аспект се усложняват отношенията между Съветския съюз и неговите западни съюзници – Великобритания и САЩ, което довежда до „затягане на дисциплината“ в страните от съветската сфера на влияние.

Вътрешните и външнополитическите събития са изключително важни, защото имат пряко отношение към окончателното прецизиране на проекто-

конституцията, за да се доближи тя по-близо до онези моменти от съветското и югославското конституционно право, които прокламират сливането на трите власти, прокарването на принципите на единоначалието в управлението и на централистичния подход в отношенията между органите на местната и държавната власт, а така също и на обезличаването на местната власт и превръщането ѝ в придатък на държавната.

Приетата на трето четене във ВНС на 4 декември 1947 г. нова Конституция на НР България олицетворява комунистическата представа за общественно-политическото развитие на страната по сталински модел и по законодателен път утвърждава общественно-политическите промени след политическия преврат на 9 септември 1944 г.¹⁴⁷

БЕЛЕЖКИ

- ¹ По-подробно вж.: *Димитровската конституция – дело и знаме на българския народ*. Сборник от материали по Конституцията на НР България. С., 1948 (второто издание е допълнено и излиза през 1949 г.); *Геновски, М.* Държавно и конституционно право. Т. 3. Димитровската конституция. С., 1948, 27–30, 32–49; *Димитров, Д.* Местна администрация. Стопанство и финанси. Първа част. Лекции. С., 1949, 100–107; *Геновски, М., Д. Димитров.* Курс по основи на държавата и правото на НРБ. Кн. 1. С., 1951, 301–313; *Генчев, Н.* Политическите борби между Отечественния фронт и буржоазната опозиция около създаване на Конституцията на НРБ от 1947 г. – *ИПр*, 1962, № 5, 3–31; *Радев, Я.* Държавни представителни органи в България (1944–1947). С., 1965, 116–151; *Остоич, П.* БКП и изграждането на народно-демократическата държава 1944–1947. С., 1967, 211–240; *Паунов, Р., Ив. Добрева.* За участието на обществеността в подготовката и обсъждането на проекта за конституция на НР България през 1946–1947 г. – *ИДА*, 19, 1970, 83–112; *Георги Димитров и българската народнодемократична държава*. 2. прераб. и доп. изд. Под ред. на акад. *Яр. Радев*. С., 1982, 106–131; *Огнянов, Л.* Държавно-политическата система на България 1944–1948. С., 1993, 144–149, 189–199; *Исусов, М.* Комунистическата партия и революционният процес в България 1944–1948. С., 1983, 225, 229, 263–269; *Политическият живот в България 1944–1948*. С., 2000, 236, 240–243, 285–287, 292–295, 318–327.
- ² Вж. доклада на Ангелов и Михов, които са командировани да проучат административното устройство в Югославия (Народни съвети, 1948, № 1, 21–30); *Геновски, М.* Новото конституционно право. С., 1948, 98–99, 102–103; *Попов, П.* Сталинската конституция и властта. С., 1948, с. 190; *Радев, Я.* Влиянието на съветското държавно право за създаването на българската народнодемократична конституция. – Във: Въпроси на държавата и правото при разгърнатото строителство на социализма на НР България. С., 1964, 133–168.
- ³ *Геновски, М.* Държавно и конституционно право..., 238–246, 272–292; *Димитров, Д.* Цит. съч., 122–152; *Костов, М.* Разграничаване компетентността между народния съвет и неговата управа. – Народни съвети, 1949, № 11–12, 681–688; *Ангелов, А.* Отношение между народните съвети и централните органи на държавно управление. – Пак там, 1950, № 12, 743–758; *Геновски, М.* Властта и управлението в НРБ. С., 1950, 141–147; *Геновски, М., Д. Димитров.* Цит. съч., 459–485; Основи на държавата и правото на Народна република България. С., 1957, 296–314; *Спасов, Б.* Държавни органи на НРБ. С., 1955, 219–295; *Ангелов, А., Б. Спасов.* Държавно право на Народна република България. С., 1957, 260–303; *Стайнов, П., А. Ангелов.* Административно право на НР България. С., 1957, 110–131.

- ⁴ Сборникът, озаглавен „Материали по конституцията на НРБ от 1947 г.“, използван в изследванията на Н. Генчев, Р. Паунов и Ив. Добрева, Б. Спасов, Я. Радев, П. Остоич, М. Исусов и др., ми остана недостъпен, въпреки че някои от горните изследователи посочват, че този сборник с материали и документи за подготовката на конституцията на НР България от 1947 г. е създаден и комплектуван от Парламентарната конституционна комисия във ВНС начело с д-р М. Нейчев и се съхранява в библиотеката на Президиума на Народното събрание. При проверка в настоящата библиотека на Народното събрание се установи, че „Материали по конституцията на НРБ от 1947 г.“ са присъствали във фонда на библиотеката, но към момента липсват. Във фонда на Народното събрание в ЦДА (ф. 117) опис № 4 съдържа три архивни единици (с № № 3–5), в които са включени материали за конституцията на НР България от 1947 г., но впоследствие са отчислени.
- ⁵ Христоматия по история на България 1944–1948. С., 1992, с. 12.
- ⁶ Той гласи, че ако държавата се заплашва от някоя външна или вътрешна опасност и Народното събрание не може да се свика, то царят, по предложение на Министерския съвет, издава разпоредби със силата на закон, одобрени от първото свикано след това Народно събрание (Български конституции и конституционни проекти. С., 1992, с. 25).
- ⁷ Генчев, Н. Цит. съч., 4–5; Огнянов, Л. Цит. съч., 13–14, 31–35.
- ⁸ Генчев, Н. Цит. съч., с. 4.
- ⁹ Български конституции..., с. 12.
- ¹⁰ Генчев, Н. Цит. съч., с. 3.
- ¹¹ По-подробно вж. Огнянов, Л. Цит. съч., 75–78; Исусов, М. Политическият живот..., 116–139.
- ¹² Огнянов, Л. Цит. съч., 164–184; Исусов, М. Политическият живот..., 295–316.
- ¹³ Огнянов, Л. Цит. съч., 189–191; Исусов, М. Политическият живот..., 316–321.
- ¹⁴ Български конституции..., с. 12.
- ¹⁵ ЦДА, ф. 28, оп. 1, а.е. 26, л. 189; Генчев, Н. Цит. съч., с. 6.
- ¹⁶ Костов, Тр. Избрани произведения 1944–1948. С., 1978, с. 294; Генчев, Н. Цит. съч., с. 6.
- ¹⁷ Стенографски дневници на 26-то ОНС. I-ва редовна сесия. Кн. 1. С., 1946, 3–5, 40 сл.; Димитров, Г. Съчинения. Т. 11 (май 1939–декември 1945). С., 1954, 393–395.
- ¹⁸ Коларов, В. Избрани произведения 1944–1950. С., 1977, с. 133.
- ¹⁹ ЦДА, ф. 28, оп. 1, а.е. 28, л. 50–83.
- ²⁰ Паунов, Р., Ив. Добрева. Цит. съч., 81–96.
- ²¹ На 2 август 1946 г. са обнародвани Законът за допитване до народа за премахване на монархията и провъзгласяване на Народна република и за свикване на ВНС и Законът за реда, по който ще се произведе допитването до народа и избирането на народни представители за ВНС (Държавен вестник, № 174, 2 авг. 1946).
- ²² Гензовски, М. Държавно и конституционно право..., с. 27; Генчев, Н. Цит. съч., с. 11; Георги Димитров и българската народнодемократична държава..., с. 114.
- ²³ Радев, Я. Влиянието на съветското държавно право..., с. 142.
- ²⁴ Георги Димитров и българската народнодемократична държава..., с. 114.
- ²⁵ ЦДА, ф. 146-Б, оп. 2, а.е. 604, л. 1, 31–32.
- ²⁶ По-подробно за Единадесетия пленум, подготовката на конституционния проект на ОФ и публикуването му вж. ЦДА, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 9, л. VII; Генчев, Н. Цит. съч., 11–14; Георги Димитров и българската народнодемократична държава..., с. 114; Остоич, П. Цит. съч., 211–215; Исусов, М. Комунистическата партия..., с. 229; Политическият живот..., 235–236, 240–243; Български конституции..., с. 154; Огнянов, Л. Цит. съч., 125–129.
- ²⁷ ЦДА, ф. 28, оп. 1, а.е. 28, л. 155.
- ²⁸ Пак там, ф. 146-Б, оп. 5, а.е. 441, л. 1–2.
- ²⁹ Пак там.
- ³⁰ Пак там, л. 10–11, 15, 28^б–29.

- ³¹ Пак там, ф. 28, оп. 1, а.е. 28, л. 179, 183; *Геновски, М.* Държавно и конституционно право..., с. 29; *Паунов, Р., Ив. Добрева.* Цит. съч., с. 99.
- ³² ЦДА, ф. 28, оп. 1, а.е. 28, л. 185.
- ³³ Пак там, а.е. 29, л. 82–84; *Дончева, Л.* НС „Звено“ и конституционният въпрос 1946–1947 г. – Епохи, 2000, № 1, 42–43.
- ³⁴ ЦДА, ф. 28, оп. 1, а.е. 29, л. 84–85.
- ³⁵ Пак там, л. 89–90.
- ³⁶ Пак там, л. 87–88, 90.
- ³⁷ Пак там, л. 86–87, 90.
- ³⁸ *Димитров, Д.* Десет години развитие на народните съвети в НР България (1947–1957). – Трудове на ВИИ „Карл Маркс“, 2, 1958, с. 9; *Исусов, М.* Политическият живот..., 242–243.
- ³⁹ Български конституции..., с. 162.
- ⁴⁰ *Паунов, Р., Ив. Добрева.* Цит. съч., 100–101.
- ⁴¹ ЦДА, ф. 75, оп. 1, а.е. 171, л. 19; а.е. 260, л. 15; а.е. 266, л. 4; а.е. 518, л. 119, 182.
- ⁴² Така например на заседанието си на 28 и 29 ноември 1945 г. ЦК на БРСДП (о) приема декларация, с която не признава резултатите от изборите за XXVI ОНС, проведени на 18 ноември 1945 г., и настоява за възстановяването и прилагането на Търновската конституция, а не за нейното суспендиране и изменение (Пак там, ф. 267-Б, оп. 1, а.е. 71, л. 189; Свободен народ, № 268, 1 дек. 1945).
- Когато през януари–март 1946 г., в духа на решението на Московската среща на министрите на външните работи на СССР, САЩ и Великобритания (16–25 декември 1945 г.) се провеждат консултации между представители на управляващите и опозиционните партии в България за включване на двама опозиционни представители в правителството, едно от условията, поставени от опозицията, е да бъде възстановена Търновската конституция (ЦДА, ф. 267-Б, оп. 1, а.е. 34, л. 146–149).
- ⁴³ В това отношение се открояват публикациите на Кръстьо Пастухов и на д-р Атанас Москов от БРСДП (о) във вестник „Свободен народ“ (*Москов, Ат.* Възходи и падени. Хроника относно преживелици, идеи и събития, отбелязани от един социалист, живял дълго в двадесетия век. Т. 2. С., 1998, 478–482), на проф. Петко Стоянов (независим) и на други опозиционни дейци във вестника на БЗНС – НП „Народно земеделско знаме“ (Народно земеделско знаме, № 94, 29 ноем. 1945; № 97, 2 дек. 1945; № 103, 9 дек. 1945; № 105, 12 дек. 1945; № 6, 11 ян. 1947), на Александър Гиргинов и на други представители на опозицията във вестника на Демократическата партия „Знаме“ (Знаме, № 30, 27 окт. 1945; № 45, 19 дек. 1945; № 129, 17 апр. 1946; № 159, 5 авг. 1946; № 163, 9 авг. 1946; № 171, 19 авг. 1946; № 177, 26 авг. 1946; № 183, 2 септ. 1946; № 185, 4 септ. 1946; № 187, 6 септ. 1946; № 202, 25 септ. 1946; № 204, 27 септ. 1946; № 216, 11 окт. 1946) и отделни публикации във вестника на Радикалната партия (обединена) – „Народен глас“ (Народен глас, № 4, 2 дек. 1945).
- ⁴⁴ Народно земеделско знаме, № 156, 12 окт. 1946; № 192, 22 ноем. 1946; № 220, 25 дек. 1946; № 43, 23 февр. 1947; № 51, 6 март 1947.
- ⁴⁵ Свободен народ, № 6, 11 ян. 1947; № 22, 30 ян. 1947; Знаме, № 229, 26 окт. 1946; *Параскевов, В.* Участието на БЗНС – Никола Петков в изборите за Велико народно събрание през 1946 г. – ИПр, 2004, № 3–4, 74–75.
- ⁴⁶ Земеделско знаме, № 283, 20 авг. 1946; Народ, № 617, 10 окт. 1946; Изгрев, № 576, 23 авг. 1946; Отечествен фронт, № 603, 23 авг. 1946
- ⁴⁷ Земеделско знаме, № 13, 27 септ. 1946; № 69, 30 ноем. 1946; Народ, № 612, 4 окт. 1946; Работническо дело, № 246, 25 окт. 1946; Радикал, № 50, 7 окт. 1946; № 53, 31 окт. 1946; № 63, 13 ян. 1947; № 81, 19 май 1947; Ново време, 1947, № 7, 709–722.
- ⁴⁸ Знаме, № 224, 21 окт. 1946; *Генчев, Н.* Цит. съч., 15–16; Български конституции..., с. 167.
- ⁴⁹ *Огнянов, Л.* Цит. съч., 135–138; *Исусов, М.* Политическият живот..., 247–250.
- ⁵⁰ *Коларов, В.* Цит. съч., с. 195.

- ⁵¹ Българската комунистическа партия в резолюции и решения на конгресите, конференциите, пленумите и Политбюро на ЦК. Т. 4. 1944–1955. С., 1955, с. 71; *Огнянов, Л.* Цит. съч., с. 140.
- ⁵² Стенографски дневници на VI ВНС. Дял I (Обикновено законодателство). Кн. I. С., 1947, с. 72; *Съвременник*, 1946, № 23, с. 1310.
- ⁵³ На заседанието на ВНС от 15 ноември 1946 г. е приет на второ четене част от правилника за вътрешния му ред. Що се отнася до изработването и приемането на конституцията, в него се предвижда да се състави конституционна комисия от 55 членове, която да избере свой председател, трима подпредседатели, един главен докладчик и трима докладчици. Комисията трябва да се раздели на отделни секции, в които да се проучат и разискват отделните проблеми. Обръща се внимание проектът за конституция да бъде приет на три четения (Стенографски дневници на VI ВНС. Дял I. Кн. I..., 38–42), като на първо четене се допуска приемане с обикновено мнозинство, което по-нататък се оказва изключително важно (За въпросителните около кворума при приемането на конституционния проект на първо четене във ВНС 20 юни 1947 г. по-подробно вж.: *Огнянов, Л.* Цит. съч., 148–149). По-нататък в правилника се предвиждат и чисто технически, и процедурни въпроси. (Така например чл. 18. постановява, че ако проектът не се приеме на първо четене, трябва да се избере нова комисия, която да подготви нов текст. Съгласно чл. 19., ако проектът бъде приет на първо четене, той се изпраща в комисията, която го е изработила, за да се направят съответните поправки и добавки. След това комисията избира свой докладчик, който да представи в писмена форма взетите решения. Според чл. 23., след като проектът бъде приет на трето четене, председателят на ВНС го подлага на гласуване изцяло, което е поименно със саморъчно записване на имената на народните представители. – Стенографски дневници на VI ВНС. Дял I. Кн. I..., 38–42.)
- ⁵⁴ Членовете на Парламентарната конституционна комисия са: от БРП (к) – Георги Димитров, Васил Коларов, Трайчо Костов, Вълко Червенков, Антон Югов, Добри Терпешев, Цола Драгойчева, Димитър Ганев, Райко Дамянов, Георги Дамянов, Георги Чанков, Кръстьо Стойчев, Владимир Поптомов, д-р Минчо Нейчев, Минчо Минчев, д-р Иван Пашов, Тодор Павлов, Живко Живков, Катя Аврамова, Людмил Стоянов, Тодор Самодумов, Пеко Таков, Хюсеин Шолев, Израел Майер, Билял Мурадов, д-р Кирил Драмалиев, Владимир Димчев, Йордан Катранджиев, Кръстьо Добрев и Йордан Чобанов; от БЗНС – д-р Михаил Геновски, Петър Каменов, Атанас Добревски, Янко Марков, Димитър Петров, Георги Колев, Петър Запрянов, Кирил Милев и Васил Павурджиев; от БРСДП – Здравко Митовски, Павел Цолов и Ефрем Митев; от НС „Звено“ – Иван Попдимитров и Атанас Минков; от Радикалната партия – д-р Пенчо Костурков и Атанас Петров; от опозицията – Никола Д. Петков, проф. П. Стоянов, Ангел Държански, Недялко Атанасов, Димитър Цветков, Йордан Ковачев, Недко Ботев, Коста Лулчев и Петко Търпанов (ЦДА, ф. 117, оп. 4, а.е. 321, л. 7, 11, 22, 24, 26, 30, 56–57; Стенографски дневници на VI ВНС. Дял I. Кн. I..., с. 66; *Геновски, М.* Държавно и конституционно право..., с. 33).
- ⁵⁵ Стенографски дневници на VI ВНС. Дял I. Кн. I..., с. 66; *Геновски, М.* Държавно и конституционно право..., с. 33; *Генчев, Н.* Цит. съч., с. 17; *Остоич, П.* Цит. съч., с. 221.
Я. Радев неправилно отбелязва, че в Парламентарната конституционна комисия БРП (к) има 29 представители, БЗНС – 9, БРСДП – 3, НС „Звено“ – 2, Радикалната партия – 2, БЗНС – НП – 6, БРСДП (о) – 2, и 1 независим (*Радев, Я.* Държавни представителни органи..., с. 119). Ако броят на комунистите е 29, то общият брой на членовете на комисията става 54, а не 55.
- ⁵⁶ Стенографски дневници на VI ВНС. Дял II (Конституция и обикновено законодателство). Кн. I. С., 1947, с. 7; *Изгрев*, № 680, 20 дек. 1946; *Генчев, Н.* Цит. съч., с. 17.
М. Геновски неточно отбелязва, че избраната конституционна комисия се събира на 18 декември 1946 г. на свое първо пленарно заседание (*Геновски, М.* Държавно и конституционно право..., с. 3).

⁵⁷ Изгрев, № 680, 20 дек. 1946; *Генчев, Н.* Цит. съч., с. 17.

Според М. Геновски вместо Т. Павлов за подпредседател е избран Вл. Димчев (*Геновски, М.* Държавно и конституционно право..., с. 33).

⁵⁸ Изгрев, № 680, 20 дек. 1946.

В цитираната публикация от вестник „Изгрев“ за структурирането на Парламентарната конституционна комисия не се посочват представителите на опозиционните политически партии в секция „Държавно устройство“.

⁵⁹ На поканите се отзовават проф. П. Стайнов, проф. Стефан Баламезов, Наум Христов – председател на Съвета по законодателството, проф. Ангел Ангелов, проф. Любомир Василев, проф. Живко Сталев, проф. Илия Янулов, проф. Евгени Каменов, Борис Спасов – главен секретар на МС, Васил Захариев и Любомир Радоилски – секретар на Съвета по законодателството. Други юристи и общественици отправят критичните си бележки самостоятелно. Между тях са проф. В. Ганев, софийските адвокати Иван Коларов, Велю Кючуков и др. (Стенографски дневници на VI ВНС. Дял II. Кн. I..., с. 8; *Геновски, М.* Държавно и конституционно право..., с. 34; *Генчев, Н.* Цит. съч., 17–18).

⁶⁰ Стенографски дневници на VI ВНС. Дял II. Кн. I..., 7–8; Изгрев, № 683, 24 дек. 1946.

М. Геновски посочва, че под председателството на Вл. Димчев секцията за държавно устройство от 23 до 28 декември 1946 г. провежда шест пленарни заседания (*Геновски, М.* Държавно и конституционно право..., с. 35).

⁶¹ Стенографски дневници на VI ВНС. Дял II. Кн. I..., с. 7.

⁶² Пак там, 8–13, 288; Свободен народ, № 6, 11 ян. 1947; Народно земеделско знаме, № 9, 15 ян. 1947.

⁶³ Вж. доклада от 2 януари 1947 г. на главния докладчик на Парламентарната конституционна комисия Й. Чобанов за дейността на трета секция на комисията, занимаваща се с проблемите на държавното устройство (ЦДА, ф. 147-Б, оп. 3, а.е. 1575, л. 24).

⁶⁴ Пак там, л. 53–54.

⁶⁵ Пак там.

⁶⁶ Пак там, л. 54.

⁶⁷ Пак там, л. 55.

⁶⁸ Пак там.

⁶⁹ Пак там, а.е. 1570, л. 60; а.е. 1575, л. 55.

⁷⁰ Пак там, а.е. 1570, л. 60.

⁷¹ Пак там.

⁷² Пак там, а.е. 1575, л. 55.

⁷³ Българска лига за защита правата на човека и гражданина. Проект за конституция и мотивите към нея. С., 1947, с. 33; Български конституции..., с. 206; *Огнянов, Л.* Цит. съч., с. 146.

⁷⁴ *Генчев, Н.* Цит. съч., с. 26; *Огнянов, Л.* Цит. съч., с. 146.

⁷⁵ ЦДА, ф. 147-Б, оп. 3, а.е. 1570, л. 35.

⁷⁶ *Генчев, Н.* Цит. съч., с. 20.

⁷⁷ Стенографски дневници на VI ВНС. Дял II. Кн. I..., с. 8; Администрация, 1947, № 3, с. 182; Изгрев, № 738, 2 март 1947; *Генчев, Н.* Цит. съч., с. 20; *Иусов, М.* Политическият живот..., с. 294.

⁷⁸ Администрация, 1947, № 2, 41–44; Общински преглед, 1947, № 4–5, 193–195.

⁷⁹ Стенографски дневници на VI ВНС. Дял II. Кн. I..., с. 1, 3, 6.

⁸⁰ Димитровката конституция..., 212–213.

⁸¹ Стенографски дневници на VI ВНС. Дял II. Кн. I..., 13–14.

⁸² Пак там, 26–27.

Цялата реч вж. у: *Геновски, М.* Конституцията на НРБ. Реч, произнесена на 27 май 1947 г. във ВНС. С., Кооперация „Земя и култура“, 1947.

- ⁸³ Стенографски дневници на VI ВНС. Дял II. Кн. I..., с. 49.
- ⁸⁴ Пак там, 50–51.
- ⁸⁵ Пак там, 52–57; Български конституции..., 182–196.
- ⁸⁶ ЦДА, ф. 139, оп. 1, а.е. 14, л. 16–17; Български конституции..., с. 182, 190.
- ⁸⁷ *Огнянов, Л.* Цит. съч., 164–170; *Исусов, М.* Политическият живот..., 295–296.
- ⁸⁸ Така например Вл. Поптомов от БРП (к) в заседанието на ВНС на 5 юни 1947 г. нарича конституционния проект на опозиционните земеделци една набързо скърпена проектоконституция, която представлява „един евтин, но доброкачествен тюрлю-гювеч“ (Стенографски дневници на VI ВНС. Дял II. Кн. I..., с. 129).
- По този повод вж. още: *Захариев, В.* Проект за конституция или политическа програма на реакцията. – Ново време, 1947, № 7, 581–600.
- ⁸⁹ Вж. изявлението на П. Цолов от БРСДП в 81-вото заседание на ВНС от 6 юни 1947 г. (Стенографски дневници на VI ВНС. Дял II. Кн. I..., с. 162).
- ⁹⁰ Вж. например изявенията на П. Търпанов от БРСДП (о) и проф. П. Стоянов (независим) в 78-ото и 79-ото заседание на ВНС от 3 и 4 юни 1947 г. (Пак там, с. 80, 106), а така също и изявенията на Й. Ковачев и Марин Личев от БЗНС–НП в 86-ото заседание на ВНС от 17 юни 1947 г. (Пак там, с. 280, 291–293).
- ⁹¹ Стенографски дневници на VI ВНС. Дял II. Кн. I..., с. 374; *Огнянов, Л.* Цит. съч., с. 148.
- ⁹² По-подробно за политическия процес срещу опозиционния земеделски лидер Н. Петков вж.: *Огнянов, Л.* Цит. съч., 164–184; *Исусов, М.* Политическият живот..., 295–316.
- ⁹³ ЦДА, ф. 1-Б, оп. 6, а.е. 365, л. 1–17.
- ⁹⁴ Пак там, л. 14.
- ⁹⁵ Пак там, оп. 5, а.е. 17, л. 1–32, 60.
- По-подробно вж.: *Огнянов, Л.* Цит. съч., 191–194; *Исусов, М.* Политическият живот..., 321–323; *Генчев, Н.* Цит. съч., 27–28; *Остоич, П.* Цит. съч., 233–234; Български конституции..., 13–14.
- ⁹⁶ ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 554, л. 62.
- ⁹⁷ Пак там, л. 19.
- ⁹⁸ Пак там, ф. 28, оп. 1, а.е. 33, л. 152–153.
- ⁹⁹ Пак там, ф. 147-Б, оп. 3, а.е. 1535, л. 4–6; Отечествен фронт, № 966, 26 окт. 1947.
- ¹⁰⁰ ЦДА, ф. 1-Б, оп. 13, а.е. 39, л. 104.
- ¹⁰¹ *Генчев, Н.* Цит. съч., 28–29.
- ¹⁰² Като бележка Я. Радев посочва, че отделни предложения и писмени материали по конституционния текст на НР България изпращат следните съветски юристи: Я. Вишински (под № 528-6 с дата 5 август 1947 г.), А. Горкин (по това време секретар на Президиума на Върховния съвет на СССР, с дата 16 юли 1947 г.), И. П. Трайнин (професор по държавно право на СССР), А. Лавришчев, проф. В. Дурденевски, проф. К. Горшенин (под № 3488 с дата 8 юли 1947 г.) и П. Федосеев (*Радев, Я.* Влиянието на съветското държавно право..., с. 151).
- По същия повод вж. и доклада на главния докладчик на конституционната комисия във ВНС Й. Чобанов от 1 ноември 1947 г. (ЦДА, ф. 147-Б, оп. 3, а.е. 1575, л. 1^а – 22).
- ¹⁰³ За препоръките на съветските юристи Горкин и Трайнин по отношение на местната власт вж. *Радев, Я.* Влиянието на съветското държавно право..., с. 155; *Генчев, Н.* Цит. съч., с. 29; *Исусов, М.* Политическият живот..., с. 326.
- ¹⁰⁴ *Генчев, Н.* Цит. съч., с. 29; *Исусов, М.* Политическият живот..., с. 326.
- ¹⁰⁵ ЦДА, ф. 147-Б, оп. 3, а.е. 1575, л. 14–16, 22.
- ¹⁰⁶ *Генчев, Н.* Цит. съч., с. 29; *Исусов, М.* Политическият живот..., с. 326.
- ¹⁰⁷ ЦДА, ф. 147-Б, оп. 2, а.е. 958, л. 19–21.
- ¹⁰⁸ Пак там, л. 23–24.
- ¹⁰⁹ Пак там, л. 63–64.

¹¹⁰Точната дата на заседанието на ПБ на ЦК на БРП (к) от първата половина на ноември 1947 г. не е установена. Н. Генчев цитира „Материали по Конституцията на НР България от 1947 г.“, т. XIII, л. 17 (Генчев, Н. Цит. съч., с. 29), а М. Исусов цитира посочената статия на Н. Генчев (Исусов, М. Политическият живот..., с. 326, 341).

¹¹¹Генчев, Н. Цит. съч., 29–30.

¹¹²Членът на Политбюро и вътрешен министър А. Югов оформя впечатления си от конституционното устройство в СССР в доклад за „демократизирането“ на държавния апарат, предназначен за разглеждане в ПБ на ЦК на БРП (к). В доклада се отхвърля утвърдената преди 9 септември 1944 г. система на държавно-административно устройство и се дава „предимство“ на политическите промени в областта на местната власт след тази дата. От неговото изложение проличава тенденцията към засилване на централизма в държавното управление по съветски образец. Така например в предложенията си до Политбюро А. Югов отделя внимание на създаването на местни изборни органи в лицето на областни, околийски и общински народни съвети, които едновременно да бъдат органи и на държавната власт; ролята на областните съвети, които да функционират като „действително живи, оперативни държавни органи“; създаването на върховен орган за държавен контрол (чрез предварително обсъждане дали това да е министерство или върховна комисия за държавен контрол, каквато съществува в Югославия). Друг въпрос, на който Югов обръща подробно внимание, е запазването на областите като административно-териториални единици, което не задължавало непременно областните народни съвети да се избират по подобие на околийските и общинските народни съвети. Вътрешният министър предлага областните народни съвети да се съставят от представители, които се излъчват от избраните околийски и градски народни съвети и към тях да се оформят няколко основни отдела, които да изпълняват мероприятия от по-широко областно значение. Следваща препоръка до членовете на ПБ на ЦК на БРП (к) е начинът на избиране на народните съвети да се фиксира в обособен устройствен закон, който да бъде допълнение на конституцията и чрез който да се определи начинът за съставянето на временните управи на народните съвети. Излъчването на временни управи, които да функционират до произвеждането на избори за народни съвети, според вътрешния министър, трябва да се осъществи не посредством преки, общи и тайни избори, а чрез комитетите на ОФ по места, които да посочат „най-добрите и най-подходящите представители“. Последните следва да бъдат одобрявани на общоградски, общоселски и квартални събрания, по примера в Югославия, където след Втората световна война народните отбори като местни органи на властта се попълвали чрез посочване на представители, одобрявани на публични събрания. (Докладът е без дата и година, но от съдържанието му става ясно, че се отнася до измененията, които да се направят в проектоконституцията на НР България, преди проектът да се внесе за обсъждане на второ четене във ВНС (ЦДА, ф. 147-Б, оп. 3, а.е. 1720, л. 1–9).)

¹¹³Димитров, Д. Десет години развитие..., с. 13; Преустройството на народните съвети в Народна република България. – Правна мисъл, 1959, № 2, с. 9.

¹¹⁴Народни съвети, 1948, № 1, 21–30.

¹¹⁵Пак там.

¹¹⁶Генчев, Н. Цит. съч., с. 30.

¹¹⁷Христоматия по история на България..., 116–117; Огнянов, Л. Цит. съч., с. 176; Исусов, М. Политическият живот..., 307–308.

¹¹⁸Стенографски дневници на VI ВНС. Дял II. Кн. I..., 731–748.

¹¹⁹Пак там, 749–763.

¹²⁰Пак там, 749–453; Отечествен фронт, № 997, 2 дек. 1947; Работническо дело, № 281, 2 дек. 1947; Димитровската конституция..., 130–140.

¹²¹Стенографски дневници на VI ВНС. Дял II. Кн. I..., 757–759.

¹²²Пак там, 770–772.

¹²³Български конституции..., с. 37; *Огнянов, Л.* Цит. съч., с. 106.

В бележника си главният секретар на БРСДП (о) К. Лулчев само отбелязва за приемането на конституцията, без да коментира (ЦДА, ф. 267-Б, оп. 1, а.е. 35, л. 24).

¹²⁴*Димитров, Г.* Съчинения. Т. 13 (януари 1947–февруари 1948). С., 1955, с. 297.

¹²⁵Български конституции..., 46–47.

¹²⁶Пак там, 48–49.

¹²⁷Така например в книгата си „Сталинската конституция и властта“ П. Попов отбелязва: „Нашата конституция (тази от 1947 г. – б. м., Й. М.), както и албанската (от март 1946 г. – б. м., Й. М.) са заели направо от Сталинската конституция или чрез посредничеството на конституцията на ФНРЮ нормите за общественостопанско устройство, за организацията на органите на властта и тия на управлението“ (*Попов, П.* Цит. съч., с. 190).

¹²⁸Вж. глава VIII от: Конституция (основной закон) Союза Советских Социалистических Республик. М., 1951.

За местните органи на властта в СССР според конституцията от 1936 г. по-подробно вж.: *Администрация*, 1946, № 12, 14–16; *Денисов, А.* Советское государственное право. С., 1947, 288–289; *Геновски, М.* Новото конституционно право..., 39–40; *Советское государственное право*. М., 1948, 425–448; *Советское государственное право*. М., 1950, 294–302; *Студеникин, С.* Съветско административно право. С., 1951, с. 55, 58–59; *Божинков, В., Б. Спасов.* Конституция на Народна република България. С., 1959, 29–31; *Радев, Я.* Конституционно право на СССР. Текстове и практика. С., 1969, 222–234.

¹²⁹Вж. *Доков, Д.* Характер и роля на народните съвети у нас. – Ново време, 1953, № 5, с. 37; *Станков, Б.* Правното положение на временните изпълнителни комитети. – Правна мисъл, 1962, № 2, с. 29.

¹³⁰За местните органи на властта в Албания, според конституцията ѝ от 1946 г., вж. *Геновски, М.* Новото конституционно право..., с. 113, 121, а за местните органи на властта в другите страни вж. конституциите на Виетнам от 1946 г. (Конституции стран народной демократии. М., 1958, с. 109), на ЧССР и на НДР Корея от 1948 г. (Пак там, 369–372, 215–217), на Унгария и на ГДР от 1949 г. (Пак там, 79–80, 158–159), на Монголия от 1940 г. с поправки през 1949 и 1952 г. (Пак там, 238–242), на Полша и на Румъния от 1952 г. (Пак там, 271–273, 305–307), на Китай от 1954 г. (Пак там, 182–187).

Отделни проблеми на административно-териториалното устройство на „народнодемократичните страни“ са разглеждани и на страниците на сп. „Народни съвети“ (Народни съвети, 1950, № 1, 59–63; № 2, 115–116; № 3, 187–189; № 5, 327–329; № 6, 393–394; № 7, 470–471; № 8, 521–523).

¹³¹По-подробно вж.: *Геновски, М.* Новото конституционно право..., 98–99, 102–103.

¹³²По-подробно по въпроса вж.: *Мигев, Вл.* Утвърждаване и разгръщане на сталинския модел на социализма в България (1948–1953). – Във: Страници от българската история. Събития. Размисли. Личности. Т. 2. С., 1993, 54–70; По въпроса за установяването на съветския модел на социализма в България (1948–1951). – ИПр, 1996, № 5, 29–46; България по време на комунистическия режим (1946–1989). – Пак там, 2002, № 1–2, 137–139; Законодателят на тоталитарния режим Минчо Нейчев. – Във: Български държавници 1944–1989. Състав. М. Радева. С., 2005, с. 96; По въпроса за развитието на политическия процес в България (1948–1970). – Във: Преломни времена. Юбилеен сборник в чест на 65-годишнината на професор Любомир Огнянов. Състав. Е. Калинова, М. Груев и Л. Зидарова. С., 2006, 657–658.

¹³³*Димитров, Д.* Местните народни съвети у нас. – Народни съвети, 1949, № 5, 334–338.

¹³⁴*Димитров, Д.* Десет години развитие..., с. 30.

¹³⁵*Ангелов, А., Б. Спасов.* Цит. съч., с. 295.

Вж. заключенията и на следните изследователи: *Димитров, Д.* Народните съвети – дело на Димитровската конституция (Глава V от Конституцията). С., 1949, с. 8; *Ангелов, Ст.*

Народнодемократичната държава – главно оръдие за построяването на социализма в България. С., 1958, с. 90; Янев, Я. Демокрацията и законността в народните съвети. С., 1980, с. 3.

¹³⁶Български конституции..., с. 15.

¹³⁷Огнянов, Л. Цит. съч., 197–198.

¹³⁸Танчев, Е. Конституциите. – Във: България 20 век. Алманах. С., 1999, с. 52.

¹³⁹Йорданов, Б. Местното самоуправление. – Пак там, с. 190.

¹⁴⁰Мигев, Вл. България в годините на авторитаризъм и тоталитаризъм. – Във: Саздов, Д., М. Лалков, Р. Попов, Вл. Мигев. История на България (681–1960). Т. 2. С., 1995, 499–500.

Подобно е мнението и на Б. Спасов, който прави рязък идеологически завои в сравнение с предишни свои изследвания, оценяващи „предимствата“ на новата конституция в отношенията между органите на местната и централната власт. Според него в конституцията от 1947 г. се запазва, макар и формално, идеята за местно самоуправление, което обаче не може да функционира при тоталитарен режим, тъй като народните съвети фактически се намирили под опеката на централната администрация и са подчинени на центъра. Това довело до „унищожаването на местното самоуправление“ (Спасов, Б. Общинско право. С., 1997, с. 20; Общинско самоуправление (Общинско право). С., 2000, 29–33).

¹⁴¹Стайнов, П., А. Ангелов, Б. Спасов. Наименование и употреба на актовете на държавно управление в НР България. С., 1957, 27–30; Спасов, Б., Г. Желев. Организация на народните съвети. С., 1967, с. 51.

¹⁴²Стайнов, П. Народният съвет като териториална организираност на служби. – Народни съвети, 1950, № 12, 735–442.

¹⁴³Димитров, Д. Система на местните органи на държавната власт и управление в Народна република България. – ГСУ, ФССН, 3, 1949–1950, с. 106, 296–314.

¹⁴⁴По-подробно вж. Коларов, П. За двойното подчинение на управите и на техните отдели, отделения и служби. – Народни съвети, 1949, № 11–12, 678–680; Ангелов, А. Някои случаи на двойна ведомствена зависимост в апарата на държавното управление. – ГСУ, ЮФ, 1953–1954, част II, 57–86.

¹⁴⁵Дахишев, Д. Какво значи демократически централизъм. С., 1947, с. 4; Геновски, М. Властта и управлението..., 113–114; Димитров, Д. Система на местните органи..., 97–98.

¹⁴⁶До създаването на окръзите през 1949 г. това правно положение и строеж се спазват без тях.

По-подробно вж.: Геновски, М. Властта и управлението..., 138–141; Геновски, М., Д. Димитров. Основи на държавата и правото..., 256–257; Стайнов, П., А. Ангелов. Цит. съч., 127–131.

¹⁴⁷Чл. 1. от Конституцията на НР България има силно идеологизиран елемент. Той гласи: „България е народна република с представително управление, създадена и утвърдена в резултат на героичните борби на българския народ против монархо-фашистката диктатура и на победоносното народно въстание на 9 септември 1944 г.“ (Български конституции..., 37–38).